

DÜNYA ƏDƏBİYYATI

M.A.ŞOLOXOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

*Bu kitab "Mixail Şoloxov. Əsərləri. Səkkiz cildə. VIII cild"
(Bakı, Azər nəşr, 1968) və "Mixail Şoloxov. İnsanın taleyi"
(Bakı, Azər nəşr, 1975) nəşrləri əsasında təkrar nəşr hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edənlər:

**Əyyub Abbasov
Beydulla Musayev
Hüseyn Şərif**

ISBN 978-9952-34-181-2

891.733-dc22

Rus ədəbiyyatı – XX əsr

Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Povest və hekayələr.

Bakı, "Avrasiya press", 2007, 360 səh.

Bu kitaba XX əsr rus nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Mixail Şoloxovun "Yol" povesti, Don kazaklarının sinfi mübarizəsindən, acınacaqlı həyatından, habelə İkinci Cahan müharibəsində əsirlik həyatı yaşayan rus əsgərinin özablı günlərindən, yenilməz iradəsindən bəhs edən "İnsanın taleyi" hekayələri daxil edilmişdir.

© "AVRASIYA PRESS", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ŞOLOXOV HAQQINDA SÖZ

Bizim bir çoxumuzun Şoloxov yaradıcılığı ilə ilk tanışlığı erkən başlamışdır, o vaxtlar ki, Don Kixotu da yenice tanımışdıq, gənc Verterin özablarına yenice şahid olurduq, şaqren dərisinin möcüzələri, Javerin özünü Senaya atması da hələ gözlərimizin önündən getmirdi...

Və o vaxtdan – yeddinci, səkkizinci sinif şagirdi olduğumuz o günlərdən etibarən də Qriqori Melexov, Aksinya, qoca Şukar bizim üçün doğma adamlara çevrilmişlər. İndi də bizə elə gəlir ki, bu adamlarla (surətlərlə yox, məhz adamlarla!) nə vaxtsa, uşaqlıq çağlarında özümüz görüşmüşük, “Don hekayələri”ndəki, “Oyanmış torpaq”dakı, “İnsanın taleyi”ndəki, xüsusən “Sakit Don”dakı hadisələr həqiqətən bizim gözlərimiz önündə baş vermişdir.

Əlbəttə, o zaman biz belə bir doğmalığın səbəbini yaxşı başa düşmürdük; o qayğısız, şəffaf illərdə bizim üçün “niyə?, nə üçün?” sualları bir o qədər də əhəmiyyətli deyildi, sənətin gücü sövq-təbii öz işini görürdü.

Bu gün isə Şoloxov yaradıcılığı barədə düşündəndə, onun sənətinin gücünü konkret nəzəri-estetik prinsiplər, təsnifat və kateqoriyalarla, sosiyyəvi xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirmək istədikdə ilk növbədə bir cəhət fikrimizdə qeyd edirik: böyük rus nəsrinin önənləri və bu önənlərə sədaqət; Şoloxov yaradıcılığının cəvherini təşkil edən bir sədaqət.

Belə bir ədəbi sədaqəti böyük mənada görürük. Çünki Şoloxov hər hansı klassik rus yazıçılardan birinin yox, ümumiyyətlə rus nəsrinin önənlərinə sadiqdir və bu önənəni inkişaf etdirir.

Şoloxov yaradıcılığı üçün sosiyyəvi digər mühüm bir cəhət bu yaradıcılığın ümumbəşəri mahiyyət daşmasıdır. Sənətin neçə min illik tarixi sübut edir: sənət o zaman ümumbəşəridir ki, o, millidir. Şoloxov ona görə azərbaycanlı oxucu üçün doğma bir yazıçıdır ki, təsvir etdiyi xarakterlər əsl rus, kazak xarakterləridir; burada millilik zahiri etnoqrafik detallarda, ekzotikada yox, dəqiq etnoqrafik təsvirlərlə bərabər daxili psixoloji araşdırmalarda, daxili müdriklikdə, bu müdrikiyin xəlqiliyindədir.

Şoloxov rus oxucusu üçün, mütərəqqi dünya oxucusu üçün də, bizcə, məhz buna görə doğma yazıçıdır. Onun əsərlərinin müxtəlif dillərdə külli tirajla nəşri belə bir ümumbəşəri doğmalığı göstərən faktdır.

İllər keçəcək, elə bir vaxt gələcək ki, uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik xatirələri bir zərurət olacaq, buna daxili mənəvi ehtiyac hiss edəcəksən və o zaman, arasında böyüyüb boya-başa çatdığın adamlarla birgə Şoloxov qəhrəmanları da xatirində canlanacaq.

Və o zaman əlini kitab rəfinə uzadacaqsan...

Bu, sənətin gücü, istedadın gücüdür.

Elçin

YOL

Birinci hissə

I

Don boyunca lap dənizin özünədok, çöllə Getman yolu uzanır. Sol tərəfdən əydəmli qumsal Obdonye, yaşıl çaybasar çəmənlər, arabir adsız göllərin ağımtıl parıltısı görünür: sağ tərəfdə sərt dumanlı dağlar, onun dalında, Getman yolunun bozumtul haşiyəsi arxasında, alçaq keşikçi kurqanlarının silsiləsi dalında çaylar, böyük və kiçik kazak xutorları və stanitsaları yerləşir, çal, cıqqalı ceyranotu sahələri dənizi andırır.

***

Bu il payız erkən gəldi, çölü çıpaqlaşdırdı, birdən-birə şiddətli şaxtalar başladı.

Səhər Pyotrun atası keçəçixanada yunu təmizlərkən ona dedi:

– Bax, oğul, indi işimiz başımızdan aşacaq! Şaxtalar başlayıb, kazak arvadları yun darayırlar, bizim işimiz indidən kərişi sazlayıb və qollarımızı daha yuxarı çırmalamaqdır, yoxsa əldən-dildən düşərlik...

Ata başını qaldırıb gülümsədi, onun solğun qonur gözləri qıyıldı. Boz cod tük basmış yanaqlarında qara əyri qırışlar əmələ gəldi.

Pyotr stulda oturub qəlib qayırdı: atasının yorğun sifətində təbəssümün sönməyini görüb susdu.

Keçəçixana çox xəfədir, adamın ürəyi bulanır, əyri tavandan yeknəsəqliklə su damır, milçəklər ləkələnmiş mika pəncərədən sürüşürlər. Pəncərədən baxanda qırov bağlamış çəpər, bədmüşk ağacları, quyu mancanağı açıq xoş rəngli, yaşılmıtl görünür. Pyotr həyəətə öteri baxaraq, nəzərini atasının lüt, bükük belinə çevirir, dodaqlarını tərpedərək, onurğa sümüyündəki çıxıntılarını sayır və

atasının küreklərinin tərənməyinə, belində büzülmüş dərinin qırı-
şaraq yığışmağına xeyli tamaşa edir.

Düynülü barmaqları yunun içindən ayıpəncəsini, tikanları, küleşü öyrəncəli adamlar kimi çox tez seçir, pırpız baş və onun divardakı kölgəsi də əllərin hərəkətinə uyğun olaraq tərənir. Buğa verilmiş qoyun yunu ətrafa kəsif və tünd üfunət yayır. Pyotrun üzündən muncuq kimi tər axır, yaş saçları gözələnə yapışır. Pyotr ovucu ilə alını sildi, qəlibi pəncərənin içinə atdı.

– Gəlsənə, dədə, çörək yeyək?! Bir gör gün hara qalxıb, az qala günortadır.

– Çörək yeyək? Bir az dayan... Sən Allah, bu qədər də ayıpən-
cəsi olar?! Düz bir saatdır bu yunun üstündə əlləşirəm...

Pyotr stulun üstündən qalxdı, peçə baxdı. Alovun istisi tərli yanaqlarını acgözlüklə yaladı.

– Dədə, kələm şorbasını çıxardıram. Çox acmışam, bərk yemək istəyirəm!..

– Yaxşı, çıxart. İş qaçmır!

Köynəklərini geyinmədən stol başında oturdular, günəbaxan yağı ilə bişirilmiş şorbanı tələmədən yədilər.

Pyotr gözucu atasına baxıb, ağızdakı çörəyi çeynəy-çeynəy dedi:

– Arıqlamısan, elə bil xəstəlik səni üzür. Sən çörəyi yemirsən, çörək səni yeyir!..

Atası almacıq sümüklerini tərpedərək, gülümsədi:

– Qərībə adamsan! Özünü atana tay edirsən. Pokrov bayramın-
da əlli yeddi yaşım tamam olacaq, sənin yaşın isə on yeddindən bir az çoxdur. Məni xəstəlik yox, qocalıq üzür!.. – Bunu deyib ah çəkdi. – Kaş rəhmətlik anan sağ olaydı, səni görəydi...

Milçəklərin gur vizultısına qulaq verərək susdular. Həyətdə it quduzcasına hüdü. Pəncərənin yanından ayaq tapıltısı eşidildi. Qapı açıldı, içərisində isladılmış yun olan çənə dəydi və dəmirçi Sidor dal-dalı qazmaya girdi. Papağını çıxartmadan hirsindən yere tūpürdü.

– Yaman köpək saxlayırsınız ha! Lənətə gəlmiş başqa yerdən tutmaq istəmir, düz qıçdan yuxarını nişan alır.

– It başa düşür ki, keçə çəkmələrin dalınca gəlmisən, çəkmələr hazır deyil, ona görə də mane olur.

– Keçə çəkmələrin dalınca gəlməmişəm.

– Keçə çəkmə dalınca gəlməmişsən, çəlləyin üstündə otur, qonağımız ol!

– Ayda-ildə bir dəfə qonaq gəlmişəm, onda da yaş yerdə otur-
dursan! Petruxa, dədəni kimi ziyankar olma!..

Sidor qalın saqqalını sığallayaraq, altdan-altdan gülüb, qapının yanında çöməltmə oturdu, qatlanmayan barmaqları ilə çəməni büküncə xeyli çəkdi, onu çəkə-çəkə dodaqlarını marçıldadaraq, donquldadı:

– Heç şeydən xəbər yoxdur, Foma baba?

Ata yunu torbaya doldura-doldura başını tərpedi. Gülümsədi, la-
kin Sidorun gözələrində sevinc qiğılıclarını sezib, diqqətini topladı.

– Nə olub?

Tütün tüstüsünün arasında Sidorun üzü göründü: dodaqları təbəssümdən dovsan dodaqları kimi büzülmüş, sarı qaşları altında gözləri sevinc və həyəcanla qıyılmışdı.

– Qırmızılar sıxışdırırlar, o taydan Dona yaxınlaşırlar. Bizim stanitsada geri çəkilməkdən danışırlar... Bu gün dəmirçixanamda əlləşirdim, döngödən atlıların çapdığıni eşitdim. Bayıra baxdım, gördüm mənim dükanıma tərəf gəlirlər. “Dəmirçi buradadırmı?” deyə soruşdular. “Buradadır” – dedim. “Bu dəqiqə madyanı nalla, korlasan, qırmancla dərini soyaram!..” Hər şeyi götürüb dəmirçixanadan çıxdım, kömürtək papqara qaralmışdım. Poqonlarından gördüm polkovnikdir, yanında da adyutantı. “Mərhəmət edin, dedim, – Öz işimi yaxşı bilirəm”. Onların madyanının qabaq ayaqlarını nalladım, çökici taqqıldadı, özüm isə diqqətlə qulaq asırdım. Bax bu vaxt başa düşdüm ki, onların işi xarəbdir!..

Sidor tūpürdü, papirosu ayağı ilə tapdaladı.

– Salamət qalın! Boş olanda laqqrıtı vurmağa gələm.

Qapı örtüldü, keçəçixananın tərli divarlarından burula-burula buğ qalxdı. Qoca xeyli susdu, sonra əllərini silə-silə Pyotra yaxınlaşdı:

– Hə, Petruxa, axır ki, arzumuza çatdıq. Bizimkilər gəlirlər! Kazakların ağılığı uzun sürməyəcək!

– Qorxuram ki, Sidor yalan demiş olsun, dədə... Neçənci dəfə-
dir ki, o, bizə təzə xəbər gətirir, deyir, budur ha, gəlirlər, amma onların heç izi-tozu da yoxdur...

– Dayan, izləri də gələcək, tozları da.

Qoca damarlı yumruğunu bərk sıxdı, almacıq sümüklərinin dərisi azacıq qızardı.

– Oğlum biz kiçik yaşımızdan varlılar üçün işləyirik. Onlar özgələrin əli ilə tikilmiş evlərdə yaşayırlar, özgələrin alın tori ilə becərilmiş çörəyi yeyirlər, indi isə... buyurub rədd olunurlar!..

Atanın boğazından quru öskürək qopdu. O dinməzəcə əlini yellədi, belini əyərək və əllərini döşünə sıxaraq, küncdə, çənin yanında xeyli dayandı, sonra dodaqlarındakı açıq-çəhrayı tüpürçəyi döşlüyü ilə sildi və gülümsədi.

– Oğlum iki yolla getməzlər! Qismətimizə bir yol düşüb, biz də yolumuzdan azmadan ölənədək həmin yolla getməliyik. Madam ki, keçəçi-fəhlə yaranmışıq, demək, fəhlə hakimiyyətimizi müdafiə etməliyik!..

Qocanın barmaqları arasındakı kərişin səsi eşidildi. Pəncərəni toz hörümçək toru kimi örtmüşdü. Günəş bir anlığa pəncərədən içəri boylandı, tələsik eniş çəkildi.

II

Ertəsi gün keçəçixanaya bir zabıt və yanında stanitsa idarəsindən bir pirkeşik gəldi. Gənc, şişkin xorunji təzə çəkmələrinin boğazını qamçısı ilə şaqıldada-şaqıldada soruşdu:

– Kremnyov Foma sənən?

– Mənəm.

– Stanitsa atamanının və intendant idarəsi rəisinin əmri ilə bütün hazır keçə çəkmələri götürməliyik. Çəkmələr haradadır?

– Zati-aliləri, oğlumla düz bir ildir işləmişik. Çəkmələri əlimizdən alsanız, acından ölərik!

– Bu mənim işim deyil! Mən keçə çəkmələri müsadirə etməliyəm. Kazaklarımız cəbhədə ayaqyalındırlar. Soruşuram çəkmələri harada saxlayırsan?

– Cənab xorunji!.. Çəkmələri düzəldincə can qoymuşuq. Axı, bu bizim çörəyimizdir!..

Xorunjinin sızanaqlı yanaqlarında acı təbəssüm molyusk kimi sürünür. Bığının altında qızıl dişləri parlıdayır.

– Deyirlər, bolşeviksən? Onda sənə nə var ki? Qırmızılar gələr, keçə çəkmələrin pulunu sənə verərlər!..

Xorunji papirosunu tüstülədə-tüstülədə, məhmızlarını cingildə-dörək, küncə addımladı, qamçının dəstəyi ilə gişi qopartdı.

– Aha, bax, elə bu keçə çəkmələri götürürük! Şustrov, yığışdır, həyəət çıxart, bu saat araba gələr.

Atayla Petka çiyin-çiyinə durub, küncdə bir-birinin üstünə yığılmış keçə çəkmələrin qabağını kəsdilər.

Xorunji hirsindən qıpqırmızı qızardı, titrəyən dodaqlarından tüpürçək sıçırırdı, lakin özünü saxlayaraq xırıldadı:

– Sabah sən qoca köpəyi, yaxandan tutub sürüyo-sürüyo hərbi-səhra məhkəməsinə götürəndə sənənlə ayrı cür danışacağam!..

Xorunji qoca çəkməçini itələdi, hamarlayıb qurudulmuş keçə çəkmələri ayağı ilə kandara atdı. Pirkeşik onları qucağına alıb, taybatay açılmış qarıya tərəf tulladı.

Hasarın dalından briçkanın taqqıltısı eşidildi. Briçka darvazanın ağzında dayandı. Küncdən keçə çəkmələr cüt-cüt yox olurdu. Qoca susmuşdu, amma pirkeşik yolüstü onun köhnə boz keçə çəkmələrini peçin üstündən götürəndə ona yaxınlaşdı, gözlənilmədən qabaqlaşmış əli ilə onu peçə tərəf sıxışdırdı. Çopur küt sifətli pirkeşik dartındı, geyilmiş köynəyi yaxasından söküldü. O qolaylanmadan qocanın üzünə bir sille çəkdi.

Petka qışqırıb özünü atasının üstünə atdı, lakin yarı yolda tapança dəstəyinin gicgahına dəyən güclü zərbəsindən yığılaraq, əllərini yana uzatdı.

Xorunji qan sağılmış gözlərini bərəldib, qoca keçəçinin yanına cumdu. Xorunji qocanın sifətinə şappıltı ilə bir qamçı da çəkdi.

– Şustrov onu doğra!.. Mən cavabdehəm!.. Vur deyirəm, anan gorbagor olsun!..

Pirkeşik sol əlindəki keçə çəkmələri yerə qoymayıb sağ əlini qılınca uzatdı. Qoca diz üstə yığıldı, başını əydi: quru, qaralmış kürəkləri tərpendi. Pirkeşik az qala yerə dəyən çal başa, qabırğaların üstünə çəkilmiş bürüşük dəriyə nəzər saldı və zabito baxaraq dal-dalı çəkilib, qapıdan çıxdı.

Xorunji qocanı qamçı ilə vurur, xırıltılı səsle qırıq-qırıq söyürdü... Zərbələr qozbel kürəyə gumbultu ilə dəyir, qıpqırmızı yara yerləri şişir, dəri partlayır, qan nazik zolaqla süzülür, keçəçinin qanlı başı getdikcə daha aşağı, torpaq döşəməyə düşürdü!..

Petka gözünü açıb söndölöyö-söndölöyö ayağa qalxanda keçö-
çixanada heç kəs yox idi. Taybatay açılmış qapıdan qovaq ağacının
solğun yarpaqlarını külək səxavətlə içəri doldurur, tozu göyö qal-
dırırdı, kandarın yanında isə qonşunun qancıq iti laxtalanmış qara
qanı tələsik yalayırdı.

III

Stanitsadan böyük yol keçir.

Xutorlardan, tavrıyalıların¹ torpağından, yeni salınmış qonşu
kəndlərdən gələn yollar kiçik kilsənin yanında qovuşurdu. Stanit-
sadan Şimal cəbhəsinə kazak polkları, arabalar, coza dəstələri
gedir. Meydan daim camaatla dolu olur. İdarənin yanında çaparlar-
nın köpüklənmiş atları yağışdan paslanmış paya çəpərini gəmirirlər.
Stanitsa tövlələrində 2-ci Don korpusunun intendant və artilleriya
anbarları yerləşir.

Qarovulçular piylənmiş donuzlara xarab olmuş konserv yediz-
dirirlər. Meydandan dəfnə yarpağı və lazaret qoxusu gəlir.
Həbsxana da burada yerləşir. Tələsik qayrılmış paslı barmaqılıq
gözə deyir. Darvazanın yanında keşikçilər dəstəsi, ağzı üstə çevril-
miş səhra mətbəxi və telefon budkası görünür.

Payız küləyi stanitsanın gediş-gəlişi olmayan döngələrində çır-
pıdan hörülmüş hasarlar boyunca ağcaqayın ağaclarının qızılı yar-
paqlarını sovurur və talvar altındakı qamış çəngələrini dağıdırdı.

Petka həbsxanaya yaxınlaşdı. Darvaza ağzında qarovulçular
durmuşdular.

– Ey, cavan oğlan, yaxın gəlmə!.. Dayan sənə deyirlər! Kim
lazımdır?

– Atamı görmək istəyirəm... Familyası Kremnyov Fomadır.

Gözətçi budkaya getdi, skamyanın altından kəsilmiş qarpız
çıxartdı. Kişi tələsmədən qarpızı qılıncla kəsdi, xırılı, marçılı ilə
və boz tumları Petkanın ayaqları altına tüpürə-tüpürə yeməyə
başladı.

¹ Ata-babaları II Yekaterininin ömrü ilə cənubdan, Kırım (Tavriya ilə) qonşu
olan yerlərdən köçürülmüş ukraynalıları Donda tavrıyalı adlandırdılar.

Petka qarovulçunun günəşdən yanib tunc rəngi almış enli sifə-
tinə baxa-baxa qarpızı qeyib qurtarmasını gözlədi. Qarovulçu
qolaylanaraq, qarpızın qabığını yaxında qurdalanan donuza atdı,
onun dalınca xeyli və ciddi tərzlə baxdı, sonra əsnəyə-əsnəyə tele-
fon dəstəyini götürdü.

– Burada bir oğlan Kremnyovun yanına gəlib, icazə verirsiniz,
buraxım, zati-aliləri?

Petka telefon dəstəyində kiminsə xırılılı gur səsə danışdığıni
cəstədi, sözlərini başa düşmədi.

– Burada dayan, səni axtaracaqlar!..

Bir dəqiqə sonra qapıya iki kazak gəldi.

– Kremnyovun yanına gələn kimdir? Sən? Əllərini yuxarı qaldır!

Petkanın ciblərini qurdaladılar, cırıq papağını, pəncəyinin asta-
rını yoxladılar.

– Şalvarını çıxar! Yaxşı, yaxşı, oclafın biri, utanır... Qız deyil-
sən ki...

Petkanın dalınca qapı örtüldü, rəzə şaqqıldadı: barmaqılıq pən-
cərələrin yanından keçib komendantın otağına getdilər, hər deşik-
dən Petkaya rəngbərang gözlər baxırdı.

Uzun dəhlizdən insan necisi və kif qoxusu gəlirdi. Nəm daş
divarlarda yaşıl mamır, çürük göbəlök bitir. Şamdanlar tutqun işıq
verir. Gözətçi axırıncı qapının yanında dayandı, rəzəni dartdı,
qapını təpəyi ilə taybatay açdı.

– Keç!

Petka deşik-deşik olmuş döşməni ayaqları ilə yoxlaya-yoxlaya
əllərini qabağa uzadıb, divara tərəf getdi. Yuxarıdan, lap səqfin
altında açılmış kiçik pəncərədən payız günəşinin mavi işığı süzül-
dü.

– Petyaşka?.. Sənsən?!

Atasının səsi uzun xəstəlik keçirmiş adamların səsi kimi qırıq-
qırıq çıxırdı. Petka irəli cumdu, yalın ayağı ilə keçəni tapdı, oturdur
və atasının sarınmış başını qucaqladı.

Gözətçi açıq qapıya söykənib dayanmışdır, qılınccının qayışını
oynadır və coşqun qəmli mahını oxuyur.

Əks-səda sütunlu tağın altına yayılır. Petkanın atası boğula-
boğula gümrəhliqlə gülür, döşmədə oturmuş Petka isə dəyirmi
gözlü pəncərədən böz dumanın havaya burula-burula qalxmağını,
iki qatar mis səsi dumanın səmanı yarmağını görür.

– İki dəfə istintaqa çağırılar... Müstəntiq təpiyi altına salmışdı, vermədiyim ifadələrə qol çəkməyə məcbur edirdi. Yo-yox. Pet-yaxa. Kremnyov Fomaya kötkəle söz dedirtmək olmaz! Qoy öldürsünlər, onlara bunun üçün pul verirlər, alınma yazılan yoldan sapmamam.

Petka tanış, xırıltılı gülüş çəkdir və kötkədən şişmiş, qaralmış sifətə sevinclə baxır.

– Yaxşı, bəs indi necə olacaq? Çoxmu qalacaqsan, dədə?

– Qalmaqacağam! Ya bu gün, ya da sabah buraxırlar... Bu köpək uşaqları mənə ləzzətli güllələyirdilər, amma qorxurlar ki, kazak olmayan köndlilər tətillərlərlər... Bu da onların üreyince deyil!

– Həmişəlik buraxacaqlar!

– Yox. Gözdən pərdə asmağ üçün stanitsamızın qocalarından ibarət məhkəmə təyin edəcəklər. Elliklə mühakimə edəcəklər... Onda görürük, kim güc gələcək!.. Arina nədə demişkən, ya o tərəflilik olacaq, ya bu tərəflilik!..

Qapı ağzındaki gözətçi barmaqlarını şıqqılatdı və ayağını yerə tappıldadaraq qışqırdı:

– Ey, güləyən kişi, oğlunu qovala. Bu gün görüşünüz qurtardı!..

IV

Qaş qaralanda qonşunun oğlu keçəçixanaya, Petkanın yanına qaçıb gəldi.

– Petro.

– Nə var?

– Tez qaç yığıncığa!.. İdarənin yanındaki meydanda atanı öldürürlər!..

Petka papağını başına qoymadan çaparaq meydana qaçdı.

O, çayın yanındaki dar, əyri döngə ilə bərk qaçırdı. Qabaqda, qızıl söyüddən çəkilmiş hasarın yanında qonşu oğlanın çəhrayı köynəyi görünürdü, onun yay günəşindən yanmış sarı saçlarını külək dağıdırdı; hər hərəyinin yanında cır səs çəşilirdi:

– Meydana qaçın!.. Keçəçi Fomani kazaklar öldürürlər!..

Darvazalardan və hasar qapılarından dəstə ilə uşaqlar qaçırsa, yalın ayaqları ilə döngəni tapdalayırdılar.

Petka idarənin yanına gələndə meydana heç kəs yox idi, gedən adamları sanki döngələr və küçələr uduurdu.

Keçişin evinin yaxınlığında tosqun keşiş arvadı əlini gözünün üstünə qoyaraq, qaçan Petkaya baxırdı. Keşiş arvadı çit paltarın üstündən şal örtmüş, zərif, məkrli dodaqlarında heyvətli təbəssüm donub qalmışdı. O, bir qədər dayanıb, Petkanın dalınca baxdı, ayağı ilə yoğun, həlməşik kimi titrəyən baldırının qaşını və evə qayıtdı.

– Fekluşka, keçəçini harada döyürlər?

– Bax, bu xaça and olsun! Onu döyməklərini gözlərimlə görədim, nonə!.. – Artırmadan addım səsleri eşidildi. Taygöz aşpaz arvad yanlarını basa-basa keşiş arvadının yanına gəldi, əllərini yelləyə-yelləyə cingiltili səsle tez-tez danışdı: – Bir də baxıb gördüm ki, onu həbsxanadan yığıncığa gətirirlər. Kazaklar hay-küy qaldırdılar, amma onun heç vecinə deyildi. Qoca köpək gedə-gedə gülümsəyirdi, özü isə qaqqara qaralmışdı, baxanda adamı dəhşət büürüyürdü!.. Onu hələ qabaqcadan cənab zabitlər döymüşdülər. Onu artırmaya çıxaran kimi döyməyə başladılar, təkə “xırç!.. xırç!..” səsleri eşidilirdi, amma o, elə iyirənc səsle bağırırdı ki... Elə buradaca onun axırına çıxdılar... Kimisi pəzlə, kimisi dəmirlə, çoxu da təpiklə vururdu.

Stanitsa mirzəsi idarə artırmasından aşağı düşdü.

– İvan Arsenyeviç, bir dəqiqəliyə bura gəlin!

Mirzə çox gen qalifəsini dartdı və çəkməsinin tərtemiz silinmiş burnuna forsla baxa-baxa kiçik addımlarla keşiş arvadına tərəf gəldi. Səkkiz addım getməmiş bükük belini dikəldi və intendant polkovnikini yamsılamağa çalışaraq, iki barmağını şapkasının günlüyünə saymazayana qaldırdı.

– Günortanız xeyir, Anna Sergeyevna!

– Salam, İvan Arsenyeviç! Öldürülən kimdir?

Mirzə alt dodağını nifrətlə uzatdı:

– Keçəçi Foma bolşeviklər tərəfindən olduğuna görə, kazaklar onu öldürdülər.

Keşiş arvadı çiyinlərini dartaraq içini çəkdi.

– Aman, nə dəhşət!.. Siz də bu qətlə iştirak etdiniz?

– Vallah, nə deyim... Bilirsinizmi, o əclafı döyməyə başladılar, kişi yerə uzanmış halda: “Öldürün, Sovet hakimiyyətindən öz dönməyəcəyəm” – deyə qışqıranda əlbəttə, mən də onu çəkməmlə

vurdum və bu işə qoşulduğuma heyfilsilənmədim. Bu, ədəbsizlikdən başqa bir şey deyil... çəkmələrimi və şalvarımı qana buladım...

– Mən heç təəvvür etməzdim ki, siz belə qəddarsınız!

Keşiş arvadı gözlerini qıyaraq, qəşəng geyinmiş mirzənin üzünə gülməyirdi. Ətrafına dəstə-dəstə uşaq toplaşmış Petka isə idarənin yanında qandan islanmış qumun üstündə oturaraq, yere yayılmış qanlı ot parçasına uzun-uzadı baxırdı...

V

Durnalar stanitsa göylərində uça-uça qaçqılıdaşır, soyuqlar düşmüş torpaqla vidalaşırdılar. Petka keçəçixananın pəncərəsindən saatlarla çəkilməyərək harasa tamaşa edir.

Dəmirçi Sidor keçəçixanaya gəldi. Petkanın qarğıdalı dənələrini iki kərpic arasında üyütməsinə baxıb, ah çəkdi:

– Eh, yazıq, sən nə qədər əzab çəkirsən!.. Zərər yoxdur, ruhdan düşmə, tezliklə bizimkilər gələrlər, yaşamaq asanlaşar! Sabah isə qaç gəl mənə yanıma, mən sənə bir-iki qab un verim.

Sidor oturub, tənəkənin göyümtül tüstüsünü papiros çəkməkdən xarab olmuş dişlərinin arasından buraxaraq, peçin yanına tūpürdü, ah çəkdi və vidalaşmadan getdi.

Ancaq asan yaşamaq Sidora qismət deyilmiş. Ertəsi gün günəş batmamışdan qabaq Petka meydançadan keçirdi; həbsxana darvasından iki atlı kazak çıxdı, onların arasında Sidor gəlirdi. Onun əynində dizindən aşağı uzun kətan köynək var idi. Yaxası qarınadək parçalanmışdı, cıngın arasından qıvrım və sört tük basmış sinəsi görünürdü.

Petkaya yaxınlaşdı, ayaq saxlayıb, başını ona sarı çevirdi:

– Məni öldürməyə aparırlar, Petenka, əzizim, salamat qal!

– Dəmirçi əlini yelləyib ağladı...

Vaxt ağır, darıxdırıcı yuxuda olduğu kimi tez keçirdi. Petkanı bit basdı, sarı yanaqlarını lif kimi tük bürüdü, o, on yeddi yaşından böyük görünürdü.

Qara günlər keçib gedirdi. Sənən günəşlə birlikdə kənd hasarının arxasında yox olan hər gün keçdikcə, qırmızılar stanitsaya daha çox yaxınlaşırdılar, kazakların ürəklərində həyəcan getdikcə artır, bütün vücutlarını bürüyürdü.

Səhər, arvadlar inəkləri mal-qara sürülən yola çıxaranda Şeqolsk dairəsindən o tayda topların gurultusu eşidilirdi. Səhər dumanı içərisində mürgüləyən həyətlərin üzərində boğuc gumbultu keçib gedir, keçəçixananın saman divarlarına dürtülür, mika pəncərələri titrədir. Petka peçdən aşağı düşür, kəndli kaftanını çiyinə salıb həyəte çıxır, büzülmüş qoca bədmüsk ağacının yanında təzə nazik buz bağlamış torpağın üstünə uzanır, yaylım top atəsinin gumbuldamasına, torpağın qocasayağı nıqqıldamasına, bir yerə toplaşmış ağcaqayınların arxasında isə pulemyotların dolaşa səsələrinə qarışan saqqıltısına qulaq asırdı.

İndi də Petka sübh tezdən həyəte çıxıb, qulağını donmuş torpağa qoyaraq, iliklərə işləyən soyuqdan dona-dona qulaq asdı. Toplar yuxulu-yuxulu gumbuldayır, pulemyotlar isə şaxtalı havada sanki cavanlarsayağı çəçotka oynayırdı:

– Ta-ta-ta-ta-ta...

Əvvəlcə tək-tük, sonra tez-tez atəş açıldı, bir dəqiqə ara verdikdən sonra yenidən zorla eşidilən:

– Ta-ta-ta-ta-ta... – gəldi.

Petka, dizləri donmasın deyə, kaftanının ətkələrini ayaqlarının altına sərdi, daha rahat uzandı; hasarın dalından kal bir səs eşitdi:

– Musiqiyə qulaq asırsan, qoçaq? Maraqlı musiqidir...

Petka səksəndi, yerindən sıçrayıb çöməltmə oturdu, çəpərin o tərəfində pırtlaşq qaşların altından baxan qocanın gözləri onu burğu kimi dəşirdi, saralmış saqqalında sanki təbəssüm gizlənmişdi.

Petka qocanın Dördüncü Aleksandr ləqəbi daşıyan baba olduğunu başa düşdü. Səsinin titrəməsinə hiss etdirməməyə çalışaraq, acıqlı-acıqlı dedi:

– Baba, öz yolunla get! Burada sənə aid bir iş yoxdur!

– Mənə aid yoxdur, amma, görünür, sənə aid var, hə?

– Əl çək baba, bu daşla sənə vuraram, sonra peşman olarsan!

– Yaman qoçaqsan! Yaman qoçaqsan, deyirəm! Qocaya belə hörmət etdiyinə görə sən avaranı qoltuq ağacı ilə kətkələyirdim!..

– Mən sənə toxunmuram, sən də mənə toxunma!..

– Diqqətlə baxanda, görünür ki, sən hələ sūdəmərin birisən, amma hirsələndib özündən çıxırsan da.

Baba çəpərin payasından yapışmış, quru, damarlı bədəninə çəpərdən asanlıqla aşırı. Petkaya yaxınlaşdı, yirtiq zolaqlı şalvarını düzəldərək, yanında oturdu.

- Pulemyot səsi eşidilir?
- Kiminçin eşidilir, kiminçin yox...
- Biz də eşidirik!...

Petka yanı üstə uzanmış babaya əyri-əyri baxdı, sonra qorxa-qorxa dedi:

- Bədmüşk ağacının dalında uzansaq, daha yaxşı eşidərik.

Baba iməkləyə-iməkləyə bədmüşk ağacının dalına keçdi, çıpaq qəhvəyi rişələri rişəyəbənöz əlləri ilə qucaqladı və bir-iki dəqiqə dimməzəcə donub qaldı.

- Maraqlıdır!.. - Ayağ qalxdı, qırovu dizlərindən çırpıdı və üzünü Petkaya çevirdi: - Sənnənəm, cavan oğlan, bilirsen nə var: mən yerin altında da nə olsa, görürəm, sənin nə ilə nəfəs almağın da bilirəm. Bu musiqiyə istədiyən qədər qulaq asa bilərəm, ancaq oğlumla mənəm başqa tədbirim var... Sən mənəm Yaşkamı tanıyırsan? Onu bolşevizm üstündə bizim kazaklar döymüşlər!

- Tanıyıram.

- Bax, biz onunla bu qərara gəlmişik ki, qırmızılarn təşrif gətirmələrini gözləmədən, onları qarşılamağa gedək!..

Baba Petkaya tərəf əyildi, saqqalı Petkanın qulağını gicişdirdi: ağzından turşumuş iyi gülə-gülə pıçıldadı:

- Cavan oğlan mənəm sənə yazığım gəlir. Bilirsen necə yazığım gəlir!.. Gəl Böyük Don ordusuna tüpürək, buradan çıxıb gedək! Razısan?

- Boş danışmırsan ki, baba?

- Mənə belə söz demək üçün hələ balacasan. Belə şeylər üstündə səni yaxşıca əzişdirmək lazımdır! Bircə qancıq boş danışır, mənəm dilimə ancaq doğru gələr. Səninlə çənələsmək mənə heç sərfəli deyil, işinə bax, istəyirsən burda qal!..

Baba bunu deyib, çəpərə doğru getdi; zolaqlı şalvan gözə dəyirdi.

Petka özünü ona çatdırıb, paltarının qolundan yapışdı.

- Dayan, babacan!..

- Niyə dayanım? Bizimlə getmək istəyirsən, yaxşı yol, istəmirsənə, daha yaxşı, yükümüz yüngül olar!..

- Gedirəm, babacan. Bəs nə vaxt?

- Bu barədə sonra danışarıq. Sən bu axşam bizə gəl, Yaşa ilə xırmanda olacağıq.

Dördüncü Aleksandr çoxdanın deyəngeni, sorxoş olanda pis, ayıq vaxtı əla bir qoca idi. Onun familiyası heç kəsin yanında deyildi. Çoxdan, kazak polkunun düşərgə saldığı İvanovo-Voznesenskədən hərbi qulluqdan gələndə stanitsa yaxınlığında qocalara sorxoş halda demişdi:

- Sizin çarınız Üçüncü Aleksandrdir, mən isə çar olmasam da, Dördüncü Aleksandram, özü də tüpürüm sizin çarınız!..

Yüngüncağın qərarı ilə onu kazak adını daşımaq hüququndan və torpaq payından məhrum etdilər, yüksək şəxsə hörmət etmədiyinə görə, stanitsa meydanında ona əlli çubuq vurdular, işin isə üstünü örtməyi qərara aldılar. Lakin Dördüncü Aleksandr şalvarını çəkə-çəkə üzünü hər tərəfə çevirib stanitsa əhalisinə alçaqdan baş əydi və şalvarının son düyməsini bağlayıb dedi:

- Çox-çox təşəkkür edirəm, cənab qocalar, bundan zərrə qədər qorxmadım!..

Stanitsa atamanı ataman körtiyini yerə çırpıb dedi:

- Madam ki, qorxmayıb, yenə əlavə edin!..

Əlavədən sonra Aleksandr danışmadı. Onu əl üstə evə apardı-lar, ancaq Dördüncü ləqəbi ömrünün axırınadək üstündə qaldı.

Petka qaş qaralmağa başlayanda Dördüncü Aleksandrın yanına gəldi. Daxma boş idi. Dəhlizdə boz keçi koləm özəyini aegözlüklə yeyirdi. Petka həyətdən keçib xırmanın darvazasına çatdı; qapılar taybatay açıq idi. Samanlıqdan babanın kal səsi eşidildi:

- Bura gəl, oğlan!

Petka yaxınlaşıb salam verdi, baba isə heç baxmadı da. Daşdan taxıldöyən hazırlayır, dizi üstə durub yarıq açır. Çəkicin altından boz daşın ovuntuları tökülür, yaşılımtıl qiğilcimlər sıçrayırdı. Babanın oğlu Yakov dənsovuranın yanında dayanıb, başını yuxarı qaldırmadan əlləşir, çəkici taqıldadaraq, qopmuş tənəkəni dənsovuranın yanlarına bərkidirdi.

"Qabaqdan qış gəlir, bir gör bunlar nə ilə məşğuldurlar", deyə Petka fikirləşdi, baba çəkici son dəfə şaqıldadaraq, Petkaya baxmadan dedi:

- İstəyirik qarı üçün hər şeyi saz qoyub gedək. Bizim arvad yaman vuruşandır, bir şey oldumu, çığır-bağırından yaxanı qurtara bilməzsən! Bəlkə də var-yoxumuzu necə var atıb gedədim, ancaq

qorxuram ki, danlaq altında qalam. Deyər ki, filan-filan olmuşlar getdilər, ev isə heç veclərinə deyill!..

Babının gözləri güllür. O, əlini Petkanın boynuna vurub, Yakova deyir:

— Xətm elə! Yaşa. Gəl keçəçənin oğlu ilə bəzi-bəzi şeylər barədə söhbət edəək.

Yakov tənəkəni dənsovurana vurmaq üçün ağzında saxladığı xırda mıxları ovcuna tūpürüb, Petkaya yaxınlaşdı, gülümsəyib dedi:

— Salam, qırmızı!

— Salam, Yakov Aleksandroviç!

— Hə, bizimlə getmək qərarına gəldin?

— Mən dünən Aleksandr babaya dedim ki, gedərəm.

— Bu azdır... Gecəyarı heç nəyi nəzərə almadan stanitsa ilə həmişəlik vidalaşmaq olar. Amma gərək özümdən sonra bir yadigar qoyasan. Xutorlulardan biz çox yaxşılıqlar görmüşük! Dədəmi döydülər, cəbhəyə getməyə razı olmadığım üçün mənə ölüncə əzişdirdilər, sənəni atanı da... Eh, daha nə deyim!

Yakov Petkaya tərəf daha çox əyilərək, sallaq, qısa qaşlarını oynadıb donquldadı:

— Qoçaq, bilirənmi ki, kadetlər, stanitsa tövlələrində artilleriya anbarı düzəltmişlər? Mərmiləri oraya necə daşdıqlarını gördünmü? — Gördüm.

— Anbarı yandırsaq, nə olar?

Aleksandr baba dirsoyi ilə Petkanın böyrünü dümsükləyib gülümsədi:

— Də-əh-şət!

— Bax, mənim atam fikirləşib deyir: dəhşət, amma mən başqa şey deyə bilərəm. Qırmızılar Şeqolskun ətrafındadırlar, eləmi?

— Dünən Krutenka xutorunu tutublar... — deyə Petka səsləndi.

— Bax, görürsənmi, madam ki, iş belədir, partlayış düzəldib kazakları ərzaq cəhtiyatından və hərbi ləvazimatdan məhrum etsək, onlar dala baxmadan lap Donetskədək geri çəkiliblər! Bax, belə!..

Aleksandr baba saqqalını sığallayıb dedi:

— Sabah hava azacıq qaralan kimi, yanımsa, elə buraya gəl... Bizi burada gözlə. Yol üçün nə lazımsa, özünü götür, yemək barədə fikirləşmə. Yeməyi özümüz götürərik.

Petka xırman darvazasına tərəf getdi, ancaq baba onu qayıtardı:

— Həyətdən keçmə, küçədə adamlar vurmuxurlar. Çəpərdən əşib, çöllə get... Ehtiyat həmişə lazımdır!

Petka çəpərdən əşdi, xallı buz bağlanmış qanovun üstündən keçdi və stanitsa xırmanlarının yanından, şəhdən boz rəng almış tutqun tayaların yanından evə addımladı.

VII

Gecə sərqədən külək əsdi, sulu qar yağdı. Hər həyətdə, hər döngəyə zülmət çökədi. Petka atasının kaftanına bürünərək küçəyə çıxdı, həyətdə qapısının yanında dayandı, çay üzərində əsən küləyin ağırlığından əyilən bədmüsk ağaclarının gurultusuna qulaq əsdi və küçə ilə yavaş-yavaş Dördüncü Aleksandrın həyətinə addımladı.

Qaranlıqda anbardan səs eşidildi:

— Sənsən, Pətro?

— Mənəm.

— Bura gəl, sol tərəfə keç, burda mala var.

Petka yaxınlaşdı, anbarın yanında Aleksandr baba və Yakov nə iləsə əlləşirdilər.

Yığışdılar. Baba xaç çəkdi, dəridən nəfəs aldı və darvazaya tərəf addımladı.

Kilsəyə çatdılar. Yakov xırıldaya-xırıldaya öskürərək pıçıldadı:

— Petruxa, əzizim, sən balacasan, gözə çarpmazsan və bizdən diribaşsan... sənə görməzlər... Meydana keç, sürünə-sürünə anbarlara yaxınlaş. Patron yeşiklərini divarın yaxınlığına düzəldüyünü gördünmü?

— Gördüm.

— Al, bu qov və çaxmaqdaşı, bu da neftə batırılmış çətənə... Ora çatan kimi, kaftanı başına ört və odu yandır. Çətənə yanan kimi yeşiklərin arasına qoy və haydı bizim yanımıza qayıt. Di tərəpən. Qorxma ha!.. Biz sənə burada gözləyəcəyik.

Babayla Yakov hasarın yanında oturdular. Petka yumşaq qırov basması yero uzanaraq qarnı üstə anbarlara tərəf süründü.

Külək Petkanın kaftanını yalayır, yandırır-yaxan şaxta kürəyində sürünür, ayaqlarını sancır. Şaxtadan donmuş torpaq əllərini üşüdür. Əl havası ilə, o, anbara çatdı. On beş addım qalmışdı ki, gözətçinin papirosu qızaran kömür kimi işlədi. Anbarın yonulmuş

taxta damı altında külək ulayır, qopmuş taxta taqqıldayır. Papiros işartısı gələndən külək boğuc səsələr gətirirdi.

Petka cömələb oturdu, kaftanı başına çəkdi. Çaxmaqdaşı əlində osir, donmuş barmaqları arasından qov qaçırdı.

Çirk-çirk!.. Çaxmaqdaşının poladı daşa zorla toxunur, Petkaya isə elə gəlir ki, taqqılı meydanda eşidilir. Dəhşət onu boğur. İslanmış barmaqlarında qov nəmənir, yanmır... Çaxmaqdaşını bir də, bir də çəkdi, qırmızı qığılcım tüstüləndi və çotənə çongəsi işıqlandı, həyasızcasına alışdı. Petka çotənəni titrəyən əli ilə yexiklərin altına itələdi, dərhal yanan ağac iyini duydu və yerindən qalxarkən ayaq tappılıtsı, qaranlıqda batan boğuc səsələr eşitdi:

– Vallah, odur! A-a-a, bir bax!!!

Petka özünə gələndən kimi xilasedici zülmətə doğru qaçdı, dalınca güllələr şaqıldadı, iki güllə başının üstündən vıyılı ilə keçdi, üçüncü isə uzaqda, sağ tərəfdə qaranlığı doğradı. Petka az qala hasara çatmışdı, daldan təlaşla çısqıldılar:

– Ya-an-ğın!.. Ya-an-ğın!..

Güllə səsleri eşidildi:

Petkanın beynindən “kaş tinədək qaça biləydim!” fikri keçdi.

O var gücünü toplayıb qaçdı. Kəskin səs qulağını deşdi: “Birco özümü hasara çatdıraydım!” – deyər fikirləşdi.

İsti ağır ayağını kəməndlədi, axsaya-axsaya bir neçə addım qaçdı: dizindən aşağı ayağına ilıq bir şey axdı... Petka yıxıldı, bir saniyə sonra yerindən sıçradı, kaftanına dolaşa-dolaşa əlləri və ayaqları üstə hoppandı.

Baba ilə Yakov xeyli gözlədilər. Hasarda böyük zəngə bağlanmış ipi külək yırgalayır və kiçik zənglərin dillərini tərpedorək, müxtəlif səsələr çıxarırdı.

Qaranlıqda, meydanın ortasında tərpo kimi donub qalmış anbarların yanında, əvvəlcə küləyin parçaladığı boğuc səsələr eşidildi, sonra od sarı-qırmızı dili ilə qaranlığı yaladı, güllə partladı, ikincisi, üçüncüsü... hasarın yanında tappılı eşidildi. Petka qırıq-qırıq nəfəs alaraq, boğuc səsə dedi:

– Babacan, kömək elə!.. Ayağım...

Baba ilə Yakov Petkanın əllərindən yapışdılar, yüyürə-yüyürə qaranlıq döngüyə soxuldular, qaçdılar, kəsəklərə toxunub yıxıldılar. Zəng qülləsindən eşidilən həyəcan signalı gur səsi ilə sükutu

pozub yuxuya dalmış stanitsa üzərində dalğalanır, onlar iki məhəllə keçmişdilər.

Aleksandr baba xırıldaya-xırıldaya Petka ilə yanaşı tələsik addımlayır. Onun küləkdən yellənən saqqalı Petkanın yanaqlarını qıdıqlayır.

– Dədə, bağa!.. Bağa gedək!..

Qanovu keçib dayandılar, nəfəslərini dördilər.

Stanitsa meydanı sanki yarı bölündü. A1-qırmızı od sütunu zəng qülləsindən yüksəyə sıçradı, qalın tüstü qalxdı... Partlayış, bir də, bir də...

Sükut. Sonra bütün stanitsada itlər birdən hürüdü, kəsilməkdə olan həyəcan signalı yenidən guruldadı, həyətləri dəhşətli qadın çığırtısı bürüdü, dalğalanan alov meydanı anbarların uçmuş divarlarını yalayıb çılpaqlaşdırır və uzun əlini keşşin tikintilərinə uzadırdı.

Yakov çılpaq göyüm ağacının altında yerə oturdu və yavaşca dedi:

– Daha qaçmaq olmaz. Stanitsada yerə iynə atsan tapılar, gör nə şölələni bəyir!.. Həm də Petkanın ayağına baxmalıyıq...

– Gün çıxanadək, camaat sakitləşənə qədər gözləməliyik, sonra isə dövlət məşərlərinə tərəf yol alırıq.

– Dədə yaşlı olsanız da amma uşaq kimi fikirləşirsiniz! İndi stanitsada heç gözləmək olar, indi hər yerdə bizi axtaranda stanitsada gözləmək olarmı? Evə qayıtsaq, bizi dərhal tutub əl-qolumuzu bağlarlar. Stanitsada hamıdan əvvəl bizdən şübhələnməyə bilərlər.

– Düzdür,.. Yaşa, düz deyirəm.

– Bəlkə, bizim həyətdə, pəyodə gizlənmək? – deyər Petka ağrıdan üz-gözünü turşudaraq soruşdu.

– Hə, bu bizə əl verər. Orada cır-cındır var?

– Təzək yığmışıq.

– Gəlin yavaş-yavaş tərponək!.. Dədə, qabağa hara soxulursunuz? Tələsmədən dalca gəlsəniz də olar!

Səhərçağı Yakovla Petka təzəklərin içində dərin çala qazdılar; isti olsun deyə, altına və yanlarına quru qanqal sərdilər, oraya düşdülər, üstlərini quru gülxətimi və yandırmaq üçün bostandan götürülmüş qarqız tağları ilə örtüldülər.

Yakov alt köynəyini cırdı və Petkanın güllə dəymiş ayağını sarıdı. Lap axşamadək üçü oturub gözlədilər. Səhər həyəətə adamlar gəldi. Boğuş danışdı, qifilən çıxılışı eşidildi, sonra lap yaxında kimsə dedi:

– Keçəçi oğlu, gərək ki, xutorda işləyir. Burax, qardaş, qifili qırmaqdan əl çək! Nəyinə lazımdır? Keçəçinin daxmasında bitlə yundan başqa heç zad yoxdur, orada əlinə heç nə keçirə bilməzsən!..

Addım səsleri haradasa, anbarın dalında eşidilməz oldu.

Gecə saxta başladı. Payızda bol rütubətdən şişmiş torpağın döngədə çatlamağı eşidilirdi. Topa buludlarla örtülmüş səmada ay görünürdü. Tünd göy qübbədən ulduzlar göz qırpırdı. Gecə deşik damdan pəyeyə boylanırdı.

Çalada təzəklərin altı isti idi. Aleksandr baba çənəsini dizlərinə söykəyib, xorultu ilə, ayaqlarını tərpedə-tərpedə yatırdı. Petka və Yakov alçaqdan söhbət edirdilər.

– Dədə, oyan! Yatmağa vaxt tapdınız da? Yola düşmək vaxtıdır.

– Necə? Yola düşmək vaxtıdır? Olar...

Təzəkləri ehtiyatla yığdılar, yığıncə xeyli vaxt çəkdi. Qapını azacıq açdılar, həyətdə, küçədə ins-cins yox idi.

Stanitsada axırıncı həyətin yanından ötdülər, çayır-çəməndən keçib çölə çıxdılar. Yarğanadək yüz sajin qarın üstü ilə süründülər. Arxada stanitsanın işıqlandırılmış pəncərələri diqqətlə çölə baxırdı. Yarğanla dövlət meşəsindən yavaş, vəhşi heyvan üstünə gedirmişlər kimi, ehtiyatla getdilər. Ayaqlarının altında nazik buz səslənir, qar xırıldaıyrdı. Yarğanın çıpaq kəsikli dibindən bəzi yerlər qar yığını ilə dolmuşdu. Onun üstündə dovşan ayağının dolaşmış izləri görünürdü.

Yarğanın bir tərəfi dövlət meşəsinin ötəyinə söykənirdi. Təpəyə çıxdılar, ətrafa göz gözdirdilər və tələsmədən meşəyə girdilər.

– Vəziyyəti öyrənməmiş Şeqlskadək getmək bizim üçün təhlükəlidir. Yaxın günlərdə cəbhə açılacaq, ağların əlinə keçə biləcək.

Yakov başını yarımkürkün aralanmış otaqları arasına salaraq çaxmaqdaşı ilə od yandırmaq üçün xeyli əlləşdi. Qığılcımlar səpələnir, polad çaxmaqdaşına quru-quru sürtülürdü. Günəbaxan tozuna bulanmış qov odlandı və pis qoxulu tüstü yaydı. Yakov iki qullab vurub, atasına belə cavab verdi:

– Mən belə deyirəm: gəlin meşəbəyi Danilin yanına gedək, çünki o, bizim yaxşı tanışımızdır. Ondan öyrənərik ki, səngərdən necə keçək, yeri gəlmişkən Petyaşkanı da bir az qızdırırıq, yoxsa lap donub!

– Mənə, Yakov Aleksandroviç, çox soyuq deyil.

– Sus, oğlan, yalan danışma! Sənin kaftanın soyuğun yox, günəşin qabağını almaq üçündür.

– Tərpən, Yaşa, tərpən, oğlum!.. Bir bax, bürclər hara qalxıb, az sonra gecə yarı olacaq, – deyə baba səsləndi.

Meşəbəyinin daxmasına əlli sajin qalmış dayandılar... meşəbəyi Danilin pəncərəsindən işıq gəlirdi, borudan tüstünün tənbel-tənbel çıxmağı görünürdü. Ay yəndəmsiz halda böyrünü əyərək, meşənin üzərindən asıla qalmışdı.

– Yəqin, heç kəs yoxdur. Gedək.

Talvarın altında it hürdü. Artırmanın donmuş kandarı cırlıdadı. Qapını döydülər.

– Ev sahibi evdədir?

Daxmadan kimsə saqqallı sifəti pəncərəyə yapışdı.

– Evdədir. Bəs Allah qonağı kimdir?

– Özgə deyil, Danil Lukic, İsa xatirinə, burax qızınaq!

Dəhlizdə qapı cırlıdadı, rəzə saqqılıdadı. Meşəbəyi kandarda görünürdü. Sağ əli boş idi, sol əlində tüfəng vardı, dalında gizlədirdi, gəllənlərə baxırdı.

– Sənsən, Aleksandr baba?

– Özdür ki, var... Gecələməyə qoyarsan?

– Keçin bəlkə bir təhər yerləşdik!

Otaq isti idi, peç yanır. Peçin yanında yerə sərilmiş örtüyün üstündə üç nəfər uzanmışdı, başlarının altına yəhər qoymuşdular, küncdə tüfəngləri düzülmüşdü. Yakov dal-dalı qarıya tərəf çəkildi.

– Bunlar kimdir, ay ev sahibi?

Örtüyün üstündən səs gəldi:

– Yoxsa, stanitsalılar tanımadın? Biz sizi dənəndən gözləyirik. Fikirleşirdik ki, dövlət meşəsindən və Danilin daxmasından keç-

mədən gedə bilməzlər... Di yaxşı, soyunun, öziz qonaqlar, burada gecələyök, sabah isə sizi birbaşa dar ağacına göndörörük!.. Növbə-niz çoxdan çatıb...

Kazaklar örtüyün üstündən durdular, tüfənglərini götürdülər.

– Yanğın salanların qollarını bağla, Semyon!..

IX

İki nəfər yataqda uzanmış, üçüncü stolun başında oturub, başını aşağı sallamışdır; ayaqları arasında tüfəng var. Meşəbəyi Danila kişi yerə sərdi.

– Yerə döşə, Aleksandr baba, əl-ayağın rahatlansın!

– Əl saxla, mərhəmətli adam, elə edərsən özün giş üstə yat-malı olarsan! Əşdirənmə, meşəbəyi? Gişi götür!.. Onlar anbarları yandırdılar, belə işlər üstə onları şaxtada ev ziyəsinin itinində yandırtsaq da günah olmaz!..

Dan yeri sökülməmiş baba həyəətə çıxmaq istədi:

– Qoy oğlum, subaşına çıxım!..

– Zərər yoxdur, baba, ya tumanına işə, ya da çəkmənə!.. Sabah səni tirdən asarıq, orada quruyarsan!

Zəif qış səfəqi pəncərədən içəri doldu. Kazaklar ayağa qalxdılar, yuyundular, səhər yeməyinə başladılar. Yakov gizləncə atasının və Petkanın qulağına pıçıldadı:

– Gecə vişi sürtə-sürtə qırışmam... Stanitsaya çatan kimi hərə-miz ayrı-ayrılıqda çayır-çəmənliyə, oradan isə dağa... daş çıxartdı-ğımız çalalara atlaq... Orada heç vaxt bizi yaxalaya bilməzlər!..

Hər üçü əlləri çətinləndirən hörülmiş kəndlilə bağlı halda qədirdi. Petka yaralı ayağını çəkə-çəkə ağrıdan dişlərini qıcaıyırdı.

Budur, bu da çaybasar meşələrin saçını qızdırmalı qadın tək ətrafa dağıtdığı stanitsa. Birinci döngüyə dönəndə Yakov rəngi qaçmış halda kəndiri darddı və qarın üstündən burula-burula qadı, özünü çaybasar meşəyə saldı. Aleksandr baba və Petka da onun dalınca, hər bir tərəfə qaçdı. Arxadan səs gəldi:

– Dayan, dayan, anası gorbago!..

Güllə və at ayaqlarının səsi eşidildi. Petka qanovun üstündən atılarkən geri baxdı: Aleksandr baba yıxıldı, güllə dəymiş başını qarın içərisinə soxdu: ayaqları göyə qalxdı.

Təpəsi qarlı qurşaqlanmış dağ sanki qarşılama qaçır, kazakla-rın daş çıxartdığı çalalar göz oyduğu kimi qaralırdı. Əvvəlcə Yakov özünü qulağa atdı, onun dalınca da Petka.

Yakovla Petya qıvrıla-qıvrıla, paltarlarını cırıraq, bədənlərini dağın iti çıxıntılarna vurub yaralayaraq, qaranlıqda nəm torpağın üstü ilə süründülər. Hərçün Yakovun çəkmələri Petkanın başına dəyib bərk incidirdi. Yol ikiye ayrıldı. Sola döndülər. Petkanın əlləri donmuş gilə batmışdı, yuxarıdan boynunun ardına su damcı-layırdı.

Ayaqlarının altı çala idi. Oraya düşdülər və yanbayan oturdular.

– Vay mənim halıma!.. Yəqin atamı öldürdülər, – deyə Yakov pıçıldadı.

– O, qanovun yanında yıxıldı!..

Səsləri batır, sanki özgə səsidir. Qaranlıq göz qapaqlarını örtür.

– Petka, indi onlar bizi saxlayıb öldən salacaq, yaxalayacaqlar. Siçovul yuvasında məhv olan kimi məhv olacağıq, ancaq bilmək olmaz!.. Yanımıza soxulmağa qorxurlar. Bu mağaraları biz dədəmlə hələ alman müharibəsindən qabaq qazmışdıq. Mən bütün yolları tanıyıram... Gəl qabağa sürünək.

Süründülər. Bəzən yol kəsilirdi, geri dönürdülər, başqa çıxır axtarırdılar.

***

Kosif, qatı qaranlıqda iki gün sıxılıb qaldılar. Sükut qulaqlarında cingildəyirdi. Demək olar ki, danışmırdılar. Sayıq yatır, ətrafa qulaq verirdilər. Yuxarıda haradasa su torpağı deşirdi. Ayılırdılar, yenə yatırdılar...

Sonra kor küçüklər kimi divarlara dəyər-dəyər çıxışa doğru süründülər. Uzun zaman gözib axtardılar, qəfil işıq gözlərini bərk qamaşdırdı.

Daş mağaraya girən yerdə kül yığını, papiros kötükləri, patron gilizləri, saysız-hesabsız ayaq izləri var idi, başlarını çıxarıb baxanda gördülər: stanitsaya gedən yolda quyruqları qısa kəsilmiş atların üstündə süvarilər gəlirdi, onların dalınca piyadaların ayağı altından qalxan təz sütün kimi göyə qalxdı, külek tünd qırmızı bayrağı dalğalandırır və səsləri, qəhqəhəni, komandanı, kirşələrin cırtlısını uzaqlara yayırdı.

Yerlərindən sıçradılar. Qaçır, yıxılırdılar. Yakov əllərini yellədir və ucadan, titrək səslə qışqırırdı:

– Qardaşlar! Qırmızılar! Yoldaşlar!..

Süvarilər yolda kəhər atlarını saxlayıb, bir yerə toplaşdılar.

Arxadan isə onların şinellərinin ətəkləri palçığa batmış piyadalar sıxışdırırdılar.

Yakov başını silkələyir, hıçqıra-hıçqıra yüyənləri və qızıl əsgərlərin nallı çəkmələrini öpürdü. Petkanı əlləri üstünə alıb xizyə, ətirli çöl otu yığınının içinə qoydular, üstünü şinellərlə basdırdılar.

Xizəklər yırğalanır, şinellərdən, vaxtı ilə atasının köynəyindən gələn kimi, doğma, turşumuş tər qoxusu gəlirdi...

Petkanın başı gicəllənir, ürəyi bulanır, qəlbində isə sevinc sələri çəşub-daşır. Kiminse əli şineli qaldırdı, küləkdən qaralmış bığsız bir üz Petkaya tərəf əyildi, dodaqlarında təbəssüm vardı.

– Sağsan, dostum? Suxarı yeyirsənmi?

Petkanın kilidlənmiş ağızına çeynənmiş suxarı dürtürlər. Petkanın donmuş barmaqlarını tikanlı əlcəklərlə ovuşdururlar. O nə isə demək istəyir, amma ağzı çovdar horrası ilə doludur, boğazını isə qəhər boğur.

Petka qaba qara əli tutdu və sinəsinə bərk-bərk basdı.

İkinci hissə

I

Üstü tənəkə ilə örtülmüş böyük cv. Küçəyə mavi taxtali altı iri pənçərə baxır. Əvvəllər burada stanitsa atamanı yaşayırdı, indi isə RİGİ özəyinin klubu yerləşir. Mın doqquz yüz iyirminci ilin tutqun, rütubətli sentyabr ayıdır, bağlara və dənəgələrə gecə qaranlığı çökmüşdür.

Klubda yığıncaq vardır, tüstü, səs-küy hər yeri bürümüşdür. Stolun başında özək katibi Petka Kremnyov, onunla yanaşı isə büro üzvü Qriqori Raskov əyləşmişlər. Mühüm məsələ – özək üçün torpaq şöbəsi tərəfindən ayrılmış yerin nümunəvi becərilməsi məsələsi – həll olunur.

Yarım saatdan sonra protokolun bir parçası oxunur.

“Dinlədilər: Krutenki sahəsindəki torpağı ölçüb ayırmaq haqqında Raskov yoldaşın məruzəsi.

Qərara aldılar: dərhal torpağa baxmaq və ölçüb-ayırmaq üçün Raskov və Kremnyov yoldaşlar ayrılınsınlar”.

Çırağı keçirdilər. Artırmada ayaqlarını tappıldada-tappıldada xırda addımlarla yeridilər. Petka tində dayanıb, Raskovun ağ köynəyinin qaranlıqda yırğalanmağına baxa-baxa, mürgülməkdə olan stanitsanın sükutunu pozub qışqırdı:

– Qrişka, eşidirsənmi? Adamlar yer şumlayırlar, arabanı neyləyirson! Gəl piyada gedək!

II

Göyü zərif qızartı bürüyüb. Bərkimiş yoldan bir az əvvəl sürü keçmişdir. Çöl yovşanının üstünü toz basmışdır. Təpəni şumlayırlar. Orada adamlar əlveriş, kotalara qoşulmuş öküzlər sürülür. Külək sürülərin çiğirtisini, qamçıların yivilti və şaqqiltisini havaya yayır.

Oğlanlar dinməzəcə addımlayırdılar. Günortaçağı sahəyə çatdılar. Çöldəki dərədə onacan tavrıyalı cvi vardı. Bəndin yaxınlığında bir arvad ətəklərini belinə sancıb, vərdənəni şappıldadırdı. O tərəfdə ala-bəzək inəklər qarınlarındaq suya batmışdılar. Onlar qulaqlarını şeşləyib, uşaqlara mənasız-mənasız xeyli baxdılar. Qabaqdakı, nədənə, qorxaraq, vəhşi kimi, quyruğunu qaldırdı və bəndə tullandı, bütün sürü də onun dalınca getdi.

Çalsaqqal çoban qamçını bərk şappılatdı; çoban şagirdi qara dabanlarını yerə vura-vura sürünü döndərməyə qaçdı. Xırmanda buxarla işləyən taxıldöyənün kəşik-kəşik taqqıltısı arasından xoşagəlen qız səsi eşidildi:

– Qarpişka, gəl gedək baxaq, bizim tərəflərə qırmızılar gəliblər!..

Oğlanlar axşamədək sahə sədrini axtardılar, onun evində ətirli qovun yedilər, torpağa isə səhə baxmağı qət etdilər. Ev yiyəsi onlara dəhlizdə yer saldı. Qriqori o dəqiqə yuxuladı. Petka isə xeyli qurdalandı, o yan-bu yana çevrildi, qovun dərisindən tikilmiş kürkүн altından birə tuta-tuta fikirləşdi, görəsən, yaramaz sədr nə cür torpaq ayıracaq?

Gecə yarısı cv yiyəsi qapı sürgüsünü şaqqılatdı, qapını açdı, artırmadan ulduzlu səmaya tamaşa etdi və atlara yem hazırlamaq üçün tövləyə getdi. Quyu mancanağı cırıldadı, çöldə dayca bərkənd

uzun-uzadı kişnədi, həyətdən boğuş səslər eşidildi. Petka yuxudan oyandı.

Qriqori yuxuda dişlərini qıcırdaraq, o biri böyrü üstə çevrildi, kədərlə və anlaşılmaz bir tərzdə dedi:

– Ölüm, qardaş, sənin üçün bir ovuc qoz içi deyil!

Sədr uzunboğaz çəkmələrini taqıldada-taqıldada dohlizə girdi.

– Uşaqlar, ay uşaqlar, eşidirsiniz?

– Nə olub?

– Kim bilir, necə olub... Bu saat bizim səhə rəisi Vejinski xutorundan gəldi, deyir ki, həmin xutoru Maxno tutubdur. İndi isə, uşaqlar, buradan qaçmalısınız!..

Petka yuxulu-yuxulu donquldandı:

– Bəs torpaq necə olsun? Sabah səhəri ayır, onda gedərik, yoxsa boş yerə ayaq döyməmişik ki!

Sübh çağı Petka yuxusunda gördü ki, raykomda yığınaqdadır, damda da kim isə ağır addımlarla yeriyir, tənəko də öyilərek uğuldayır: qu-qu-ux!.. ta-rax!..

Oyandı, başa düşdü ki, top atılır. Ürəyi həyəcanla sıxıldı. Tələsik yığışdılar. Ağacdən düzəldilmiş səjini götürdülər və açıqlanmış itlərdən özlərini qoruya-qoruya səhədən kənara çıxdılar.

– Vejinskiyədək necə verst olar? – deyə Petka soruşdu.

Qriqori dinməzəcə addımlayır, yol üstündə bitən tikanlı əlaq bitkisinin al-qırmızı başındakı yarpaqları fikirli-fikirli qoparırdı.

– Ola bilsin, otuz verst.

– Çata-a-riq!

Bostanı keçib, tərəyə qalxdılar. Petka içərisində patron olan kiçik çantanı yerə saldı, götürmək üçün geri dönəndə mat qaldı, səhənin o biri tərəfindən müntəzəm dəstə ilə atlılar gəlirdilər. Qabaqdakının əlində qara bayraqı külək quşun qırılmış qanadı kimi yellədirirdi.

– Ay sənin anan!..

– Gorbagor olsun! – deyə Qriqori əlavə etdi. Özünün isə dodaqları əsdi, üzünə sarılıq çökdü.

Sədr səjini əlindən saldı, nə etdiyini özü də bilmədən tütən kisəsini çıxartmaq üçün əlini cibinə saldı. Petka özünü çox cəld dəyəyə saldı, Qriqori də onun dalınca:

İtaət etməyən ayaqlar qoribə tərzdə dolaşır, ürok az qala parçalanır, dil-dodaq quruyurdu. Suyun yuyub təmizləmiş olduğu dəronin dibi rütubət idi. Lil qoxusu gəlir, ayaqlar sürüşürdü.

Petka gedə-gedə çəkmələrini çıxarıb atdı və tufəngdən daha bərk yapışdı; Qriqori gömgöy göyərdi, dodaqlarının rəngi qaçdı, xırıltı ilə qırıq-qırıq nəfəs almağa başladı. O yığıldı və tufəngi uzağa tulladı.

– Tulla, Petya, tutsalar öldürərlər!..

Petka özündən çıxdı.

– Dəli olmusan, nədi?! Tez gətür, əclaf!

Qriqori süst bir halda tufəngin qayışını dartdı. Bir dəqiqə ağır, yad nəzərlə baxışdılar.

Yenidən qaçdılar. Dəronin axırında Qriqori arxası üstə yıxıldı. Petka dişlərini qıcadı, yoldaşının cılız bədəninə qoltuğuna alıb, sürüyə-sürüyə apardı. Dərə şəxələndi, at sümükləri bir boz yovşanla dolu şaxə bir baş şumlanmış yerə dirənirdi. Arabanın yanında bir kişi atları kotana qoşurdu.

– Atları bizə ver, stanitsaya gedək!... Maxnoçular bizi təqib edirlər!

Petka xamutdan yapışdı, kişi də Petkadan.

– Vermərəm!.. Madyan ikicanlıdır, onun belində hara getmək olar?!

Sağlam vücudlu kişi kobud barmaqları ilə tufəngin lüləsindən bərk-bərk yapışdı. Petkanın ağılna gəldi ki, tufəngi əlindən alıb, ikicanlı madyana görə onu öldürür.

Petka onun adama tikan kimi batan döşətli gözlərinə, yanaqlarındakı sarı-qırmızı cod tüklərə, dodaqlarının zəif titrəyişinə baxdı və tufəngi dartdı. Çaxmağı bərkdən şaqıldatdı.

– Çəkil!

Kişi arabanın yanındakı baltaya əl atdı, Petka isə ürəyinin bulandığını hiss edərək, tufəngin qundağı ilə onun yoğun peysərindən vurdu. Kişinin ayaqları bürüşmüş çəkmələrin içində hörümçək pəncələri kimi dartılıb yığıldı...

Qriqori yan qayışları kəsdə və madyanın belinə sıçradı. Petkanın altında boz, xalxal Tavriya axta atı oynadı. Şumlanmış yerdən keçib yola çıxdılar. Atların nalları şaqıldayırdı. Petka geriyyə baxdı: dəronin üstündə külək toz sovururdu. Ətrafa səpələnmiş təqibçi dəstəsi var gücü ilə çapırdı.

Beş verstedək getdilər, dəstə isə hey yaxınlaşırdı. Başını dik tutmuş qabaqdakı atın irəli dartıldığı, atının qara tüklü yapıncısının havada yelləndiyi görünürdü.

Qriqorinin altındakı at aşkar yavaşıyır, xırıldayır, qırıq-qırıq kişənayırdı.

– Madyan doğacaq... Mən möhv oldum, Pctya! – deyə Qriqori qılnc kimi kəsən küloyə güc gələrkək qışqırdı.

Döngədə, tərənin yaxınlığında gedə-gedə atdan sıçradı, at yixildi. Qızıxmış Petka bir neçə sajn çapdı, lakin bircən özüne gəldi və atın başını kəskin hərəkətlə geri döndərdi.

– Neyləyirsən?! – deyə Qriqori ağlar səslə qışqırdı, lakin Petka inamla və cəld darağı doldurdu, atdan sıçradı, dizi üstə oturub nişan aldı, irəliləyən qara yapıncıya atəş açdı və gilizi ata-ata gülümsədi:

– Ölüm sənin üçün bir ovuc qoz içi deyil, qardaş!

Bir daha atəş açdı. At saha qalxdı, qara yapıncı sürüşüb yərə düşdü, çəkmə üzəngidə ilişib qaldı və at yoldan kənardə tozun içi ilə çapdı.

Petka onu dalğın nəzərlə müşayiət etdi və ayaqlarını geniş ayıraraq, yol üstündə oturdu. Qriqori kəklik otunun ətirli başını tərli ovunda sıxaraq gülümsədi.

Petka ciddi və yavaşdan:

– Hə, indi hər şey bitdi, – dedi və üzüqoylu yərə uzandı.

III

İcraiyyə komitəsinin həyətidə işçilər torbalara doldurulmuş kağızları yərə basdırırdılar. Sədr Dördüncü Yakov artırmada pas atmış pulemyotu təmir edirdi. Səhərdən, kəşfiyyətə getmiş milisio-nerləri gözləyirdilər. Günortaçağı Yakov yaxınlıqdan qaçan kom-somolçu Antoşka Qraçovu çağırırdı, gözləri ilə gülümsəyib dedi:

– Tövlədə görünüşü yaxşı olan bir at seç götür və Krutenki sahəsinə çap. Bəlkə, bizim kəşfiyyətə rast gəldin. Xəbər ver ki, stani-tsaya qayıtsınlar. Tüfəngin varmı?

Antoşka götürüldü, onun yalın dabanları havada oynadı, qışqırdı:

– Tüfəngim var, iyirmi də patronum!

– Di qaç, tez ol!

Beş dəqiqə sonra icraiyyə komitəsinin həyətidən Antoşka yel kimi götürüldü, qonur sıçan gözləri ilə sədrə baxdı və tozun içində yox oldu.

İcraiyyə komitəsinin artırməsindən Yakov atın müntəzəm yırga-lanan boynunu və Antoşkanın açıq, qıvrımsaçlı başını görürdü. O, astanada bir qədər dayanıb, boz hörümçək toru basmış dahlizə girdi. İcraiyyə komitəsinin əməkdaşları və özək toplaşmışdı. O, yor-ğun nəzərlə hamını sızdı və dedi.

– Antoşka kəşfiyyətə getdi... – Bir qədər susduqdan sonra fikirli halda barmaqları ilə stolu taqqıldada-taqqıldada əlavə etdi: – Uşağ-lar səhədedirlər... Maxnonun əlindən qurtara bilirlər. Düz demi-rəm!..

İcraiyyə komitəsinin uğultulu, boş otaqlarını dolaşdılar, solğun plakatlarda Demyan Bednının min dəfələrlə oxumuş olduqları kiçik şeirlərini yenə oxudular. Bir-iki saatdan sonra, kəşfiyyətə getmiş milisio-nerlər, yortma yerləşə icraiyyə komitəsinin həyətinə girdilər. Atları bağlamadan artırmaya qaçdılar. Üstünü qalın toz basmış qabaqdakı milisio-ner qışqırdı:

– Sədr hamı?

– Odur, gəlir. Hə, no oldu, gördünüz? Onlar çoxdular? Zəng qülləsinə çəkib özümüzü müdafiə edəcəyik?..

Milisio-ner qamçısını ümidsizliklə yellətdi.

– Biz onların başda gələn eskadronuna rast gəldik... Zorla qaçıb qurtardıq! Onlar on min nəfərdir. Elə soxulurlar ki, elə bil qara dolaşadılar.

Sədr qaşlarını çataaraq soruşdu:

– Antoşkaya rast gəlmədiniz ki?

– Tanımadıq, ancaq gördük ki, bir atlı sıldırım dərədən çölə tərəf yollandı. Yəqin Maxnonun əlinə keçdi...

Six dəstə ilə dayanıb pıçıldadırdılar. Sədr pırtlaşq saqqalını dartaraq, adamların arasından səsləndi:

– Sahəyə torpaq ayırmağa gedən uşaqlar açıq-aşkar möhv oldu-lar... Antoşka da... Biz qamışlıqda gizlənməliyik... Maxnonun qabağında biz heçik...

Ərzaq agentini ağzını açdı, nə isə demək istədi, ancaq bu dem qapıdan həyəcanlı bir səs eşidildi:

– Tez olun, yoldaşlar! Süvarilər tərəpədərlər!

Adamları elə bil külək sovurdu. Var idilər, yox oldular! Stanit-sa boş qaldı. Pəncərə qapıları örtüldü. Həyətlərə sükut çökdü, yalnız icraiyyə komitəsi binasının çəpəri yanındakı qanqallıqda kimdən isə qorxmış toyuq təlaş içində qaçqılıqda.

Külək Antoşkanın köynəyini qovuş kimi şişirtmişdi. Atın üstündə yohərsiz oturmaq adamı incidir. Atın löhrəm yerışı rahat deyil, silkələyir. Antoşka atın başını saxladı, sıldırım dərədən dağa qalxmağa başladı və gözəlilmədən özündən bir verst aralı bir böyük süvari və onların dalında iki taçanka gördü. Ağlına gəldi ki, max, noçulardır!

Atı tərətədi, kürəyinə soyuq tikan kimi batdı, at isə elə bil qəsdən ayaqlarını tənbel-tənbel götürüb qoyur, sakit löhrəm yerişini dəyişib çapmaya keçmək istəməirdi.

Onu gördülər, təqib etdilər, dalınca qırma ilə atəş açdılar. Külək üzünü qamçılıyır, yaş gözələrini örtür. O, qulaqlarında şiddətli vıyılı duyurdu. Başını geri döndərməyə qorxurdu. Oğlan yalnız stanitsanın ucqar həyətlərini keçdikdən sonra geriyyə baxdı. Antoşka gedə-gedə atdan sıçradı, əyilə-əyilə çəpərə tərəf qaçdı. Öz-özünə fikirləşdi: "Meydandan qaçsam, görəb dalımca gələrler... Çəpərə, oradan da zəng qülləsinə!.."

Antoşa sol əlində tufəngi sağ əli ilə çəpər qapısını itələdi, yarpaqla dolu torpağın üstü ilə yalnız ayaqlarını şappıldada-şappıldada keçdi. Kilsənin buruq-buruq pilləkəninə çatdı. Oğlanı buxur ətri, rütubət, göyərçin peyini qoxusu vurdu. Antoşka üst meydançada dayandı, üzüqoylu uzandı, qulaq verdi. Sakitlik idi. Stanitsada xoruzlar banlayırdı.

Tufəngi yanına qoydu, kiçik patron çantasını çıxartdı, isti tərini sildi. Beynində müxtəlif fikirlər dolaşırdı: "Təfavütü yoxdur, məni öldürəcəklər, onlara atəş açacağam... Petka Kremnyov bir dəfə demişdi: "Maxno burjuyların əlaltısıdır..."

Keçən həftə çayın o tayında yüz addımlıqdan arabaya atəş açdıqları və onun, Antoşkanın, hədəfə uşaqların hamısından daha çox vurduğu yadına düşdü. Boğazı qəhərləndi, amma oğlan daha tövşəmirdi.

Altı süvari atlarını ehtiyatla meydana sürdülər, atdan düşdülər, atları məktəb çəpərinə bağladılar.

Antoşkanın ürəyi yenə yerindən qopdu və tez-tez döyünməyə başladı... Oğlan, dişlərini qıcadı, titrək barmaqları ilə darağı taxdı.

Haradansa döngədən daha bir atlı çıxdı, dəlicəsinə oynaqlaşan atın üstündə fırlandı və heyvana bir şallaq çəkərək, cəni sürətlə geri çapdı. Süvari at belində qamətini dik tutaraq oturmuşdu. Antoşka

kazak olduğunu gördü, yohər üstündəki yaşıl gimnastyorkanı nəzəri ilə müşayiət edərək, nəfəsini dərdi.

Taçankalar cırlıdadı, saysız-hesabsız at nalları çıqqıldadı, batareyaya gürüldadı. Stanitsada piyadalar cəmdək üstündə həşərat kimi qaynaşdı, küçələr taçankalarla, güllə yeşikləri, üçatlı arabalardakı pulemyotlarla dolmuşdu.

Antoşka bədənində zəif üşütmə hiss edərək, soyuq yad barmaqları ilə çaxmağı tərətədi, qulaq asdı. Yuxanda, tirlərin arasında göyərlən quruldadı.

"Bir az gözləyim..."

Çəpərin yanında atdan düşmüş maxnoçular atlarına yem verirdilər. Atların arasında onlar, oyunlərində əlvan şalvar, bellərində rəngbəreng qurşaq, dəstə ilə uzanmışdılar: ala-bözək çay daşlarına oxşayırdılar. Danışiq, qəhqəhə səsləri eşidilirdi. Yola iki-iki, cərgə ilə taçankalar gəlirdi...

Antoşka qəti qərəra gəlib, pulemyotçunun boz papağını nişan aldı. Tufəng açıldı, pulemyotçunun başı dizlərinə dəydi. Daha bir güllə açıldı, sürücü cilovları əlindən buraxdı, təkərlərin altına sürüldü, daha bir güllə... daha biri açıldı.

Bağlı atlar qızıxdılar, miniklərə acıqlı-acıqlı şıllaq atdılar. Yolda yan qayıqlarına dolaşmış yaralı at çapalayır, məktəbin yanında sürətlə gələn pulemyot taçankası çevrildi və ağ örtüklü pulemyotun burnu yerə sancıldı. At kişnortisi, qışqırtı, verilən komanda nizam-sız atışma səsləri eşidildi.

Batareyaya taqqılı salaraq geri qayıtdı. Antoşkanı gördülər. Ağac tirlər güllə ilə şirin-şirin öpüldü. Meydan boşaldı. Məktəbin arturmasında maxnoçu-matros pulemyotu çox cəld işlədirdi, güllələr yazıq-yazıq cingildəyərək, köhnə, yaşıl rəng almış zəngə dəyib, yerə düşürdü. Bir güllə çovuyub Antoşkanın əlinə dəydi. Antoşka süründü, yarı qalxdı, kərpic sütundan yapışaraq, atəş açdı: matros qollarını açdı, fırlandı və sinəsi üstə arturmanın çürük, öyilmiş pillələri üzərinə yıxıldı.

Stanitsanın qurtaraçağında, qəbiristanın yaxınlığında top arabasından üçdüymə top yerə düşdü, polad ağızını divarları qopub tökülmiş kiçik kilsəyə tərəf tuşladı. Sükuta qərq olmuş kiçik stanitsaya gurgultu vəlvələ saldı.

Mormi günbəzin altına dəydi, Antoşkanın üstünə xeyli kərpic tozu töküldü və zənglərdə nifrətedici danqılıt oyatdı.

Petka tərpnəmədən üzüyöylü uzanmışdı, lakin köklikotunun xoş ötri də, nalların tappılısı da ona pis təsir edirdi.

Petkanın ürəyi bərk bulanırdı. O, başını tərpnədi və yarı qalxıb, Qriqorinin kətan köynəyi yanında ağzı köpüklənmiş at, göy kazak kaftanı, günəşdən yanıb qəhvəyi rəng almış sifət və çöp kalmık gözləri gördü.

Qalanları yarım verst o tərəfdə, cırıq yapıncının içində parçalanmış insan bədənini sürüyən atın yanında hərənləndirdilər.

Qriqori uşaq kimi hıçqıra-hıçqıra ağlayaraq, boğula-boğula qırıq səslə nə isə qışqıranda Petkanın elə bil ürəyi yerindən qopdu. Gözlərini qırpmadan, kalmıkın üzəngiyə qalxıb, yana əyilərək, qılıncı endirməyinə baxdı. Qriqori ağır-ağır çöməldi, əlləri ilə, iki bölünmüş başını tutdu, xırıldayıb yığıldı, boğazında qan qaynamağa başladı və sel kimi axdı.

Qriqorinin titrəyən ayaqları və kalmıkın yanağındakı qırmızı çapıq Petkanın yadında qaldı. Sinəsinə batan iti nal çıxıntılarından huşunu itirdi, boynu tük kəməndə keçdi və hər şey odlu qılgıncım və yandırıcı duman içində sürətlə fırlandı.

***

Petka ayıldı və gözlərini sancan şiddətli ağrıdan inildədi. Əlini üzünə vurdu və göz qapaqlarının altından yanağına qanla qarışıq qatı bir mayenin axmağını dəhşətlə hiss etdi. Gözünün biri tökülmüş, o biri şişmişdi və yaşarırdı. Petka kirpikləri arasından başı üstündəki at və insan üzlərini zorla seçə bilirdi. Kim isə aşağı əyilib dedi:

– Ay oğlan, dur, yoxsa, sağ qalmayacaqsan! Qrup qərargahına istintaqa gedirik!.. Hə, durursanmı? Mənim üçün təfavütü yoxdur, səni sorğu-sualsız da divara söykəyə bilirik!..

Petka ayağa qalxdı, hər tərəfdən insan başları əlvan dənizi andırır, uğultu, at kişnəməsi eşidilirdi. Petkanı müşayiət edən başında boz quzu dərisindən papaq olan kazak qabağa keçdi. Petka da yırğalana-yırğalana onun dalınca getdi.

Tük kəməndən boynu yanırıdı, üzündə sıyrıntı yerində qan qurumuşdu, bütün bədəni sızıldayırdı, sanki onu uzun zaman amansızcasına döymüşdülər.

Qərargaha gedən yolda Petka ətrafa nəzər saldı: göz işlədikcə, hara baxırsan, meydanlarda, küçələrdə, yastı, əyri döngələrdə adamlardan, at və taçankalardan başqa bir şey görünmür.

Qrup qərargahı keşişin evində idi. Açıq pəncərələrdən küçəyə gitaranın xıriltılı səsi, qab-qacaq cingiltisi gəlirdi, keşiş arvadının mətbəxdə vurnuxmağı, öziz qonaqları qarşılamağı və qonaq etməsi görünürdü.

Petkanı müşayiət edən kazak papiros çəkmək üçün artırmada oturdu və dodaqaltı dedi:

– Artırmanın yanında dayan, qərargahda iş görürlər! – Petka cırıldayan məhəccərə söykəndi, ağzı yanırıdı, dili qurumuşdu. Şişmiş dilini zorla tərpnədərək dedi:

– Bir içim su olaydı...

– Qərargahda səni içirdərlər!

Çopur matros artırmaya çıxdı. Göy kaftanı üstündən qırmızı qumaş bağlamışdı, qurşağın qotazları dizlərinədək sallanırdı, başında matros papağı, papağın lenti üzərində vaxt keçdikcə solmuş bu sözlər var idi: “Qara dəniz donanması”. Matrosun əlində lentli, qəşəng üçaçılan var idi. O, kədərli, yaşılmtıl gözləri ilə Petkaya baxdı, gülümsədi və qarmonu tənbel-tənbel darddı:

Cavan kommunist,

Niyə evlənirsən?

Batko Maxno gələr,

Onda nə edərsən?...

Matros kefli idi, səsi xoşa gələndi. O, qapalı gözlərini yuxarı qaldırmadan, təkrar etdi:

Batko Maxno gələr,

Onda nə edərsən?...

Müşayiət edən kazak axırını qullabı vurdu, başını çevirmədən dedi:

– Səninləyəm, ey çəpgöz məlun, dalımcə gəl!

Petka artırmaya qalxıb evə girdi. Dəhlizdə divara qara bayraq vurulmuşdu. Qat-qat sallanmış parçanın üzərində ağ hərfflərle:

“İkinci qrupun qərargahı” və bir qədər yuxarıda: “Yaşasın azad Ukrayna” sözləri yazılmışdı.

Keşişin yataq otağında yazı maşını çıqıldayır, açıq qapıdan səslər gəlirdi. Petka xeyli gözlədi, yarıqaranlıq dəhlizdə əzab çəkdi. İnildəyən küt ağrı iradəsini və şüurunu keyləşdirmişdi. Petka fikirləşirdi: maxnoçular özəkdəki uşaqları, öməkdaşları doğradılar, keşişin buxur qoxusu verən yataq otağından ona da ölüm göz vurur. Lakin bundan onun ürəyinə qorxu düşmədi. Petka aramla nəfəs alırdı, nəfəsi tutulmurdu, gözləri örtülü idi, yalnız qana bulaşmış yanağı titrəyirdi.

Yataq otağından səslər, yazı maşının çıqqılması, arvad gülüşü və qədəhlərin zərif cingiltisi eşidilirdi.

Keşiş arvadı yorta-yorta Petkanın yanından keçib dəhlizə gedir, onun dalınca sarıbıqlı, özünü darta maxnoçu məhmızlarını cingildəyərk gedə-gedə bıqlarını burur. Keşiş arvadının əlində qrafın vardı, gözləri pərıldayır.

– Altıllik nalivkadır¹, ehtiyat üçün gizlədib saxlamışdım. Ah, birçə biləydiniz, bu vəhşilərlə yaşamaq nə dəhşətlidir!.. Adami daim təqib edirlər. Özək hətta pianonu da əlimizdən almaq istəyirdi. Belə də iş olar, öz pianomuzu əlimizdən almaq!

Gedə-gedə şəhvətlə oynayan gözlərini Petkaya zillədi, iyirənirmiş kimi üz-gözüni turşutdu və onu tanıyıb, maxnoçuya pıçıldadı: – Bax, komsomol özəyinin sədri budur... əsl bolşevikdir... Siz onu birtəhər...

Tumanının xışiltısı Petkaya cümlənin axırını eşitməyə imkan vermədi.

Bir dəqiqə keçmiş onu çağırırlar:

– Küncdəki otağa keç, belə-belə olmuş...

Gümüşü qaragül papaqlı sarıbıqlı maxnoçu stolun başında oturmuşdu.

– Komsomolçusan?

– Hə.

– Bizimkilərə güllə atmısan?

– Atmışam...

Maxnoçu fikirli halda bığının ucunu çeynədi. Petkanın başından xuxarı baxaraq soruşdu:

– Güllələsək inciməzsən ki?

Petka dodaqlarından axan qanı ovcu ilə silərək, qətiyyətlə dedi:

– Hamını güllələyə bilməzsiz.

Maxnoçu kəskin hərəkətlə stulun üstündən geri dönüb səsləndi:

– Dolbışev, bu oğlanı apar, ikinci vzwodla gözməyə göndər!..

Petkanı apardılar. Müşayiət edən kazak artırmada Petkanın əllərini qayıqla bağladı, düyün vura-vura soruşdu:

– İncitmir ki?

– Rədd ol! – deyə Petka bağlı əllərini yəndəmsiz halda yellədə-yellədə darvazaya tərəf getdi.

Müşayiət edən kazak çəpərin qapısını dalınca örtüdü, tufəngi çiyindən götürdü.

– Dayan, vzwod komandiri gəlir!

Petka dayandı. Oğlan çənəsinin bərk qaşınmasından əzab çəkirdi, qaşınmaq mümkün deyildi, əlləri bağlı idi.

Aлчаqboy, topal vzwod komandiri yaxınlaşdı. Uzunboğaz ingilis çəkmələrindən qatran qoxusu gəlirdi. O, müşayiətçidən soruşdu:

– Mənim yanıma aparırsan?

– Buyurdular ki, tez sənin yanıma aparım!

Vzwod komandiri yuxulu gözləri ilə Petkaya baxıb dedi:

– Qəribə adamlardır... Oğlanla əlləşirlər, onu da incidirlər, özləri də inciyirlər.

O, kürən qaşlarını çatıb, Petkaya bir də baxdı, ana söyüşü söydü və qışqırdı:

– Anbarın yanıma keç!.. Tez ol!.. Sənə deyirlər get və üzünü divara çevirib dayan!..

Qərəghadki sarıbıq maxnoçu artırmaya çıxdı və oyma naxışlı məhəccərdən sallanaraq dedi:

– Vzwod komandiri, eşidirsənmi?.. Oğlanı güllələmə, qoy mənim yanıma gəlsin.

Petka artırmaya qalxdı, qapıya söykərib dayandı. Sarıbıq ona lap yaxınlaşdı, qanlı, güclə aralanan gözü baxmağa çalışaraq dedi:

– Möhkəm oğlansan... Mən səni bağışlayıram və Maxnonun qoşununa yazıram. Qulluq edərsən?

Petka gözlərini yumaraq:

– Edərəm, – dedi.

– Qaçmazsan ki?

¹ Meyvə şirasından hazırlanan içki

– Yedirtseniz, geyindirseniz qaçmaram...

Sarıbıq güldü, ağız–burnunu büzdü.

– Qaçmaq istəsen də qaça bilməzsən... Üstündə göz qoyacağam. – Sonra müşayiət edənə tərəf dönüb dedi: – Dolbişev, oğlanı bölüyünə götür, köhnə–kürşdən nə lazımsa ona ver. O, sənin taçkanda olacaq. Ayrıq ol, hələlik tüfəng vermə!

Petkənin çiyindən vurdu, səndələyə–səndələyə evə getdi.

Stanitsadan ertəsi gün günortaçağı çıxdılar. Petka sallaqbiq Dolbişevlə yanaşı oturdu, qozlada yırğalana–yırğalana ağır, cansızçı fikirlərə daldı.

Yağışdan sonra yolda yağrulmuş palçıq, kələ–kötür kəsəklər əmələ gətirmişdi. Bu kəsəklər taçkananı silkələyir, yırğalayır. Teleqraf dirəkləri bir–bir ötür, yol burula–burula uzanır.

Xutorlarda, qəsəbələrdə hay–küy, kişilərin şübhəli baxışları, arvadların naləsi eşidilir.

İkinci qrup ordudan ayrılıb, Millerevoya doğru yollandı. Ordu sol tərəfə hərəkət etdi.

Axşama yaxın Dolbişev qozlardan bir kömbə əzilmiş çörək çıxartdı. Qarız kəsdı. Çərəyi çəynəyə–çəynəyə Petkaya dedi:

– Ye, qardaş, indi sən də bizimkisen, bir etiqada qulluq edirik.

Petka dəymiş qarız dilimini və at təri iyi verən çörək parçasını acgözlüklə yedi.

Dolbişev dəhrə ilə bir parça da qarız kəsib, Petkaya verdi.

– Ancaq mən sənə etibar eləmirəm! Belə düşünürəm ki, yanımdan qaçacaqsan! Səni doğrasaydıq, arxayınçılıq olardı!

– Yox, əmican, nəhaq yerə sən belə düşünürsən. Niyə görə sizin yanınızdan qaçam? Bəlkə, siz ədalət uğrunda vuruşursunuz?..

– Hə də, ədalət uğrunda. Bəs sən nə bilirsin?

Petka gözündəki sarğını düzəldib dedi:

– Ədalət uğrunda vuruşursunuzsa, onda camaatı niyə incidirsiniz?

– Nə ilə incidirik?

– Necə yəni nə ilə? Hər şeylə! Bax, xutordan keçdik, müjkin olindən olan–qalan arpasını atların üçün aldın. Uşaqlarını ac qoydun. Dolbişev bir eşmə büküb çəkdi.

– Bu barədə batko Maxxonun əmri vardır.

– Birdən o, əmr versəydi ki, müjklərin hamısını asın, onda necə olardı?

– Hm... Gör bir hara əyirən...

Dolbişev ağız dolusu tüstünü göyə buraxıb susdu.

Gecə Petkanı yüzbaşı, çopur matros–qarmonçu Kiryuxa yanına çağırıb, mauzerini oynada–oynada dedi:

– Sən, anası ölmüş, qələtini elə, otur yerində. Bir də siyasət dən dem vursan, əmr edərəm taçkananın dişləsini qaldırarlar və sən əclafı başaşağı asarlar... Bildin?

– Bəli, – deyər Petka cavab verdi.

– Di, itil gözümün qabağından çəpgözün biri, çəpgöz! Yaz, yadında saxla ki, bir şey olsa, o biri gözünü də çıxardıb səni asaram!..

Petka başa düşdü ki, təşviqatı bundan sonra ehtiyatla aparmalıdır. Bir–iki gün özünü doğrultmağa çalışdı: Dolbişevə Maxno barəsində, haralarda olduqları barədə suallar verdi, ancaq Dolbişev inadla susur, Petkaya altıdan–altıdan şübhəli nəzərlə baxır, dişlərini sıxaraq çox az danışırdı. Petkanın qulluq göstərməsi və Dolbişevə pərəstiş etməsi Dolbişeyi müttəəssir etdi, axı o özü də, əslən başqa yerdən deyil, Qulyay–Poledəndir, həm də Nester Maxxonun lap yaxın qonşusu olmuşdur; o, Petka ilə daha həvəslə danışmağa başladı və iki gün sonra ona karabin, səksən dəne də patron verdi.

Həmin gün axşama yaxın bölük Koşarı qəsəbəsinin yaxınlığında düşərgə saldı. Dolbişev taçkandan atı açdı, vedrəni Petkaya verib dedi:

– Atı min, bax, o süyüd ağaclarının yanına çap, orada göl var, su gətir, sıyıq bişirək!

Petka çırpınan ürəyini sakitləşdirməyə çalışaraq, ata minib xırda yortma yerilə gölə tərəf çapdı.

“Gölə çataram, ordan da özümü verərəm dağlara”, deyər Petka fikirləşdi.

Gölə çatdı, ensiz yarıuçuq bəndin yanından döndü, vedrəni gizləncə atdı və atı dabanları ilə vuraraq təpəyə qalxdı. Sanki ona xəbərdarlıq edirmişlər kimi, başının üstündə güllə vuyıldadı, düşərgənin yanında güllə açıldı; Petka tutqun nəzərlə düşərgəyə qədər olan məsafəni ölçdü: yarım verstədən bir az çox olardı.

Fikirləşdi: “Dağa çapsam, güllə mütləq mənə dəyər”. İstəməz atın başını döndərdi, geri qayıtdı.

Dolbişev, içində kartof olan qazançıni dişlədən asdı, Petkaya baxıb dedi:

– Nadinclik eləsən, öldürürəm! Yadında yaxşı saxla!

VII

Dan yeri söküləndə Petka səs-küydən oyandı. Gözlərini açdı, gecə üstünə çəkdiyi çulu taçankadan yerə atdı. Payız gününün tutun havasında səslər cingilti ilə eşidilirdi.

– Əmican, bu nə səs-küydür?

Dolbişev qozlada ayaq üstə dayanıb, tüklü papağını yellədir və gücənməkdən qıpqırmızı qızarıyaq, bağırır:

– Batko Maxno yaşasın!.. Ur-ra-a!..

Petka boylandı, yoldan dörd qara at qoşulmuş taçankanın toz çaldıraraq gəldiyini gördü. Atların ağzından ağ köpük tökülürdü. Hər tərəf atlılarla dolu idi. Çərnişevsk ətrafında yaralanmış Maxnonun özü isə qoltuq ağacına söykəyib, yarasının ağrısındanmı, yoxsa gülləmsəməkdənmi dodaqlarını büzüürdü. Taçankanın dalından yerə-dək xalça salınmışdı, dal təkərlərdən saçaq-saçaq toz sallanmışdı.

Taçanka bir an içərisində yandan ötüb keçdi, yalnız toz uzaqda, yol üstündə qalxıb yox olur, səs-küy kəsilirdi.

VIII

Üç gün keçdi. İkinci qrup dəmir yoluna sarı hərəkət etdi. Yolda bir dəfə də vuruşma olmadı. Sayca az olan qırmızı hissələri Dona tərəf çəkiliirdi. Petka bütün bölüklə tanış oldu: yüz əlli nəfərin altmışdan çoxu Maxno ordusuna qaçmış qızıl əsgər idi, qalanların içində isə hər cür adam var idi.

Bir dəfə gecə tonqalın ətrafına toplaşdı, qarmon çala-çala trapek rəqsi oynayırdılar. Zəif buz bağlamış torpaq ayaqlarının altında xırıldaırdı.

Dolbişev çöməlmiş halda dövrə vurur, ovucları ilə çökmələrinin tozlu boğazını şappıldadır, çapmaqdan yorulmuş at kimi ağır-ağır fisıldayırdı.

Sonra şinelləri və yarımkürkləri yerə sərib, ağacın ətrafına uzandı. Pulemyotçu Nanjulo gözdən papirosunu yandırıp dedi:

– Aramızda belə söhbətlər olur: çərənləyirlər ki, batko Maxno bizi Rumıniya sərhədinədək aparacaq, oradan isə qoşunu atıb, Rumıniyaya təkə keçəcəkdir.

– Yalandır! – deyə Dolbişev donqulandı.

Manjulo hirsələndi. Dolbişevin anasını söydü və barmağını onun tərəfinə tutaraq çığırdı:

– Bu axmağa bax! Sənin dərin bir qəpiyə dəyməz. Bəs nə bilmişdin, ay donuzun biri donuz, elə bilirdin ki, Maxno səni taçankasına mindirəcək?..

– O, qoşunu atma!.. – deyə Dolbişev hisli-hirsli səsləndi.

– Axmaq sözdür!.. Pinti Dulkanın törəməsi!.. Rumıniya çarı iyirmi min nəfəri torpağına buraxmaz! – deyə hirsindən ağarmış pulemyotçu qışqırdı.

Onun dediklərinə şərik oldular.

– Doğru deyirsən!..

– Lap hədəfə vurdun, Manjulo!..

– Biz nə qədər ki, batko Maxnonun və yanınca gəzdirdiyi məşuqələrinin yolunda qan töküürük, ona lazımiq, sonra isə...

– Ho-ho-ho!.. Ha-ha-ha!.. Döşə ona qardaşım! – deyə tonqalın ətrafından səslər ucaldı:

Dolbişev ayağa qalxdı və bölük komandirinin taçankasına tərəf getdi. Onun dalınca bərkədən fit çaldılar, ölə saldılar, kim isə yanan odun parçasını tulladı.

– Xəbərciliyə getdi... Yaxşı, zərəf yoxdur... Döyüş başlayan kimi daldan vurarıq!..

Petka bölük komandiri Kiryuxanın tonqala tərəf gəldiyini görüb, ordan uzaqlaşdı.

– Nə olub, uşaqlar!.. Sızlərdən kim dar ağacı üçün darıxıb?.. Teleqraf dirəyində yırğalanmağa kimin həvəsi var? Hə, dillənin də!..

Manjulo yerdən qalxdı, bölük komandirinə yaxınlaşdı, tez-tez, qırıq-qırıq nəfəs alaraq, düz üzünə dedi:

– Sən, Kiryuxa, həddini aşma! Yadında saxla ki, döyönəyin iki ucu var... O mürdar dilini saxla!

– Tez ol, gedək qərargaha!

Kiryuxa pulemyotçunun əlindən yapışdı, ancaq ətrafda səs-küy saldılar, yerlərdən qalxdılar, bölük komandirinin dalında dərhal tüklü papaqlardan divar hörüldü.

– Toxunma!

– Ciyərini çıxardanq!

– Səni qərargahla birlikdə alt-üst edərək!

Kiryuxanı yavaş-yavaş itələməyə başladılar, kim isə qolaylanıb onun qulağının dibindən bir silə çəkdi. Bölük komandirinin göy

kaftanı yaxasından partladı. Tüfənglərin çaxmaqları şaqqıldadı. Böyük komandiri dartındı. İnlitli qışqırq eşidildi.

– Həyəcan signalı!.. Xəya...

Pulemyotçu ovcu ilə onun ağzını yumub, qulağına pıçıldadı:

– Yeri, səsinə çıxartma... Yoxsa güllə kürəyinin ortasından dəyər!

Pulemyotçu bir yerə yığılmış maxnoçuları itələyərək, böyük komandirini birinci taçankayadək yola saldı və tonqalın yanına qayıtdı.

Uğultulu qəhqəhə yenidən eşidildi, qarmon çalındı, rəqs edən-lər dabanlarını tappıldatdılar, taçankanın yanında isə Dolbişevi yerə yıxıb, ağzına qurşaq tıxadılar, tüfəng qundağı və ayaqları ilə xeyli döydülər!

* * *

Ertəsi gün qrupun qərargahından çapar gəldi, böyük komandirinə çirklə bloknot vərəqi verdi. Vərəqdə kimyovi karandaşla cəmi beş söz yazılmışdı: “Sovxoza tutmağı böliyə əmr edirəm”.

IX

Təpədən sovxoz görünürdü. Ağ daş hasarın o tərəfində isə körpici-dən tikilmiş binalar, körpic zavodunun hündür borusu ucalırdı.

Böyük, taçankaları yolda qoyaraq, kənarla, öyri-üyrü ciğirlarla sovxozla yaxınlaşdı.

Üzü arvad şalı ilə bağlanmış böyük komandiri Kiryuxa qabaqda gədirdi. Onun altındakı qara madyan tez-tez büdrəyirdi. Böyük komandiri hər dəqiqə dönüb geridə dinməzəcə addımlayan adamların seyrək cərgələrinə nəzar salırdı.

Petka sol cinahda yeddinci idi. Nədənə, ona elə gəlirdi ki, bu gün tezliklə böyük və mühüm bir hadisə baş verəcəkdir. Bu intizar sevinc hissini getdikcə artırırdı.

Sovxoza güllə məsafəsi qədər qalanda böyük komandiri atdan yerə sıçrayıb qışqırdı:

– Yerə uzan!

Dərənin yanında səpələndilər. Uzandıılar. Daş hasara pozğun halda yayılım atəşi açdılar. Sovxoz damından pulemyot xırıltı ilə

səsləndi. Həyətdə adamlar göründü. Güllələr zəncir kimi düzölmüş böliyə arxasına düşür, sovrulan tozu göyə qaldırırdı.

Böyük üç dəfə həmləyə keçdi və üçündə də dərəyə geri çəkildi. Axırıncı dəfə Petka geri çəkildəndə baybək yuvasının yanında Dolbişevi dalı üstə uzanmış gördü, öyilib baxdı, papağın altında, alnında dəşik var idi. Petka başa düşdü ki, onu öz adamları güllələmişlər: gülləni lap yaxından, üzünə, gözlərindən bir az yuxarı sıxmışlar.

Dördüncü dəfə Kiryuxa öyri Qafqaz qılıncını qımından çıxartdı və axmaq baxışlarıyla böliyə nəzərdən keçirib, xırıltılı səsle qışqırdı:

– İrəli, uşaqlar!.. Dalımcə!..

Amma uşaqlar yerlərindən qımıldanmayaraq, boğuc səsle həyküy saldılar. Pulemyotçu Manjulo tüfəngin çaxmağını tullayıb qışqırdı:

– Qırğına aparırsan? Getmərik!..

Petka barmaqlarının soyuduğunu və bədəninə tər basdığını hiss edərək, titrək səsle qışqırdı:

– Qardaşlar!.. Nəyə görə qanınızı axıdırırsınız?.. Nəyə görə ölümə gedirsiniz və sizin kimi zəhmətkeşləri öldürürsünüz?..

Səslər kəsildi. Petka tüfəng qayışının onun ölümdə tərlədiyini dərhal hiss etdi.

– Qardaşlar!.. Gəlin təslim olaq!.. Sizlərdən hər birinizin doğma ailəniz var... Yoxsa, arvad-uşağınıza yazığınız gəlmir? Həç fikirləşməirsiniz ki, sizi qırsalar, onların halı necə olar?..

Böyük komandiri mauzeri qoburundan çıxartdı, lakin Petka onu qabaqladı, tüfəngi çiyindən çıxarıb, demək olar ki, nişan almadan göy, yaxası açıq kaftana atəş açdı. Kiryuxa əlləri ilə döşünü tutub, fırlana-fırlana yerə sərildi.

Petkanı aralığa aldılar, daldan tüfəng qundağı ilə vurdular, əzişdirib yerə yıxdılar. Amma pulemyotçu Manjulo əllərini aralayaraq, ona tərəf öyldi və iyronc səsle bağırdı.

– Dayan!.. Oğlanı öldürməyin!.. Qoy sözünü deyib qurtarsın, sonra öldürərik!..

Petkanı yerdən qaldırıb silkələdi:

– Danış!

Yer və qıraqları didik-didik olan topa buludlu göy Petkanın başına hərlənirdi. O bütün iradəsini toplayaraq dilləndi:

– Öldürün!.. Gec-tez öləcəyəm!..

Arxadan qışqırdılar:

– Bərkdən de... Heç bir şey eşidilmir!

Petka gicgahından axan qanı qolu ilə silərək, səsinə ucalda-ucalda dedi:

– Yaxşı-yaxşı fikirləşin. Məxno sizi Rumınıyayadək aparıb, sonra başlı-başına buraxacaqdır!.. Kim qul olmaq istəyirsə, onunla gedəcək, qalanlarını Qızıl Ordu məhv edəcəkdir. Amma indi təslim olsaq, bizə heç bir şey olmaz...
Dərə rütubətlidir. Sükut çökmüşdür. Hamı çətin nəfəs alır, sanki hava çatışmır...

Külək buludları yerə tərəf, aşağı qovur... Sükut... Sükut... Pulemyotçu əli ilə alını silib dedi:

– Hə, uşaqlar, nə deyirsiniz?

Başlar aşağı sallanmışdır. Kənarında bölük komandiri Kiryuxa güllə döymüş sinosində köynəyini parça-parça etdi, axırıncı dəfə tək tək sakitləşdi, arabir titrəyirdi.

– Kim təslim olursa, sağ tərəfə keçsin! Kim istəmərsə sol tərəfə! – deyərək Petka səsləndi.

Pulemyotçu əlini məyus bir halda silkələdi və sağ tərəfə addımladı. Onun dalınca tələsik və dəstə ilə keçdilər. Səkkiz nəfər yerində qaldı, bir qədər tərəddüddən sonra onlar da qalanlarına qoşuldular...

Baş dəqiqə sonra sıx cərgələrlə sovxozda sarı axışdılar. Qabaqda Petka və pulemyotçu Manjulo gedirdi. Petkanın ölindəki paslı süngüyə bayraq əvəzinə ağ köynək parçası keçirilmişdi.

Sovxozun darvazasından dəstə ilə çıxdılar. Tüfəngləri hazır saxlamışdılar. Şübhə ilə baxırdılar.

Üç yüz addıma qədər qalmış bölük dayandı. Petka və Manjulo ayrıldılar, sovxozda silahsız yönəldilər. Sovxozdan iki nəfər onların qarşısına çıxdı. Yarı yolda üz-üzə gəldilər. Bir qədər danışıdılar. Sovxozun nümayəndəsi olan saqqallı kişi Petkanı qucaqladı. Manjulo bıçqlarını silərək o biri nəfərlə iki dəfə öpüşdü.

Hər iki tərəfdən təqdir səsləri ucaldı. Bölük, tüfəngləri saqqılı ilə bir yerə qalaqladı və bir-bir, iki-iki, dəstə ilə sovxozun taybatay açılmış darvazasından içəri keçdi.

***

Mahaldan sovxozda fəvqəladə komissiyanın müvəkkili gəldi. Petkanı dindirdi, onun ifadəsini dəftərə yazdı və hər iki əlini sıxıb getdi.

Məxnoçuların bir hissəsi Qızıl Ordunun Məxnonu təqib edən süvari polkuna daxil oldu, qalanları mahala, hərbi komissarlığa getdi. Petka sovxozda qaldı.

Bu qədər məşəqqətlərdən sonra taxtın üstündə uzanmaq nə xoşdur. Sanki boş göz çuxurunda şiddətli ağrı azalır. Sanki heç kəs Petkanı kəməndləyib sürüməmişdir, əz qala ölüncə döyməmişdir... Petka olub keçənləri xatırlamaq istəmir.

Lakin sovxoz klubunda çatlamaş güzgünün yanından keçərkən bozarmış, eybəcərleşmiş üzünü ötrə gördükdə kədərdən dodaqları büzülür, nəfəsi təngişir...

Çərşənbə axşamı axşamüstü sovxoz özəyinin katibi Petkanın otağına gəldi. Taxtın üstündə Petka ilə yanaşı oturdu, ovçu çökmələri içindəki uzun ayaqlarını yığışdırdı və öskürüb dedi:

– Bir saatdan sonra klubda, ümumi yığıncağa gəl.

– Yaxşı, gələm.

Katib bir qədər oturub getdi. Bir saatdan sonra Petka klubda idi. Sovxoz sədrinin, aqronomun, kəpçik zavodu müdirinin, baytarın məruzələrini dinlədi.

Hesabat rəqəmlərində ifadə olunan qaydaya salınmış, saat kimi müntəzəm irəliləyən həyat Petkanın gözü qarşısından ötüb keçdi.

Protokol oxundu. Qətnamə hazırlandı. Arzular ifadə edildi. Cari məsələlərdə özək katibi söz istədi.

– Yoldaşlar, bizim sovxozda komsomolçu Kremnyov Pyotr yaşayır. Siz bilirsiniz ki, sovxozda dağıdılmaqdan qoruya bildiyimiz üçün biz ona minnətdarıq. Özək təklif edir ki, Kremnyov müalicə üçün mahala göndərilsin, sonra isə zavodumuzda boşalan yerə təyin edilsin. Gəlin səsə qoyaq. Kim buna tərəfdardır?

Bir səsle. Bitərəq qalan yoxdur. Lakin Petka skamyadan qalxdı. Onun boş göz çuxurundan yanağına bulanmış göz yaşları axdı. Petkanın dodaqları titrəyirdi. O, bir qədər dayandı, itaət etmək istəməyən dilini zorla tərpədə-tərpədə dedi:

– Sağ olun, ancaq mən sizin yanınızda qala bilmərəm... Mən sizinlə işləməyə şad olardım... Amma məsələ belədir: burda həyat

öz qaydasında gedir, orada... stanitsada, mənim doğulduğum yerdə isə həyat axsayı, işi zorla yoluna qoymuşdular, özək təşkil etmişdilər, indi isə, ola bilsin, çoxları yoxdur... Maxnoçular özək üzvlərini doğramışlar... odur ki, mən ora getmək istəyirəm... orada işçilərə ehtiyac çoxdur...

Hamı susmuşdur. Hamı razıdır. Kluba sükut çökmüşdür.

X

Sovxozdakıların az qala hamısı Petkanı yola salmağa getdi. Petka vidalaşmış, dağa qalxana kimi şər qarışdı. Yola, teleqraf dirəklərinin səssiz cərgələri üzərinə qaranlıq çökdü.

Getman yolu Don boyunca, iri çıxıntılı, dumanlı dağlardan yüksəklərə qalxır. Petka dinnməzəcə addımlayırdı.

Qatı zülmət içində, yatan gecənin boş sükutunda addımlar aydın səslənir. Ayaqların altında qırov xırıldayır. At dırmaqlarının əmələ gətirdiyi çuxurlar nazik buz bağlamışdı. Buz qınlara şıqqıldayır, donan su şappıldayır.

Yola keşik çəkən təpənin arxasından girdə, qırmızı ay çıxdı. Bərabər olmayan, üzən əyri kölgələr çölə yayıldı. Yol gümüşü rəngə boyandı, buz mavi rəng aldı.

Petka dinnməzəcə addımlayır, açıq ağız ilə havanı acgözlüklə uduur. Solmaqda olan yovşan acı ot, acı tər qoxusu verir...

Yol hey burulur, lakin Petka möhkəm addımlarla addımlayır. Göyün mavi çadırından beşguşəli yaşılımtıl ulduz ona göz vurur.

İNSANIN TALEYİ

1903-cü ildən Sov.İKP üzvü Yevgeniya
Qriqoryevna Levitskayaya

Yuxarı Donda müharibədən sonra gələn yaz çox az-az görünən və tez düşən yazlardan idi. Martın sonunda Priazovyedən isti küləklər əsdi, iki gündən sonra Donun sol sahilindəki qumsallığın qarı tamam əridi, qar basmış dərələr və qobular su ilə doldu, buzu sınımış kiçik çaylar aşıb-daşdı, yollarda gediş-gəliş son dərəcə çətinləşdi.

Yolların belə pis vaxtında mən Bukanovskaya stanitsasına getməli oldum. Stanitsa çox da elə uzaqda deyildi, ora təxminən altmış kilometr yol olardı; ancaq bu yolu çox çətinliklə başa çatdırdıq. Yoldaşım ilə bərabər gün çıxmamışdan yola düşdük. Bir cüt harın at, yan qayıqları sim kimi darta-darta briçkanı güclə çəkib aparırdı. Çarxlar topuna qədər qara və buza qarışmış yaş quma batırdı. Bir saatdan sonra atların böyründə, sağrısında, nazik döş qayıqları altında sabun köpüyü kimi ağ köpüklər göründü; səhərin təmiz havasında at tərinin, atların qayış-quşqununa bol-bol sürtülmüş qatranın məstedici tünd qoxusu duyuldu.

Atlar lap çətinlik çəkəndə briçkadan düşüb piyada gədirdik. Ərnik qar uzunboğaz çəkməmizin altında şappıldayırdı. Yerimək çox çətindi, lakin yolun qırağında, gün işığında büllur kimi parılda-yan nazik buz hələ əriməmişdi, oradan getmək daha çətindi. Biz altı saatdan sonra yolu ancaq yarı eləyə bildik, gəlib kiçik Yelanka çayının bərəsinə çatdıq.

Bu çayın bəzi yeri yayda quruyur; indi o daşaraq, Moxovski xutoru qabağında, bolluca qızılağac bitmiş subasarda bir kilometr ətrafa yayılmışdı. Çayı, ancaq üç adam götürə bilən, çox köhnə, yastı bir qayıqla keçməli idik. Briçkanı geri qaytardıq. Çayın o tayında, kolxoz anbarında, hələ qışdan atılıb qalmış köhnə bir "villis" vardı; biz ona minib gedəcəkdik. Şoferlə mən qorxa-qorxa bu köhnə qayığa mindik. Yoldaşım çayın qırağında, şeylərin yanında qaldı. Biz sahildən uzaqlaşan kimi, qayığın çürümüş dib taxtaların-

dan xırdaxırda fəvvarələr vurmağa başladı. Sahilə çatana qədər qayığın dəşiklərini tıxdıq, içinə dolan suyu atdıq. Bir saatdan sonra çayın o tayına çatdıq. Şofer gedib xutordan maşını gətirdi, sonra qayığa yaxınlaşıb avaradan yapışaraq dedi:

– Bu andır suda parçalanıb dağılmısa, iki saatdan sonra qayıdıb gələrik, bizi bundan tez gözləməyin.

Xutor xeyli kənarıda idi; qayıq yan aldığı sahə çox sakitlikdi. Belə sakitlik ancaq payızda, bir də yazın lap başlanğıcında insan yaşamayın yerlərdə olur. Sudan rütubət, qızıllağac çürüntüsünün tünd və acı qoxusu gəlirdi; xəfif külək, yasəmən rəngli çən bürümüş uzaq Xoperətrafi çöllərindən, qar altından yeni çıxmış torpağın güclə duyulan və həmişə tərəvətili olan ətrini gətirirdi.

Bir az kənarıda, sahil qumları üstündə aşib yerə sərilmiş hörmə çəpər vardı. Çəpərin üstündə oturub papiros çəkmək istədim; əlimi sırtqlının sağ cibinə salanda gördüm ki, “Belomor” tamam islanıb, qanım qaraldı. Çayı keçəndə ləpə vurub suyu qayığa tökmüş, bulanmış su məni qurşağa qədər islatmışdı. Onda papirosun fikrini çəkməyə macal yox idi, qayığın batmaması üçün avarları buraxıb, suyu tez-tez qayıqdan kənara atmaq lazımdı. Bu cür diqqətsizliyimə indi çox peşman olmuşdum; islanmış papiros qutusunu üsulluca cibimdən çıxarıb çöməldim, bozarmış, yaş papirosları çəpərin üstünə düzdüm.

Günorta olmuşdu. Hava elə isti idi ki, elə bil may ayı idi. Mən papirosların tez quruyacağı ümidində idim. Hava isti olduğundan, pambıqlı soldat şalvarı və sırtqlı geydiyimi peşman oldum. Qışdan sonra birinci gün idi ki, hava belə isti idi. Adamın beləcə təkbaşına çəpər üstündə oturub, bütün varlığı ilə sükuta və tənhalığa dalması, köhnə, qulaqlı soldat papağını çıxarıb avar çəkməkdən tərləmiş saçını xəfif küləkdə qurutması, mavi göylərdə üzən iri, ağ buludları fikrə dalıb seyr etməsi nə qədər xoşdur!

Çox çəkmədi ki, xutorun kənarında olan həyətlərdən bir kişinin yola çıxdığını gördüm. O, balaca bir uşağın ömindən tutub gətirirdi; uşağın boynuna baxanda ona beş, ya altı yaş vermək olardı. Onlar yorğun-yorğun bərəyə sarı gedirdilər, ancaq maşını görüb mənə sarı döndülər. Ucaboynu, donqar kişi lap yaxına gəlib, tutqun, yoğun səslə dedi:

– Xoş gördük, qardaş!

– Xoş gördük. – Mənə sarı uzanan iri, kobud əli sıxdım.

O, uşağa sarı əyilib dedi:

– Oğul, əmi ilə görüş. O da, görünür, sənin dədən kimi şoferdir. Ancaq bir yük maşını sürürdük, o, bu balaca maşınımı sürür.

Uşaq açıq-mavi gözlərini düz gözlərimin içinə zilləyib azca gülmüşədi, qızarmış, soyuq əlini cəsarətlə mənə uzatdı, mən onun xırdaca əlini bir balaca silkələyib, soruşdum:

– Sənin əlin niyə belə soyuqdur, qoca? Hava istidir, amma sən üşüyürsən!?

O, xoş bir uşaq məsumluğu ilə dizlərimə sıxılıb, sarışın qaşlarını təəccüblə qaldırdı:

– Mən haradan qoca oldum, əmi? Mən uşağam, özüm də heç üşümürəm, əllərim də ona görə soyuqdur ki, qar yumalayardım.

Uşağın atası, içində az şey olan əşya çantasını dalından aldı, yorğun halda yanımda oturub dedi:

– Bu sərnəşin məni lap bir tələh eləyib! Onun ucbatından mən də əldən düşmüşəm. Addımın iri atıram, o yüyürməyə başlayır, – di gəl onunla ayaqlaş görüm necə ayaqlaşırısan? O yerdə ki mən görək bir addım atım, – üç addım atıram. Yerləşimizi bir-birinə heç uyğunlaşdırma bilmirik, elə bil atla tsbağa gedir. Onu heç gözdən də qoymaq olmur! Bir balaca üzümü çevirdimmi – bir də görürəm ya özünü gölməçənin içinə verib, ya da buzu qırıb konfet kimi sorur. Yox, belə yol yoldaşı ilə səfərə çıxmaq kişi işi deyil, özü də piyada! – Bir az susduqdan sonra soruşdu: – Sən necə, qardaş, olmaya böyüyünü gözləyirsen?

Ona şofer olmadığımı demək yaxşı düşməzdə; belə cavab verdim:

– Görək gözləyək də.

– O biri taydan gələcək?

– Bəli.

– Bəlkə biləsən: qayıq tez gələcək?

– İki saatdan sonra.

– Xeyli çəkəcək. Neyləyək, bir az dincələrik, tələsməli bir işim də yoxdur. Buradan keçəndə gördüm ki, bir şofer qardaşım özünü güney verir. Dədim qoy gedim yanına, bir yerdə papiros çökək, – adam nə tək ölmək istəyir, nə də tək papiros çəkmək. Sən varlı adama oxşayırsan, – papiros çəkirsen. Deyəsən papirosun islanıb? Qardaş, at oldu çaş, tənbəki oldu yaş – at getsin! Yaxşısı budur, gəl mənim tənbəkimdən çökək.

O, nazik, xaki şalvarının cibindən ağzı büzməli, moruq rəngli köhnə ipək kisəsini çıxartdı. Kisəni açanda, mən onun qırağında sapla tikilmiş bu sözləri oxuya bildim: “Əziz döyüşçüyə. Lebed-yanskaya orta məktəbinin 6-cı sinif şagirdindən”.

Biz evdə hazırlanmış tünd tənəkədən çəmə-çəmə xeyli susduq. Mən ondan soruşmaq istəyirdim ki, sən bu uşaqla hara gedirson, yolların belə pis vaxtında səni evdən çıxmağa məcbur edən nədir, ancaq o məni belə bir sualla qabaqladı:

- Sən də dava vaxtı həmişə maşın sürməsən?
- Elə hesab elə ki, həmişə.
- Cəbhədə?
- Bəli.
- Qardaş, mənim də orada o ki var başım bəlalər çəkib.

O, iri, qara əllərini dizləri üstə qoyub belini əydi. Mən yandan ona baxdım, ürəyimdə dorin bir sızıltı duyduam... Siz heç ömrünüzdə sanki kül tökülmüş, ağır kədərlə çökmüş gözlər görmüsünüz mü? Elə gözlər ki, adam onlara baxa bilmir... Təsədüfən rast gəldiyim bu adamın da gözləri belə idi.

O, çəpərdən əyri, quru bir çubuq sındırıb götürdü, bir dəqiqəliyə susaraq, bu çubuqla qumun üzərində qəribə şəkillər çəkib dedi:

– Hərdən elə olur ki, gecə yata bilmirəm, gözümü döyə-döyə qaranlığa baxıb fikirləşirəm, öz-özümə soruşuram: “Ey həyat, sən niyə mənim başıma bu müsibəti gətirdin? Niyə mənə bu qədər əzab verdin?” Heç kəs mənə cavab vermir, heç kəs – nə qaranlıqda, nə aydın gün işığında... Heç kəs də cavab verməyəcək! – O birdən oğlunu görüb susdu, onu yavaşca itələyə-itələyə məhrəbanlıqla dedi: – Gət, bala, suyun qırağında oynat, daşqın sulara uşaqlar özünə həmişə bir şey tapa bilər. Ancaq özünü gözəl, ayaqlarını islatma.

Biz hələ kirimişcə papiros çəkəndə, mən gizlin-gizlin həm ona, həm də onun oğluna baxıb bir şeyə təəccüb etdim: uşağın geyimi sadə olsa da, yaxşı idi, amma atasının ki elə deyildi, – bu, mənə qəribə görünürdü. Uşağın uzun kurtkasının içində köhnə, nazik tumac çəkilmişdi; kiçik uzunboğaz çəkməsi də elə tikilmişdi ki, yun corabla geyə bilsin; qolunun cırığı çox məharətlə tikilmişdi, – bunlar hamısı bacarıqlı bir qadının, bir ananın onun qeydində qaldığı göstərir. Atasının geyimi isə tamamilə başqa cür idi: bir neçə yerdən yanmış sıyrıqlı başdansa, kobud halda közəmişdi, köhnə, xaki

şalvarının yırtığı yaxşı yamanamışdı, elə bil ki, yamaq qoyulub, kişi əli ilə iri-iri sırımışdı; ayağındakı soldat çəkməsi təzə idi, çox az geyilmişdi, amma qalın yun corabını güvə dağıtmışdı, bu coraba qadın əli dəyməmişdi... Onda mən düşündüm: “Ya bu kişi duldur, ya da arvadı ilə yola getmir”.

O, suya sarı gedən oğlunun dalınca baxaraq, boğuş-boğuş öskürdü, yenə də danışmağa başladı; mənim bütün diqqətim onda idi:

– Əvvəllər güzəranım pis keçmədi. Mən özüm Voronej vilayətindənəm, min doqquz yüzüncü ildə anadan olmuşam. Vətəndaş müharibəsində Qızıl Orduda, Kikvidzenin diviziyasında idim. İyirmi ikinci ildə aclıq olanda Kubana gəlib qolçomaqlara eşşək kimi işlədim, ona görə də sağ qaldım. Atam, anam, balaca bacım evdə acından öldü. Mən tək qaldım. Qohum-əqrəbadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim. Bir ildən sonra Kubandan qayıtdım, daxmamı satıb Voronejə getdim. Əvvəl dülğörlər artelində işlədim, sonra zavoda işə girdim, çilingərlik sənətini öyrəndim. Çox keçmədi ki, evləndim. Arvadım uşaq evində tərbiyə almışdı. Yetimdi. Çox yaxşı qızdı. Güllü-danışan, mülayim, üzüyola, ağıllı, mənim tayım deyildi. O, lap uşaqlıqdan pis günün acısını dadmışdı, bəlkə də buna görə onun xasiyyəti belə idi. Kənardan baxanda adama çox da elə qəşəng görünmürdü; mən axı ona kənardan baxmırdım – o, mənim canımı çiyərim idi! Dünyada mənim üçün ondan gözəl, ondan sevimli bir insan yox idi, olmayacaq da!

Görərdin ki, işdən yorğun gəlmişəm, hərdən də yaman acıqlı olardım. Kobudluq eləseydim də, o mənə kobud cavab verməzdi, yenə də məhrəban, mülayim olardı, bilməzdi məni harada oturtsun. Evdə elə bir şey olmasa da, çalışardı ki, mənə ləzzətli yemək hazırlasın. Ona baxıb ürəyim dincəlirdi. Bir az sonra onu qucaqlayıb deyirdim: “İrina, əzizim, məni bağışla, kobudluq elədim. Bilirson, bu gün işim düz gətirmədi!” Yenə də barışdırıq, mən də sakit olardım. Bilirson, qardaş, işdən ötrü bu nə deməkdir?!” Səhər yuxudan lap gümrah durardım, elə bil bizim aramızda heç bir şey olmamışdı. Zavoda gedərdim, necə iş olsaydı, həvəslə görərdim! Bax, adamın ağıllı, yaxşı arvadı olması bu deməkdir.

Hərdən elə olardı ki, məaş alanda gedib yoldaşlarla içərdim. Bəzən də elə içərdim ki, evə gələndə qıçlarım bir-birinə dolaşırdı, elə yeriyərdim ki, yəqin kənardan baxanları dəhşət alardı. Küçələr mənə darlıq elərdi, hələ dalanları demirəm... Onda mən pəhləvan

kimi güclü idim, sağlamdım, çox da içə bilərdim, ancaq evə həmişə öz ayağımla gəlirdim. Hər dən də görərdin ki, yolun qalanını lap sürətlə, yoni iməkləyə-iməkləyə gəlmişəm, hər halda özümü evə yetirirdim. İrinka yenə də məni nə məzəmmət elərdi, nə üstümə çığırardı, nə də dava salardı. Ancaq gülərdi, özü də elə gülərdi ki, mən bundan inciməyim. Ayaqqabılarımı ayaqca yuxarı, yavaşca deyərdi: “Andryuşa, sən divar tərəfdə yat, birdən yuxulu-yuxulu çarpayıdan yuxılırsan”. Mən də, bir torba çovdar kimi gul düşərdim, hər şey gözümlün qabağında ala-bula çalardı. Ancaq yuxuda duyurdum ki, İrinka əli ilə üsulluca mənim başımı yuxarılayır, mehriban səslə nəşə pıçıldayır, deməli, mənə ürəyi yanır...

Səhər işə iki saat qalmış məni yuxudan oyadardı, ayağa qaldırdı ki, özüm gəlim. Bilirdi ki, mən dəm olanda heç bir şey yemirəm. Gedib bir duzlu xiyar, ya ayrı bir şey götürərdi, balaca bir tərəş stəkana araq töküüb deyərdi: “Andryuşa, iç, eynin açılıns, ancaq, əzizim, daha belə eləmə!” Onun bu yaxşılığından çıxmaq olardımı? Arağı içib, sözlə yox, gözlərimlə ona təşəkkür elərdim, onu öpüb, dinməz-söyləməz işə gedərdim. Amma bu dəmlə vaxtımda mənə acıqlı bir söz desəydi, üstümə çığırısa, ya məni danlasaydı, yəqin ki, elə o gün yenə də içib lülqənbər olardım. Bəzi ailələrdə belə olur: o ailədə ki, arvad axmaqdır. Mən belə sarsaqlarını da çox görmüşəm, bilirəm.

Çox keçmədi ki, bizim uşaqlarımız oldu: əvvəl bir oğlumuz, sonralar da iki qızımız... Onda mən yoldaşlarımdan uzaqlaşdım. Bütün məaşımı evə götürirdim: ailə böyümüşdü, daha içməyə imkan yox idi. İstirahət günləri bir parç pivə içirdim, bununla da məsələ qurtarırdı.

İyirmi doqquzuncu ildə maşın sürmək həvəsinə düşdüm. Avtomobil işini öyrəndim, yük maşını sürməyə başladım. Bu iş məni elə həvəsləndirdi ki, daha zavoda qayıtmaq istəmədim. Maşın sürmək daha artıq ürəyimi açdı. On il bu sayaq dolandıq. Bu illərin necə gəlib-keçdiyini heç özüm də bilmədim. Elə bil bir yuxu idi. On il nədi axı! Hansı bir ahıldan istəyirsən soruş, soruş gör o öz ömrünün necə gəlib keçdiyini bilibmi? O, heç bir şey bilməyib! Keçmiş, bax, o çən içində görünən çöl kimidir! Səhər mən oradan gəlirdim, o yerlərdə nə çən vardı, nə duman; amma iyirmi kilometr gedəndən sonra o yerləri çən bürümüşdü, buradan baxanda meşə ilə alaqlotunu, tarla ilə biçənəyi bir-birindən seçmək olmur...

Bu on ili mən gecə-gündüz işlədim. Yaxşı da pul alırdım. Başqalarından pis yaşamırdıq. Uşaqlar da könlümüzü açdı: üçü də ələ oxuyurdu. Anatolinin riyaziyyata elə bir qabiliyyəti vardı ki, onun barəsində lap mərkəzi qəzetdə yazdılar. Onda bu elmə belə böyük istedad hardandı, qardaş, bunu özüm də bilmirdim. Ancaq bu məni çox fəhələndirirdi, onunla fəxr edirdim, özü də necə fəxr edirdim!

Bu on ildə biz bir az pul yığmışdıq, müharibədən əvvəl özümü-zə ikiotaqlı bir ev tikdik. Evin günlüyü də vardı, kiçik bir dəhlizi də. İrina iki keçi aldı. Bundan artıq nə lazımdı? Uşaqlar südlü aş yeyə bildi, yaşamağa evimiz vardı, öyin-başımız da pis deyildi, deməli, hər şey yerli-yerində idi. Ancaq evimin yeri yaxşı deyildi: toyərə zavodundan bir qədər kənardə mənə altı sot yer vermişdilər. Evim ayrı yerdə olsaydı, bəlkə də güzəranım başqa cür olardı...

Bu arada müharibə başladı. Bir gün sonra hərbi komissariatdan çağırış verəyik aldım, ertəsi gün qatara mindik. Bütün ailə məni ötürməyə gəlmişdi. İrina, Anatoli, iki də qızım: Nastenka, bir də Olyuşka. Uşaqların hamısı özünü ələ almışdı. Qızlarının gözləri yaşardı, – bunsuz olmaz ki! Anatolinin ancaq çiyinləri tərpenirdi, elə bil üşüyürdü. Onda oğlum on yeddi yaşına girmişdi. Amma İrina... On yeddi ildə biz bir yerdə yaşayırdıq, mən onu indiyə kimi belə görməmişdim... Gecə mənim köynəyimin çiyini, döş tərəfi onun göz yaşından islanmışdı, səhər də elə... Vağzala gəldik. İrinaya elə yazığım gəlirdi ki, heç üzünü baxa bilmirdim: dodaqları ağlamaqdan şişmişdi, saçı yaylığının altından çıxmışdı, gözləri bulanıqdı, baxışlarında bir monasızlıq vardı; onlar – ağı yerindən oynamaş adamın baxışına oxşayırdı. Komandirlər xəbərdarlıq elədi ki, vaqona minək. İrina başımı mənim sinəmə qoydu, boynumu qucaqladı. O, kəsilmiş ağac kimi əsirdi... Uşaqlar da onu ovundururdu, mən də, ancaq bunun heç köməyi olmurdu. Başqa arvadlar ərli ilə, oğulları ilə söhbət edirdi, amma mənim İrinam, yarpaq budağa sıxılan kim, mənə sıxılıb durmuşdu, bütün bədəni titrəyirdi, bircə kölmə də danışa bilmirdi. Ona dedim ki: “Mənim özüm, İrina, özünü ələ al! Bu ayrılıq çağında bircə kölmə də olsa mənə söz de!” O hər sözü içini çəke-çəkə deyirdi: “Mənim canım... ciyərim... Andryuşa... biz... bir daha... bu dünyada... bir-birimiz... görməyəcəyik...”

Bir yandan mənim ona elə yazığım gəlirdi ki, ürəyim parçalanırdı, bir yandan da o belə sözlər deyirdi... O başa düşməli idi ki,

onlardan ayrılmaq mənim üçün də asan deyil, mən axı kefə getmədim! Onun bu hərəkətinə acıgım tutdu! İrınkanın əllərini zorla boynumdan ayırdım, onu yavaşca çiyindən itələdim. Onu yavaş itələsəm də, mən yamanca güclü idim: o üç addım geri getdi, sonra yenə də kiçik addımlarla üstümə gəldi, əllərini mənə sarı uzatdı. Mən çığırıb ona dedim: "Belə də ayrılmaq olar? Niyə sən məni vaxtından əvvəl diri-diri basdırırsan?" Yenə onu qucaqladım, gördüm ki, halı özündə deyil...

O, birdən sözünü kəsdi, araya çökn sükut içində mən onun boğazında nəyinsə qaynadığını, qəhərləndiyini eşitdim. Onun həyəcanı mənə də keçdi. Mən ona çəpinə baxdım, lakin onun ölgün, sönük gözlərində bircə damla da yaş görmədim. O, dərddli-dərddli başını aşağı dikib oturmuşdu, onun qeyri-ixtiyari olaraq aşağı sallanmış iri əlləri yavaşca titrəyirdi; çənəsi də, qətiyyətlə ifadə olunan dodaqları da titrəyirdi...

Mən astadan dedim:

– Əzizim, bunları yadına salma. – Görünür, o, mənim sözümlü eşitmədi, böyük bir iradə ilə həyəcanımı boğaraq, xırtlıq səslə dedi:

– Onu itələdiyimi lap öləne kimi, lap axır nəfəsimə kimi özümə başlamayacağam!..

Yenə də susdu; xeyli danışmadı. İstədi papiros eşsin, qəzət əlində cırıldı, tənəkə dizləri üstə töküldü. Axırda o, birtəhər papirosunu eşib yandırdı, bir neçə dəfə dərindən qullab vurdu, öskürək sözünə davam elədi:

– Mən İrınadan aralandım, onun üzünü əllərimin içinə alb öpdüm, dodaqları buz kimi idi. Uşaqlarla da görüşüb ayrıldım, vəqona sarı yüyürdüm. Qatar yola düşmüşdü, atılıb vəqonun pilləkənə mindim. Qatar lap yavaş-yavaş gedirdi. Dönüb baxdım: yetim uşaqlarım bir araya yığılmışdılar, əllərini yelləyirdilər, məni yola salırdılar, gülümsəmək istəyirdilər, ancaq gülümsəyə bilmirdilər. İrina əllərini döşünə sıxmışdı, dodaqları kağız kimi ağarmışdı, nəsə piçildəyib deyirdi, mənə baxırdı, gözlərini qırpmırdı, özünü elə hey qabağa verirdi, elə bil ki, bərk əsən küləyə sarı yerimək istəyirdi... O, bu cür də həmişəlik mənim xəyalımda qalıb: əlləri döşünə sıxılmış, dodaqları ağarmış, yaşla dolu gözləri geniş açılmışdır... Çox vaxt onu yuxuda da belə görürəm... Axı onda niyə mən onu itələdim? Bu indi də yadıma düşəndə elə bil ürəyimi küt bıçaqla doğrayırlar...

Bizi Ukraynada, Belaya Serkov ətrafında hissələrə ayırdılar. Mənə bir "ZİS-5" maşın verdilər. Elə bu maşında da cəbhəyə getdim. Müharibə haqqında sona nə danışım axı: özün görməsən, özün bilirsen ki, o, əvvəl necə idi. Evdən tez-tez kağız alırdım, amma gec-gec cavab yazırdım. Görürdün, yazırdım ki, hər şey öz qaydasında gedir, yavaş-yavaş vuruşuruq, indi geri çəkilsək də, bu yaxınlarda qüvvəmizi toplayıb frislərin burnuna duzlu su qoyacağıq. Bundan başqa daha nə yazmaq olardı?! Pis vaxt idi, heç kağız yazmaq yada düşmürdü. Bir də ki, lap boynuma alıram: mən özüm də qəm-qüssə gətirən şeylər yazmaq istəmirdim. O zar-zar zərldəyən adamlar ki, vardı, yeri gəldi-gəlmədi, hər gün arvadlarına, sevdəyi qızlara kağız yazırdılar, burunlarının suyunu yazdıqları kağıza tökürdülər, mənim onlardan zəhləm gedirdi. Onlar nə yazırdılar? Yazırdılar ki, "çox çətinə düşmüşük, ağır günlər keçiririk, yəqin ki, bizi öldürəcəklər..." Həmin bu adamlar, bu şalvar geymiş qancıqlar öz hallarından şikayət edirdilər, istəyirdilər ki, başqalarının onlara yazdığı gəlsin, amma başa düşmürdülər ki, evdə qalan o bədbəxt arvadlar, uşaqlar heç onlardan az əziyyət çəkmirlər. Bütün dövlet onlara arxalanır! Belə bir yükün altında dayanıb durmaq üçün gör bizim arvadlarda, uşaqlarda necə bir qüvvət olmalı idi?! Bəli, onlar dayanıb durdular, əyilmədilər! Amma belə bir əclaf, belə bir miskin qəmli-şikayətli bir kağız yazdım, elə bil işləyən arvadın çiçinə selbə vurdular! Belə bir kağızdan sonra o qaragün arvadın qol-qanadı qırılacaq, əvvəlki kimi işləyə bilməyəcək. Yox, belə olmaz! Ehtiyac olan yerdə sən görək hər şeyə dözsən, hər şeyə qatlaşsan, elə ona görə sən kişisən, ona görə də sən əsgərsən! Yox, əgər səndə kişilikdən çox arvad xasiyyəti varsa, onda get qırqımlı tuman gey, qoy bu qırqınlar sənə arıq dalmı kök göstərsin, heç olmasa daldan da olsa arvad oxşayasan, sonra da get çuğundur alağı elə, ya da inək sağ, belə bir adam cəbhəyə lazım deyil, sonsuz də cəbhədə üfunət çoxdur!

Ancaq mənə bircə il də vuruşmaq qismət olmadı... Bu az vaxtda iki dəfə yaralandım, ancaq yaram yüngül oldu: əvvəl qolumun otdindən, sonra da qıçımdan yaralandım. Birinci dəfə mənə təyyarədən atılan güllə, ikinci dəfə də top gülləsi qəlpəsi dəymişdi. Almanlar mənim maşınımı yuxarıdan da, yanlardan da dəlik-dəşik etmişdilər, amma, qardaş, əvvəl günlər mənimki gətirirdi... Gətirdi... Axırda işin içindən əngəl çıxdı... Qırx ikinci ilin may ayında Lazovenko

tərəfdə əsir düşdüm. Əsir düşməyim də belə oldu. Onda almanlar yaman hücum edərdilər, bizim yüz iyirmi iki millimetrlı haubitsa batareyasının gülləsi az qalardı qurtarsın. İşin lap qızgın çağında mənim maşınma top gülləsi yüklədilər, güllələri maşına yığanda özüm də bərk işlədim; elə tərlənmişdim ki, gimnastyorkam küreyimə yapışmışdı. Top güllələrini yerinə çox tez çatdırmaq lazımdı, çünki vuruşma bizə yaxınlaşırdı: sol tərəfdə kiminsə tankları guruldayırdı, sağ tərəfdə atışma gedirdi, qabaq tərəfdə də meydan yaman qızışırdı...

Bizim avtomobil rotasının komandiri məndən soruşdu: “Sokolov, bu odun içindən keçə bilərsinizmi?” Bunu heç soruşmaq lazım deyildi! Orada mənim yoldaşlarım bəlkə də məhv olurdular, mən burada durub nəm-nüm ələyəcəkdim? Dedim ki: “Buna söz ola bilməz! Mən görək bu odun içindən keçib gedəm, vəssalam” – “Yaxşı da, onda daha durma! Var qüvvənlə sür getsin!”

Mən də var qüvvəmlə sürüb getdim. Heç ömrümdə belə maşın sürməmişdim! Bilirdim ki, apardığım kartof deyil. Bilirdim ki, bu yük ilə maşını ehtiyatlı sürmək lazımdır. Ancaq burada nə ehtiyat! Yoldaşlarım orada boş əl ilə vuruşurdular, düşmən bütün yolu hər tərəfdən topa tutmuşdu. Maşını altı kilometrə qədər bərk sürdüm, kənd yoluna keçməyə az qalmışdı, görək özümü dərəyə yetirəydim, batareyaya orada idi. Bir də nə gördüm: vay dedəm vay! – Bizim piyada hissələrimiz çölə, yolun sağına, soluna tökülüşürlər, atılan minalar onların arasında partlayır. İndi axı mən nə edəydim? Geriyəmi döndəydim? Yox! Maşına o ki lazımdı güc verdim! Batareyaya vur-tut bircə kilometr yol qalmışdı. Maşını kənd yoluna döndərmişdim, ancaq, qardaş, özümü yoldaşlarıma yetirə bilmədim... Görünür, düşmənin uzaqvratan topunun gülləsi maşınınım yanına düşübmiş. Mən heç bir partlayış səsi eşitmədim, ancaq elə bil başımda nəşə partladı, ayrı heç bir şey bilmədim. Onda necə sağ qaldım, bilmirəm. Xəndəkdən səkkiz metr kənardakı nə qədər yaxınlıq qalmışdım, bu da mənə məlum deyildi. Aylılanda ayağa qalxmaq istədim. Qalxa bilmədim: başım dartınır, bütün bədənim əsirdi, elə bil ki, titrətdirdim, gözlərim qaranlıq götürirdi; sol çiyнімdə nəşə şıqqıldayırdı, xırçıldayırdı, bütün bədənimdə ələ bir ağrı vardı ki, deynən mənə iki gün elə hey döymüşdürlər, əllərinə keçəni mənə vurmuşdular. Qarnı üstə xeyli süründüm, axırda bir təhor ayağa qalxdım. Yenə də heç bir şey başa düşə bilmirdim, bilmirdim ki,

haradayam, başıma nə iş gəlib. Yaddaşım tamam korlanmışdı. Təzədən yerə uzanmağa da qorxurdum, qorxurdum ki, uzansam daha qalxa bilməyəm, ölüm. Ayaq üstə durub yırgalanırdım: tufanda qovaq yırgalanan kimi.

Haçandan-haçana özümə gəldim, fikrimi topladım, yan-yörəmə baxdım. Elə bil ki, bir adam ürəyimi mongonəyə alıb sıxdı: apardığım top güllələri ətrafa səpələnmişdi, bir az kənardakı maşının arxası üstə düşüb qalmışdı, özü də qırıq-qırıq olmuşdu, amma vuruşma arxa tərəfdə gedirdi, mənim gəldiyim yerdə... Bu necə olan şeydi?..

Niyə sizdən gizlədim; elə bu zaman çiqlərim girdən düşdü, kəsilmiş ağac kimi yerə sərilim: başa düşdüm ki, mən indi mühasirədəyəm, lap düzünü desək, faşistlərə əsir düşmüşdüm. Bəli, müharibədə belə şeylər də olur...

Eh, qardaş, görürsən ki, adam heç özü istəmədiyi halda əsir düşür, bunu başa düşmək asan deyil. Kim ki, bunu özü görməyib, özü bu işə düşməyib – bunu ona qandırmaq, onu bir insan kimi başa salmaq çətin şeydir.

Bəli, deməli, yıxılıb qalmışam yerdə, eşidirəm ki, tanklar guruldayır. Dörd orta alman tankı sürətlə yanımdan ötüb keçdi, mənim top gülləsi götürdüyüm yerə yönəldi... Bunu görəndə adam nə hala düşə bilər? Sonra toplar ötüb keçdi, onun da ardınca səfər mətbəxi göründü, daha sonra piyada hissə gəlib keçdi, – bu da elə çox deyildi, vuruşmada ezilmiş bir rotadan artıq olmazdı. Gözucu onlara baxdım, sonra yenə də üzümü yerə qoyub, gözlərimi yumdum; onlara baxa bilmirdim, onlardan zəhləm gedirdi, ürəyim nifrətlə dolu idi...

Elə bildim ki, hamısı keçib getdi, başımı azca qaldırdım, gördüm ki, altı nəfər avtomatçı gəlir, məndən yüz metrə qədər uzaqda olardılar. Onlar yoldan çıxıb düz mənim üstümə yönəldilər; dinib-danışmırdılar. Öz-özümə dedim: “Budur, ölüm yaxınlaşır”. Qalxıb oturdum, uzanmış halda ölmək istəmirdim. Sonra ayağa qalxdım. Onlardan biri, bir neçə addım qalmış, çiyinini əyib avtomatını çıxartdı. İnsan çox qərribə yaranıb: bu zaman mən heç vahiməyə düşmədim, ürəyimdə zərrə qədər qorxu duymadım. Ancaq avtomatçıya baxıb fikirləşirdim: “Bu saat o, məni avtomatla vuracaq, ancaq haramdan vuracaq? Başımdan ya sinəmdən?” O, mənim bədənimin harasını dəlik-deşik edəcəkdə, – elə bil ki, mənim üçün bunun bir təfavütü vardı!

O, cavan bir oğlandı, sir-sifətdən pis deyildi, qarayanzıdı, dodaqları nazıkdı, gözləri balaca qıyılımsdı. Öz-özümə fikirləşib dedim: “Bu heç ağına-bozuna baxmadan məni öldürər”. Elədi ki, var: avtomatını üstümə tuşladı, mən də onun düz gözlərinin içinə baxdım, susub durdum. Onlardan biri, deyəsən, yefreytor idi, qarayanzı oğlandı yaşlı idi, ahıl bir adamdı; çığırıp yoldaşını kənara çəkdi, mənə yaxınlaşib öz dilində nəşə dedi, sağ qolumu dirsəkdən bükdü, demək, gücümü yoxlayırdı; “Ba-a” deyib, gün batan tərəfi göstərdi. Bununla demək istəyirdi ki: “Yeri, heyvan, get bizim rayx üçün işlə!” İt oğlu, yerə sahib çıxmışdı!..

Qarayanız avtomatçı mənim uzunboğaz çəkməmə baxdı, çəkməmə yaxşı idi. Əli ilə çəkməmi göstərib dedi: “Çıxart”. Yerdə oturub çəkmələri çıxartdım, ona verdim. Çəkməni əlimdən qarayanız aldı, patavani da açıb ona sarı uzatdım, özüm də altıdan yuxarı ona baxdım. O, bərkədən çığırdı, öz dilində məni söydü, yenə də avtomatına əl atdı. O birilər qəhqəhə ilə güldülər. Bununla da məndən əl çəkdilər. Ancaq o qarayanzı avtomatçı yola çıxana kimi üç dəfə dönüb mənə baxdı, gözləri qurd balasının gözü kimi parıldayırdı: mənə acığı tutmuşdu, niyə?! Elə bil çəkməni o mənim ayağımdan deyil, mən onun ayağımdan çıxartmışdım.

Neynim, qardaş, ayrı ələcim yox idi. Yola çıxdım. Voronejlılər kimi yeddimörtəbə ana söyüşü söyüb, qərbə sarı, əsirliyə getdim!.. Onda mən çox pis yeriyirdim, saatda bir kilometrədən artıq yol gedə bilmirdim. İstəyirdim addımıyı qabağa atam, amma kefli adam kimi sındırıyırdım, yolu eninə-uzununa gədirdim. Bir az getmişdim ki, bizim əsgərlərdən bir dəstə gəlib mənə çatdı. Onlar mənim olduğum diviziyadandı. On nəfər alman avtomatçı əsirləri qabağına qatıb aparırdı. Dəstənin qabağında gedən avtomatçı mənə yaxınlaşdı, heç bir pis söz demədi, ancaq qolaylanıb avtomatın qundağını başıma vurdu. Yıxılacaqdım ki, yoldaşlarım məni tutub dəstənin içinə itələdilər, yarım saata kimi qoluma girib apardılar, yıxılısaydım, avtomatçı məni elə oradaca öldürəcəkdı. Özümə gələndə, qoluma girən əsirlərdən biri piçildadı: “Allah eləməsin ki, yıxılasan! Nə qədər gücün var, canını dişinə tut, yeri, yıxıldın, öldürəcəklər”. Mən də, nə qədər gücüm vardı, canımı dişimə tutub yeriyirdim.

Gün batan kimi almanlar keşikçilərin sayını artırdılar: yük maşınında iyirmiyə qədər avtomatçı gəldi, bizi yeyin-yeyin getməyə məcbur elədi. Bərk yaralılar özlərini o birilərə yetirə bilmirdilər;

onları elə yolda güllələyirdilər. İki nəfər qaçmaq istədi, daha bunu hesaba almamışdılar ki, ayılı gecədə, düzənliyin ortasında qaçıb qurtarmaq asan deyil: əlbəttə, onları da vurub öldürdülər. Gecə yarım olmuşdu, gəlib bir kəndə çatdıq, kəndin gəncisi yanmışdı. Bizi qübbəsi dağılmış bir kilsəyə doldurdular, gecəni orada qalacaqdıq. Kilsənin daş döşəməsi üstündə birçə saman çöpu də yox idi, hamı şinelisizdi, birçə gimnastyorkada, şalvarda yıxılıb yatdıq. Altımıza salmağa heç bir şey yox idi. Kimisinin heç gimnastyorkası da yox idi, əyinlərində birçə də köynək vardı. Bunların çoxu kiçik komandirlərdi. Onlar kitəllərini, gimnastiyorkalarını çıxarıb atmışdılar ki, adı əsgərdən seçilməsinlər. Topçular da gimnastyorkasız idilər, toprakın yanında əlləşəndə necə idilərse, elə də əsir düşmüşdülər.

Gecə bərk yağış yağdı, iri top hamımız tərədən-dırnağa kimi islandıq. Kilsənin qübbəsini ya biriz top gülləsi, ya da təyyarədən atılan bomba dağıtmışdı, damını da bomba qəlpələri dəlik-deşik etmişdi: mehrabin közündə də quru yer tapmaq olmurdu. Bütün gecəni birtəhər kilsədə keçirdik – qoyun sürüsü qaranlıq ağılda keçirən kimi... Gecənin bir yarısında gördüm ki, kim isə qoluma toxunub soruşdu: “Yoldaş, sən yaralı deyilsən?” Dedim: “Qardaş, sənə nə – yarılamaq ya yox?” Dedi: “Mən hərbi həkiməm, bəlkə sənə köməyim əydi”. Dedim ki: “Mənim sol çiyinim xırçıldayıb, özü də şişir, yaman da ağrıyır”. O qəti bir səslə dedi: “Gimnastyorkanı, alt köynəyini çıxart”. Mən də çıxartdım. Başladı nazik barmaqları ilə çiyinimi əlləşdirməyə, elə də əlləşdirirdi ki, gözlərim qaranlıq gətirirdi. Dişimi dişimə sıxıb dedim: “Görünür, sən mal həkimisən, adam həkimi deyilsən: ağrıyan yeri elə niyə sıxırsan, ay insafsız?” Amma o, çiyinimi elə hey əlləşdirirdi, sonra acıqlı-acıqlı dedi: “Sənin işin susmaqdır! Bu danışıq nədir? Möhkəm dur, bu saat daha bərk ağrıyacaq”. Bunun deyib qolumu elə dartdı ki, gözümdən od çıxdı. Özümə gələndə dedim: “Sən nə qayırsan, ay faşistin biri faşist! Qolum qırq-qırq olub, sən də onu elə dartırsan!” O astadan gülüb dedi: “Elə bilirdim, sən məni sağ əlinlə vuracaqsan, heç demə, dinc adamsanmış! Sənin qolum sınıamışdı, çıxmışdı, yerinə saldım. İndi necədir, ağrısı yüngülləşdimi?” Doğrudan da, gördüm ki, ağrı yavaş-yavaş yüngülləşir. Ona lap ürəkdən təşəkkür elədim. O da qaranlıqda məndən uzaqlaşdı, gedə-gedə soruşurdu: “Yaralı olan varmı?” Bax, əsil həkim buna deyirlər! Əsir də düşsə, lap qaranlıqda da öz borcunu yerinə yetirirdi.

... O gecə çox pis gecə idi. Baş keşikçi bizi iki-iki kilsəyə salanda xəbərdarlıq etmişdi ki, gecə sizi çölə çıxmağa qoymayacaqlar. Tərs kimi əsirlərdən biri çölə çıxmaq istədi, heç demə, o, mömin adammış. Özünü xeyli saxladı, axırda ağladı. Dedi ki: "Mən bu müqəddəs kilisəni murdarlaya bilmərəm! Axı mən Allaha inanıram, mən xristianam! Mən necliyim, qardaşlar? Bizim də camaata bələdsən də! Bir parası gülürdü, bir parası söyüş söyürdü, bir parası da ona cürbəcür zarafatyana məsləhətlər verirdi. O bizim hamımızı güldürdü, amma işin axırı çox pis oldu. O, başladı qapını döyüb yalvarmağa ki, mənə çölə buraxın. Yaman da buraxdılar: faşist qapının dahından avtomatını işə saldı, atılan güllələr qapını eninə dəşik-dəşik elədi: bu mömin də öldü, bundan başqa üç adam da; biri də bərk yaralandı, o, səhərə yaxın öldü.

Ölənlərin hamısını bir yerə yığdıq, hamı kirimişcə oturub fikrə getdi: iş indidən yaxşı götürmirdi... Bir azdan sonra astadan, piçilti ilə danışmağa başladıq. Hamı bir-birindən soruşurdu: sən haralısan, hansı mahalansan, necə olub ki, əsir düşmüşsən? Bir vızvoddan ya rotadan olan dostlar, tanışlar qaranlıqda bir-birini itirmişdilər, onlar yavaşca bir-birini səsləməyə başladılar. Yanımda iki adam astadan danışdı. Onlardan biri deyirdi: "Sabah bizi qabaqlarına qatıb aparmışdan əvvəl sıraya düzsələr, sonra da desələr ki, kim komissarsa, kommunistə, yəhudisə qabağa çıxsın, onda bax, sən vızvod komandiri olduğunu gizlətmə ha! Bununla canını qurtara bilməyəcəksən. Gimnastyorkanı çıxartmaqla elə bilirsən adi əsgər olub getdin? Xeyr, bu firıldaq baş tutmayacaq! Mən sənin yerinə cavab vermək fikrində deyiləm. Hamıdan əvvəl mən səni göstərəcəyəm! Mən bilirəm ki, sən kommunistənsən, mənə də partiyaya girməyə təbliğ ləyirdin, indi öz gördüyün işin cavabını ver". Bunu mənə lap yanımda, sol tərəfimdə oturan adam deyirdi. Ondən o yanda oturan cavan bir oğlanın səsi eşidilirdi: "Krijnıyov, mən hamışcə hiss ləyirdim ki, sən savadsız olduğuna bəhanə ləyib partiyaya girmədin. Amma sənin xain olacağıın mən heç ağıma gətirmirdim. Sən ki, yeddillik məktəbi qurtarmısan?" Krijnıyov deyilən adam tənbel-tənbel ona belə cavab verdi: "Yaxşı da, qurtarmışam, nə olsun ki?" Onlar xeyli susdular. Sonra vızvod komandiri yavaşca dedi: "Yoldaş Krijnıyov, mənə elə vermə!" O biri astadan gülüb dedi: "Yoldaşlar cəbhənin o tayında qaldı, mən sənin yoldaşın-zadın deyiləm. Sən də heç məndən xahiş ləmə, mən hər necə olsa sənin kimi olduğuna deyəcəyəm. Hər kəsin canı özünə şirindir!"

Onlar susdular. Krijnıyovun bu alçaqlığı mənə elə təsir elədi ki, bütün bədənimə titrəmə tutdu. Öz-özümə dedim: "Yox, kəpək oğlu, mən qoymayacağam sən öz komandirini ələ verəsən. Sən bu kilsədən öz ayağınla çıxmayacağınsən, səni bir leş kimi buradan sürüyə-sürüyə çıxardacağılar!" Hava təzəcə işıqlanırdı, gördüm ki, mənə yanımda yekəsifət bir oğlan qollarını başının altına qoyub, arxası üstə yatır, onun yanında arıq, natıq burun, cavan bir oğlan alt köynəkdə oturub dizlərinə qucaqlayıb, rəngi də yaman ağarıb. Fikirləşdim ki: "Belə cavan oğlan belə yoğun bir yekəpərin öhdəsindən gələ bilməz. Gərək özüm onun işini bitirəm".

Əlimi cavan oğlana toxundurub, yavaşca soruşdum: "Sən vızvod komandirisən?" O bir söz demədi, ancaq başını tərptədi. Arxası üstə yatan oğlanı göstərib dedim: "Bu səni ələ vermək istəyir?" O yenə də başını tərptədi. Dedim ki: "Onda sən onun qıclarından tut ki, çapalamasın! Cəld ol!" Özümü onun üstünə yıxıb, barmaqlarımı boğazına ilişdirdim. O heç cıncırını da çıxara bilmədi. Bir neçə dəqiqə onun boğazını buraxmadım, sonra ayağa qalxdım. Xain murdar olmuşdu, dili də bayıra çıxmışdı.

Onu boğandan sonra özümü çox pis hiss elədim. Əllərimi yumaq istəyirdim, elə bil adam deyil, sürünən bir həşərat öldürmüşdüm... Ömrümdə birinci dəfə idi ki, adam öldürürdüm, o da özümü zümkünlərdən oldu... O, haradan özümü zümkünlərdən? O, yaddan da pis idi, o, satqın, xaindir! Ayağa qalxıb vızvod komandirinə dedim: "Yoldaş, gedək buradan, kilisə böyükdür".

Elə Krijnıyov deyən kimi də oldu. Səhər bizim hamımızı kilsənin qabağında sıraya düzdülər. Avtomatçılar bizi dövrəyə aldılar. Üç eses zabiti zərərli hesab etdikləri adamları seçməyə başladı. Kimin kommunist, kimin komandir, kimin komissar olduğunu soruşdular, heç kəsdən səs çıxmadı. Belələrini ələ verən bir əclaf da tapılmadı. Əsirlərin az qala yarısı kommunistdi, komandirlər də vardı, məlum şeydir ki, komissarlar da! Burada iki yüzdən artıq adam vardı, onlardan ancaq dördünü seçib ayırdılar: bunun biri yəhudi, üçü də rus əsgəri idi. Ruslar ona görə beləyə düşdülər ki, qarayanız idilər, saçları da qıvrımdı! Esesçi bir-bir onlara yaxınlaşıb soruşurdu: "Cuhudsən?" Onlar deyirdi: "Yox, rusam". Onların sözüünə fikir verən kim idi?! "Qabağa çıx!", vössalam.

O yazıqları güllələdilər, bizi də qabaqlarına qatıb apardılar. O vızvod komandiri ki vardı, onunla xaini boğub öldürmüşdük,

– Poznana qədər məndən ayrılmadı. Elə gedə-gedə tez-tez mənim əlimi sıxırdı. Poznanda bizi ayırdılar. Bunun belə bir səbəbi oldu.

Bilirsən, qardaş, nə oldu: elə ilk gündən mən özümünkülərin yanına qaçmaq fikrinə düşdüm. Ancaq elə qaçmaq istəyirdim ki, ələ keçməyəm. Poznana qədər bu mümkün olmadı. Poznanda bizi əsil düşərgəyə saldılar. Burada əlimə fürsət düşdü. Mayın axırında bizi düşərgənin qabağında olan kiçik bir meşəyə qəbir qazmağa göndərdilər, – ölən hərbi əsirləri orada basdıracaqdılar. Onda bizim adamlar ishaldan yaman qırılırdı. Mən Poznan torpağını qaza-qaza ətrafına baxırdım; gördüm ki, bizim keşiyimizi çəkməklərdən ikisi çörək yeməyə oturdu, biri də günün altında yuxuya getdi. Beli atıb, yavaşca kolun dalına keçdim. Sonra da düz güncixana sarı qaçmağa başladım.

Görünür, keşikçilər gec duyub düşmüşdülər. Mən bir gündə qırx kilometr qədər yol getdim. Mənim kimi arıq, əldən düşmüş adamda bu qədər güc haradandı? Bunu heç özüm də bilmirəm. Ancaq mənim qaçmağımdan bir şey çıxmadı; dördüncü gün mənə tutdular. Onda mən o viranə qalmış düşərgədən xeyli uzaqda idim. Xəfiyyə itlərini izimə salıblarmış, itlər gəlib mənə biçilməmiş yulaf zəmisinin içində tapdılar.

Səhər açılarda düzənliklə getməyə qorxdum; meşəyə də azı üç kilometr yol vardı, buna görə də gündüzi keçirmək üçün yulaf zəmisində gizləndim. Sünbülləri ovcumun içində əzişdirib dən elədim, bir az yedim, bir qədər də ehtiyat üçün ciblərimə doldurdum. Bir də gördüm ki, haradasa it hürür, motosikl səsi gəlir. Üroyim qopdu, çünki itlər getdikcə mənə yaxınlaşırdı. Üzü üstə yərə yadım, əllərimlə üzümü örtüdüm ki, heç olmasa sifətimi didib-dağıtmasınlar. İtlər gəlib mənim üstümü aldılar, birçə dəqiqədə əynimdəki cır-cındırı parçalayıb çıxartdılar. Qaldım anadangəlmə lüt-üryan. İtlər mənə yulafın içində istedikləri kimi o yan-bu yana sürüyürdülər. Axırda bir köpək qabaq ayaqlarını sinəmə qoydu, dişlərini qıcıyıb gözlərini boğazıma zillədi, ancaq hələ dəymirdi.

Bu zaman iki motosikl gəldi. Almanlar əvvəl mənə könülləri istədiyi qədər döydülər, sonra itləri üstümə qışqırdılar. İtlər mənə didib-dağıdırdı, ətimi parça-parça qoparırdı. Almanlar mənə çilçilpaq, bütün qan içində düşərgəyə aparırdılar. Bir ay mənə karşo saldılar, yənə də sağ qaldım... Ölmədim!..

Qardaş, əsirlikdə başıma gələn müsibətləri yada salmaq mənim üçün əzabdır, amma onları danışmaq daha artıq əzabdır!.. Almaniyada bizim adamların çəkdiyi müsibətləri, insan ağına sığmayan zülmələri yada salanda, düşərgələrdə əzab içində tələf olan yoldaşlarımızı, dostlarımızı xatırlayanda üroyim parçalanır, nəfəsim tutulur...

İkiillik əsarətdə mənə haralara aparmadılar! Almaniyanın yarısını gözdüm: Saksoniyada oldum, silikat zavodunda işlədim, Rur vilayətində daş kömür çıxartdım, Bavariyada torpaq işində işləməkdən belim büküldü. Türingiyada oldum. Alman torpağında ayaqlamadığım yer qalmadı. Oranın təbiəti cürbəcürdür, qardaş. Amma bizi hər yerdə bir qayda ilə döyürdülər, öldürürdülər. Özləri də, bu lənətə gəlmiş həşəratlar, bu məlunlar eadə döyürdülər ki, bizdə heç heyvanı da elə döymürlər! Yumruqla da döyürdülər, rezin dəyənəklə də, əllərinə keçən hər cür dəmirlə də. Ayaqlarının altına salıb tapdalayırdılar... Hələ mən tüfəng qundağını, ağacı demirəm!

Ona görə döyürdülər ki, biz rusuq; ona görə döyürdülər ki, biz hələ sağıq, hələ dünya işığına baxa bilirik; ona görə döyürdülər ki, onlar üçün, o əclafılar üçün işləyirdik. Bir də ona görə döyürdülər ki, nə bilim, ay belə baxmadın, addımı elə atmadın, elə dönmədin... Bir də ki, kefləri istədiyi üçün döyürdülər; döyürdülər ki, səni şil-küt eləsinlər, sən öz qamında boğulasan, döyülə-döyülə gəbərsən... Bizim hamımıza, yaqın ki, Almaniyaadakı sobalar azlıq eldi...

Hər yerdə də bir cür yemək verirdilər: yüz əlli qram çörək, bunun da yarısı ağac ovuntusu; bir qab da şalgam suyu. Bəzi yerdə qaynar su verirdilər, bəzi yerdə yox. Daha sənə nə deyim axı, bir özüün fikirləş: davadan qabaq səksən altı kiloqram idim, amma payızda əlli kilodan artıq gəlmirdim. Bir dəri, bir sümüük qalmışdım, sümüklərimi də güclə çəkib aparırdım. Amma işləməyinə işlədirdilər, birçə kəlmə də söz deməyə ixtiyarın yox idi. Elə işlədirdilər ki, heç yükü atı da buna tab gətirə bilməzd!

Sentyabrın əvvəllərində bizi, yüz qırx sovet hərbi əsgərini, Kyustrin şəhəri ətrafındakı düşərgədən Drezdenin yaxınlığındakı B-14 düşərgəsinə apardılar. Həmin düşərgədə iki minə qədər bizim əsgərlərdən vardı. Hamısı da daş karxanalarında işləyirdi. Bütün işlər əl ilə görüldü: daşı çıxardırdıq, kəsirdik, əzirdik. Gündə hər adam görək dörd kubmetr daş verəydi. Onu da bilin ki, bu adamlar elə hala düşmüşdülər ki, burunlarından tutsaydın, canları

çıxardı. Elə oldu ki, iki aydan sonra bura gələn yüz qırx adamdan əlli yeddisi qaldı. Fikir verirsən də, qardaş! Yamanca müsibətdi! Önləri basdırmağa macal tapmırdıq. O yandan da düşərgəyə ses yayılmışdı ki, almanlar Stalinqradi tutublar, Sibirə tərəf irəliləyirlər. Dörd dörd üstündən bizi çulgalayırdı, belimizi sındırırdı, gözümüzü yerdən ayıra bilmirdik, elə bil ki, biz də bu yad yerə, alman torpağının altına can atırdıq. Bir yandan da düşərgə keşikçiləri hər gün içirdilər, ucadan nəgmə oxuyurdular, sevinirdilər, şənlik edirdilər.

Bir gün işdən baraklara qayıtmışdıq. Bütün günü yağış yağmışdı, əynimizdəki cır-cındır islanıb suya dönmüşdü, əsən soyuq küləkəndən it kimi tir-tir əsirdik, dişimiz-dişimizə deyirdi. Paltarımızı qurutmağa yer yox idi, qızınmağa da elə. Acından ölürdük, bu, ölüm deyildi, bu, ölümdən də bətərdi! Axaşam bizə yemək də ver-mirdilər.

Mən yaş cır-cındırı əynimdən çıxartdım, taxtın üstünə atıb dedim: "Hər adam görək gündə dörd kubmetr daş versin, amma bizim hər birimizin qəbrinə bir kubmetr daş lap bolluğuna çatır". Mən ancaq bunu dedim, heç demə bizim içimizdə özümüzkülərdən əclaf varmış, gedib mənim ürək yangısı ilə dediyim bu sözləri düşərgənin komendantına xəbər verir.

Düşərgənin komendantı, onların dilincə lager-fürer, Müller adlı bir almandı. Orta boylu, möhkəm bədənlı, özü də bütün ağıdı: saç da, qaş da, kirpiyi də, hotta gözlləri də ağımtıldı; dəmbərəgə bir şeydi. Rusca elə danışırdı ki, sənle mən danışan kimi, özü də "o" hərfini bərk deyirdi, elə bil ki, lap Volqa ətrafında böyümüşdü. Ana söyüşü söyməkdə də yamanca usta idi. Heç bilmək olmurdu ki, bu məlun bu söyüşü hardan öyrənmişdi. Görərdin ki, bizi blokun qabağında sıraya düzdü (baraka onlar blok deyirlər), öz əsas dəstəsi ilə, köpək sürüsü kimi sıranın qabağından keçməyə başladı; sağ əlini də yuxarıda hazır tutardı. Bu əlinə meşin əlcək taxardı, əlcəyin də içinə qurğuşun parçası qoyardı ki, vuranda əli əzilməsin. Yerdikcə bir adamı ötürər, o birinin burnuna vurub "qan alardı", buna da "qripdən qoruma" deyirdi. Hər gün də bunu elərdi. Düşərgədə dörd blok vardı. Bu cür "qripdən qorumağı" bir gün bir blok üçün deyirdi, o biri gün o biri blok üçün, üçüncü, dördüncü blokları da o biri günlər... Məlun yamanca səliqəli idi. İstirahət günləri də işləyirdi. Ancaq o axmaq bir şeyi anlaya bilmirdi: adamların burnundan

qan "almamışdan" əvvəl, özünü açıqlandırmaq üçün, on dəqiqə sıranın qabağında durub bizi söyürdü: ana söyüşlərini nahaq yerə bizim üstümüzə yağdırardı, amma biz bundan yüngüllük duyurdıq: axı bunlar bizim sözlərdi, bu sözləri çşidəndə elə bil ki, ana yurdundan balaca bir meh əsirdi... O Müller deyilən bilsəydi ki, onun söyüşü bizə ancaq ləzzət verir, bizi rus dilində söyməzdi, öz dilində söyürdü. Mənim bir moskvalı dostum vardı, ancaq onun Müllərə bərk acığı tuturdu. Deyirdi ki: "Müller bizi söyəndə gözllərini yumuram, mənə elə gəlir ki, Moskvada, Zetsepdəyəm, pivəxanada oturub pivə içirəm: könlümə elə pivə düşür ki, lap başım gicollənir".

Bəli, həmin bu komendant, daş barəsində ki söz demişdim, onun ertəsi günü məni öz yanına çağırırdı. Baraka axşam bir dil-manc, iki də keşikçi gəldi. Soruşdu ki: "Sokolov Andrey kimdir?" Dedim ki, mənəm. "Dalımızca gəl, sən herr lager-fürer özü tələb edir!" Məlum şeydir ki, niyə tələb edir: öldürməyə! Yoldaşlarımla vidalaşib ayrıldım, hamı bilirdi ki, ölümə gedirəm. Ah çəkib yola düşdüm. Düşərgənin həyətidən gədirdim, ulduzlara baxırdım, onlarla da vidalaşırıdım, fikirləşib öz-özümə deyirdim: "Budur, Andrey Sokolov, sənin əzablı günlərin qurtardı, yəni düşərgə dili ilə desək, üç yüz otuz birinci nömrə öldü". İrinskaya, uşaqlara yazı-ğım gəldi. Sonra bu ürək sızılması keçib getdi. Özümü ələ aldım; ona görə ələ aldım ki, bir əsgər kimi tapançanın lüləsinə cəsərlə tə-baxım, düşmənlər görməsin ki, ömrümün son daqiqəsində həyat-dan ayrılmaq hər necə olsa mənim üçün çətindir...

Komendantın otağı, bizim yaxşı kənd klubu kimi, tərtemizdi. Pəncərələrə gül dibçəkləri qoyulmuşdu. Düşərgənin bütün böyük-ləri stolun ətrafında oturmuşdu. Onlar beş nəfərdi; şnaps içir, üstündən də donuz piyi yeyirdilər. Stolun üstündə təzə açılmış yekə bir şnaps şüşəsi, çörək, donuz piyi, islanmış alma, ağzıaçıq cürbəcür konserv qutuları vardı. Mən bir anda bu yeməli şeyləri göz-dən keçirtdim, desəm inanmazsan, – başım elə hərləndi ki, az qaldı qusam. Axı mən ac qurd kimi idim, insan yeyən yeməklərdən yadırgamışdım, amma burada, gözümün qabağında gör nə qədər yeməli şey vardı! Birtəhər özümü saxladım ki, qusmayım, amma gözümü süfrədən güclə ayırdım.

Müller düz mənim qabağımda oturmuşdu; bir az kefli idi, tapan-çanı bir əlindən o biri əlinə ata-ata oynadırdı, özü də düz mənə baxırdı, gözllərini də ilan kimi qırpmırdı. Mən, əlbəttə, hərbə qayda

ilə əllərimi yanıma salıb, çəkmələrimin yeyilmiş dabanlarını şaq-qıltı ilə bir-birinə vurub bərkənd dedim: “Herr komendant, hərbi əsir Andrey Sokolov sizin əmrinizə görə gəlmişdir!” O da mənə belə dedi: “Adə, russ İvan, demək dörd kubmetr daş hazırlamaq çoxdur?” Dedim: “Bəli, herr komendant, çoxdur”. – “Bəs onda bir kubmetr sənin qəbrinə çatarmı?” “Bəli, herr komendant, çatar da, hələ artıq da qalar”.

O, yerindən qalxıb dedi: “Mən sənə indi böyük bir yaxşılıq edəcəyəm: bu sözə görə bu saat səni özüm öz əlimlə güllələyəcəyəm. Ancaq burada yaxşı deyil, həyəət gedək, orada məsələni həll edərik”. Dedim: “İxtiyar sizindir”. O, bir az dayanıb fikirləşdi, sonra tapancanı stolun üstünə atdı, bir dolu stəkan şnaps tökdü, bir parça çörək götürüb üstünə bir tike donuz piyi qoydu, bunları mənə verib dedi: “Russ İvan, ölməmişdən qabaq bu şnapsı alman silahının qalibyyəti şərfinə iç”.

Mən şnaps dolu stəkani da, üstünə donuz piyi qoyulmuş çörəyi də əlimə almışdım, ancaq bu sözləri eşidəndə elə bil ki, üstümə od tökdülər! Fikirləşib öz-özüm dedim: “Mən rus əsgəri alman silahının qalibyyəti şərfinə içim, – elə şey olar?! Herr komendant, sən daha ayrı şey istəmirsən ki? Mən onsuz da öləcəyəm, cəhənnəm ol sən öz arəğınla!”

Stəkani, çörəyi süfrəyə qoyub dedim: “Məni qonaq etdiyiniz üçün təşəkkür edirəm, ancaq içən deyiləm”. O gülümseyib dedi: “Bizim qalibyyətimiz üçün içmək istəmirsən?” Dedim: “Öz ölümüm üçün, çəkdiyim əzabdan qurtarmağım üçün içərim!” Bunu deyib stəkani götürdüm, arəğı iki qurtuma içib, stəkani yərə qoydum, çörəyə heç əl vurmadım, ağızımı ədəblə silib dedim: “Məni qonaq etdiyiniz üçün təşəkkür edirəm, herr komendant, mən hazıram, gedək məsələni həll edin”.

O, diqqətlə mənə baxıb dedi: “Heç olmasa ölməmişdən qabaq şnapsı üstündən bir parça çörək ye”. Mən ona belə cavab verdim: “Mən birinci stəkandan sonra çörək yemirəm”. Stəkani yenə də doldurub mənə verdi. Mən bunu da içdim. Çörəyə yenə də əl vurmadım, özümü qoçaqlığa vurub fikirləşdim: “Heç olmasa həyəət çıxmamışdan, ölməmişdən qabaq bir içim!” Komendant ağımtıl qaşlarını qalxıb soruşdu: “Russ İvan, sən niyə çörək yemirsən? Utanma, ye!” Mən yenə də öz sözümlərimin üstündə durdum: “Bağışlayın, herr komendant, mən ikinci stəkanın da üstündən çörək

yeməyə vərmiş olmamışam”. Komendant ovurdularını şişirdib finxırdı, qəhqəhə ilə güldü, gülə-gülə yoldaşlarına Almanca nəse dedi, görünür, mənim sözlərimi onlara tərcümə edirdi. Onlar da güldülər, stillarını tərpedib, sifətlərini mənə sarı döndərdilər, gördüm ki, deyəsən, indi bir az yumşalıblar.

Komendant stəkani bir də doldurdu: onun əlləri gülməkdən əsirdi. Bu stəkani da başıma çəkdim, ancaq iki qurtuma deyil, yavaş-yavaş içdim; çörəkdən bir tike dişlədim, qalanını süfrəyə qoydum. İstədim o mənlərə göstərəm ki, mən acından ölsəm də, onların sədəqsinə göz dikmiyəm, mənə rus ləyaqəti, rus qüruru var, onlar nə qədər çalışsa da, məni heyvana döndərə bilmədilər!

Komendant üzdən ciddiləşdi, döşündəki iki dəmir xaçı düzəltməyə çalışdı. Komendant silahsız çıxıb dedi: “Sokolov, sən xalis rus əsgəri-sən. Sən qoçaq əsgərsən. Mən də əsgərim, mən ləyaqətli düşməməyə hörmət edirəm. Mən səni öldürməyəcəyəm. Bir də ki, bu gün bizim şanlı qoşunlarımız Volqanın sahilinə çatmışdır. Stalin qradı tamam tutmuşdur. Bu bizim üçün böyük sevincdir, buna görə də mən böyük bir alicənablıqla sənin ömrünü sənə bağışlayıram. Öz blokuna get. Bunu da göstərdiyin cəsarət üçün sənə verirəm”. Süfrədən bir kömbə çörək, bir parça da donuz piyi götürüb verdi.

Çörəyi var gücümə özümə çıxıdım, piyi sol əlimdə tutdum, işin belə qurtaracağını heç gözləməyirdim, özümü elə itirmişdim ki, heç sağ ol da demədim, nizamla dönüb, qapıya sarı getdik. Gedə-gedə fikirləşirdim: “İndi o mənim küroyimi ölməyəcəyəm, bu şeyləri uşaqlara yetirə bilməyəcəyəm”. Yox, zaval ötmüşdü. Bu dəfə də ölüm mənim yanımdan keçib getdi, onun ancaq soyuq nəfəsi mənə toxundu...

Komendantın otağından çıxanda ayaq üstə möhkəm dururdum, amma həyətdə işim xarablaşdı. Özümü birtəhər baraka salıb, sement döşəməyə yıxıldım; huşumu itirdim. Hələ səhər açılmamışdı, yoldaşlarım məni ayılıb soruşdular: “Danış görək nə olmuşdu?”. Komendant otağında olan əhvalatı yadıma salıb onlara danışdım. Taxtada, mənim yanımda yatan yoldaşım soruşdu: “Bu yeməyi necə bölüşdürəcəyik?” Bunu soruşanda onun səsi əsirdi. Dedim: “Həmya bir tənə!” Səhər açılana kimi gözlədik. Səhər açılana çörəyi, piyi bərk sapla kəsdik. Hərəyə kibrit qutusu boyda çörək düşdü, çörəyin hər qırıntısını hesaba alırdıq, piy də, özün başa düşürsən, elə oldu ki, hərə öz payına düşünlənə ancaq doğağımı yağlaya bilərdi. Amma elə bölüşdürdük ki, heç kəs incimədi.

Çox keçmədi, əsirlərdən üç yüz nəfər ön sağlam olanlarını bataqlıq qurutmağa göndərdilər, oradan da Rur vilayətində kömür mədənlərində işləməyə apardılar. Mən qırx dördüncü ilə kimi orada qaldım. Bu zaman bizimkilər Almanıyanın engini özmişdilər, faşistlər indi əsirlərə ayrı cür baxırdılar. Bir gün gündüz işləyən əsirlərin hamısını sıraya düzdülər, bir nəfər ober-leytenant gəlmişdi, o, dilmancla bizə belə dedi: "Kim ki, orduda, ya da davadan qabaq şofer olub bir addım qabağa çıxsın". Yeddi nəfər qabağa çıxdı. Bizə köhnə şofer paltarını verdilər, özümüzü də keşikçi dəstəsi ilə Potsdam şəhərinə apardılar. Orada bizim hamımızı bir-birimizdən ayırdılar. Məni "Todt"da işləməyə göndərdilər: almanların yol çəkmək və müdafiə istehkamı qurmaq üçün bir üzde-nirəq idarəsi vardı, ona "Todt" deyirdilər.

Mən "oppel-admiral" məşinində, mayor rütbəsində olan bir mühəndisi gözdürürdüm. Pah, bu yamanca kök faşistdi! Boy balaca, qarın yekə, eni-uzunu bir boya; daldan enli – iri sağrılı arvad kimi! Qabaq tərəfdən, mundirinin yaxasından, bir-birinin üstündən üç yekə lət buxaq sallanmışdı, dal tərəfdən də, boynunun arında bir-birinin üstə üç qalın qırışq vardı. Mənə elə gəlirdi ki, onun bədəninə üç pud xalis piy var. Yeri-yəndə parovoz kimi fis-fis fısıldayırdı, yeməyə oturanda o qədər yeyirdi ki, adam lap məəttəl qalırdı! Bütün günü gövşeyirdi, matradan konyak içirdi. Onun yediyindən mənə də hardən bir şey düşürdü: bir də görürdün yolda məşini saxlatdırdı, kolbasa, pendir kəşib yeməyə başladı, yedikcə də konyak içirdi, kefi gələndə mənim də qabağıma bir parça şey atırdı, – it qabağına atan kimi! Bu şeyləri heç vaxt əlimə verməzdi, bunu özü üçün əskiklik hesab elərdi. Hər necə olsa, mənim indiki halımı düşərgədəki halımla heç tutuşdurmaq olmazdı. Buna görə də yavaş-yavaş adama oxşamağa, az da olsa əmələ gəlməyə başladım.

Mən bu mayoru iki həftə Potsdamdan Berlinə, Berlindən Potsdama apardım. Sonra onu cəbhə boyunda müdafiə istehkamları qurmağa göndərdilər. Burada yuxum da tamam qaçdı: gecələr sabaha kimi fikirləşirdim ki, vətənə necə qaçım...

Biz Polotsk şəhərinə gəldik. Dan yeri ağarırdı; mən bu iki ildə bizim topların gurultusunu birinci dəfə eşitdim. Bunu eşidəndə, bilirsen, qardaş, ürəyim necə çırpındı! Hələ subay olanda, İrina ilə görüşə gedəndə də ürəyim belə çırpınmamışdı! Vuruşma Polotskinin şərq tərəfində, şəhərin ön səkkiz kilometrliyində gedirdi. Almanlar şəhərdə yaman acıqlı, əsəbi olmuşdular. Mənim gözdür-

diyim kök mayor da tez-tez içməyə başlamışdı. Gündüzlər mən onu məşində şəhərin kənarına aparırdım. O, istehkam qurmaq üçün sərəncam verirdi, gecə isə təkbəşinə oturub içirdi. O, başdan-ayağa şişmişdi, gözlərinin altı torbalanmışdı...

Fikirləşib öz-özümə dedim: "Daha gözləmək olmaz! Mənim vaxtım gəlib çatıb! Özü də görək tək qaçmayam, bu kök mayoru da özümə aparam, orada bizimkilərə lazım olar!"

Xarabalıqdan iki kiloqramlıq bir çəki daşı tapdım. Onu silgi cırcıdırına büküdü ki, mayoru vurmali olsam, qan çıxmasın. Yolda bir qırıq telefon məftili gördüm, onu da götürdüm. Nə lazımsa hamısını diqqətlə hazırladım, qabaq oturacağı altında gizlətdim. Almanlarla vidalaşmağa iki gün qalmışdı. Axşamdı. Benzin götürüb qayıtdırdım, gördüm ki, bir alman zabiti divardan yapışa-yapışa gəlir, bərk keflidir, üst-başı da tamam toz-torpağa batıb. Məşini saxladım, onu uçmuş evlərin içinə çəkdim, mundirini dartıb əynindən çıxartdım, pilotkasını başından götürdüm, bunları da götürüb oturacağına altına qoydum.

İyunun iyirmi doqquzunda mayor əmr etdi ki, onu şəhərin qırağına, Trosnitsa tərəfə aparım. Orada qurulan istehkamlara o başçılıq edirdi. Yola düşdük. Mayor dal tərəfdə oturub sakitcə mürgüləyirdi, mənim də ürəyim elə döyünürdü ki, az qalırdı ağızımdan çıxsın. Məşini bərk sürürdüm, şəhərin kənarına çatanda sürəti azaltdım; sonra məşini saxladım. Düşüb ətrafa baxdım: uzaqdan, arxa tərəfdən iki yük məşini gəlirdi. Çəki daşını çıxartdım, məşini qarısını açdım. Kök mayor özünü oturacağı arxasına verib xoruldayırdı, elə bil ki, arvadının yanında yatırdı. Çəki daşını onun sol gicəhəinə vurdum; başı sallandı; daşı bir də gicəhəinə vurdum, mayorun özündən getdiyini yəqin bilmək istəyirdim, öldürmək istəmirdim, onu diri aparmaq fikrində idim, bizim adamlara o, görək çox şeylər danışaydı... "Parabellumunu qoburundan çıxarıb cibimə qoydum: mantirovkana dal oturacağı arxasına vurdum, telefon məftilini mayorun boynuna keçirdim, o biri ucunu aparıb mantirovkaya bağladım. Bunu ona görə elədim ki, məşini bərk sürəndə mayor böyrü üstə yıxılmasın. Alman mundirini tez əynimə geydim, pilotkanı başıma qoydum, məşini birbaşa o yerə sürdüm ki, orada yer uğuldayırdı, vuruşma gedirdi..."

Almanların qabaq xəttini – iki üstüörtülü səngər arasından keçdim. Blindajdan bir neçə avtomatçı çıxdı, mən qəsdən sürət

azaltdım ki, mayoru görsünlər. Onlar hay-küy qaldırdılar, əllərini yellədilər, demək istəyirdilər ki, o yana getmək olmaz, mən də guya onların nə demək istədiyini başa düşmürdüm. Maşını sürətlə sürdüm: saatda səksən kilometr! Onlar duyuq düşüb maşını pulemyota tutanda mən özümü ara zonaya yetirmişdim, top güllələrinin, bombaların açdığı çuxurlar arasında maşını o yan-bu yana burabura elə qaçırdım ki, heç dovşan da belə qaça bilməzdi.

Almanlar dal tərəfdən maşını gülləyə basmışdı, bizimkilər də qabaq tərəfdən zəhləmi tökdürdü: avtomatdan güllə açırdılar. Maşının qabaq şüşəsini dörd yerdən düşdilər, radiatora bir neçə güllə dəydi... Bir təhər özümü göl qırağındakı kiçik meşəyə yetirdim. Bizimkilər maşına sarı yüyürdülər: mən cold maşından çıxıb özümü meşəyə atdım, yerə yıxılıb torpağı öpməyə başladım; nəfəsim tutulurdu...

Hamıdan tez cavan bir oğlan yüyürüb gəldi, onun gimnastyorkasında xaki rəngli poqon vardı, – mən indiyə kimi belə şey görməmişdim. O, dişini qıcaayıb dedi: “Hə, məlun fris, yol azmısan?” Mən o saat əynimdəki alman mundirini çıxartdım, pilotkanı ayağımın altına atıb dedim: “Ay səfeh, ay mənim əzizim! Oğul, başına dönüm! Mən fris hardan oldum, mən xalis voronejliyəm. Əsir düşmüşdüm, bildinmi? Siz o qabanı oradan açın – o maşında oturani; onun portfeli götürün, məni komandirinizin yanına aparın”. Tapaçamı onlara verdim. Onlar məni aparıb bir-birinə təhvil verdilər. Axşamüstü polkovnikin yanına çatdım. O, diviziya komandiri idi. Diviziya komandirinin yanına çatana kimi məni yaxşıca yedirdilər, hamama apardılar, sorğu-sual edib danışdırdılar, mənə pal-paltar verdilər, belə ki, blindaja, polkovnikin yanına lap qayda ilə gəldim; həm bədəncə, həm ruhca tərtəmiz, özü də hərbi geyimlə! Polkovnik stolun dalından durub mənim qabağıma gəldi. Bütün zabitlərin yanında məni qucaqlayıb dedi: “Sağ ol, əsgər, almanlardan gətirdiyin bu qiymətli hədiyyə üçün sağ ol! Sənin o portfelli mayorun, tutulub gətirilən iyirmi “dildən” də qiymətlidir! Komandanlıqdan xahiş edəcəyəm, səni dövlət mükafatına təqdim etsinlər”. Onun bu sözündən, mənə göstərdiyi bu hörmətdən yaman heyəcənlandım, dodaqlarım əsdi, ancaq bu sözləri deyə bildim: “Yoldaş polkovnik, xahiş edirəm, məni atıcı hissəyə göndərsiniz!”

Polkovnik güldü, əlini çiyənimə vurub dedi: “Sən güclə ayaq üstə durursan, səndən nə döyüşçü. Elə bu gün səni hərbi xəstəxa-

naya göndөрөрөm. Orada səni müalicə edörlər, yaxşı yedirdörlər, ömələ gölөrsən, sonra da bir aylığa evinizə, məzuniyyətə gedörsən, geri qayıdanda, baxarın, görök səni hansı hissəyə göndөрөmk ölar”.

Polkovnik də, onun yanında olan zabitlər də lap ürəkdən əlimi sıxdılar, mənimlə vidalaşdılar. Blindajdan çıxanda böyük heyecan içində idim, çünki bu iki ildə mənimlə bir insan kimi rəftar edilmişdi, mən bundan yadırgamışdım. Qardaş, onu da deyim ki, hələ uzun zaman məndə bir şey adət olub qaldı: rəislərlə danışıanda istər-istəməz boynumu qısırdım, elə bil qorxurdum ki, məni vuracaqlar. Bax, faşist düşörgölöründə bizi bu kökə salmışdılar!..

Xəstəxanaya gedən kimi İrinaya kağız göndördüm. Başına gələn əhvalatı, əsir düşdüyümü, əsirlikdən qaçdığımı, özümə bir alman mayoru gətirdiyimi qısaca yazdım. Özümü saxlaya bilməyib, bunu da yazdım ki, polkovnik məni mükafata təqdim etməyə söz vermişdir, ancaq heç bilmirəm bu uşaqqasına lovgalıq haradan mənim ağılıma gəlmişdi...

İki həftə yeyib yatdım. Mənə az-az, amma tez-tez yemək verirdilər, həkim deyirdi ki, bərdən çoxlu yemək verilsə, səni xarab elər. Yavaş-yavaş lap ömələ gəldim. Amma iki həftədən sonra heç bir şey yeyə bilmədim, – evdən cavab gəlmirdi, mən də, boynuma alıram, yaman darıxırdım. Yemək heç yadıma düşmürdü, gözümə yuxu gətirdi, fikrim pis-pis şeylər gəlirdi... Üçüncü həftədə Voronejdən bir kağız aldım. Kağızı İrina deyib, qonşumuz dülgör İvan Timofeyeviç yazırdı. Heç kəsə rəva görmürəm ki, belə bir məktub alsın! İvan Timofeyeviç yazırdı ki, qırx ikinci ilin iyun ayında almanlar təyyarə zavodunu bombaladılar, onda ağır bombalardan biri düz sizin evinizin üstünə düşdü. Bu zaman İrina qızları ilə evdə imiş. Yazırdı ki, onların heç izini də tapmadıq, evin yerində dörin bir çuxur ömələ gəlmişdi... Kağızı axıra kimi oxuya bilmədim: gözlərim qaraldı, ürəyim yumaq kimi sıxıldı. Çarpayıda uzandım; bir azdan sonra kağızı axıra kimi oxudum. Qonşumuz yazırdı ki, almanlar oranı bombalayanda oğlun Anatoli şəhərdə idi. Axşam qəsəbəyə qayıtdı, gedib evlərinin yerində ömələ gələn çuxura baxdı, yenə də şəhərə getdi. Qonşusuna deyibmiş ki, gedib xahiş edəcəyəm, məni könüllü cəbhəyə göndərsinlər. Məktub bununla qurtarırdı.

Ürəyim sakit olanda, qulaqlarımda qanm uğultusunu duyanda İrina ilə vağzalda ayrılmağım yadıma düşdü: o məndən nə çətinliklə

ayrılmışdı! Deməli, hələ onda İrənin üreyinə damıbmış ki, biz bir daha bu dünyada görüşməyəcəyik... Onu mən İrəni itələdim... Mənim ailəm vardı, evim vardı; bunu mən illərlə qurub düzəltmişdim; bir anda bunlar hamısı məhv olub getdi, mən tək qaldım, fikirləşib öz-özümə dedim: Bəlkə mənim bu məşəqqətli həyatım bir yuxu imiş! Axı əsir olanda mən çox vaxt gecələr xəyalımda İrəni ilə, uşaqlarla danışdım, onlara ürək verirdim, deyirdim ki, İrəni, mənim balalarım, dörd çəkməyin, mənim canım bərkdir, hər şeyə dözəcəyəm, yenə də qayıdacağam, biz yenə də bir yerdə yaşayacağıq... Deməli, mən iki il ölürlə danışmışam!..

Sokolov bir az susdu, sonra astadan, qırıq-qırıq dedi:

– Qardaş, elə bil ki, boğuluram, gəl bir papiros çəkək...

Papiros çökdük. Su basmış məşədə ağacdələnlə ağacı dimdiyi ilə bərkdən tıqqıldadırdı. Yenə əvvəlki kimi isti külək qızılağac sığacıqlarını ağır-ağır tərpedirdi; yenə əvvəlki kimi ağ buludlar göyün mavi dərinliklərində ağ yelkənli qayıq kimi üzürdü. Lakin bu kədərli sükutlarında bu ucsuz-bucaqsız dünya mənə başqa cür görünürdü – o dünya ki, öz baharı ilə böyük bir dəyişikliyə, canlıların həyatda həmişəlik bərqərar olmasına hazırlaşdı...

Susmaq mənə əzab verirdi; soruşdum ki:

– Sonra nə oldu?

O, könülsüz halda dedi:

– Sonra? Sonra polkovnik mənə bir aylıq məzuniyyət verdi. Bir həftədən sonra özümü Voronejə yetirdim. Vaxtilə ailəm yaşadığı yerə piyada getdim. Orada nə gördüm: çirkləniş ilə dolmuş dərin bir çuxur, çuxurun da ətrafında qurşağa kimi əlaqotu... Boş, kimsəsiz bir yer, qəbir sükutu... Ah, qardaş, bilirəm onda mən nə əzab çökdüm!.. Xeyli dayanıb durdum, ürəyim od tutub yandı, sonra yenə də vəğzala getdim. Orada bircə saat da qala bilmədim: elə o gün diviziyaya qayıtdım.

Üç aydan sonra mənim də ürəyim açıldı, elə bil ki, bulud altından gün çıxdı. Anadoliden xəbər gəldi. Mənə məktub yazmışdı: görünür, məktubu başqa bir cəbhədən göndərmişdi. Ünvanımı qonşumuz İvan Timofeyeviçdən öyrənibmiş. Heç demə, əvvəl o, topçuluq məktəbində oxuyubmuş, riyaziyyata olan qabiliyyəti orada lazım olmuşdu. Məktəbi bir ildən sonra müvəffəqiyyətlə qurtarmış, cəbhəyə getmişdi. Yazırdı ki, “mənə kapitan rütbəsi vermişlər, “qırxbeşlər” deyilən batareyaya komandirlik edirəm, altı dənə orde-

nim, medalım var”. Sözüün qısa, atasını hər barədə vurub ötmüşdü! Yenə də mən onunla yaman lovğalandım! Hər necə olsa, o mənim oğlumdu, özü də kapitanı, batareyaya komandiri idi, bu sənə zərərət gəlməsin! Gör nə qədər ordeni vardı! Amma onun atası “Studebeckker”də top gülləsi, başqa hərbi şeylər daşıyırdı. Bunun eybi yoxdur: mən öz dövrənimi sürmüşəm, amma onun həyatı hələ qabaqda idi.

Bu məktubu alandan sonra, gecələr, qoca adam kimi, xəyalalardım, öz-özümə deyirdim: elə ki, dava qurtardı, oğlum evləndirəcəyəm, özüm də onların yanında yaşayacağam, dülgərlikləyəcəyəm, həm də öz nəvələrimə baxacağam. Bəli, ağılma belə-belə qoçaqlığa xas olan fikirlər gəlirdi. Ancaq burada da əlim boş çıxdı. Qışda biz dayanmadan hücum edirdik, bir-birimizə tez-tez kağız yazmağa vaxt yox idi. Davanın qurtarmasına az qalmışdı. Berlinin lap yanında, səhər çağı Anadoliyə balaca bir məktub göndərdim, ertəsi gün məktuba cavab gəldi. Burada mən başa düşdüm ki, bizim hər ikimiz, ata-oğul, ayrı-ayrı yollarla alman paytaxtına yaxınlaşmışıq, özümüz də bir-birimizdən uzaqda deyilik. Onu böyük intizarla gözləyirdim, ürəyim dözmürdü, deyirdim, görəsən haçaq görüşəcəyik... Bu da mənə nəşib olmadı... Düz mayın doqquzunda, səhər çağı, Qələbə günü alman snayperi mənim Anatolimi vurub öldürdü...

Bundan bir gün sonra rota komandiri mənə öz yanına çağırırdı. Onun yanında mənim tanımadığım bir topçu podpolkovniki də oturmuşdu. Otağa girdim. O, yerindən qalxdı, elə bil ki, rütbəyə mənə ondan böyükdüm. Rota komandiri dedi: “Sokolov, səni görmək istəyirlər”. Özü isə pəncərəyə sarı döndü. Bu zaman elə bil mənə ildırım vurdu: pis bir xəbər eşidəcəyimi duymuşdum. Podpolkovnik mənə yaxınlaşıb yavaşca dedi: “Ata, özünü möhkəm tut. Sənin oğlun kapitan Sokolov bu gün batareyada həlak olmuşdur. Gedək!”

Mən sənələdim, amma özümü ayaqüstə saxlaya bildim. Hələ indi də podpolkovniklə bərabər yekə bir maşında getdiyimi, daş-torpaq tökülmiş küçələrdən keçdiyimi, sraya düzülmiş soldatları, qırmızı məxmərə tutulmuş tabutu yuxu kimi xatırlayıram. Amma Anatolini, bax, səni görənlər kimi görürəm, qardaş. Tabutu yaxınlaşdım. Oğlum o tabutda idi: o həm mənim oğlumdu, həm də mənim deyildi. Mənim oğlum güllərlü, ensizkürəkli, nazikboyunlu, arqılığandan xirtəyi çıxmış bir uşaqdı; amma tabutda yatan enlikürək,

cavan, qəşəng bir kişi idi. Onun gözləri azca açıqdı, elə bil ki, o mənə yox, mənə məlum olmayan uzaq-uzaq üfşüklərə baxırdı. Yalnız mənim əvvəlki oğlumun, mənim tanıdığım Tolkanın kiçik bir təbəssümü dodaqlarının ucunda həmişəlik qalmışdı. Mən onu öpüb konara çəkildim. Podpolkovnik niq söylədi. Mənim Anatoliyin yoldaşları, dostları göz yaşlarını silirdilər, amma mənim gözümdən yaş çıxmırdı, görünür, mənim göz yaşım ürəyimdə qurumuşdu... Bəlkə də ona görə ürəyim belə ağrıyır?..

Mən son fərəhimi, son ümidimi yad bir ölkədə – alman torpağında dəfn etdim. Oğlumun batareyası atəş açdı, o öz komandirini uzaq-uzaq yollara yola salırdı. Mənim də qəlbimdə elə bil ki, bir şey qırıldı... Böyük müsibət içində öz hissəmə qayıtdım. Çox keçmədi, məni ordudan buraxdılar. Fikirləşdim ki, hara gedim! Vətəncəmi? Yox, dedim, ora getməmə! Yadıma düşdü ki, Uryupinskə bir dostum var, yaralandığına görə hələ qışda ordudan buraxılmışdı, bir zaman o məni öz yanına çağırırdı. Bu yadıma düşdü. Uryupinskə getdim.

Dostum arvadı ilə şəhərin kənarında yaşayırdı. Ev özünüki idi. Özləri də sonsuzdurlar. O, əlil olsa da, avtorotada şoferlik edirdi, mən də orada iş girdim. Onlar öz evlərində mənə yer verdilər. Biz rayonlara cürbəcür yük daşıyırdıq. Payızda taxıl daşımağa başladıq. Bu zaman mən bu təzə oğlumla tanış oldum, – indi, odur, qumda oynayır.

Maşınla işdən şəhərə qayıdanda, məlum şeydir, ən əvvəl çayxanaya girirdim ki, bir şey yeyim, yorğunluğum çıxсын deyə yüz qram da içirdim. Bunu da deyim ki, mən bu zəhrimar arəğa yamanca öyrəşmişdim... Bir gün çayxananın qabağında bu uşağı gördüm. Ertəsi gün yenə gördüm. Üstü-başı cır-cındır, xırdaca bir uşaq. Üzü tamam qarpız suyuna bulaşmışdı, üstündən də toz qonmuşdu. Yamanca çirklə idi. Saçı daranmamışdı, amma gözləri, gecə yağışından sonra çıxan ulduz kimi parıldıyırdı! Qərribə şeydir, o mənim elə xoşuma gəldi ki, onsuz darıxmağa başladım, tələsirdim ki, işdən tez qayıdıb onu görüm. O, çayxananın qabağında dolanırdı, kim nə versə onu yeyirdi.

Dördüncü günü taxıl yüklənmiş maşını sovxozdan birbaşa çayxananın qabağına sürdüm. Həmin uşaq artırmada oturub ayaqlarını yelləyirdi, aydın görünürdü ki, acdır. Başımı maşının pəncərəsindən çıxarıb onu çağırdım, dedim ki: “Adə, Vanyuşka! Tez ol maşına

min, səni elevatora aparım, qayıdıb gələndə burada nahar edərik”. O mənim səsimdən diksindi, tez artırmadan düşüb, bir təhər maşının pilləsinə qalxdı, sonra da yavaşca dedi: “Əmi, siz haradan bilirsiniz ki, mənim adım Vanyadır?” Özü də təəccüblə mənə baxırdı, gözləyirdi ki, görsün mən də deyəcəyəm. Dedim ki, mən dünya görmüş adamam, hər şeyi bilirəm.

O düşüb sağ tərəfdən maşına yaxınlaşdı; mən maşının qapısını açdım, onu öz yanımda oturdum; yola düşdük. Çox diribaş uşaqdı. O birdən susdu, fikrə getdi. Ucları yuxarı qatlanmış kirpikləri altından ararib mənə baxıb ah çəkirdi. Özü körpəcə tifildi, amma ah çəkməyi öyrənmişdi. Onun nəsibi bumu olmalı idi? Soruşdum ki: “Vanya, sənin atan hardadır?” O pıçıldayıb dedi: “Cəbhədə ölüb”. – “Bəs anan hani?” – “Biz gələndə bomba düşdü, anam vəqənda öldü”. – “Siz hardan gəlirsiniz?” – “Bilmirəm, yadımda deyil”. – “Burada sənin heç bir qohum-əqrəbən yoxdur?” – “Heç kəsim yoxdur”. – “Gecə harda qalırsan?” – “Harda olsa”.

Bunu eşidəndə ürəyim odlandı, gözlərim doldu, o saat belə bir qərar gəldim: – Yox, heç ola bilməz ki, biz ayrılıqda məhv olub gedək! Mən onu oğulluğa götürəcəyəm! Elə o saat ürəyimdə bir yüngüllük hiss etdim, elə bil könlümə işıq düşdü. Ona sarı əyilib yavaşca dedim: “Vanyuşa, sən bilirsənmi mən kiməm?” O, yavaşca soruşdu: “Kimsiniz?” Mən yenə də yavaşca dedim: “Mən sənin atanam!”

Aman Allah, bu vaxt heç bilirsən nə oldu?! O, boynumu qucaqladı, üzümü, gözümlü, dodağımı, alınımı öpməyə başladı, özü də ardıcqşu kimi, elə nazik səslə çığırdı ki, kabinədə ayrı heç bir səs eşitmək olmadı. Dedi ki: “Atacan, əzizim! Mən bilirdim! Mən bilirdim ki, sən məni tapacaqsan! Hər necə olsa tapacaqsan! Mən səni çox gözlədim, deyirdim, görsən sən məni haşq tapacaqsan!” O, mənə sıxılmışdı, bütün bədəni, küləkdə əsən xırdaca ot kimi titrəyirdi. Mənim də bütün bədənim titrəyirdi, əllərim əsirdi, gözlərimə elə bil duman çökmüşdü... Onda necə oldu ki, maşının sükanını əlimdən buraxdım, buna ancaq təəccüb etmək olar! Ancaq maşın su dolmuş xəndəyə girdi, onda motoru söndürdüm. Nə qədər ki, duman gözümdən çəkilməmişdi, maşını sürməyə qorxurdum, deyirdim, adam-zadə basıb clərəm. Beş-altı dəqiqə dayanıb gözlədim, oğlum var gücü ilə mənə sıxılırdı, susurdu, titrəyirdi. Mən onu sağ əlimlə qucaqladım, yavaşca özümə sıxdım, sol əlimlə maşını işə salıb, geri

döndüm, öz otağıma qayıtdım. Daha elevatora getmək nədi, onda heç elevator yadına düşürdü?!

Maşını darvazanın qabağında saxladım, təzə oğlumu qucağıma alıb, evə sarı getdim. O, xırdaca əlləri ilə boynumu qucaqlamışdı, üzünü qırxılmamış üzümə bərk-bərk sıxmışdı, elə bil mənə yapışmış qalmışdı. Bu cür də mən onu evə apardım. Dostum da, arvadı da evdə idilər – bu lap yerinə düşdü. İçəri giren kimi gözümlün ikisi ilə də göz vurub, gümrah səslə dedim: “Budur, mən öz Vanyuşkanı tapdım! Əziz dostlar, bizi qəbul edin!” Onların övladı olmurdu, o saat bildilər ki, mən nə demək istəyirəm, tez əl-ayağa düşdülər. Amma mən ha çalışırdım, oğlumu özümdən aralaya bilmirdim. Axırda birtəhər tovlayıb yola götirdim. Əllərini sabunla yuyub, stolun yanına oturdum. Dostumun arvadı boşqaba borş töküüb onun qabağına qoydu. Oğlum, görünür, çox ac imiş: arvad onun xərəyi ağgözlüklə yediyini görüb, özünü saxlaya bilmədi, gözündən yaş sel kimi axdı. Sobanın qabağında, döşlüyünü gözünə basıb ağlayırdı. Vanyuşka onun ağladığını görüb yanına yüyürdü, otəyindən çəkə-çəkə soruşdu: “Xala, siz niyə ağlayırsınız? Atam mənə çayxananın qabağında tapdı. Hamı görə buna sevinir, siz ağlayırsınız!” Arvad bunu eşidəndə daha bərk ağlamağa başladı; ağlamaqdan gözləri şişdi!

Nahardan sonra onu dəlləkxanaya apardım, saçımı qırxdırdım, evdə özüm onu təknəyə qoyub yuyundurdum, təmiz bir döşəkağına büktdüm. O mənə qucaqladı, elə qucağımda da yuxuya getdi. Onu işılluca çarpayıya qoydum, gedib məşinə mindim, birbaş elevatora sürdüm. Taxılı boşaltdım, maşını aparıb dayanacaqda qoydum, tez mağazalara döydim. Oğluma balaca bir mahud şalvar, bir üst köynəyi, bir çüt səndəl, bir dəne də lif kartuz aldım. Evə aparanda məlum oldu ki, bunlar hamısı uşağa çox böyükdür, mali da çox pisdir. Aldığım şalvardan ötrü dostumun arvadı mənə danladı da. Dedi ki: “Sənin ağlın çəşib nədir? Belə istidə uşağa mahud şalvar geydirmək olar?” O saat tikisi maşınımı stolun üstünə qoydu, sandığı axtardı. Bir saata kimi mənim Vanyuşkama xırdaca bir sətın tuman, bir də qısa qollu ağ köynək tikdi. Axşam mən onu öz yanıma salıb yatırdım: bu uzun müddətdə birinci dəfə idi ki, mən rahat yata bilmişdim. Amma gecə dörd dəfə yuxudan oyandım. Ayılıb gürüdüüm ki, o, mənim qoltuğuma sıxılıb, – sərçə öz yuvasına sıxılan kimi; özü də yavaş-yavaş fisıldayır. Elə sevinirdim ki, bunu söz ilə demək olmaz! Çalışdırdım ki, tərənməyim, onu yuxudan oyatmayım,

ancaq yenə səbrim çatmırdı, astaca durub kibriti yandırdım, ona fərhə baxırdım...

Səhərə yaxın yuxudan ayıldım, elə bil ki, nəfəsim tutulurdu. Gördüm ki, oğlum döşəkağının arasından çıxıb, əl-qolunu atıb çəpinə yatıb, ayağını da boğazıma dirəyib. Onunla bir yerdə yatanda narahat olurdu, ancaq buna adət olmuşdum, onsuz dər-xırdım. Gecə yatanda gah baş-gözünü sıgallayırdım, gah saçını qoxulayırdım, onda ürəyim sakit olurdu, yumşalırdı. Axı dörd öləndən ürəyim daşa dönmüşdü...

İlk günlər onu maşına qoyub özümə aparırdım. Sonra gördüm ki, belə olmayacaq. Tək olanda mənim özümə nə lazımdı? Bir parça çörək, bir baş soğan, bir az da duz – bütün günü tox olurdu. Amma indi məsələ başqa cür olmuşdu: ona gah süd tapmaq, gah yumurta bişirmək lazımdı; bunlar olsa da yenə isti xərəksiz iş keçmirdi. Bunu da eləyəndə işim tökülüb qalırdı. Canımı dişimə tutub, onu ev yiyəsinin arvadının yanına qoydum, özüm maşına minib getdim. O, axşamı kimi göz yaş tökmüşdü, axşam da qabaq elevatona gəlmişdi ki, mənə görsün. Axşamdan xeyli keçənə kimi orada mənə gözləmişdi.

Əvvəl vaxtlar onu saxlamaqda çox çətinlik çəkirdim. Bir gün bərk yorulmuşdum. Hava heç qaralmamışdı ki, yerimə girdim. Oğlum həmişə sərçə kimi civildəyər, bir şey danışırdı, amma indi susurdu. Soruşdum ki: “Oğul, nə fikirləşirsən?” O, tavana baxıb baxıb məndən soruşdu: “Ata, sən məşin paltonu neylədin?” Mənim heç ömrümdə məşin paltonu olmamışdı! İşin içində çıxmaq üçün dedim: “Voronejdə qalıb”. – “Bəs sən mənə niyə bu qədər çox axtardın?” Dedi ki: “Oğul, mən səni Almaniyada da axtarmışam, Polşada da, bütün Belorusiyanı gözib dolanmışam, gah piyada, gah maşında, heç demə sən Uryupinskə imişsən...” – “Uryupinsk Almaniyaya yaxındır! Polşa bizim evimizdən çox uzaqdadır?” Ta yatana kimi biz belə söhbət edirdik.

Qardaş, sən elə bilirsen məşin paltonu o nahaq yerə soruşurdun? Xeyr, bunu heç də nahaq yerə soruşmurdu. Görünür, onun əsl atası bir vaxtlar məşin palto geyirmiş, bu da onun yadında qalmışdır. Uşaq yaddaşı yayda çaxan ıldırım kimidir, bir anda parıldayır, hər yeri işıqlandırır, yenə də sönür. Onun da yaddaşı ıldırım kimi çaxıb sönürdü.

Biz bəlkə bir il də Uryupinskədə yaşardıq, ancaq noyabr ayında başıma qəziyə gəldi. Bir gün maşını sürürdüm, yer pəlçıqıdı, bir xutorun içindən keçəndə maşın baş alıb getdi, saxlaya bilmədim. Elə bu zaman haradansa bir inək çıxdı, maşın ona toxundu, inək yıxıldı. Elə o saat arvadlar hay-küy saldılar, camaat yığışdı, avtomobil müfəttişi də dərhal hazır oldu. Nə qədər yalvardım ki, mənə rəhmi gəlsin, olmadı, şoferlik vəsiqəmi alıb apardı. İnək yerindən qalxdı, quyruğunu belinə qoyub, küçə ilə qaça-qaça getdi, mən də şoferlik vəsiqəsindən məhrum oldum. Qışı dülgər işlədim. Mənim bir dostum var, ordu da bir yerdə qulluq elmişik. O sizin vilayətdə, Kaşar rayonunda şoferlik edir. Onunla məktublaşdım; o məni öz yanına çağırırdı. Yazdı ki, beş-altı ay dülgər işlərsən, sonra bizim vilayətdə sənə təzə şoferlik vəsiqəsi verərlər. İndi mən də öz oğlumla səfərə çıxıb Kaşara gedirəm.

Bir də ki, bu qəziyə mənim başıma gəlməseydi də, Uryupinsk-dən çıxıb gedəcəkdim. Qəm-qüssə məni uzun zaman bir yerdə yaşamağa qoymur. Elə ki Vanyuşka böyüdü, onu məktəbə qoydum – bəlkə ondan sonra sakitləşib, bir yerdə yaşaya bildim. İndisə hələlik oğlumla rus torpağını gəzib dolanıram.

Dedi ki:

– Yol getmək onun üçün çətin olar.

– O öz ayağı ilə çox az yeriyir, çiyimə alıb aparıram. Könlü gəzmək istəyəndə çiyimdən düşür, yolun qırağı ilə çəpiş kimi tullana-tullana gedir. Qardaş, bunlar hamısı keçib gedərdi, biz birtəhər yaşardıq, ancaq ürəyim axır vaxtlar sözümə baxmır, qapaqlarını dəyişmək lazımdır. Hərdən elə sıxılır, elə ağrıyır ki, gözüm qaralıq götürür. Qorxuram ki, bir gün yuxuda öləm, oğlum uşaqlarım. Bundan başqa bir müsibət də mənə üz verib: öz əziz arvadımı, uşaqlarımı çox vaxt yuxuda görürəm. Çox vaxt da belə görürəm: mən tikanlı məftil çəpər içindəyəm, onlar da çəpərin bayırında... İrina ilə, uşaqlarla söhbət eləyirəm; ancaq məftilləri əlimlə aralamaq istəyəndə, onlar çıxıb gedirlər, elə bil ki, yox olurlar... Bir şey də çox qəribədir: gündüzlər özüm çox möhkəm tuturam, bircə “ah-vay” da eləmirəm, amma gecə yuxudan ayılındaqda görürəm, balıq göz yaşından tamam islanıb...

Məşədən yoldaşımın və suya dəyən avarların səsi eşidildi.

İndi mənə yaxın olan buy ad adam yerindən qalxdı, ağac kimi bərk, iri əlini mənə sarı uzadaraq dedi:

– Sağlıqla qal, qardaş! Yaxşı yol!

– Sən də sağlıqla qal! Uğur olsun!

– Təşəkkür edirəm! Adə, oğul, gəl minək qayığa.

Uşaq atasına sarı yüyürdü, onun sağ tərəfinə keçib sırtıqlısının otayından tutdu, ayaqlarını xırda-xırda ataraq, iri addımlarla gedən atasının yanı ilə tez-tez yeriməyə başladı.

Budur, misli-bərabəri görünməmiş dəhşətli bir hərbi qasırğa ilə qürbət ellərə atılmış iki xırdaca qum zərrəsi, yetim qalmış iki insan!.. Qarşıda onları nə gözləyirdi? Adam düşünmək istəyir ki, bu rus, yenilməz iradəyə malik olan bu insan ağır vəziyyətdən çıxacaq, onun qanadı altında böyüyən bu uşaqdan elə bir insan yetişəcək ki, Vətən tələb edərsə, o hər şeyə dözəcək, qarşısına çıxan maneələri dəf edəcəkdir!

Mən ağır bir kədərlə onların ardınca baxırdım... Bəlkə də bizim bu ayrılığımız elə bununla da bitib gedəcəkdə, lakin belə olmadı: Vanyuşka, xırdaça ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa, bir neçə addım getdikdən sonra, dayanmadan dönüb mənə baxdı, kiçik, çəhray əlini yellədi. Birdən sanki yumşaq, lakin caynaqlı bir pəncə ürəyimi sıxdı, tez üzümü yana çevirdim. Bəli, yaşa dolmuş, müharibə illərində saç ağarmış kişilər ancaq yuxuda ağlamırlar, onlar oyaq da olanda ağlayırlar. Burada əsas məsələ uşağın qəlbini yaralamaqdır: o görək sənin yanaqlarından axan bir neçə damla göz yaşını görməsin, kişilərin axıtacağı odlu göz yaşını...

BURULĞAN

I

Gün batanda İqnat stanitsadan qayıtdı. Çırpıdan qayrılmış darvaza ilə şiş başlı qar yığınının dağıtdı, üstünə qırov çökmüş atı həyətə çəkdi və arabadan açmamış artırmaya qaçdı. Dəhlizdə donmuş döşəmə taxtalarının necə cırlıdadığı və keçə çəkmədən qarı təmizləyən süpürgeyin necə xışıldadığı eşidilirdi. Peçin üstündə baltanın dəstəsini yonan Paxomıç dizlərinin üstündən yonqarı təmizlədi, kiçik oğlu Qriqoriyə dedi:

– Get madyanı aç, tövlədə ot hazırlamışam.

İqnat qapını geniş açaraq, içəri girdi, salamlaşdı və donmuş barmaqları ilə xeyli əlləşib başlığı açdı. Üz-gözünü turşudub, əriyən buz salxımlarını bığlarından qopartdı və gülümseyərək, sevincini gizlətmədən dedi:

– Şayiə var ki, Qızıl qvardiyaçılar mahala gəlirlər...

Paxomıç ayaqlarını peçdən sallayıb, təmkin və maraqla soruşdu:

– Mühəribə ilə gəlirlər, yoxsa clə-bele?

– Hərə bir cür deyir... Ancaq stanitsa təşviş içindədir, camaat çaxnaşır, stanitsa idarəsində ədamin sayı-hesabı yoxdur.

– Torpaq barəsində bir şey eşitməmişəm ki?

– Deyirlər ki, bolşeviklər mülkədar torpaqlarını ucdantutma zəbt edirlər.

– Be-clə, – Paxomıç niqıldadı, peçdən cavansayağı sıçrayıb düşdü.

Peçin qabağında qarı qaşlıqları saqqıldatdı; şorbanı kasaya tökə-tökə dedi:

– Qrişanı şama səsəyin.

Bayırda qaş qaralırdı. Qar yağırdı, gecə qaşqabağını sallayırdı. Paxomıç qaşığı kənara qoydu, paltarının tikmə qolu ilə saqqalını silə-silə soruşdu:

– Buxar dəyirmanı barədə bir şey öyrəndin? Nə vaxt işə salacaqlar?

– Dəyirman üyüdür, aparmaq olar.

– Di yaxşı, şamı qurtar, anbara gedək. Taxılı bir də sovurmaq lazımdır, sabah hava açılan kimi, sübhdən döyməyə aparacağam. Yol necə, xarabdırımı?

– Yol boş qalmır, gecə və gündüz gedib-gəlirlər, ancaq üz-üzə gələndə bir az çətindir. Yolun qırağında qar qurşaqdan yuxarıdır.

II

Qriqori yola salmaq üçün darvazadan çıxdı.

Paxomıç qollarını çırmalayıb, qozlada özünə yer clədi.

– Gözün inəyin üstündə olsun, Qrişa, yelini dolub, tezliklə doğacaq...

– Yaxşı, ata, tərpot!

Xizəyin sürüşkən yanları qarın ərmiş örtüyünə xırçıltı ilə parçalayıb. Paxomıç tükü cilovları tərpedir, küçəyə dağılmış külün yanından keçir. Qarsız quru torpağa da rast gəlir, onda xizəyin demirləri yerə yapışır. Atlar bellərini gərərk xizəyi zorla çəkirlər. Yaraqlar saz, atlar toxduqlarsa da, Paxomıç niqıldaya-niqıldaya hey xizəkdən düşür – xizəyə olduqca çox kiso yükləyiblər.

Dağa çıxdı, tərlemiş atlara dincəlməyə imkan verdi və onları iti löhəm yerilə tərpotdi. Gün dəyən yerdə isti qarı ərmiş, yol kələ-kötürdü, çala-çuxurlaşmışdır. Hava istidir. Qar əriyir. Günortadır.

Paxomıç meşənin yanından dolanıb keçmək istəyirdi ki, qarşından üçatlı xizək çıxdı. Meşənin yanında da qar dağı ucalmışdı. Bir sajn hündürüldə qar yığını içindən dar yol açmışdılar, bir-birinə yol vermək mümkün deyildi.

– Sən bir tərsliyə bax ha!.. Durr!..

Paxomıç atları dayandırdı, yerə düşdü və papağını ona görə çıxartdı ki, qarşından gələn üçatlı xizəkdə oturmuş polkovnik Çernoyarov Boris Aleksandroviç tanıdı. Polkovnikdən o, dalbadal sökkiz ki torpaq icarəyə götürmüşdü.

Üçatlı xizək yaxınlaşdı. Zınqırovlar öz aralarında pıçıldadırlar. Yan atlarının ağızından köpüyün necə sıçradığı, ara atının necə ağır-ağır nəfəs aldığı görünürdü. Faytonçu ayağa qalxdı və qamçını yellətməyə başladı.

– Geri qaytar, boz qarğa!.. Yolu niyə kəsmişin?!

Tənleşdi, atları geri oturtdu. Paxomıç ayaqları yarımkürkün ətək-lərinə dolaşa-dolaşa, başı açıq halda xizəyin yanına qaçdı. Belini büküb, təzim elədi.

Ayı dərindən üz çökilmiş xizəkdən qırılmayan iki göz borəl-di. Çatıq-çatıq, göyərənədək didilmiş dodaqlar büzüldü.

– Ey, qanmazın biği qanmaz, niyə yo-l-l-veğmişən? Bolşevik azadlığının iyi buğnuna dəyib? Hüquq bəğabəğliyidi?

– Zati-aliləri!.. Allah xatirinə, siz yandan keçin, sizin xizək boşdur, mənimkində isə yük var... Mən yoldan çıxxsam, baub qalaram.

– Sənə göğə mən cins atlağı qağda boğacağam? Ay oclaf! Zabit poqonlağına höğmət etməyi və yol veğməyi mən sənə öyğədə-ğəm!..

Bunu deyib, xalçanı dizinin üstündən atdı, dəri ölçəyi oturaçağa tulladı.

– Ağ-tyom, şallağı buğa veğ!
Polkovnik Çernoyarov xizəkdən düşdü və şallağı qaldırıb, Paxomıçın gözlərinin arasından çəkdi.

Qoca ufuldadı, səndələdi, əlləri ilə üzünü örtüdü, barmaqlarının arasından qan axmağa başladı.

– Al payını, oclaf, al!..
Paxomıç çal saqqalını dartdı, xırıldadı, ağzından tüpürcök siç-ratdı...

– Mən sizin qızıl qvağdıyaçı canınızı alağam!.. Yadında saxla, qanmaz, polkovnik, Çeğ-noyağ-ovu! Yadında saxla!..

Qarın ərmiş örtüyü altında uzaqdan mavi qövs görünür. Zıncı-rovlar anlaşılmaz pıçiltı ilə danışırlar... Yolun qırağında Paxomıçın atları yan qayıqlarını qıraraq dartınırlar, üzüqoyulu çevrilmiş, dişlisi qırılmış xizək itaətkarlıqla və acizənə yuxulub qalıb, Paxomıç isə qırılmayan gözləri ilə üçatlı xizəyi müşayiət edir. Xizəyin qu quşu boynu kimi öyilmiş dal hissəsi gözədən itənədək müşayiət edə-cəkdir.

Paxomıç polkovnik Çernoyarov Boris Aleksandroviçi ömrü boyu unutmayacaqdır.

III

Paxomıçın qarısı vedrələrlə bulaqdan gəlir. Lüt olmuş bədmüşk ağaclarının üstündə dolaşalar çıxırırlar. Həyətlərin dalında, təpədə, qırmızı damlı yeldəyirmanının qanadları arasında günəş gecələyir. Qanovlarda su zərbə şəqqıldayır, çəpərlər yırğalanır. Səma isə solmaqda olan albalı çiçəyini andırır.

Qarı həyəte yaxınlaşır, qapıda araba dayanmışdır. Atlar quyruq-ları yarıyacan hörülmüş poçt atlarıdır, onların palçığa batmış, üşü-yən ayaqları yanında toyuqlar buğlanan peyini dimdikləyirlər. Üstüörtülü minik arabasından zabit şinelinin ətəklərini yığa-yığa ucaboy, arıq bir oğlan düşür. Onun başında qaragül dərindənən papaq var. O, şaxtadan donmuş üzünü qarıya tərəf çevirir.

– Mişa can!.. Oğlum... Səni heç gözləmədim!..
Vedrələrlə çiynin ağacını tulladı, oğlunun boynunu qucaqladı, qurumuş dodaqları oğlunun dodaqlarına çatmadı, onun sinəsində çırpındı, parıldayan düymələrini, boz mahudu öpdü.

Ananın cırıq koftasından inək peyininin qoxusu gəlir. Oğlan azacıq geri çəkildi, gülümsədi və anasının üzünə elə bil qaynar su çilədi:

– Kükədə yaxşı deyil, ana can... Siz yer göstərin atları hara çək-sinlər və mənim çamadanımi otağa aparın... Ey, faytonçu həyəte sür, eşidirsənmi?

IV

Xorunji. Lap təzə poqonlar. Qırılmış seyrək saçlar. Öz cani-ciyəridir, ancaq Paxomıç, yad adam kimi, ondan utanır.

– Çoxmu qalacaqsan, oğlum?

Mixail pəncərə yanında oturub, solğun, iş nə olduğunu bilməyən barmaqları ilə stolu tuqqıldadır.

– Mən Novocerkasskdan qoşun atamanının xüsusi tapşırığı ilə ezam edilmişəm. Görünür, qalacağam... Ana can! Baxın, stolun üstünə süd calanıb, bu nə səliqəsizlikdir... Burada iki ay qalacağam.

İqnat mal-qara həyətdən gəldi, palçıqlı çəkmələrlə otağa girdi.

– Salam, qardaşım!.. Xoş gəlmison.

– Salam.

İqnat olini uzatdı, qucaqlaşmaq istədi, ancaq nə isə, aralandılar, barmaqlar ikrah hissi ilə, çox soyuq qovuşdu.

İqnat zorla gülümsəyərək dedi:

– Sən, qardaş, hələ poqon gəzdirirsən, bizdə isə onları çoxdan rədd eləyiblər.

Mixail qaşqabağını tökdü.

– Mən hələ kazaklıq şərəfini satmamışam.

Cansıxıcı bir sükut çökdü.

– Necə yaşayırsınız? – deyə Mixail çəkmələrini çıxarmaq üçün əylələrək soruşdu.

Paxomiç skamyadan özünü oğlunun üstünə atdı.

– Ver, mən çıxardım, Mişa, sən əllərini batırsan, – Paxomiç dizi üstə çökdü, çəkməni asta-asta çıxararaq cavab verdi: – Birtəhər yaşayırıq. Bizim yaşayışımız bəllidir. Sizlərdə, şəhərdə təzə nə xəbər var?

– Qızıl qvardiyanı dəf etmək üçün kazakları təşkil edirik.

İqnat gözələrini torpaq döşəməyə zilləyərək soruşdu:

– Nə vacib olub ki, onları dəf etmək istəyirsiniz?

Mixail əyri-əyri güldü:

– Sən bilmirsen? Bolşeviklər bizi kazaklıqdan məhrum edirlər və kommuna qurmaq istəyirlər ki, hər şey – torpaq da, arvadlar da ellik olsun...

– Arvad uydurmaları danışırsan!.. Bolşeviklər bizim xətti yeridirlər.

– Sizin hansı xəttinizi?

– Torpağı panlardan alıb, xalqa verirlər, bax gör xətt hansı tərəfə əyilir...

– Yoxsa sən bolşeviklərin tərəfindənsən, İqnat?

– Bəs sən kimin?

Mixail susdu. Tərləmiş pəncərəyə tərəf çevrilib, gülümsəyərək gülümsəyə şüşədə xırda naxışlar çəkdi.

V

Xəndəyin o tərəfində, cavan palıd ağaclarının zirvələri arxasında, Getman yolu üstündə iri bir qəbir təpəsi var.

Tərəpə üstündə əsrlərin gəmirirdiyi, göz-göz olmuş daş qadın heykəli qoyulub, onun yaşıl mamır basmış üzərindən günəş səhərlər aşib yuxarı dırmaşır və toz pərdəsi arasından qayğıkeçliklə, it öz küçüklərini yalayan kimi, çözü, bağları, evlərin kirəmit damlarını qızmar şüaları ilə yalayır.

Dan yeri söküləndə Paxomiç kotanla yoldan keçdi. Qocalıqdan titrəyən ayaqları ilə dörd desyatin ölçdü, kürəng-qonur buğaları qırmancla şapıldatdı və qaratorpağı kotanla yarmağa başladı.

Qrişka tutacağa zor verir, torpağı az qala dizəddək qazıb çevirir, Paxomiç isə parıldayan sırımla ayaqlarını sürüyə-sürüyə yeriyyir, qırmancı yellədir və oğluna baxıb fərəhlənir: oğlan on doqquz yaşına keçsə də, işdə istədiyini kazaka üstün gələr.

Bir desyatin yarım gedib dayandılar. Gün çıxırdı. Torpağa yapışmış daş qadın görməyən gözlləri ilə təpədən cütçülərə baxır, özü isə günəş şüalarından qızarı: sanki oda bürünmüşdür. Yolda külək yüngül tozu bura-bura sütun kimi göyə qaldırır. Qrişka baxdı, gördü ki, atlı çapır.

– Ata, yoxsa bizim Mixaylodur at belində çapır? – Deyəsən odur...

Mixail çaparaq gəldi, köpüklənmiş atı düşərgənin yanında buraxıb, bədrəyə-bədrəyə cütçülərə sarı qaçdı. Onlarla tənleşdi – nəfəsini zorla dəirdi. Zərbə salınmış at kimi nəfəs alırdı.

– Kimin yerini şumlayırsınız?

– Özü müzün!

– Axı bu torpaq polkovnik Çernoyarovundur!

Paxomiç kətan köynəyinin tətəyi ilə burnunu silib, inamla və asta-asta dedi:

– Qabaqlar onun idi, indi isə, oğlum, bizimkidir, xalqındır.

Mixail ağappaq ağararaq qışqırdı:

– Ata, mən biliəm ki kimin işidir!.. Qrişka ilə İqnat səni pis yola aparırlar!.. Sən özgə mülkiyyətinə yiyələndiyin üçün cavab verməli olacaqsan!

Paxomiç inadla başını silkələyib:

– Torpaq indi bizimdir! – dedi. – Min desyatından artıq torpağı sahib olmağa qanun daha yol vermir... Qurtardı! Həqiq bərabərliyi!

– Özgönin torpağını şumlamağa sənin haqqın yoxdur.
– Çölə sahib olmağa ona da ixtiyar verilməyib. Biz şoranlıqda ökirik, o isə qaratorpağı tutub, torpaq da üç ildir ki, boş qalır. Buna ixtiyar var?

– Boşla şumlamağı, ata, yoxsa atamana deyərəm səni həbs eləsin...

Paxomıç birdən geri döndü, qıpqırmızı qızardı və başını əsəbi halda tərpedərək qışqırdı:

– Öz alın tərimlə oxuturdum... təbiiyə verdim!.. Sən əclafsan, köpək oğlu!..

Gömgöy göyərmiş Mixail dişlərini qıcađı:

– Mən səni, qoca... – deyə yumruğunu sıxaraq atasına tərəf addımladı, lakin Qrişkanın boyunduruq domirini götürüb, şumlanmış torpağın üstü ilə atıla-atıla ona sarı qaçdığını görəndə başını çiyinlərinə çəkib, dala baxmadan xutora getdi.

VI

Paxomıçın daxması samanla hörülmüşdür. Bağın ətrafındakı payalardan çökilmiş çəpər at skeletinın qabırğaları kimi dik qalxmışdır.

Qriqori atası ilə tarladan qaçırdı. İqnat pəyonin ətrafına çırpıdan hasar çəkirdi. Onlara yaxınlaşdı; əllərindən xoş, solmuş yarpaq qoxusu gəlirdi.

– Qriqori, bizi idarəyə çağırırlar. Meydanda xutor yığınağı keçirilir.

– Nə üçün?

– Deyirlər səfərbərlikdir... Qızıl qvardiyaçılar Kalinov xutorunu tutublar.

Xırman talvarının dalında axşam şəfəqi söndürdü. Xırmanda sarı saman qalağı içində günəş şüası yaddan çıxıb qalmışdı, şərqdən əsən külək samanı tərpeddi, şüa yox oldu.

Qrişka atı təmizlədi, ona yem verdi. Əyri artırmada dul İqnat altı yaşlı oğlu ilə əlləşirdi. Qrişka qardaşının gülməkdən qıyılmış göz-lərinə ötəri baxdı və pıçıldadı:

– Gecə Kalinova getmək lazımdır, yoxsa burada səfərbərliyə alarlar!..

Dəhlizdən düyəni qovan anasına dedi:

– Anacan, İqnatla mənim üçün alt paltarı çıxart, torbaya suxarı tək...

– Siz yaramazlar hara gedirsiniz?..

– Hara çölünə!

Gecədən xeyli keçənəndək xutor meydanında səslərin uğultusu eşidilirdi. Paxomıç hava qaranlıqlaşanda oradan gəldi. Qrişkanın yatdığı anbarın qapısı yanında dayandı. Bir qədər durub, gücdən düşmüş halda daş skamyanın üstə oturdu. Onu öyümə tutdu, ürəyi zəif-zəif çırpıdı, qulaqlarına isə ağır və yeknəsoq cingiltili səs düşdü. O, ayın donmuş gölməçədə ilişib qalan solğun əksinə tüpürdü və ürək ağrısı ilə hiss etdi ki, qaydaya düşmüş adı həyat baxmadan uzaqlaşır və çətin ki, bir də geri qayıtsın.

Haradasa, Donun yaxınlığında, bostanların yanında itlər boğaz yırtır, çəmənədə bildirçin səlissə və aydın səslə quruldayırdı. Gecə qanadlarını çölün üzərinə sordı və həyətləri süd rəngli dumana bürüdü. Paxomıç nıçıldadı, qapını cırlıtdı.

– Qrişka, yatmısan?

Anbarı sükut bürümüşdü, oradan köhnə taxıl qoxusu gəlirdi. Paxomıç içəri addımladı, qoyun dərindən tikilmiş kürkü əli ilə yoxladı.

– Yatmısan, Qrişka?

– Yox.

Qoca kürkün qırağında oturdu. Qrişka atasının əllərinin yavaş-yavaş necə titrədiyini hiss etdi. Paxomıç astadan dedi:

– Mən də sizinlə gedirəm... Bolşevikliyə... qulluq etməyə...

– Sən nə danışsın, ata?.. Bəs ev necə olsun? Bir də ki, sən qocasan...

– Nə olsun ki, qocayam? Arabalara baxaram, olmasa, at üstündə də otura bilərəm... Evi isə qoy Mixaylo idarə eləsin. Biz ona yadıq, torpaq da yaddır... Qoy yaşasın, Allah onun hakimi olsun, biz isə ana torpağı geri almağa gedək!

İlk xoruzlar müxtəlif səslərlə banladılar. Don üzərində, meşənin əyri-üyrü zolaqları arxasında şəfəq qızarırdı. Əriyən kölgələr qorxa-qorxa və chtiyatla sürünürdü.

Paxomıç tövlədən üç at çıxartdı, suladı, yəhərtəni səliqə ilə hamarladı, atları yəhərlədi. Paxomıçın qarısının hiçqurtusu ilə birlikdə xırman qapıları cırlıtdı, at nalları şoranlıqda ahənglə taq-ıldadı.

– Yay yolu ilə getmək lazımdır, ata, yoxsa yolda rast gələ bilirlər, – deyər İqnat pıçıldadı.

Göyün üzü soldu. Ot otirli və soyuq şəhərdən tərledir. Donun o tayından sarı, yumşaq qumun üstü ilə sübh addımlayırdı.

VII

Polkovnik Çernoyarovun xaki rəngli kitəlidə ulduzlar kimyəvi karandaşla həkk edilmişdir. Polkovnikin otli yanaqlarından göy damarlar görünür. “R” səsinə tələffüz edə bilməyən dvoryan baritonu xutor meydanının hörümçək toru basmış divarlarına deyib geri qayıdır. Onun çöhrəyi, totuq, zərif barmaqları var. Əllərini təmkinlə və ədəblə yellədir.

Ətrafda isə tərli adamlar dövrə vurmuşlar, ağızlarından tənəkəli və turşumuş buğda çörəyinin iyi gəlir. Papaqlarının üstü qırmızı, saqqalları əlvandır. Açıq ağızlar deyilən sözləri şövqlə udur. “R” səsinə tələffüz etməyən iyronç, pis xəstəlikdən didilmiş dodaqlardan qopan bariton isə davam edir:

– Əziz stanitsalıq!.. Siz qədim zamandan bəgi atamız çağın və vətənin dayağı olmusunuz. İndi, bu böyük iğtişaş ilində, bütün Çusiyaya sizə baxıq... Bolşevikləg təgəfindən tohqiğ olunmuş Çusiyayı xilas edin!.. Öz əmlakinizi, ağıvdağınızı və qızlağınızı xilas edin... Sizin həmxütoğlunuz xo-oglundu Mixail Kğamskov vətəndaşlıq bözəcunu yeğinə yetiğməkdə nümünə ola biləg; o, biğinci olağaq bizə xəbəğ veğdi ki, onun atası və iki qağdaşı bolşevikləğin təgəfinə keçmişləğ və o, biğinci olağaq, Sakit Donun əsil oğlu kimi, onun müdafisəsinə qalxıg!...

Qərara aldılar:

Bizim xutorun kazakları Kramskov Pyotr Paxomiç və onun oğulları İqnat və Qriqori Kramskovlar, Sakit Donun düşmənlərinin tərəfinə keçdikləri üçün kazak adından, habelə bütün torpaq payından və başqa paylardan məhrum edilsinlər, tutulduqda isə Veşenski yurtasının hərbi-səhra məhkəməsinə verilsinlər.

VIII

Dəstə atlara yem vermək üçün keçən ilki ot tayasının yanında dayandı. Xutorun yaxınlığında, xırman çəpəri payasının dalında pulemyot şaqıldayırdı. Üzünü güllə deşmiş komissar qan-tor içində olan ağız köpüklənmiş ayğırın üstündə taçankaya tərəf çaparaq, qırıq, tın-tın səslə qışqırdı:

– Ümitsiz işdir!.. Görünür, bizi əzişdirəcəklər!..

Qırmanca ayğırın qulaqları arasından vurdu və boğazına dolan qara qan laxtasından boğula-boğula dəstə komandirinin qulağına fıslıtu ilə dedi:

– Dona yol açə bilməsək, məhv ola bilərik. Kazaklar bizi doğrayıb həftəbecər düzəldərlər... Səslə, hücumə keçsinlər!..

Komandir – çuquntökmə zavodunun keçmiş maşinisti, nazim-çarxin ilk hərəkəti kimi ləng tərponən kişi çubuğu ağızından çıxartmadan, qırılmış başını yuxarı qaldırıb əmr etdi:

– Atlara!..

Komissar üç sajin qədərdə gedib, geri dönərək soruşdu:

– Necə bilirsən, bizi məhv edərlər?.. – Cavab gözləmədən çapdı.

At dirəqlərinin altından güllələr narın toz qoparıb, ot tayasını dəşərək fışldayıb; bir güllə taçankadan qatranlı taxtanı qopardı və keçib pulemyotçuya sürtündü. Pulemyotçu qatrana bulanmış patavanı əlindən buraxdı, başını quş tok əyərək, çömələ qaldı və eləcə də öldü – bir ayağı çəkməli, o birisi çəkməz. Dəmiryoldan külək parovozun səsinə çəkib gətirdi. “Kornilov № 8” zirehli qatarı dik, açıq ağızını platformadan çöldü, ot tayasına, yorulub əldən düşmüş adamlar dəstəsinə tərəf çevirdi, tūpürdü və cingildəyə-cingildəyə yenidən tərponədi, tūpürək isə ot tayasının sağ tərəfinə düşdü. Qırcıtu ilə qatran tūstūstünü havaya qaldırdı, keçən ilki məhsuldan qalmış dolaşlıq qarpız tağlarını alt-üst elədi.

Pas atmış rəlslər həddən artıq ağırlıq altında hələ xeyli vaxt zərirdi, şpallar cırıldayaraq şikayətləndi, çöldə ot tayasının yanında isə Paxomiçin balalamış və ayaqlarını şrapnel şikəst etmiş madyanı ayağa qalxmaq üçün xeyli əlləşdi: başını xırılı ilə qaldırdı, yarıstür-tülmüş nallarını parıldatdı. Qumsallıq çöhrəyi köpüyü və qanı aqgözlüklə içirdi:

– Cins madyandır... Eh, bilsəydim, onu götürməzdim!..

İqnat atını çapa-çapa qışqırdı:

– Sarsaqlıq edirsən, ata!.. Gət, arabada otur, görürsən ki, hücuma keçirik!..

Qoca laqeyd halda onun dalınca baxdı.

Pulemyot şıqqılıtsı sanki kətan parçasını cırırdı. Paxomiç patron yeşiklərinin üstündə uzanıb, ağızındakı ürəkbulandırıcı acı tüpür-cəyi tüpürürdü. Yaz yağışlarından, günəşdən, kəklikotu, yovşan qoxusu verən çöl küləyindən ləmsimmiş torpaq üzərində sırnaqla axan boz dumanla pas göbləyinin şirin qoxusu, dibdən çürümüş keçənlik otların burunu qıcıqlandırıcı otri otrafa yayılırdı.

Məşənin diş-diş mavi haşiyəsi üfün üzərində titrəyir, yuxarıdan, çöl üzərinə sərilmiş tozun qızılı zolağı içərisindən torağay pulemyotlara titrək səslə züf tuturdu. Qriqori patron dalınca çapdı.

– Qəm cləmə, ata! Madyan tapılan şeydir!..

Qrişkanın dodaqları istidən çatlamış, yuxusuzluqdan göz qapaqları şişmişdi.

İki yeşiyi qucağına aldı və tər içində, gülümsəyər-gülümsəyər qaçdı.

Axşamçağı Dona yaxınlaşdılar. Qaş qaralanadək oradan batərəya atəş açdı; tərəkərdə kazak dəstələri görünürdü. Gecə projektorun sarı, iti gözü göyüm kolluğunu axtardı, at bağlanmış dirokləri, çadırları, adamları yoxladı. Bir dəqiqə onlardan bərk yapışdı, onları cansız işığa qərç etdi və söndü.

İşıqlaşanda tərəkərdən sıx, dalğa kimi, sıra xətti ilə kazaklar hücuma başladılar. Cıqqalı göyömlükdən nişan ala-ala və aramla yayılın atəşi açmağa başladılar. Günortaçığı dəstə komandiri çubuğunu yamaqlı çəkəməsinin altına vuraraq, laqeyd, ağır nozərlə hamını gözəndən keçirtirdi:

– Belə çıxır ki, davam gətirə bilmədik, yoldaşlar!.. Çayı üzüb keçin, on verstlikdə Qromov xutoru yerləşir, – deyə yorğun halda sözünü qurtardı. – Bizimkilər oradadırlar!..

Qrişka atı yəhərleyə-yəhərleyə atasına dedi:

– Bəs nə oldun?!

– Axmaqlıqdır!.. – deyə Paxomiç ciddi cavab verdi, alt çənəsi titrədi. – Üz, Qrişa!.. Atı başlı-başına burax... Mən isə o söz... daha qocalmışam!..

– Əlvida, ata!..

– Allah amanatı, oğlum!..

– Di yeri, keçəl! Hə, nə oldu, şeytan, qorxdun?..

Qrişka belinədək, döşünədək suya girdi, budur, gömgöy suda onun yalnız qaşqabaqlı üzü və atın şəkəllənmiş qulaqları görünür.

Paxomiç yastı barmağı ilə darağı taxdı, qaçışmaqda olan adamları nişan aldı, sonra axırıncı tüstülü gilizi tulladı və tüklü öllərini qaldırdı:

– Məhv oluruq, İqnat!..

İqnat düz atın sifətinə atəş açdı, ayaqlarını geniş açaraq oturdu, yaş, dalğaların öpdüyü çay daşına tüpürdü və xaki rəngli köynəyinin yaxasını kəmərinədək cırdı.

IX

Səhər yeməyi zamanı Mixail özündən məmnun halda kürən, ətirli yağla hamarlanmış bığlarını bururdu.

– İndi, anacan, bolşevizmi kökündən kəsdiyim üçün məni yüzbaşı rütbəsinə qaldırıblar. Mənimlə zarafət cləmək olmaz, bir şey olan kimi divara dirəyərəm!

Anası ah çəkdi:

– Bəs bizimkilər necə olacaqlar, Mişa? Birdən gəlsələr, onda...

– Mən, anacan, bir zabıt və Sakit Donun sadiq oğlu kimi, heç bir qohumluq əlaqəsi ilə hesablaşmamalıyam. İstər atam, istər doğma qardaşım olsun, fərqi yoxdur, məhkəməyə verərəm...

– Oğlum!.. Mişacan!.. Bəs mən necə olaram?.. Hamınıza bir dəşdən süd vermişəm, hamınıza bir bərəbər də yazığım gəlir.

– Yazığın gəlməməlidir!.. – Ciddi nəzərlə İqnatın oğlunu süzdü: – Bu küçüyü isə stolun başından götürün, yoxsa, bu kommunist tərəkəməsinin başını üzərəm!.. Bir gör canavar balası kimi necə baxır... İlan balası, böyüyəndə atası kimi bolşevik olacaq!..

X

Donun yaxınlığındakı bostandan daşqın suyunun və tumurcuqları şişən qovaq ağacının iyi gəlir. Diş-diş dalğalar vəhşi ördəkləri yırğalayır, bostanın çəpərlərini yalayır, sorur.

Paxomiçin qarısı kartof əkir, çalaların arası ilə güclü yeriyir. Əyilən kimi qan başına vurur, ürəyi bulanır, başı gicəllənir. Dayanır,

oturur. Əllərində qarışıq düşünlərlə dolaşmış qara damarlara dinməz baxır. Batıq dodaqları sossizcə nə isə pıçıldayır.

Çəpərin dalında İqnatın oğlu qum içində oynayır.

– Nənəcan!

– Nə var, nəvəcan?

– Nənəcan, bir bax gör, su nə götürüb.

– Nə götürüb, əzizim?

Qarı ayağa qalxdı, beli tələsmədən yerə sancdı, qapını cırıldatdı. Dayazlıqda yerə sərilmiş ölü at suda parıldayırdı, qarnı çəpəne partlamışdı, külək də cəmdək qoxusunu ətrafa yayırdı.

Qarı yaxın gəldi.

Ölü insan əlləri atın boynunu bərk-bərk qucaqlamış, sol ələ yüyən möhkəm dolanmışdı, baş geri sallanmış, saçlar da gözünün üstünə tökülmüşdü. Qarı gözlərini qırpmadan baxdı. Balığın gəmir-diyyə dodaqların necə güldüyünü, ölü dişlərin necə ağardığını gördü və yadırlı...

Ağsaçlı başını yırğalaya-yırğalaya, iməkləyib suya girdi, qara başı qucaqladı, qışqırdı:

– Qri-şa!.. Oğ-lu-um!..

“186 nömrəli əmrdən çıxariş:

Yuxarı Don mahalı daxilində böşevizmin kökünü kəsmək uğrunda fəda-karcasına və yorulmadan apardığı iş üçün yüzbaşı Kramskov Mixailə podyesual¹ rütəbi verilir və o, N. horbi səhra məhkəməsi nəzdində komendant təyin edilir.

Şimal cəbhəsinin komandanı
general-mayor *M. İvanov*
Adyutant (imza aydın deyil)”

XI

Yol kömürə dönmüşdür. Altı mühafizəçilər və iki nəfər dustaq. Ayaqlarının altı irinli yara içindədir. Əyinlərində qana bulaşmış alt paltarlarının başqa bir şey yoxdur. Çarpaz kətək altında xutorların adamları dolu küçələrindən keçirdilər. Ertəsi gün axşam doğma xutora

¹ Çar ordusunun kazak hissələrində ştabş-kapitana bərabər horbi rütəbi (tərc)

çatdılar. Don və tabaşir dağların göy rəngə çalan silsiləsi sanki bir yerə toplanmış qoyun sürüsüdür. Paxomiç əyildi və bir xısuma sütlü buğda qoparıb, dodaqlarını çətinliklə tərpedə-tərpedə dedi:

– Duyursanmı, İqnat?.. Bizim torpaqdır... Qrişa ilə şumlamışdıq...

Arxadan hörmə qırmancın vıyılması.

– Danışq olma-asin!..

Dinməz, başlarını aşağı dikib xutordan keçirlər. Ayaqlar qurğuşunlaşır. Çəpərin yanından, samanlı kərpicdən tikilmiş daxmanın yanından keçdilər. Paxomiç saçaqlı qanqal basmış həyəətə baxdı və ürəyinin bərk-bərk döyündüyü yerdə düşünü ovuşdurdu.

– Ata! Anam odur, xırmandır...
– Görmür!..

Arxadan:

– Susun, əclaf!..

Qıvrım saçaqlı ot basmış meydança. Şəhər idarəsi. Artırmanın yanında yığnaq.

– Salam, Paxomiç!.. Yoxsa, torpağı geri almağa getmişdin?

– O, qəbiristanda bir sajun geri alıb.

– Qoca köpəyə dərs olar!

Paxomiç tsbağanın çanağı kimi şişkin dırnaqlı barmağını qaldırdı, əsəbi halda nəfəsini dərərək dedi:

– Yox, ha, filan-filan şüdələr... Biz məhv olsaq da, heç olmazsa yaxşıliqla öləcəyik, sizi isə... asacaqlar... həqiqət sizin tərəfinizdə deyil!

Paxomiçin qonşusu Anisim Makeyev yanakı ona yaxınlaşdı, qolaylandı və dinməz, kürən saqqalı arasından dişlərini ağarda-raq, Paxomiçin başından vurdu.

Arxadan səs eşidildi:

– Vurun onları!!!

Səssiz insan dalgası vəhşi heyvan fısıltısı ilə sıxlaşdı, tərəsi qırmızı papaqlılar qaynaşdı, quduzcasına vurnuxaraq bir yerə toplaşdılar. Zərbələr müntəzəm tappılı ilə bərk-bərk döşənirdi... Lakin idarənin artırmasından Mikişara çalağan kimi qopdu, dalğalanan izdihamı yarıdı. Əynində cırılmış ağ köynək, özünü irəli atdı və qəzəblə bağdı:

– Qardaşlar!.. Cəbhəçilər!.. Öldürməyə qoymayın!.. – Qılıncını qınından çıxartdı, parıldayan poladı başı üstündə yelpik kimi yellətdi. – Onlar cəbhəyə getmirlər, filan-filan olmuşlar... Amma burada adam öldürə bilirlər?!

– Vuran Mikişaranı!... Bolşeviklərə satılıb!..
Mikişara və məzuniyətə gəlmiş səkkiz cəbhəçi qalın divar kimi durub, Paxomıçı və İqnati izdihamdan ayırdılar.
Qocalar bir az dayanıb, gurultu qopartdılar və dostə ilə meydandan dağılışdılar. Hava qaralırdı...

– Sizin həlledici sözüünüzü eşitmək istəğdim, podyasovul. Söz yox ki, biz onlağı güllələməliyik, ancaq necə olsa onlağ sizin atanız və qağdaşımızdığ... Bəlkə siz zəhmət çəkib, qoşun atamanının vəzi-fəsinə ifa edən qağşısında onlağın başəsinə təmənnada olasınız?..
– Mən, zati-aliləri, çara və Böyük Don qoşununa etiqad və sə-daqətlə qulluq etmişəm və edəcəyəm...

Faciəno bir hərəketlə:

– Siz, podyasovul, nəcib bir qəlbə maliksiz, sizdə məğd üğək vağdığ. Gəlin sizi tac-taxta və doğma xalqa fədakağcasına qulluq etdiyinizə göğə şus adətincə öpüm!..

Üç dəfə öpüşdükdən sonra fasilə.

– Necə bilərsiniz, əzizim podyasovul, onlağı güllələməklə biz kazaklağın ən kasib təbəğəsi içəğsində qəzəb oyatmağı ki?

Podyasovul Kramskov Mixail xeyli susdu, sonra başını qaldır-madan, alçaq səslə dedi:

– Mühafizə komandasına etibarlı oğlanlar vardır... Onlarla Novoçerkassk həbsxanasına göndərmək olar... Oğlanlar ağızlarından söz qaçırmazlar... Dustaqlar isə bəzən qaçmağa cəhd edirlər...

– Mən sizi başa düşüğəm, podyasovul... Yesaul gütbəsi alaca-ğınızda ümid edə biləğsiniz. Veğin əlinizi sıxım!..

XII

Hərbi əsirlər üçün ayrılmış anbar hürümçək toru kimi tikanlı məftilə bürünmüşdür. O tayda üzlişəri şibə göyərmiş İqnatla Paxo-mıç dayanmışlar; küçədə İqnatın oğlu, başında atasının papağı, durub baxır. Paxomıçın qarısı hərəketsiz əlləri ilə kədər içində məftildən yapışmışdır; qan sağılmış göz qapaqlarını qırpır, onun ağzi öyilib, gözündə isə yaş yoxdur, qurumuşdur.

Paxomıç əzilmiş dilini zorla torpədi:

– Qoy buğdanı Lukič biçsin, bildirki düyəni ona muzd verərsən.

Dodaqlarını çeynəyib quru-quru öskürdü:

– Bizim fikrimizi cləmə, qarı... Yaşadıq... hamımızın axır yeri oradadır. Sonra yas tutarsan. Rəhmət duası oxutdursan, “Qızıl qvar-diyaçı Pyotr” yazma, açıq yaz: “Öldürülmüş əsgərlər Pyotr, İqnat, Qriqori”!.. Yaşa, nəvəni qoru. İcitemişəmsə, halal clə...

İqnat oğlunu qucağına aldı: keşikçi sanki görmədi, üzünü çevirdi. Titrəyən əlləri ilə İqnat oğluna qamışdan dəyirman qayırdı.

– Atacan, başındakı qan nədir?

– Yıxılmışam, oğlum.

– Bəs sən anbardan çıxanda o əmi səni tufənglə niyə vurdu?

– Qərribə oğlansan!.. O clə-bələ, zarafatla vurdu.

Susdular. İqnatın ayaqları altında qamış parçaları səsləndi.

– Gedək evə, atacan! Sən mənə dəyirmanı evdə qayırsan.

– Sən nəonlə get, oğlum... – İqnatın dodaqları əsdi, o öyildi.

– Mən də sonra gələm...

İqnat həyətdə bağlı canavar kimi gəzir, tufəng qundağı ilə əzil-miş ayağını sürüyür və balaca zəif bədoni hey sinəsinə sıxır, sıxır.

– Atacan, niyə gözlərin yaşdır?

İqnat susur.

Qaş qaraldı. Çəmənlikdən, ərəmə bataqlıqlarından, qızıllağac və cökə cəngəlliklərindən duman ağ-gümüşü şəhə çevrilib bağlara yatdı. Otu soyuq, yaş yerə sərdi.

Anbardan dəstə ilə çıxdılar. Podyasovul rütbəli, başında qaragül dərisindən papaq olan, hündürboy, nazik zabıt ağzından ara qoxu-su gələ-gələ, pıçılı ilə dedi:

– Uzağa aparmayın!.. Xutorun dalına, çırpılığa!..

Sakitlikdə ehtiyatla atılan və aydın çşidilən addım səsləri və tufəng sürgüsünün cingiltisi.

Canavarların ova çıxdığı ulduzsuz bir gecə. Donun o tayında bənövşəyi çöl qaralırdı. Təpədə, sıx buğda cücərtilərindən dalında, bahar sularının yuduğu sıldırım sahilə, tufandan yıxılmış ağacların arasında, köhnə yarpaqların məstədici qoxusu içərisində gecə canavar balalayırdı: o, doğan qadınlar tək zarıyır, altındakı qana bulanmış qumu gəmirir və ilk yaş, tüklü balasını yalayırdı. Birdən yaxınlıqda, dərədə, çırpların arasında iki boğuc tufəng səsi və insan çığrtısı eşidili.

Canavar ehtiyatla qulaq əsdi və qısa, iniltili çığırtya cavab olaraq, xıriltılı səslə yanıqlı-yanıqlı uladı.

RESPUBLİKA İNQİLABİ-HƏRBİ SOVETİNİN SƏDRİ

Bizim respublikamız çox da böyük deyil, cəmi yüz evdir və stanstanın qırx verstliyində, Topka dairəsində yerləşir.

O, respublikaya bu qayda ilə çevrilib: yazda mən Budyonni yoldaşın ordusundan doğma mənzilimizə qayıdırdım; iki Qırmızı Bayraq ordenini olduğuna görə vətəndaşlar mənə xutorun sədri seçdilər. Bu ordenləri isə Vrangelə qarşı müharibədə göstərdiyim igidlik və qəhrəmanlığa görə Budyonni yoldaş şəxsən özü düşümdən asmış və əlimi çox hörmətlə sıxmışdı.

Mən bu vəzifədə işləməyə başladım və biz xutorda bütün camaat kimi, əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdıq, ancaq çox keçmədən bizim yerlərdə banda zahir oldu və xutorumuzu tamam var-yoxdan çıxartdı. Gah gəlib atları alır, əvəzinə sınıq-sökük şfak atıb gedir, gah da son taxılı öz atlarına yedirdilər.

Xutorun ətrafındakı camaat rəzil camaatdır; bandaya hörmət edir, onu düz-çörəklə qarşılayırdı. Qonşu xutorların banda ilə bu cür rəftarını görəndə mən öz xutorumda vətəndaşları yığıb onlara dedim:

– Məni siz sədr etmisiniz?..

– Biz etmişik.

– Belə isə mən xutordakı bütün proletariətlər adından sizdən xahiş edirəm öz muxtariyyətinizi gözləyin və qonşu xutorlara gediş-gəlişi dayandırın, çünki onlar oksinqilabçılardır və onlarla bir yolu tapdalamaq hətta bizim üçün ardır... Xutorumuz isə indi xutor deyil, respublika adlandırılacaq, mən də sizin tərəfinizdən seçildiyim üçün özümü respublikanın İnqilabi-Hərbi Sovetinin sədri təyin edirəm və ətrafı mühasirə vəziyyətində elan edirəm.

Necə düşüncəsizdirlər – susurdular; Qızıl Orduda olmuş cavan kazaklar isə dedilər:

– Uğurlar olsun!.. Səse qoymaq lazım deyil!..

Bu yerdə mən onlara niqət söyləməyə başladım:

– Gəlin, yoldaşlar, Sovet hökumətimizə kömək edək və son damla qanımız qalanadək banda ilə vuruşaq, çünki o, siyasi düşməndir və kökündən əcləfdir, ümumi sosializmi gəmirir!..

Camaat dalında durmuş qocalar əvvəlcə müqavimət göstərdilər, amma mən onları ana söyüşü ilə təbliğ etdim və hamı mənimlə razılaşdı ki, Sovet hökuməti bizi bəsləyən anamızdır və biz görək hamımız onun ətəyindən bərk-bərk yapışaq.

Stanitsa icraiyyə komitəsinə yığıncaq adından məktub yazdıq ki, biza tüfəng və patron versinlər. Məni və katib Nikonu stanitsaya göndərdilər.

Təzədən, gün çıxanda öz madyanıma qoşdum və yola düşdük. On verst getdik, gen dərəyə girdik, bir də gördüm külək yolda tozu qaldırır, tozun dalında isə beş atlı bizə sarı çapır.

Bu yerdə mən qəhərləndim. Başa düşdüm ki, həmin bandadan qəddar düşmənlər çapırlar.

Katiblə mən heç bir tədbir görə bilmədik və görmək də mümkün deyildi; çünki ətraf çöllük, tamam lüt-üryandı, burada sənin üçün nə bir kol, nə bir dərə, nə bir təpə var, biz madyanı yolun ortasında dayandırdıq..

Yanımızda silah yox idi və biz bələklənmiş uşaq kimi aciz idik, atlılardan qaçmaq isə hətta çox axmaqlıq olardı.

Mənim katibim bu qəddar düşmənlərdən qorxduğu üçün əhvalı pisləşdi. Gördüm arabadan tullanıb qaçmaq istəyir! Ancaq hara qaçacağını özü də bilmir. Mən ona dedim:

– Sən, Nikon, özünü yığışdır və dinc otur! Mən İnqilabi-Hərbi Sovetin sədriyəm, sən isə mənim yanımda katibsən, madam ki, belədir, biz ölümlü də bir yerdə qəbul olmalıyıq!..

Lakin o, düşüncəsiz olduğuna görə arabadan tullandı və çöldə qaçmağa başladı. Elə bərk qaçırdı ki, heç tazi da ona çata bilməzdi, əslində isə atlılar çöldə şübhəli bir vətəndaşın bu cür qaçdığını görəndə dalınca düşdülər və çox keçmədən kiçik təpənin yanında ona çatdılar.

Mən mərdcəsinə arabadan düşdüm, bütün əlverişli olmayan kağızları və sənədləri uddum, gözlədim ki, görüm sonra nə olacaq. Ancaq gördüm onlar katiblə çox az danışıdılar və bir yerə yığışıb, onu qılıncla çarpaz doğramağa başladılar, Nikon yerə yıxıldı, onlar da onun ciblərini axtardılar, yanında vurnuxdular və atlara minib, geri, mənim yanıma çapdılar.

Mən gördüm ki, zarafat öz yerində, ancaq cırmaq vaxtıdır, amma heç bir şey ələmək olmaz. Gözlədim. Çaparaq gəldilər.

Qabaqda onların atamanı Fomin gəlirdi. Üzünü kürən tük basıb, üst-başı toz içindədir, özü isə yırtıcı heyvana oxşayır və gözlərini bəzəyir.

– Sədr Boqatiryov sən sən?

– Mənəm.

– Sənə xəbər göndərməmişdimmi ki, sədrlikdən ol çək?

– Bu barədə çitmişdim...

– Bəs niyə əl çəkmirsən?

O mənə bu cür alçaqcasına suallar verir, ancaq hirsələndiyini üzə vururdu.

Burada mən məyus oldum, çünki gördüm bu cür kompaniyadan başım salamat qurtarmayacaq.

– Ona görə ki, – deyə cavab verdim, – mən Sovet hökumətinin platformasında möhkəm dayanmışam, bütün proqramlarına inəliyindək əməl edirəm və bu platformadan siz məni qəti səpdə bilmişsiniz!..

O, mənə pis sözlərlə söydü və şallaqla başımdan vurdu. Alınmada arvadların toxumluq üçün saxladığı böyük xiyar boyda şiş əmələ gəldi və mənə çox bərk incitdi!..

Mən o şişi barmaqlarımın arasında ovxaladım və ona dedim:

– Öz şüursuzluğunuz üzündən çox pis vəhşilik edirsiniz, ancaq mən özüm vətəndaş müharibəsini başa vurmuşam, Vrangeli kimilərini amansızcasına məhv etmişəm. Sovet hökumətindən iki orde-nim var, siz isə mənim üçün boş, heç bir əhəmiyyəti olmayan adamlarsınız və mən sizə bütünükcə nifrət edirəm!..

Bu yerdə o, üç dəfə mənim üstümə şığıdı, at ayaqları altında məni tapdalamaq istədi, qamçı ilə vurdu, amma mən bütün proletar hakimiyyətimizi kimi sarsılmaz qaldım, dediyimdən dönmədim, ancaq at topiyi ilə dizimi sındırdı və bu cür çarpışmadan qulaqlarında pis cingilti qaldı.

– Düş qabağa!..

Onlar məni təcəciyə tərəf apardılar, həmin təcəciyin yaxınlığında isə mənim Nikonum qan içində üzürdü. Atılardan biri atdan düşdü, onu dalı üstə çevirdi və mənə dedi:

– Bax, Sovet hakimiyyətindən üz döndərməsən, biz sənin də, katibin kimi, birdəfəlik axırna çıxacağıq. Nikonun şalvarı və tumanı aşağı çökəlmişdi. Tənəsül məsələsi tamam qılıncla doğranıb cybəcər hala salmışdı. Bu cür masqaraya baxmaq məni ağrıtdı, üzümü o tərəfə çevirdim, Fomin isə dişlərini ağartdı:

– Burnunu o tərəfə çevirmə! Səni də lap bu kökə salacağıq, islaholunmaz kommunist xutorunuza isə dörd tərəfdən od vura-acağıq.

Mən söz altında qalan deyiləm, buna dözə bilməyib, onlara çox sət dedim:

– Qoy mənə çayır–çəməndə ququ quşu yas tutsun, xutorumuza gəldikdə o, tək deyil, Rusiyada ondan başqa mindən çox belə xutor var!

Mən tütün kisəsini çıxartdım, çaxmaqdaşı ilə od yandırdım, papiros çəkdim, Fomin isə atın cilovunu tərptədi, yanıma gəlib dedi:

– Qardaş, mənə də tütün ver çəkim! Sənin tütüncüyəzin var, biz isə ikinci həftədir kasıblaşmışıq, at təzəyi çəkirik. Bunun əvəzində səni edam etmərik, şərəfli müharibədə olduğu kimi doğrayarıq, ailənə də xəbər göndəririk, gəlib səni basdırırsınlar... Di təz ol, vaxtımız azdır!..

Mən tütün kisəsini əlimdə tutmuşdum və öz bostanımda yetişdirdiyim tütünü, Sovet torpağında əmələ gəlmiş otirli xəşəmbülü bu cür qəddar tufeylilərin çəkəcəyi mənə çox ağır gəlirdi. Onlara baxdım, onlar isə bərk qorxurdular ki, tütünü küləyə sovuraram. Fomin atın üstündən əlini uzadıb tütün kisəsini almaq istədi; əli əsdi.

Mən isə elə də etdim, tütünü havaya sovurdum və dedim:

– Öz aranızda necə məsləhət görəsəniz, elə də öldürün. Mən kazakların qılıncından ölüm qəbul edəcəyəm, siz isə, göyərçinlər, quyu mancağından asılacağımsız, heç təfavütü yoxdur!..

Onlar məni çox soyuqqanlıqla doğramağa başladılar və mən yaş torpağın üstünə yığıldım. Fomin tapançadan iki dəfə atəş açdı, sinəmə və ayağıma güllə sıxdı, amma bu yerdə mən yoldan: “Part!.. Part!..” səsləri eşitdim.

Dövremizdə güllələr vızıldadı, qanqallıqda fışıldadı. Mənim qatillərim dabanlarına tüpürdülər və əkilidilər. Gördüm yolu stanitsa milisi atəşə tutub. Mən isti-isti ayağa qalxdım, bir on beş sajin yüyürdüm, qan isə gözümə doldu və ayağımın altından yer qaçdı.

Yadımdadır, qışkırdım:

– Qardaşlar, yoldaşlar, məhv olmağa qoymayın! Sonra göz-lərimdə işıq söndü!..

İki ay kötük kimi uzanıb qaldım, dilim tutulmuşdu, huşum getmişdi. Özümə gəldim, pah, sol ayağım yoxdur. Antonovun atəşi nəticəsində kəsilmişdir...

Mahal xəstəxanasından evə qayıtdım. Bir dəfə torpaq qalağının yanından qoltuq ağacları ilə axsaya-axsaya gedirdim, gördüm stanitsa hərbi komissarı heyətə girdi və salamsız-kələmsiz sorğuya başladı:

– Sən nə üçün özünü İnqilabi-Hərbi Sovetin södri adlandırmısan və xutoru respublika elan etmişən? Sən bilmirsənmi ki, bizdə bir respublika vardır? Nə səbəbə görə muxtariyyət düzəltmişən?!

Ancaq mən ona çox yaxşı cavab verdim:

– Sizdən xahiş edirəm, yoldaş, burada yersiz ciddiyət göstərməyin, respublika bəresində isə izah verə bilərəm: o, bandaya görə idi, əmin-amanlıq şəraitində isə o, Topçanski xutoru adlanır. Ancaq yadda saxlayın: Sovet hakimiyyətinə ağ düşmənlər və sair eclafilər təzədən basqın etsələr, onda biz hər bir xutoru qalaya, respublikaya çevirə bilərik, qocaları, cavanları atlara oturdarıq və mən bir ayağımı itirmişəmsə də, birinci olaraq qan tökməyə qətiyyətlə gedərəm.

Mənim sözlərimə qarşı o, heç bir söz deyə bilmədi və əlimi çox bərk sıxaraq, gəldiyi yolla da geri qayıtdı.

AİLƏLİ ADAM

Günəşin son şüaları stanitsanın qurtaracağındakı cılız kol-kosun içinə düşür. Stanitsadan Dona, bəroyə tərəf gedirəm. Ayağımın altındakı nəm qum çürüntü iyi, suda şişmiş ağac kimi, kif qoxusu verir. Yol dolaşığı dovsan çıxırı tək kol-kosun arası ilə burulub gedir. Qürub günəşi can çəkə-çəkə stanitsa qəbiristanının dalında gözden itir və kol-kosun üstünə axşam toranı çökür.

Bərə körpüyə bağlanmışdır; bənövşəyi su onun altında quruldayır, avar yerində kürəklər atılıb-düşürək, yana öyilə-öyilə cırlıdayır.

Bərəçi çömçə ilə bərənin mamırlanmış dibini təmizləyir, suyu şırıltı ilə boşaldır. Başını qaldıraraq, çöp, sarımtıl gözləri ilə mənə baxdı, həvəssiz-həvəssiz, dodaqaltı dedi:

– O taya gedirsən? İpi aç, bu saat gedək!

– Avarı ikimiz çəkəcəyik?

– Gərək çəkək. Gecə düşür, camaat da ya gedə, ya getməyər.

O, şalvarımı çirmələyə-çirmələyə yenə mənə baxıb soruşdu:

– Görürəm, sən bizim adamlardan deyilsən, bizim yerlərdən deyilsən... haradan belə gəlirsən?

– Ordudan gəlib, evə gedirəm.

Bərəçi papağını çıxartdı, başının hərəkəti ilə burma Qafqaz gülmüşünə bənözəyən saçlarını geri atdı, mənə göz vuraraq, qurd yemişi dişlərini ağartdı:

– Necə gedirsən, məzunyyəyə, yoxsa gizli?

– Tərxis olunmuş. Mən yaşda olanları buraxıblar.

– Nə olar, sakit işdir...

Avarları əlimizə aldıq. Don oynaya-oynaya bizi sahil meşəsinin su altında qalmış cavan zoğlarına doğru çəkib apardı. Su bərənin kələ-kötür dibinə sürtünür. Bərəçənin yalın, göy damarlarla zolaq-zolaq olmuş ayaqlarında əzələlər şişmişdir. Göyormiş pəncələri sürüşkən taxtaya dirənib, yapışır. Onun əlləri uzun, sümüklüdür, barmaqları düyün-düyün, oynaqlıdır. O, uzunboy, sısqı bir kişidir; belini büküb, tutarsız avar çəkir, ancaq avar dalğının daraq-daraq küroyinə itaətlə yataraq, suyu dərindən burur.

Mən onun sakit, aramla nəfəs aldığını çşidirəm; toxunma yun köynəyindən acı tər, tütün və şirin su iyi gəlir. O, avarı atdı, üzünü mənə çevirib dedi:

– Belə görünür ki, bizi meşəyə dartıb aparacaq! Pis zarafatdır, ancaq çarə yoxdur, cavan oğlan!

Ortada axın güclüdür. Bərə dartındı, dalını harın at tək qaldırdı, böyrünü əyərək, meşəyə doğru yönəldi. Yarım saat sonra çay bizi suyun altında qalmış bədmüşk ağaclarına tərəf sıxışdırdı. Avarlar sındı. Onun qırıq parçası avar yerində o yan-bu yana tərpenirdi. Deşikdən bərəyə şappıltı ilə su dolmağa başladı. Gecələmək üçün biz ağaca çıxdıq. Bərəçi ayağı ilə budağı çəkib, mənimlə yanaşı oturmuşdu, gildən qayrılmış çubuğunu dolduraraq, başımızın üstündə zil qaranlığı yaran qazların qanadlarının viyılıtısına qulaq asa-asa deyirdi:

– Eyə, ailənin yanına gedirsən... Yəqin anan gözləyir: oğlu, qazanc götürəni qayıdacaq, qoca vaxtında ona həyan olacaq, sən isə yəqin vecinə almırsan ki, o, gündüzlər sənin həsrətindən əriyir, gecələr də göz yaş axıdır... Siz oğullar hamınız beləsiniz... Öz balanız olanadək ata-ana iztirabına üroyinizdə yer olmur. Amma gör hər ananın, atanın payına nə qədər əzab düşür!

Bəzi arvad, balığın qarını yarıda öd kisəsini əzir; balıq şorbasını qaşıqlayırsan, amma acılıqdan yeyə bilmirsən. Bax, mən də eləyəm; yaşayıram, qismətimə isə on acı bir şey düşür. Hərdən dözürsən, dözürsən, sonra deyirsən: “Dünya, dünya sən nə vaxt düzələcəksən?..”

Sən bizlərdən deyilsən, yadsan, indi bir ağıllı-başlı fikirləş görüm, mən başıma nə daş salım?

Mənim Nataşka adlı bir qızım var, bu il onun on yeddinci baharı çatır. Bax, o mənə deyir:

– Sizinlə bir stol başında oturmaqdan iyronirəm, ata. Sizin əllərinizə baxan kimi dərhal yadıma düşür ki, qardaşlarımı və əllərinizlə öldürmüşünüz, o saat ürayım qalxır...

Ancaq qancıq başa düşür ki, bütün bunlar kimin ucbatından olub. Axı hamısı onların, uşaqların ucbatından edilib!..

Mən cavan ikon evlənmisəm; bəxtimə çox doğan arvad çıxmışdı, səkkiz donə qarniaçiq balaladı, doqquzuncuda isə xəstələndi. Doğmağına doğdu, ancaq beşinci gün isitmədən qəbrə getdi... Cüllüt bataqlıqda tək qalan kimi mən də tək qaldım, Allaha nə

qədər yalvardımsa, uşaqlardan birini də aparmadı... Ən böyüyü İvan idi. Mənə oxşayırdı, qaraşın, üzədən də göyçökdi... Güzəl kazak idi, işi də vicdanla görürdü. Bir oğlum da var idi. İvandan dörd yaş kiçik idi. O, anasına oxşayırdı: boydan alçaq, otli, saçları sarı, gözləri qonur; mənim istəklim, ən əzizim o idi. Adı Danila idi... Qalan yeddisi qız və xırdaca oğlanlardı. İvanı elə öz xutorumuzda kürekənliliyə verdim, çox keçmədən də uşağı oldu. Danilanı da evləndirməyə hazırlaşdım, bu vaxt iğtişaş dövrü başladı. Bizim stanitsada Sovet hökumətim əleyhinə üsyan oldu! Ertəsi gün İvan qaçib gəldi.

– Gəl, – dedi, – ata, qırmızılardan tərəfinə keçək. Sizi Allaha and verirəm! Biz onların tərəfini saxlamalıyıq, çünki onların hakimiyyəti son dərəcə ədalətlidir.

Danila da bunda israr elədi. Onlar mənə xeyli dilə tutdular, ancaq mən onlara dedim:

– Mən sizi məcbur eləmirəm, gedin, mən isə heç yerə getməyəcəyəm. Mənəm sizdən savayı yeddi balam var və hər ağız bir parça çörək istəyir!

Bununla da onlar xutordan qaçıb gətdilər, stanitsamızın adamları isə əllərinə gələnlə silahlandılar, mənə də tutub cəbhəyə göndərdilər.

Yığıncaqda mən dedim:

– Cənab qocalar, sizin hamınıza məlumdur ki, mən ailəli adamam. Yeddi balaca balam var. Məni öldürsələr, ailəmə kim baxar?

Mən nə qədər dedimə, olmadı!.. Heç bir şeyi nəzərə almadan tutub cəbhəyə göndərdilər. Səngərlər lap bizim xutorun altında idi. Bir dəfə Pasxa bayramı ərəfəsində xutora doqquz nəfər əsir gətirdilər: mənəm istəklə göyərçinim Daniluşka da onların içində idi. Onları meydandan keçirib kazak polku komandirinin yanına apardılar. Kazaklar küçüyə tökülüşdülər, hay-küy saldılar.

– Bu əclafı ozmək lazımdır! İstintaqdan çıxaran kimi, var gücümüzlə əzək!..

Mən onların arasında dayanmışdım, ayaqlarım əsirdi, ancaq oğluma, Daniluşkaya yazığım gəldiyini bildirmirdim... Gözümü çökən kimi görürdüm kazaklar pıçıldadır və başları ilə mənə göstərirlər... Vaxmistr Arkaşka mənim yanına gəlib soruşdu:

– De görüm, Mikişara, kommunalar əzəcəksən?

– O filan-filanşüdə caniləri əzəcəyəm!..

– Yaxşı, onda al süngünü və artırmada dayan. – Bunu deyib süngünü mənə verdi, özü isə dişlərini ağartmağa başladı: – Biz sənə göz yetiririk, Mikişara... Gözlə ha, pis olar.

Mən astanada dayanıb fikirləşirdim: “Aman Allah, yoxsa mən öz oğlum öldürəcəyəm?”

Polk komandirinin bağırmasını eşitdim. Əsirləri çıxartdılar, qabaqda isə mənim Danilam... Ona baxdım, ürəyim qana döndü... Onun başı şişib vedrəyə dönmüşdü, elə bil başının dərisi soyulmuşdu... Qan laxta-laxta yapışmışdı, pərcü əlcəkləri başına tutmuşdu ki, çıpaq yerə vurmasınlar... Əlcək qana bulaşmışdı, tükürək qanla qarışmışdı. Onları xutora götürəndə yolda döymüşdülər... O, dəhlizdən keçəndə səndələyirdi. Mənə baxdı, əllərini uzatdı... Gülümsəmək istədi, amma gözləri gömgöy qanqır olmuşdu, birinə də qan sağılmışdı...

Bu yerdə mən başa düşdüm ki, onu vurmasam, lap elə öz xutorlarımızı mənə öldürəcək, xırdaca uşaqların lap yetim qalacağı O, mənimlə bərabər olardı.

– Ata, – dedi, – əzizim, əlvida!..

Onun göz yaşları qanlı üzünə axırdı, mən isə... zorla əlimi qaldırdım... elə bil əlim sümüyə dönmüşdü... süncünü ovcuma sıxmışımdım. Süngünün tüfəngə keçirilmə təşəbbüsü ilə onu vurdum. Bax, bu yerindən, qulağından bir az yuxarı vurdum... O, “vay” deyib qışqırdı, əlləri ilə üzünü tutub astanada yıxıldı... Kazaklar qəhqəhə çəkirdilər:

– İslat onları, Mikişara! Görünür, sənin öz Danilkana yazığın gəli!.. Vur, yoxsa sən qanı tökürük!..

Polk komandiri artırmaya çıxdı; özü söyür, gözləri isə güldürdü... Əsirləri süngü ilə deşməyə başlayanda, ürəyim qalxdı. Oradan çıxıb küçəyə qaçdım, geri baxanda gördüm mənim Daniluşkamı yerdə sürüyürlər. Vaxmistr süngünü onun boğazına sanıdı, o da ancaq xırr elədi.

Aşağıda suyun təzyiqindən bərənin taxtaları şaqıldadı, su şırıltısı eşidildi, bədmüşk ağacı isə titrədi və uzun-uzadı cırıldadı. Mikişara bərənin yuxarı qalxmış burnuna ayağı ilə toxunub, çubuğundan sarı qırmızı yeri səpərdi:

– Bərəmiz batır, sabahı güntortayadək bədmüşk ağacından keçirməli olacağıq. Gör bir işimiz necə bəd gətirdi!..

Uzun zaman susdu, sonra alçaqdan, boğuş səslə dedi:

– Həmin iş üçün mənə baş uryadnik elədilər...

O vaxtdan bəri Donan çox sular axıb gedir, amma indiyədək gecələr hərdən elə bil kiminsə xırıldadığını, boğulduğunu eşidirəm... O vaxt qaçanda Daniluşkanın xırıltısını eşitdiyim kimi... Bax, odur ki, vicdan mənə öldürür... Yazadək bir qırmızılarla vuruşduq, sonra general Sekretyov bizimlə birləşdi və qırmızılardan Donun o tayına, Saratov quberniyasına qovduq. Mən ailəli adam idim, amma qulluqda mənə heç bir imtiyaz vermədilər, çünki oğlanların bolşeviklərin tərəfində idi. Biz Balasov şəhərinə çatdıq. Böyük oğlum İvandan xəbər-ətər yox idi. Allah bilir haradansa kazaklar öyrəndilər ki, İvan qırmızılardan qaçıb və otuz altıncı kazak batareyasında qulluq edir. Xutorlardan hədələyirdilər: “Vanka harda ölümünə düşsə, canını alacağıq”.

Biz bir kəndi tutduq, otuz altıncı isə orada idi...

Mənim İvanımı tanıdılar, qollarını burub polk komandirinin yanına götdirdilər. Burada kazaklar onu bərk döydülər və mənə dedilər:

– Apar onu polkun qorqahına!

Qorqah bu kənddən on iki verst aralı idi. Polk komandiri kağızı mənə verib, gözümün içinə baxmadan dedi:

– Al, Mikişara, kağızı. Oğlunu apar qorqaha: sənənlə göndərsən, arxayınçılıq olar, o, atanın qorqamaz!..

Bu zaman Allah mənə başıma ağır qoydu. Başa düşdüm: onlar mənə mühafizəçi təyin edirlər, elə fikirləşirlər ki, mən oğlumu azad elərəm, sonra onu tutarlar, mənə də öldürülər...

Mən İvanın dustaq saxlandığı daxmaya gəldim, gözətçilərə dedim:

– Dustağı verin, mən onu qorqaha aparacağam.

– Apar, – dedilər, – bizim heyfimiz gəlmir! İvan şineli çiyinə saldım, papağını isə öləndə horlədi və skamyanın üstünə atdı. Onunla biz kəndin qırağına çıxdıq, tərəyə qalxdıq, o susur, mən də susuram. Geri baxıram, istəyirəm görüm bizi izləyirlərmi? Yarı yola çatdıq, kilnəni keçdik, arxada isə heç kəs görünmürdü. Bu yerdə İvan mənə tərəf döndü və yazıq-yazıq dedi:

– Ata, onsuz da mənə qorqahda öldürəcəklər, sən mənə ölümə aparırsan! Doğrudanmı sənə vicdanın belə yatıb?

– Yox, – dedim, – Vanya, vicdanım yatmayıb!

– Bəs mənə yazığın gəlmir?

– Yazığım gəlir, oğlum, ürəyim parçalanır...

– İndi ki, yazığın gəlir, burax məni... Bu dünyadan mən kam almışam!

Yolun ortasında yığıldı və üç dəfə mənə tozım etdi. Bu zaman mən ona dedim:

– Dərələrə çataq, oğlum, sən qaç, mən isə sənin dalınca yalandan bir-iki güllə ataram...

Həç balaca olanda ondan xoş bir söz çitməzdim, amma indi özünü üstümə atıb əllərimi öpdü... Onunla iki verst yol getdik, o da susurdu, mən də. Dərələrə çatdıq, o dayandı.

– Hə, ata, gəl vidalaşaq! Sağ qalsam, öləndək səni özizləyəcəyəm, məndən bir kəlmə kobud söz çitməyəcəksən...

O, məni qucaqladı, mənim ürəyim isə qana döndü. Ona dedim:

– Qaç, oğlum!

O, dərələrə tərəf qaçdı. Həy geriyyə baxır və əlini yelləyirdi.

Mən onu iyirmi sajin qabağa buraxdım, sonra tufəngi əlimə aldım, dizi üstə oturdum ki, əlim ösməsin və onun... dalını nişan aldım.

Mikişara tütün kisəsini çıxarmaq üçün xeyli əlləşib, çaxmaqdaşı ilə zor-güc od yandırdı, dodaqlarını marçıldada-marçıldada çubuq çəkdi. Bərəçinin ovcunda qov qızarırdı, üzündə isə almacıq sümüyü oynayırdı; şişmiş göz qapaqlarının altında çəp gözləri sört-sört baxır və onun tutduğu işdən peşman olmadığı görünürdü.

– Hə... O, yuxarı qalxdı, isti-isti səkkiz sajinədək qaçdı, əlləri ilə qarnını tutdu, üzünə mənə çevirdi.

– Ata, nəyə görə?! – Bunu deyib yığıldı, ayaqlarını tez-tez oynatdı.

Onun yanına qaçdım, əyildim, gözləri axmışdı, dodaqlarında qan köpüklənirdi. Mən elə bildim ölür, o isə birdən-birə qalxdı və əli ilə mənim əlimdən yapışdı dedi:

– Ata, axı mənim oğlum, arvadım var...

Başını yana əydi, yenə yığıldı. Barmaqları ilə yarasını sıxır, amma nə olsun... Qan barmaqlarının arasından fışqırır... Xırıldadı, arxası üstə uzandı, mənə ciddi baxdı, dili isə artıq sümüyə dönmüşdü... Nə isə demək istəyirdi: “Ata...a...ta...a...ta”. Gözlərimdən yaş axdı, ona dedim:

– Mənim əvəzime əzabı sən qəbul elə, Vanyuşka. Sənin arvadın və bir uşağın var; mənimsə yeddisi varındır. Mən səni burax-

saydım, kazaklar tərəfindən öldürüldülər, uşaqlar başsız qalıb, qapı-qapı dilənərdilər...

O, bir az qaldı və öldü, mənim əlimi isə əlində tutmuşdu... Mən onun şinelini, ayaqqabılarını çıxartdım, üzünü dəsmalla örttdüm və kəndə qayıtdım...

Bax, indi sən bizi mühakimə elə, xeyirxah adam! Mən uşaqlara görə, onlara görə nə qədər əzab-əziyyət çəkmişəm, başım tamam ağarıb. Onlara bir parça çörək qazanıram, nə gündüz, nə gecə dincəlik görürəm, onlar isə... misal üçün qızım Nataşka deyir: “Sizinlə bir stol başında oturanda ürəyim bulanır, ata”.

İndi mən buna necə dözüəm?

Bərəçi Mikişara başını aşağı salıb, ağır, donuq nəzərlərlə mənə baxır: onun arxa tərəfində hava yavaş-yavaş işıqlanır. Sağ sahilə, dolaşlıq, qalın yarpaqlı qovaq ağaclarının içində ördək qığıltısı kal, yuxulu səəs qarışır:

– Mi-ki-şa-ra-a? Şc-cy-tan!.. Bə-rə-ni gə-ti-ir...

ƏYRİ YOL

Lap bu yaxınlardək Nyurka yöndəmsiz, əl-ayağı iri bir qız idi. Ayaqlarını çöpəki qoyaraq taytıya-taytıya gedər, uzun əllərini kobud-kobud yellərdə; yadlara rast gələndə kənara çəkilər və şalın altından qara gözləri ilə heyrətlə və ürkə-ürkə baxardı. İndi isə Vaskanın yolu üstündən qədd-qamətli, iri döşlü bir qız keçdi: gedə-gedə təbəssümlə, düz baxdı, sanki Vaskanın üzünü isti yaz küləyi yaladı.

Vaska bir anlığa gözlərini qıydı, sonra onun dalınca baxdı, onu gözləri ilə döngəyödək müşayiət etdi, sonra atı löhrəm sürdü. Çay qırağında atın yüyənini çıxardarkən görüşü xatırlayıb gülümsədi. Nədənse, Nyurkanın əlvan rəngli çiyin ağacından və addımlarının ahənginə uyğun yırğalanan yaşıl vedrələrdən inam və məharətlə yapışmış əlləri gözünün qabağına gəldi. O vaxtdan bəri, o, Nyurka ilə görüşməyə can atırdı, çaya qəsdən qıraq küçə ilə, Nyurkanın atasının evi olan yerdən gedirdi və çəpərin dalında, ya pəncərənin arasından onu görəndə üreyində sevinc hissi oyanırdı, yüyəni çəkərək, atın addımını yavaşıtmağa çalışırdı.

Keçən həftə cümə günü ota baxmaq üçün atla çəmənə getdi. Yağışdan sonra ot buğlanır və xoş çürüntü iyi verirdi. Avdeyevlərin dərzləri yanında Nyurkanı gördü. Nyurka yubkasının ətkələrini yığışdırıb gedir, əlindəki çubuğu yellədir. Vaska ona yaxınlaşdı.

– Salam, gözəllər gözəli!

– Zarafət eləmirsənə, salam, – deyər qız gülümsədi.

Vaska atdan yerə sıçradı, yüyəni buraxdı.

– Nə axtarırsan, Nyurka?

– Düyə itib, bir yerdə görməmişən ki?

– Mal-qara çoxdan stanitsaya keçdi, sizin düyəni isə görməmişəm.

Vaska tütün kisəsini çıxarıb, iri cəsmə bükdü. Qəzet parçasını tüpürcəkləyə-tüpürcəkləyə soruşdu:

– Nə zamandan belə gözəlləşibsen, ay qız? Qumun üstündə oynadığın vaxtdan çoxmu keçib, indi isə bir gör...

Nyurkanın gözləri təbəssümdən qıyıldı. Belə cavab verdi:

– Bizdən asılı deyil, Vasili Trofimoviç. Bax, sən də deyəsən dünənə kimi çöldə şalvarsız qaçıb, sığırçın tuturdun, indi isə yeğin otaqda başın səqfə dəyir...

– Bəs niyə ərə getmişən? – deyər Vaska kibrit yandırdı, papirosdan bərk bir qullab vurdu.

Nyurka zarafatla ah çəkib, əllərini kədərlə yellətdi:

– Adaxlı tapılmır!

– Mənim nəyim adaxlıdan əskikdir? – deyər Vaska gülümsəmək istədi, amma təbəssüm yaxşı çıxmadı və yersiz oldu. Aynadakı əksi yadına düşdü, çoxdankı çiçəkdən deşik-deşik olmuş üz, alınına tökülən quldursayağı qıvrım kəkil.

– Bir az çopurtəhərsən, yoxsa bir əyər-əskiyyin yoxdur...

– Üzümdən ki, su içməyəcəksən, – deyib, Vaska qıpqırmızı qızardı.

Nyurkanın dodağı qaçdı, əlindəki çubuğu yelləyərk dedi:

– O da doğrudur!.. Nə olsun, madam ki, xoşuna gəlirəm, elçi göndər.

Bunu deyib geri döndü və stanitsaya getdi, Vaska isə dərzin kölgəsində xeyli oturub, çox tünd qoxusu olan qaranquşotu yarpağını ovcunda sürte-sürte fikirləşdi: “Görəsən nəcins istehza edir, yoxsa yox?” Çaydan, meşədən soyuq külək əsdi.

Duman aşağıdan sürünərək, biçilmiş otun üzərində burulur, koppuş, ağ caynaqları ilə tikanlı saplaqları tutur, buğlanan dərzlərin üstünü arvadşayağı örtürdü. Üç qovağın dalında, gecə günəşin batdığı yerdə səma itburnu rəngi almışdı, şahə qalxmış sıldırım buludlar solmuş gül ləçəklərini andırırdı.

Vaskanın ailəsi atasından və bacısından ibarətdir. Stanitsanın kənarında kiçik həyatlı daxması yerdə möhkəm və vüqarla dayanmışdır. Bir atla bir inəyi var – bütün əmlakı da bundan ibarətdir. Vaskanın atası kasıb idi.

Bax, buna görə də bazar günü anası güllü şalını başına örtəndə Vaskaya dedi:

– Mən, oğlum, bir söz demirəm. Nyurka çalışqan qızıdır, özü də ağıllıdır, ancaq biz kasıbıq, atası onu sənə verməz... Osipin xasiyyətinə bələdsənmi?

Vaska çəkmələrini geyir və susurdu, yalnız üzü qızarmışdı. Bu, ya zərbdən (çəkmələri çox dar idi), ya da başqa bir şeydən idi. Anası şalın ucu ilə quru, solğun dodaqlarını silib dedi:

– Mən, Vasya, Osipin yanına gedərəm, amma elçini artırmadan qovsalar, biabırçılıq olacaq. Stanitsada bizə güləcəklər... – O susdu, Vaskaya baxmadan pıçıldadı: – Yaxşı, mən getdim.

– Get, anacan, – deyə Vaska ayağa qalxdı və həvəssiz halda gülümsədi.

Vaskanın anası alının isti tərini qolu ilə silərək dedi:

– Sizdə, Osip Maksimoviç, mal, bizdə də alıcı... Bunun üçün gəlmişəm... Bu barədə fikriniz nədir?

Skamyada oturmuş Osip saqqalını burdu və skamyadan tozu üfürərək sözbə başladı:

– Bilirsən nə var, Timofeyevna... mən bəlkə də etiraz etmədim... Vasili bizim təsərrüfatımız üçün yararın oğlandır. Ancaq biz öz qızımızı verməyəcəyik... onun üçün gəlin olmaq hələ tezdir... Uşaq doğmaq asan işdir!..

– Onda zəhmət verdiyim üçün bağışlayın!

Vaskanın anası dodaqlarını sıxaraq, sandığın üstündən qalxdı və baş əydi.

– Nə zəhmət... Niyə belə tələsirən, Timofeyevna? Bəlkə bizimlə nahar edəsən?

– Yox, daha... evə tələsmək lazımdır... Salamət qalın, Osip Maksimoviç!..

Qapı örtüldəndən sonra ev sahibi ayağa qalxmıdan:

– Xoş gəldin, rədd ol! – deyə səsləndi.

Həyatdən Nyurkanın anası gəldi. Günəbaxan tumunu tavaya tökə-tökə soruşdu:

– Timofeyevna nə üçün gəlmişdi?

Osip söydü və tüpürdü:

– Öz çopur oğluna elçiliyə gəlmişdi... İylənmiş əclaf da özünü adamlara qatır!.. Qoy axtarsın öz tayını tapsın? Bir elçiyə bax, – deyə əlini yellətdi, – başabəla!..

Taxıl yığımlı qurtardı. Döyülməmiş tünd-sarı, saçaqlı taxıl tayaları ilə dolu xırmanlar çəpərlərin dalından intizarla baxırdı. Onlar taxıldöyən maşınların yanından uzun-uzadı və xırıltılı səslə:

– Ver gəlsin... Ver gəlsin... Ve-cr- gə-əl-sin!.. – deyə bağırın sahibləri gözləyirdilər ki, əllərində yaba, işə girişib, döyümə başlasınlar.

Payız yağışla, tutqun hava ilə başladı.

Səhərlər çöl, at qartmaq bağlayan kimi, dumana bürünürdü. Qara buludların dalından utana-utana baxan günəş zavallı və aciz görünürdü. Yalnız istidən yanmış meşələr özlərindən razı bir halda, yazda olduğu kimi, yaşıl və kövrək yarpaqlarını xışıldadırdı.

Kəşif dumanlı havada tez-tez, ara vermədən yağış yağırdı. Vəhşi qazlar nədənsə şərqdən qərbə uçurdular, arıqlamış və qəhvəyi rəngə çalan çürüntü ilə örtülmüş tayalar isə naxoş adamlara oxşayırdı.

Şumlanmamış torpaq payızqabağı mürgü döyürdü. Çəmənləri ot çalından sonra çıxan yaşıl otlar basmışdı, ancaq onların parlıtısı vərəmli xəstənin yanaqlarındakı qızartı kimi aldadıcı idi.

Yalnız Vaskanın sevinci qalın qanqal kimi çiçəklənirdi, ona görə ki, hər gün Nyurkanı görürdü: gah çayda, gah da axşam oyunlarında görüşürdülər. Cavan oğlan lap ağılını itirmişdi, tamam qurumuşdu, əli işə varmırdı...

Bax elə bu zaman, tutqun payız günü, bir axşamçağı, əvvəllər inildəyən və əsli-nəslə bilinməz küçük kimi zingildəyən qarmon birdən şə-n şə-n səsləndi, gülməkdən boğuldu...

Stanitsa komsomol özəyinin katibi Qrişka qaça-qaça həyəətə, Vaskanın yanına gəldi. Onu gördü, əl clədi, təbəssüm isə üzünü tən yarı şırımladı.

– Dişlərini niyə ağardırısan, yoxsa dəmir parçası tapmısan, – deyə Vaska onu pört etdi.

– Boşla, səfeh!.. Dəmir parçası nədir... – Nəfəs alıb tez-tez dedi: – Biz yaşda olanlar orduya getməlidirlər!.. Üç gündən sonra çağırış məntəqəsinə!..

Sanki kim isə Vaskanın başında paya sındırdı. Ağılna gələn ilk şey bu oldu: “Bəs Nyurka necə olacaq?” Əlini alına sürtdü və alcaqdan soruşdu:

– Axı sən niyə belə sevinirsən?

Qrişka qaşlarını saçlarınadək qaldırdı:

– Bəs necə? Ay axmaq, orduya gedirik, işıqlı dünyanı görürük, burada isə peyindən başqa nə var?... Orada, orduda isə, qardaş, təlim, bilik var.

Vaska sört döndü və başını aşağı salaraq, dala baxmadan xırma-
na getdi.

Gecə Osipin bağ çəpərinin yanında Vaska Nyurkanı gözləyirdi.
Nyurka gec gəldi. O üşüyürdü, atasının kaftanına bürünmüşdü.
Gecənin rütubətindən əsirdi.

Vaska onun gözlərinə baxdı, heç bir şey görmədi. Sanki gözləri
yox idi, təkcə boş göz çuxurları qaralırdı.

– Mən hərbi qulluğa getməliyəm, Nyura...

– Əşitmişəm.

– Bəs sən?.. Məni gözləyəcəksənmi, başqasına ərə getməyə-
cəksən ki?..

Nyura yavaşca güldü, onun səsi və gülüşü Vaskaya yad kimi gəldi.

– Mən sənə qabaqlar demişdim ki, atama, anama baxmaram, sənə
ərə gedərəm, gedərdim də... Amma indi getməmə!.. İki il gözlə-
mək zarafat deyil!.. Sən orada bəlkə özünə bir səhərili qızı tapdın,
mən də burada qız qalacağam? İndi səfeh qız tapılmaz!.. Başqasın-
dan xəhiş elə, bəlkə eləsi tapıldı ki, gözlədi...

Vaska pəltəkləyə-pəltəkləyə və başını darta-darta xeyli danışdı.
Yalvardı, inandırdı, Allaha and içdi, amma Nyurka əlində quru budağı
saqqılı ilə qıraraq, Vaskaya bircə kəlmə ilə qəti, sört cavab verirdi:

– Yox! Yox!

Nəhayət, Vaska hirsələnib, qırıq-qırıq nəfəs alaraq qışırırdı:

– Di yaxşı, əclaf!.. Mənə qismət olmayacaqsansa, özgəsinə heç
olmazsan! Başqasına ərə getsən, mənəm əlimdən qurtara bilməyə-
cəksən!

– Sənin əllərini gödəldərlər, əlin çatmaz!.. – deyər Nyurka qızıqdı.

– Bir təhər çatar!..

Vaska vidalaşmadan çəpəri aşıb, yerə tökülmüş sarı yarpaqları
palçıqda tapdalaya-tapdalaya bağdan çıxıb getdi.

Səhər isə yarımkürkün cibinə bir parça çörək qoydu, anasından
gizlin torbaya bir qəder un tökdü və meşəbəyinin evinə sarı yollandı.
Yuxusuz keçirdiyi gecənin təsirindən başı ağır-ağır aşağı sallanır,
şişmiş gözləri yaşarır, bütün bədəni xoş bir ağrıdan sızıldayırdı.
Gölməçələrdən cəhəyatla keçib artırmaya çatdı. Meşəbəyi quyudan
su çəkirdi.

– Mənimmi yanına gəlmisən, Vasili?

– Sizin yanınıza, Semyon Mixayloviç... İstəyirəm hərbi qulluğa
getməmişdən qabaq axırncı dəvə ova çıxım...

Meşəbəyi sol böyrü üstə əyilə-əyilə vedrə ilə yaxınlaşdı və
gözlərini qıyaraq dedi:

– Bu bazar günü bir şey vura bildinmi?

– Bir balaca dovsan vurdum.

Daxmaya girdilər. Meşəbəyi vedrəni skamyanın üstünə qoydu
və köhnə qoşalüləni mətbəxdən gətirdi. Vaska qaşqabaqlı halda
küncə baxa-baxa dedi:

– Mənə tufəng lazımdır... Sennaya dərəsində bir tülkü görmüşəm.

– Tufəng verə bilərəm, ancaq patronu yoxdur.

– Özümdə vardır.

– Onda götür. Geri qayıdanda bura gəl. Öyün görək! Di yaxşı
yoll!.. – deyər meşəbəyi gülümsəyib, Vaskanın dalınca qışırırdı.

Stanitsanın dörd kilometrliyində, meşədə, bahar sularının yuyub
dağıtdığı yağın sıldırım pillələrlə şəxələndiyi yerdə, çevrilmiş qol-
budaqlı ağacın altında, qırmızı gilin içində Vaska yalnız canavar yer-
ləşə bilən bir mağara qazıdı. Dörd gün orada yaşadı.

Gündüz meşədə, yağının dibində isti meh, məstədicə və həvəs-
ləndirici qoxu olur: palıd yarpaqları çürüyərək iy verir. Gecə
zədələnmiş ayın əyri, roqs edən şüaları altında dərə dibsiz görünür,
yuxarıda xışılı, budaqların saqqılı, aydın olmayan, adamı qorxu-
dan səs eşidilir. Sanki kim isə dərənin kəmə-kötür haşiyəsi üstündən
aşağı baxa-baxa gizlincə yeriyir. Hər dənbir gecə yarısı canavar
balaları səsləşirlər.

Gündüzlər Vaska dərədən çıxır, ayaqlarını sürüyə-sürüyə sıx
tikanlı kolluqdan, çılpaq fındıq kollarının arasından, dərədən keçib,
narıncı yarpaqlarla örtülmüş oyuğa girirdi. Hələ tökülməmiş yarpa-
qların seyrək pərdəsi arasından çayın açıq yaşıl səthi və onun
o tayında, stanitsada ağardılmış dördkünc evlər göründüyü zaman
Vaska haradasa, üroyinin başında küt bir ağrı hiss edirdi. O, kol-
luqla örtülmüş sıldırım sahilə xeyli vaxt uzanıb qaldı, stanitsadan
arvadların çaya su götürməyə getdiklərinə tamaşa etdi. İkinci gün öz
anasını gördü, sözləmək istədi, ancaq döngədən araba çıxdı; kazak
qamçını yellədir və çaya baxırdı.

Elə birinci gecə quru, xışıldayan yarpaqların üstünə uzananda
ışıqlaşanadək gözlərini yummadı: Vaska fikirləşdi və başa düşdü ki,

düz yola yox, əyri yola düşmüşdür. Quldurlarla birlikdə bu cığır tapdılamaq lazımdır. Vaska bir də başa düşdü ki, indi hamı onun öleyhinədir: Nyurka da, qarmonun xoş tərənləri altında orduya gedən həmyaşları da. Onlar qulluq edəcək və lazım olan dəqiqədə Sovetləri müdafiəyə qalxacaqlar, bəs o, Vaska kimi müdafiə edəcəkdir?..

O, çoban oğlu və kasıblar hakimiyyətinin doğma oğlu Vaska, tufandan dağılmış meşədə, mühasirəyə alınmış canavar kimi təqib olunaraq, öz stanitsasının gülləsindən quduz it tək öləcəkdi.

Şərq bənövşəyi zolaqla yenicə işıqlanırdı ki, Vaska tufəngi dəyəyə atdı və yeyin addımlarla stanitsaya getdi: "Gedib görünüm!.. Qoy tutsunlar. Mühakimə etsinlər, heç olmazsa, adamların arasında olaram... Özümüzünkülərdən çəkərim!.." – deyə o fikirləşdi. Çayadək qaçıb, dayandı. Qumun dalında evlərin çəpərləri arxasında bacalar tüstülənir, mal-qara böyürdü. Qorxudan Vaskanın canına vicvicə düşdü, ayaqlarınadək yeridi. "Üç il iş verələr... Yox, getmirəm!.."

Birdən döndü və anac tülkü tazılardan qaçan kimi, burula-burula və iz itirə-itirə meşəyə getdi.

Altıncı gün, evdən götürdüyü un və çörək qurtardı. Vaska gecəni gözlədi, tufəngi çiyindən aşırdı, yavaşca, cır-cırpını xışıldatmağa çalışaraq, gedib çaya çatdı. Keçidə düşdü. Dən-dən, yaş qumun üzərində təkər izləri görünürdü. Yavaş-yavaş keçib, evlərin dalı ilə Osipin xırmanına çatdı. Alma ağacının çılpaq budaqları arasından pəncərədə işıq görünürdü.

Vaska dayandı, Nyurkanı görməyi, gözünün içinə baxıb məzəmmət etməyi ürəkədən istəyirdi. Axı onun ucbatından fərarı olmuşdu, onun ucbatından meşədə çürüyürdü.

Çəpər payasından aşdı, bağı keçdi, qaçaraq artırmaya çıxdı, qapının sürgüsünü şaqıldatdı, – qapı bağlı deyildi. Dəhlizə keçdi, evin xoş havası üzünə vurdu və başını gicəllətdi. Nyurkanın anası piroqu üçün xəmir yoğururdu. Qapının cırıltısına döndü, "ah" eləyib, tabağı əlindən saldı. Stolun yanında oturmaşu Osip vaqıldadı, Nyurka isə birdən ciyildəyərək, cəld otağa qaçdı.

– Xoş gördük! Salamatsınız mı? – deyə Vaska fisıldadı.

– Şü-kür Al-la-aha, – deyə Osip dili tutula-tutula mızıldadı.

Vaska papağını çıxarmadan otağa keçdi. Nyurka sandığın üstündə oturmuşdu, dizləri yavaş-yavaş əsirdi.

– Deyəsən, sevinmirsən, Nyurka? Niyə susmusan? – Vaska sandığın üstündə oturdu, tufəngi yanına qoydu.

– Nəyə sevinim? – deyə Nyurka pıçıldadı və əllərini yellədi, göz yaşını zorla saxladı: – Allah xatirinə, buradan get!.. Rayondan milis gəlib: araq çəkənləri atarırlar... Səni taparlar... Get, Vaska!.. Mənə yazığın gəlsin..."

– Sənin necə, mənə yazığın gəldimi? Hə?

Vaska dalınca qapını örtən kimi Osip arvadına göz vurdu və otağa işarə elədi. Oradan Nyurkanın boğula-boğula pıçıldadığı eşidildi. Osip xırıltılı səsle dedi:

– qaç Semyonilə!.. Milis onlarda qalır! Bu saat çağır!..

Nyurkanın anası qapını səssizcə açdı və qara kölgətək həyətdən keçib getdi.

Vaska tüpürçəyini çətinliklə udaraq xahiş etdi:

– Nyurka, bir parça piroqu ver... Necə gündür heç bir şey yeməmişəm...

Nyurka ayağa qalxdı, ancaq mətbəxin qapısı birdən açıldı: Nyurkanın anası, əlində çıraç, qapının arasında dayanmışdı, şalı yana əyilmiş, tərəli saçları alına tökülmüşdü. O ciyildədi:

– Götürün bu it oğlunu yoldaş milis!.. Budur o!..

Onun çiyini üzərindən milisioner baxdı, mətbəxə girmək istədi, lakin Vaska tufəngdən bərk-bərk yapışmış, qolaylandı və tufəngin qundağı ilə çırağı vurdu, bir sıçrayışla özünü pəncərənin yanına atdı, ayağı ilə çərçivəni sındırdı və bağçaya atılaraq, yixildi.

Bir anlığa soyuq hava üzünü yandırdı. Daxmada ciyilti, səs-küy başlandı, dəhlizin qapısı örtüldü.

Vaska hasardan asanlıqla aşdı və tufəngini götürərək, sıçraya-sıçraya xırmana tərəf qaçdı. Arxadan kiminsə ayaqlarının tappılısı və qışqırq eşidildi.

– Dayan, Vaska!.. Dayan, yoxsa atəş açacağam!..

Vaska milisioner Proşini səsinə tanıdı, qaça-qaça tufəngi çiyindən aşırdı, geri dönüb nişan almadan atəş açdı. Arxadan tapança açıldı. Vaska xırman dirəyini aşarkən hiss etdi ki, sol çiyini nə isə yandırdı. Sanki kim isə isti ağacla onu bərk vurdu. Vaska ağrıya zor gələrək çaxmağı itələdi, atılan giliz şaqıldadı. Patronu lüləyə qoydu və alma ağaclarının arasından görünən ilk kölgəni nişan alaraq, çaxmağı çəkdi.

Güllə açıldandan sonra çsıtdı ki, Proşın zoif sşslş:

– Əclaf... qarımından... O-o-of... incidir... – dedi.

Vaska soyuq çay suyunu hiss etmədən, dayaz yerdən qaçdı. Daldan ikinci milisioner ayaqlarını yavaş-yavaş tappıldadaraq gəlirdi. Vaska geri dönərkən onun şinelinin küləkdən şişmiş ətkələrini və əlində sıxdığı tapançanı gördü. Yaxınlıqda güllələr vızıldayırdı...

Vaska sıldırım dərəyə çatanda çaydan qayıdan milisionerin dalınca güllə atdı və köynəyinin yaxasını açaraq, dodaqlarını yaraya yapışdırdı. Duzlu və isti qanı xeyli sordu, sonra dişlərinin arasında xırçıldayan torpağı çeynədi, yarasının üstünə qoydu və boğazından gələn ixtiyarsız çığırtının gücləndiyini hiss edib, dişlərini bir-birinə sıxdı.

Ertəsi gün qaş qaralanda çaya çatdı və çırpıların içinə uzandı. Çiyini şişmiş, qançır olmuşdu, ağrı kütləşmiş, köynəyi yaraya yapışmışdı, yalnız sol əlini tərpedəndə incidirdi.

Arası kəsilmədən gələn tüpürcəyi tüpürə-tüpürə xeyli uzandı. Baş, bərk sərxoşluqdan sonra olduğu kimi, bomboş idi. Acından ürəyi bulanırdı, ağacın qabığını soyaraq, kökünü çeynəyirdi və tüpürəkən yaşıl tüpürcəyə baxırdı.

O taydan arvadlar çaya gəlib, vedrə ilə su götürür və yırgalana-yırgalana gedirdilər. Qaranlıq qovuşana yaxın döngədən bir arvad çıxıb çaya tərəf yönəldi. Vaska dirşəkləndi, gözlənilmədən çiyini sancın ağrıdan ufuldadı və tufəngin soyuq lüləsini hirslə sıxdı.

Çaya gedən Nyurkanın anası idi. Pərqu şal lap gözünün üstünə salınmışdı. Görünür, tələsirdi. Vaska titrəyən əli ilə qoruyucunu tərştdi. Gözlərini silib baxdı. “Hə, özüdü”. Stanitsada heç kəs Nyurkanın anası kimi sarı kofta geymir.

Vaska pərqu şallı başı ovçularsayağı nişan aldı.

– Al gəldi, qancıq, xəbərçiliyin üçün!..

Güllə şaqqıldadı. Arvad vedrələri tulladı və çığırmadan həyətlərə tərəf qaçdı.

– Eh, zəhrimar!.. Yan keçdi!..

Sarı kofta yenidən nişan alındı. İkinci güllədən sonra Nyurkanın anası könülsüz halda qumun üstünə uzanıb, qıvrıldı. Vaska tələsmədən o taya keçdi və tufəngi əlində tutaraq, güllə ilə vurulanın yanına gəldi.

Öyildi. İsti qadın təri qoxusu gəlirdi. Vaska yaxası açılmış sarı koftanı və köynəyin parçalanmış yaxasını gördü. Deşikdən ağ döşün

çəhrayı gələsi, bir az aşağıda isə açıq yara və köynəyin üstündə çöl lələsini andıran qırmızı qan ləkəsi göründü.

Vaska arvadın alınna çökülmüş şalın altına baxdı və gözlərinə Nyurkanın sönmüş gözləri göründü.

Nyurka anasının sarı koftasını geyib, suya gedirmiş. Vaska bunu başa düşəndə qışqırdı və qıvrılmış halda torpağın üzərində uzanan balaca, hərəketsiz bədənin üstünə yıxılaraq, canavar kimi uzun-uzadı uladı. Stanitsadan isə artıq kazaklar, əllərində payaları yelləyə-yelləyə, qaçırıldı. Qabaqdakı kazakla yanaşı tüklü it qaçır, kazakın başına dolanır, zingildəyərək onun ətrafında atılıb-düşür və hey saqqalını yalamağa can atırdı.

SIRTIQIĞAZ

Mişka yuxuda gördü ki, babası bağdan böyük bir zoğal çubuğu kəsib, ona tərəf gəlir, çubuğu yellədir və ciddi halda ona deyir:

– Bir bura gəl, Mixaylo Fomiç, mən sənin yanlarını, ayaqlarının bitdiyi yerləri döyəcləyim...

– Nə üçün, babacan? – deyə Mişka soruşur.

– Onun üçün ki, sən hində kökilli toyuğun yuvasından bütün yumurtaları oğurlayıbsan və aparıb yelləncəyə verib yellənmisən!..

– Babacan, bu il yelləncəkdə yellənməmişəm! – deyə Mişka qorxu çində qışqırır.

Lakin baba saqqalını ağır-ağır sığallayır və ayağını yerə elə döyür ki:

– Uzan, dəcəl və şalvarını sal aşağı!..

Mişka qışqırdı və yuxudan ayıldı. Ürəyi elə döyünürdü ki, elə bil doğrudan da çubuq yemişdi. Sol gözünü azca açdı, daxma işiq idi. Bayırda səhər şəfəqi zəif parıltı saçdı. Mişka başını bir az qaldırdı; dəhlizdən səslər gəlirdi: anası civildəyir, nə isə danışır, gül-məkdən qəşş edir, baba öskürür, kiminsə yad səsi eşidilirdi: “Bu-bu-bu...”

Mişka gözlərini sildi və gördü: qapı açıdır, örtülür, baba otağa qaçır, atlıb-düşür, burunun üstündə eynək tərpenir. Mişka əvvəlcə elə fikirləşdi ki, keşiş xoristlə bərabər gəlmişdir. (Pasxa bayramında o gəlirdi vaxt da baba beləcə vurmuxurdu). Babanın dalınca, yad, qara şinelli, başında lentli, ancaq günlüksüz şapka olan bir soldat otağa soxulur, ana isə onun boynundan sallanıb, ulayır.

Daxmanın ortasında yad adam ananı boynundan uzaqlaşdırdı və elə bağırdı ki:

– Bəs mənim nəslim hamı?

Mişka qorxub adyahnı altına girdi.

– Minyuşka, oğlum, niyə yatırsan? Atan hərbi qulluqdan gəlib! – deyə ana qışqırdı.

Mişka gözünü qırpmağa macal tapmamış soldat onu qamarladı, göyə tulladı, sonra sinəsinə basdı və kürən biğlarını tikan kimi dodaqlarına, yanaqlarına, gözlərinə batırdı. Biğları nə isə yaş, duzlu bir şeyə batmışdı. Mişka dartınmaq istədi, ancaq bacarmadı.

– Bir görün necə bolşevik oğlum böyüyüb!.. Təzliklə atasından da hündür olacaq!.. Ho-ho-ho... – deyə atası qışqırır və Mişkanı nazlandırır – gah ovcunda oturdu, fırladır, gah da yenə lap səqfədək tullayır.

Mişka dözdü, dözdü, sonra qaşlarını babası kimi çatdı, özünü ciddi-ləşdirdi və atasının biğlarından yapışdı:

– Burax, ata!

– Yox, buraxmayacağam!

– Burax! Mən daha böyük oğlanam, amma sən məni lap balaca uşaq kimi əzizləyirsən.

Atası Mişkanı dizi üstə oturtdu və gülümsəyərək soruşdu:

– Sənin neçə yaşın var, tapança?

Mişka gözaltı baxaraq, burunaltı:

– Səkkizə girirəm, – dedi.

– Yadındadırımı, oğlum, inişil mən sənə necə gəmilər qayırırdım? Yadındamı, biz onları gölə necə buraxırdıq?

– Yadındadır! – deyə Mişka qışqırdı və ürək-ürək atasının boynunu qucaqladı.

Bu, daha böyük şadlığa səbəb oldu: atası Mişkanı boynuna mindirib, ayaqlarından yapışdı və otaqda dövrə vurmağa başladı, sonra at kimi elə şıllaq atdı, elə qışnədi ki, Mişkanın sevincdən az qala bağı çatladı. Anası onun qolundan dartıb bağırdı:

– Get həyətdə oynala!.. Sənə deyirlər get, dəcəlın biri! – Sonra atasından xahiş elədi: – Onu burax, Foma Akimic! Xahiş edirəm, burax!.. O sənə bir yaxşı-yaxşı baxmağa da qoymaz. İki ildir görüş-məmişik, sən isə onunla məşğul olursan!

Atası Mişkanı döşəmənin üstünə endirdi və dedi:

– Get uşaqlarla oynala, sonra gələrsən, sənə boxşiş verəcəyəm.

Mişka dalınca qapını örtüdü, əvvəlcə fikirləşdi ki, dəhlizdə dayanıb, qulaq assın, görsün otaqda nə danışacaqlar, ancaq sonra yadına düşdü ki, atasının gəldiyini uşaqlardan hələ heç kəs bilmir. Odur ki, həyətdən, bostandan keçib, kartof çalalarını tapdalaya-tapdalaya gölə tərəf qaçdı.

Mişka çoxdan qalıb iyələnmiş suda çimdidi, qumda ağnadı, axırıncı dəfə suya baş vurdu, bir ayağı üstündə dayanıb, şalvarını geydi. Elə evə getməyə hazırlaşdı ki, keşişin oğlu Vitka ona yaxınlaşdı.

– Getmə, Mişka! Gəl çimək və gedək bizdə oynamağa. Bizə gəlməyə ki, anam sənə icazə verir.

Mişka sol əli ilə sürüşən şalvarını çəkdi, çiyində aşırmasını düzəltdi və həvəsiz dedi:

– Mən səninlə oynamaq istəmirəm. Sənin qulaqlarından yaman iy gəlir!..

Vitka sol gözünü istehza ilə qıydı, sümükləri çıxmış çiyinlərinin dönməsinə köynəyi çıxardı və dedi:

– Bu, xənazir xəstəliyindəndir, sən də mujiksən və səni anan hasar dibində doğub!..

– Sən gördün?

– Aşpazımız anama danışanda eşitdim.

Mişka barmağının ucu ilə qummu eşələdi və Vitkaya altından yuxarı baxdı.

– Sənin anan yalan danışır! Bunun əvəzində mənim atam müharibədə vuruşub, sənin atam isə qanıçəndir, özgələrinin çörəyini yeyir!..

– Sırtıqçıqaz! – deyər keşişin oğlu dodaqlarını büzüb qışqırdı.

Mişka yerdən suda yuyulub itilənmiş bir çaydaşı götürdü, lakin keşiş oğlu göz yaşını saxlayıb, çox mehribancasına gülümsədi:

– Sən dalaşma, Mişa, hirsələnmə! İstəyirsənmi mən dəmirdən qayırdığım xəncəri sənə bağışlayım?

Mişkanın gözləri sevincdən parladı, çaydaşını bir tərəfə atdı, amma atasını xatırlayıb iftixarla dedi:

– Mənə atam müharibədən sonuncudan yaxşısını götürübdir.

– Ya–alan deyirsən, – deyər Vitka şübhə ilə sözü uzatdı.

– Özün yalan deyirsən!.. Deyirəm ki, götürüb, deməli, götürüb!.. Həm də əsil tüfəng..

– Bah, nə yaman varlanmışan! – deyər Vitka həsədlə qımışdı.

– Onun bir də şapkası var, şapkasından qotazlar asılıb və qızilla sənin kitablarındakı kimi sözlər yazılıb.

Vitka uzun zaman fikirləşdi ki, Mitkanı nə ilə təəccübləndirsin; alını qırıqırdı, solğun qarnını qaşdı.

– Mənim atam isə tezliklə baş keşiş olacaq, sənin atam isə çoban idi. Aha, buna nə deyirsən?..

Mişka durmaqdan usandı, geri dönüb, bostana tərəf getdi. Keşiş oğlu onu səslədi:

– Mişa, Mişa, gör sənə nə deyəcəyəm!

– De.

– Mənə yaxın gəl!..

Mişka yaxın gəldi və ona şübhə ilə əyri–əyri baxdı.

– Hə, de!

Keşiş oğlu qumda nazik əyri qıçları üstündə oynadı, gülümsəyib, kinli–kinli qışqırdı:

– Sənin atam kommunistdir! Bax, sən ölən kimi ruhun göyə uçacaq, Allah isə deyəcək: “Sənin atam kommunist olduğuna görə get cəhənnəmə!..” Orada da şeytanlar səni tavalarda qızardacaqlar!

– Elə bilirsen səni qızartmayacaqlar?!

– Mənim atam keşişdir!.. Axı sən axmaq nadansan, heç bir şey başa düşmürsən!..

Mişkanın canına qorxu düşdü. O döndü və dinməzəcə evə qaçdı.

Bostan hasarının yanına dayanıb, keşiş oğlunu yumruğu ilə hədələyərək qışqırdı:

– Dayan bir babamdan soruşum. Yalan demiş olsan, bizim həyatın yanından keçmə!

Hasardan aşib evə qaçır, gözünə isə tava görünür, onun da içində Mişkanı qızardır!.. Tava yandırır, dövrəsində də xama qaynayır və köpüklənib qabarıq. Mişkanı vicvə tutur: kaş özünü tez babaya çatdırıb soruşa idi!..

Qəzadan çəpər qapısında donuz ilişib qalıb. Başını o tərəfə, özü isə bu tərəfə ayaqlarını yerə dirəyib, quyruğunu bulayıb və bərkdən ciyildəyir. Mişka onun köməyinə gəldi: hasar qapısını açmaq istədi, donuz xırıldamağa başladı. Mişka onun belinə mindi, donuz gücəndi, qapını yerindən çıxartdı, çığırdı və xırmana tərəf qaçdı. Mişka dabanları ilə onu itələyir, elə çapır ki, külək saçlarını geri atır. Xırmanın yanında yerə sıçradı, geri baxdı, babası artırmada durub barmağı ilə onu çağırırdı:

– Yanıma gəl, mənim göyərçinim!

Mişka başa düşmədi ki, babası onu niyə çağırır, həm də bu anda cəhənnəm tavası yadına düşdü və o, yel kimi babasının yanına cumdu.

– Babacığım, babacığım, göydə şeytanlar olurmu?

– Mən bu saat sənə şeytanları göstərəm!.. Bəzi yerlərinə tüpürüb, sonra çubuqla qurudaram!.. Ay ziyankar qəddar, o donuz niyə incidirsen?..

Baba Mişkanın kəkilindən tutdu və otaqdan anasını çağırdı:

– Gəl bir ağıllı balana baxıb fərəhlən!

Ana özünü bayıra atdı.

– Onu nə üçün döyürsən?

– Necə yəni nə üçün? Bir də gördüm donuzu minib həyəti elə çapır ki, toz asimana bülənd olur!..

– O, boğaz donuzu minmişdi? – deyə anası həyrətləndi.

Mişka özünü təmizə çıxarmaq üçün ağzını açmağa macal tapmamış baba qayıfı açdı, sol əli ilə Mişkanın şalvarını saxladı ki, düşməsin, sağ əli ilə də onun başını dizləri arasına soxdu. Kötəklədi və çox ciddi bir tərzdə dedi:

– Bir də donuzu minmə!.. Minmə!..

Mişka istədi hay–küy qopartsın, babası isə dedi:

– Deməli, sən köpək oğlu, atana rəhm eləmirsən? O, yol gəlib yorulub, uzanıb, yatmaq istəyir, sən də çıxırırsan?

Mişka susmalı oldu. İstədi babasını təpikləsin, ayağı çatmadı. Anası Mişkanı tutub otağa itələdi.

– Burada otur, şeytan balası!.. Sənə özüm divan tutacağam, babasayağı yox, dərin soyacağam!..

Baba mətbəxdə skamyanın üstündə oturub hərdənbir Mişkanın kürəyinə baxırdı.

Mişka babaya tərəf döndü, axırıncı göz yaşını yumruğu ilə üzünə yaydı və dalını qapıya söykəyib dedi:

– Yaxşı, babacığım... yadında saxla!

– Nə dedin, murdarın biri, babanı hədələyirsən?

Mişka gördü ki, baba qayıfı yenidən açıf. Odur ki, qabaqcadan qapını azacıq araladı.

– Deməli, sən mənə hədələyirsən? – deyə baba bir də soruşdu.

Mişka qapının dalında yox oldu, qapının arasından baxaraq, babamın hər bir hərəkətini diqqətlə izlədi, sonra dedi:

– Dayan, bir dayan, babacığım!.. Dışlərin tökülər, mən də sənin üçün yemək çeynəməyəm!.. Onda xahiş etmə ha!

Baba artırmaya çıxdı və gördü ki, Mişkanın başı bostanda yaşılı, pırtlaşıq çətənənin arasından görünür, göy şalvarı yellənir. Baba qoltuq ağacı ilə onu xeyli hədələdi, özü isə dodaqaltı gülümsədi.

Atası üçün o, Minkadır. Anası üçün Minyuşka. Babası üçün xoş dəqiqələrdə dəcəl, qalan vaxtlarda babanın çal kiləkə qaşları gözələrinin üstündən sallandığı zaman – “Ey, Mixaylo Fomiç, gəl bir sənin qulaqlarını burum!”

Bütün qalanları: dedi–qoduçu qonşular üçün, uşaqlar üçün, bütün stanitsa üçün Mişka “sırtıqçıgaz” idi. Onu anası qız vaxtı doğmuş–

du, ancaq üç ay sonra uşağın atası çoban Foma ilə nikahlanmışdı, lakin “sırtıqçıgaz” ləqəbi ömürlük Mişkaya yapışmış qalmışdı.

Mişka cılız idi, yazda saçları çiçəklənən günəbaxan ləyəyini andırırdı, iyunda günəşin istisi onları yandırmış, ala kökillər əmələ gətirmişdi, sərxə yumurtasına oxşar yanaqlarını çil cybəcərleşdirmişdi, burmu isə günəşdən və daim göldə çimməkdən çatlamış, qabıq bağlanmışdı. Gödəkayaq Mişkada xoşagələm şey birçə gözələri idi. Çay buzunun ərilməmiş zərrələrinə andıran mavi və hiyləgər gözələr ensiz oyuqlardan adama baxırdı.

Bax, elə bu gözələri, həm də bir yerdə qərar tuta bilməməsi üçün atası Mişanı sevir. Qulluqdan o, oğluna köhnə, lap köhnə, qalib qurumuş Vyazma qoğalı və azca geyilmiş çəkmə gətirmişdi. Çəkmələri anası dəsməyə büküb sandığa qoydu, qoğalı isə Mişka ilə həmin axşam kəndə çəkiclə ovub, sən qırıntısınadək yedi.

Ertəsi gün Mişka gün çıxanda yuxudan oyandı. Sapıclıdan bir ovuc ilıq su götürdü, dənənkə çirki üzünə yaydı, qurumaq üçün həyətdə qaçdı.

Anası inəyin yanında əlləşirdi, babası torpaq qalağının üstündə oturmuşdu. O, Mişkanı çağırırdı:

– Qaç, dəcəl, anbarın altına! Orda toyuq qaqqıldayır, yəqin yumurtlayıbdır.

Mişka babaya qulluq etməyə həmişə hazırdır: iməkləyə–iməkləyə anbarın altına girdi, o biri tərəfdən çıxdı və gözdən itdi! Bostanın içi ilə hoppana–hoppana gölə tərəf qaçdı, dala baxdı ki, görsün baba baxırmı? Hasarın yanına qaçanadək ayaqlarını gicitkən daladı. Baba isə niqqıldaya–niqqıldaya gözləyirdi. Axırda səbri tükəndi, anbarın altına girdi. Toyuq peyininə bulandı, boğanaqdan, qaralıqdan gözələrini qiya–qiya və başı tırə dəyə–dəyə axıradək süründü.

– Eh, Mişka, doğrudan da axmaqsan!.. Axtarırsan, axtarırsan, amma tapmırsan! Məgər toyuq burada yumurtlayar? Bax, yumurta burada, daşın altında olmalıdır, hara giribsən, dəcəlin biri dəcəl!

Babanın cavabı sükut oldu. Şalvarına yapışmış peyini çırpıb, anbarın altından çıxdı. Gözələrini qıyıb, gölə xeyli baxdı. Mişkanı gördü və ona əl elədi...

Uşaqlar gölün yanında Mişkanı aralığa alıb soruşurdular:

– Sənin atan müharibədə olub?

– Olub.

– Orada nə edirdi?

– Məlum şeydir – vuruşurdu!..

– Yalan danışırısan!.. O orada bit qırır və mətbəxdə sümük gəmirirmiş.

Uşaqlar qəhqəhə çəkdilər, barmaqları ilə Mişkanı göstərərək, onun ətrafında atılıb–düşdülər. Acı təhqirdən onun gözləri yaşla doldu, bu arada keşiş oğlu Vitka da ona bərk sataşdı.

– Sənin atan kommunistdir? – deyə soruşdu.

– Bilmirəm.

– Mən bilirəm ki, kommunistdir. Atam bu gün deyirdi ki, o, ruhunu şeytanlara satıb. Bir də deyirdi ki, bütün kommunistləri tezliklə asacaqlar!..

Uşaqlar susdular, Mişkanın isə ürəyi sıxıldı. Onun atasını asacaqlar. Nə üçün? O, dişlərini bərk–bərk sıxıb dedi:

– Atamın lap böyük tüfəngi var, o bütün burjuvaları qırar!

Vitka ayağını qabağa qoyub, təntənə ilə dedi:

– Əlləri qısadır! Atam ona xeyir–dua verməz, xeyir–duası da o, heç bir şey edə bilməz!..

Dükancının oğlu Proşka burun deşiklərini şişirdə–şişirdə Mişkanın döşündən itələdi və qışqırdı:

– Sən öz atanla çox öyünmə!.. İnqilab başlananda o, mənim atamın mallarını alıb və atam deyib: “Əgər hakimiyyət devrilsə, birinci çoban Fomanı öldürəcəyəm!..”

Proşkanın bacısı Nataşka ayağını yerə döyüb qışqırdı:

– Döyün onu, uşaqlar, nəyə baxırsız?!

– Kommunist oğlunu döyün!..

– Sırtıqcığaz!..

– İlişdir ona, Proşka!

Proşka qamçını yelləyib, Mişkanın çiyindən vurdu, keşiş oğlu Vitka ona badalaq vurdu, Mişka dalı üstə şappıltı ilə qumun üstə yırıldı.

Uşaqlar bağıra–bağıra onun üstünə düşdülər. Nataşka nazik səsle ciyildədi və barmaqları ilə Mişkanın boynunu cırmaqladı. Kim isə ayağı ilə onun qarnından bərk vurdu.

Mişka Proşkanı üstündən atdı, yerindən sıçradı və ov itlərinin təqibindən qaçan dovşan kimi qumun içi ilə əyri–üyrü yolla evə tərəf qaçmağa başladı. Onun dalınca fit çaldılar, daş atdılar, ancaq

onu tutmağa qaçmadılar. Mişka başını ancaq yaşıl tikanlı çətənə koluna soxduqdan sonra dinc nəfəs almağa başladı. O, rütubətli, ətir saçan torpağın üstündə oturdu, cırmaqlanmış boynundan qanı sildi və ağladı; yuxarıdan, yarpaqların arasından günəş boylanıb Mişkanın gözlərinə baxmağa çalışdı, yanağındakı göz yaşını qurutdu və anası kimi, mehribancasına kürən, kəkilli təpəsindən öpdü.

Göz yaşsı quruyanaqəd xeyli oturdu; sonra ayağa qalxdı və yavaşca həyəətə girdi.

Talvarın altında atası arabanın təkərlərini qatranla yağlayırdı. Papağı peysərinə düsmüş, lentlər asılı qalmışdı, oynində döşü ağ zolaqlı göy köynəyi vardı. Mişka yanakı ona yaxınlaşdı və arabanın yanında dayandı. Xeyli vaxt susdu. Cürətlənib atasının əlinə toxundu, pıçıltı ilə soruşdu:

– Ata, sən müharibədə neyləyirdin?

Atası bıqaltı gülümsəyərək dedi:

– Vuruşurdum, oğlum!

– Uşaqlar... uşaqlar isə deyirlər ki, sən orada ancaq bit qırımsan!

Yenidən göz yaşsı Mişkanı boğdu. Atası güldü və Mişkanın ölümdən yarışdı.

– Onlar boş danışrlar, mənim əzizim! Mən paroxodda üzümüşəm. Böyük paroxod dənizdə gedir, bax, mən onda üzümüşəm, sonra isə vuruşmağa getmişəm.

– Sən kiminlə vuruşmusan?

– Ağlarla vuruşmuşam, mənim əzizim. Sən hələ balacasan, bax sənin əvəzində müharibəyə mən getməli oldum. Bu barədə mahnı da oxuyurlar.

Atası gülümsədi və Mişkaya baxaraq, ayağını tappıldada–tappıldada alçaqdan oxudu:

Ey Mixail, Mixalya, Mixalyatkom mənim!

Sən müharibəyə getmə, qoy atan getsin,

Atan qocalıb, çox şey görüb–götürüb,

Sənsə hələ cavansan, hələ evlənməmişən...

Mişka uşaqların onu incitdiklərini unuttu və güldü, ona görə güldü ki, atasının dodağı üstündə kürən bıqları anasının süpürgə qayırdığı ot kimi biz–biz durmuşdu, bıqlarının altında isə dodaqları gülməli şəkildə şappıldayırdı və ağzı qara girdə dəşik kimi açılmışdı.

Atası:

– İndi mənə mane olma, Minka, – dedi, – mən arabanı təmir edəcəyəm, axşam yatanda isə sənə müharibə haqqında hər şeyi danışaram!

Gün çöldə uzun, izsiz yol kimi uzandı. Günəş batdı, stanitsadan ilk keçdi, toz yatdı və qaralmış səmadən ilk balaca ulduz utana-utana göz qırpdı.

Mişkanın səbri tükəndi, anası isə elə bil qəsdən inəyin yanında xeyli vurmuxdu: süd sağması çox çəkdi, anbara girdi, orada da düz bir saat əlləşdi. Mişka onun ətrafında fır-fır fırlanırdı.

– Tezmi şam edəcəyik?

– Səbr elə, ay bir yerdə qərar tutmaz, acıbsan?

Amma Mişka bir addım belə ondan uzaqlaşmır: anası anbara girir, o da onun dalınca, anası mətbəxə gedir, o da dalınca, zəli kimi yapışib, ətəyindən tutub dövrəsinə dolanır.

– Ana-a-can, tez ol, şam edək!..

– Əl çək, zəhlətökən qotur! Tıxmaq istəyirsən, get bir parça çörək götür, tıx!

Mişka isə əl çəkmədi. Hətta anasından yediyi şapalaq da kömək etmədi.

Şam vaxtı qaşıqasını birtəhər tələsik uddu və cəld otağa qaçdı, şalvarını sandığın dalına tulladı, qaçaq-qaça yatağa, anasının əlvən parçalarından tikilmiş yorğanının altına girdi. Gizləndi və atasının müharibə haqqında danışacağına gözlədi.

Baba ikona qarşısında dizi üstə oturub, pıçılıtlı ilə dua oxuyur, xaç vururdu. Mişka başını qaldırdı: baba belini zorla bükərək, sol əlinin barmaqları ilə döşəmə taxtasına dayaq verir və alnı ilə döşəməyə – taqq!.. Mişka isə dirsəyi ilə divara – gum!..

Baba yenə pıçıldayır, pıçıldayır, xaç vurur. Mişka da özü üçün divarı gumbuldadır. Baba hirsələndi və Mişkaya tərəf döndü:

– Dayan, məlun, bağışla, Allah!.. Bir də taqqılat, mən sənə göstərəm taqqılatmaq necə olar!

Az qala dava düşəcəkdik, ancaq bu anda ata otağa girdi.

– Sən, Mişka, niyə burada uzanmısan? – deyər soruşdu.

– Mən anamla yatıram.

Atası çarpayıda oturdu və dinməzce biğlarını burmağa başladı. Sonra fikirləşib dedi:

– Amma mən sənə o biri otaqda babanın yanında yer salmışam.

– Mən babamla yatmaram!..

– Nə üçün?..

– Onun biğlarından yaman tütün qoxusu gəlir!

Atası yenə biğlarını burdu və dərindən nəfəs aldı.

– Yox, oğlum, sən babamla yat..

Mişka yorğanı başına çəkdi və bir gözü ilə baxaraq, incimmiş halda dedi:

– Dünən sən, ata, mənim yerimdə yatdın, indi də... Sən babamla yat! Çarpayıda oturub, əlləri ilə atasının başını qucaqladı və pıçıldadı:

– Sən babamla yat, yoxsa anam, yəqin ki, sənənlə yatmayacaq! Səndən də tütün iyi gəlir!

– Yaxşı, mən baba ilə yataram, müharibə barəsində isə danışmaram.

Atası ayağa qalxıb mətbəxə getdi.

– Atacan!

– Hə, nədir?

– Di yaxşı, burada uzan... – deyər Mişka ah çəkdi və ayağa qalxdı. – Müharibədən danışacaqsan?

– Danışacağam.

Baba divara tərəf uzandı, Mişkanı isə qıraqdan uzandırdı. Bir az keçmiş atası gəldi. Skamyanı çarpayının yanına çəkdi, oturdu və üfünətli siqar çəkdi.

– Bilirsənmi, məsələ necə olmuşdu... Yadındamı, bizim xırmanın dalında dükəncinin əkini var idi?..

Mişkanın yadına düşdü ki, o, əvvəllər ətirli uca buğdaların arası ilə necə qaçırı. Xırmanın daş hasarından aşar və taxılın içinə girirdi. Buğda onu tamam gizlədər, ağır, qarabıq sünbüllər üzünü qıdıqlardı. Toz, çobanyastığı, çöl küləyinin qoxusu gələrdi. Bəzən anası Mişkaya deyərdi:

– Taxılın içi ilə çox uzaqlara getmə, Minyuşka, yoxsa azarsan!..

Atası susdu və Mişkanın başını sıgallayaraq dedi:

– Mənimlə Peşcanı təpəsinə necə getdiyini də yadındamı? Orada bizim taxılıımız var idi..

Yenə Mişkanın yadına düşdü: Peşcanı təpəsinin dalında yol boyunca ensiz, əyri taxıl zolağı. Mişka ilə atası oraya gələndə gördülər ki, bütün taxılı mal-qara tələf olub. Qucaq-qucaq sünbül

yerə sorulmuşdur, boş gövdələr küleyin altında-yırğalanır. Mişkanın yadındadır ki, belə böyük və güclü atasının üz-gözü necə dəhşətələ əyildi və tozlu üzünə yavaş-yavaş yaş axdı. O zaman Mişka da ona baxıb ağladı...

Geri qayıdan baş atası bostançıdan soruşdu:

– De görüm, Fedot, mənim taxılıma mal-qaranı kim buraxdı?

Bostançı ayağının altına tüpürüb, belə cavab verdi:

– Dükənçi mal-qaranı bazara sürürdü, qəsdən sənin səhnəyə buraxdı...

...Atası skamyanı yaxına çəkib, danışmağa başladı:

– Dükənçi və başqa varlılar torpaqların hamısını tutmuşdular, kasıblar isə ökməyə yer tapmırdılar. Bax, təkə bizim stanitsada deyil, hər yerdə belə idi. O zaman onlar bizi çox incidirdilər... Yaşamaq çətinləşdi, mən çoban oldum, sonra isə hərbi qulluğa apardılar. Hərbi qulluqda vəziyyətim pis idi. Zabitlər hər bir xırda şeyin üstündə şillə çəkirdilər... Sonra bolşeviklər və onların Lenin ləqəbli böyükləri zahir oldu. Öz-özlüyündə o, deyəsən, sadə adamdır, amma çox ağıllıdır, qanı bizim kəndli qanıdır. Bolşeviklər bizə elə sözlər dedilər ki, ağzımız açılıra qaldı. "Siz, mujiklər və fəhlələr, – dedilər, – niyə maymaqlıq edirsiniz?... Ağaların və rəislərin boy-nuna vurub, lap murdar süpürgə ilə qovun! Hər şey sizindir!..."

Bax, elə bu sözləri ilə onlar bizi silkələdilər. Biz fikirləşib gördük ki, doğrudur. Torpağı və malikanələri ağaların öləndən aldıq, ancaq pis yaşamaq onların xoşuna gəlmədi, acıqlandılar və biz mujiklərin və fəhlələrin üzərinə qalxdılar... Başa düşdün, oğlum?

Bolşeviklərin böyüyü həmin Lenin isə, cütü yeri kətanla qazıb qaldıran kimi, xalqı ayağa qaldırdı. Soldatları və fəhlələri topladı, ağaları döyməyə başladı. Küllərini göyə sovurdu! Soldatlar və fəhlələr Qızıl qvardiya adlandırıldılar. Bax, mən də Qızıl qvardiyada qulluq etdim. Biz çox böyük bir evdə yaşayırdıq, onun adı Smolnı idi. Oranın dəhlizləri çox uzundur, oğlum, otaqları da o qədər çoxdur ki, adam aza bilər.

Bir dəfə gecə mən qapıda keşik çəkirdim. Bayır soyuq idi, mənim əynimdə isə təkə şinel vardı. Külək qılınc kimi kəsirdi... Həmin evdən iki adam çıxıb, mənim yanımdan keçirdi. Yaxın gəldilər, onlardan birinin Lenin olduğunu bildim. Mənə yaxınlaşıb nəvazişlə soruşdu:

– Üşümürsən ki, yoldaş?

Mən isə ona dedim:

– Yox, yoldaş Lenin, nəinki soyuq, hətta heç bir düşmən bizi sındıra bilməz! Hakimiyyəti biz heç də burjuaziyaya vermək üçün ələ keçirməmişik!..

O güldü və mənim əlimi bərk-bərk sıxdı. Sonra yavaş-yavaş darvazaya tərəf getdi.

Atası susdu, cibindən tütün kisəsini çıxartdı, kağızı xışıldada-xışıldada бүkdü, kibrit çəkdi və Mişka onun kürən, cəddüklü biğinin üstündə, səhərlər gicitkən yarpaqlarından sallanan şək kimi duru və parıldayan göz yaşını gördü.

– Bax, o belə idi. Hamının qayğısına qalırdı... Hər bir soldat üçün ürəyi yanırıdı... Sonralar mən onu tez-tez görürdüm. Yanımdan keçəndə, hələ uzaqdan mənə görüb gülümsəyər və soruşardı:

– Deməli, burjuylar bizi məhv edə bilməzlər, eləmi?

Mən ona deyirdim:

– Onların buna gücü çatmaz, yoldaş Lenin!

Onun dediyi kimi də oldu, oğlum! Torpaqları, fabrikləri biz öz əlimizə aldığımızı soran varlıların isə daldından dəydik!.. Böyüyəndə unutmama ki, sənə atan matros olub və döy il kommuna uğrunda qan töküüb. O vaxtdək mən də öləcəyəm, Lenin də öləcək, bizim işimiz isə əslər boyu yaşayacaq! Böyüyəndə atan kimi sən də Sovet hakimiyyəti uğrunda vuruşacaqsanmı?

– Vuruşacağam! – deyər Mişka qışırdı, çarpayıdan sıçradı, qollarını qaldırıb atasının boynundan asılmaq istədi və babasının yanında uzandığını unudaraq, ayağını onun qanının üstünə qoydu.

Baba bərk niçiqdadi, əlini uzadıb Mişkanın kəkilindən yapışmaq istədi, ancaq atası Mişkanı qucağına aldı və o biri otağa apardı.

Mişa elə onun qucağında yuxuladı. Əvvəlcə, qərribə bir insan olan Lenin haqqında, bolşeviklər haqqında, müharibə və paroxodlar haqqında xeyli düşündü. Bir azdan mürgü əsnasında təmkinli səslər eşitdi, xoş təp və tənəkəyi iyni duydu, sonra gözləri qapandı, sanki göz qaşqlarını kim isə ovçunun içi ilə sıxdı.

Gözünü təzəcə yummuşdu ki, yuxuda şəhər gördü: geniş küçələr, tükülmüş küllün içində toyuqlar eşələnir; stanitsada toyuq çəxdursa, şəhərdə onların sayı-hesabı yoxdur. Eyni ilə atasının nəğil etdiyi evlər: üstü təzə qamışla örtülmüş çox böyük bir daxma, onun borusu üstündə daha bir daxma var, onun da borusunda bir daxma, on yuxarıdakı daxmanın borusu isə göyə dirənmişdir.

Mişka küçə ilə gedir, başını yuxarı tutub baxır, birdən haradansa düz qarşısına qırmızıköynöklü, hündürboylu bir adam çıxır.

– Sən, Mişka, nə üçün boş-boş veyillənirsən? – deyər o, məhraban-casına soruşur.

– Məni babam oynamağa buraxıb, – deyər Mişka cavab verir.

– Sən bilirsənmi mən kiməm?

– Yox, bilmirəm...

– Mən yoldaş Leninəm!..

Mişkanın qorxudan dizləri bükdü. İstədi əkilsin, ancaq qırmızıköynöklü kişi onun, Mişkanın qolundan tutdu və dedi:

– Səndə, Mişka, birqəpiklik də vicdan yoxdur! Sən yaxşı bilir-sən ki, mən yoxsul xalqın yolunda vuruşuram, bəs nə üçün mənim qoşunuma daxil olursan?..

– Məni babam buraxmır!.. – deyər Mişka özünü doğrultmağa baş-ladı.

Lenin yoldaş dedi: – Di özün bil, ancaq sənsiz mənim işim yaxşı getmir! Görək sən mənim qoşunuma daxil olasan, vəssalam!..

Mişka onun əlindən yapışdı və mətanətlə dedi:

– Di yaxşı, mən sorğu-sualsız sən qoşunuma daxil olacağam və yoxsul xalq uğrunda vuruşacağam. Ancaq babam bunun üstündə məni çubuqla döysə, sən məni, müdafiə etməlisən!..

– Mütləq edərim, – deyib yoldaş Lenin küçə ilə getdi, Mişka isə hiss etdi ki, sevincdən nəfəsi tutulur, hava çatışmır, o qışqırmaq, bir şey demək istədi, amma dili quruyub damağına yapışmışdı...

Mişka yataqda tərpendi, babasını təpiklədi və yuxudan ayıldı.

Babası yuxuda mırıldayıb, dodaqlarını çeynəyir, pəncərədən isə gölün o tayında səmanın zərif-zərif ağardığı və şərqdən üzən bulud-ların çəhrayı qanlı köpük kimi burula-burula qalxdığı görünürdü.

O vaxtdan hər axşam atası Mişkaya müharibə haqqında, Lenin haqqında, hansı ölkələrdə olduğu haqqında danışdı.

Şənbə günü axşam icraiyyə komitəsinin gözetçisi həyəət alçaq-boylu, şinelli, qoltuğunda dəri portfel tutmuş bir adam gətirdi. Babanı çağırıb dedi:

– Budur, yoldaş sovet əməkdaşını sizin mənzilinizə gətirmişəm. O, şəhərdən gəlmədir və sizdə gecələyəcəkdir. Ona gecələməyə yer verin, baba.

– Biz, əlbəttə, etiraz eləmirik, – deyər baba cavab verdi.
– Mandatınız necə, varmı, cənab yoldaş?

Mişka babanın alimliyinə təəccüb etdi və barmağını ağzına so-xaraq, qulaq asmaq üçün dayandı.

– Vardır, babacan, hər şey vardır! – deyər qoltuğunda dəri portfel olan adam gülümsədi və otağa keçdi.

Baba onun, Mişka da babanın dalınca otağa girdilər. – Siz nə məsələ üçün bizim stanitsaya gəlmisiniz? – deyər gedə-gedə baba soruşdu.

– Mən gəlmişəm seçki keçirməyə. Sovetə sədr və üzvlər seçə-cəyik.

Bir qədər keçmiş Mişkanın atası da xırmandan gəldi. Yad adamla salamlaşdı və Mişkanın anasına şam hazırlamağı tapşırı. Şamdan sonra atası və yad adam skamyanın üstündə yanaşı oturdular. Yad adam dəri portfeli açdı, oradan bir dəstə kağız çıxartdı və Mişkanın atasına göstərdi. Mişka səbir edə bilmir, onların yanında vurnuxur, kağızlara baxmaq istəyirdi. Atası bir kağız götürüb, Mişkaya göstərdi.

– Bax, Mişka, Lenin bu özüdür!

Mişka şəkli atasının əlindən qapdı, gözlərini ona zillədi və təə-cübdən ağzi açıq qaldı: kağızda ayaq üstə kiçik bir adam dayan-mışdı, əynində isə heç də qırmızı köynək deyil, pəncək vardı. Bir əli şalvarının cibində, o biri əli ilə isə qabağı göstərirdi. Mişka gözlərini ona zillədi, bir an içərisində hər cizgisini möhkəm, hətə-rəfli, həmişəlik yadında saxladı. Yad adam şəkli Mişkanın əlindən aldı, portfeli möhkəm bağladı və yatmağa getdi. Paltarını soyunub uzandı, şineli üstünə çəkdi, yuxulamağa başlayırdı ki, qapının cırlıt-ısını eşitdi. Başını qaldırdı.

– Gələn kimdir?

Kiminsə yalın ayaqları döşəmə üzərində şappıldayırdı.

– Kimdir gələn? – deyər o yenidən soruşdu və gözlənilmədən Mişkanı çarpayının yanında gördü.

– Sənə nə lazımdır, balaca?

Mişka bir dəqiqə dinnməzə dayandı, sonra cürətlənib pıçılı ilə dedi:

– Sən, əmican, bilirsən nə var... sən Lenini mənə ver!..

Yad adam susub, başını çarpayıdan uzadıb Mişkaya baxırdı.

Mişkanı qorxu bürüdü: birdən xəsislik edib verməyə? Səsinin titrəyişini saxlamağa çalışaraq, tələsə-tələsə, boğula-boğula pıçıl-dadı.

– Sən onu həmişəlik mənə ver, mənşə sənə... mən sənə yaxşı tənəke qutu bağışlayaram, bir də, aşıqlarımın hamısını verərəm və... – Mişka əlini bərk yelləyib dedi: – Həm də atamın mənə gətirdiyi çəkmələri verərəm.

– Axı Lenin sənə nəyinə lazımdır? – deyə yad adam gülümşəyərək soruşdu.

“Verməz!..” deyə Mişka düşündü. Başını aşağı əydi ki, göz yaş görünməsin. Sonra yavaşca dedi:

– Deməli, lazımdır!

Yad adam güldü, balşın altından portfeli çıxartdı və şəkli Mişkaya verdi. Mişka onu köynəyinin altında sinəsinə basdı, bərk-bərk ürəyinə sıxdı və otaqdan güllə kimi çıxdı. Babası yuxudan ayılıb soruşdu:

– Həraları dolaşırsan, gecəquşu? Dedim sənə ki, gecə süd içmə, bax indi!.. Çirkab vedrəsinə işə, səni həyəətə aparmağa mənim həvəsim yoxdur!

Mişka dinnəzcə uzandı: iki əli ilə şəkildən yapışdı, çönməyə qorxurdu: birdən şəkil əzilər. Elə o cür də yuxuladı. Alaqaranlıqda yuxudan oyandı. Anası inəyi yenidən sağıb, naxıra qovmuşdu. Mişkanı görə, əlini-əlinə vurdu.

– Nədir sənə rahatlıq verməyən, ay dəcə! Belə tezdən niyə durmusan?

Mişka köynəyinin altında şəkli sıxdı, anasının yanından keçib xırmana getdi, anbarın altına girdi.

Anbarın ətrafında ayıpəncəsi bitmişdi, gicitkən da yaşıl, keçilməz divar tək qabarmışdı. Mişka anbarın altına girdi, tozu və toyuq peyini əli ilə yığdı, ayıpəncəsinin qocalıqdan saralmış yarpağını qopartdı və şəkli ona büküb, üstünə daş qoydu ki, külək aparmasın.

Səhərdən axşamədək yağış yağdı. Göyün üzünü göy çadır örtüdü; həyətdə gölməçələr köpükləndi, küçədən sel axdı.

Mişka evdə oturmağa başladı. Atası ilə babası icraiyyə komitəsinə getməyə hazırlaşdıqları zaman qaş qaralırdı. Mişka əyri, palçıqlı pillələrlə niqıldaya-niqıldaya artırmaya çıxdı və otağa keçdi. Səqfin altında papiros tüstüsü sürünürdü, otaq ağzınadək adamlı dolu idi. Pəncərənin yanında, stolun başında yad adam öyləmişdi, oraya toplaşan kazaklara nə isə danışırdı.

Mişka yavaşca lap dala keçdi və skamyada oturdu.

– Kim buna tərəfdardır ki, Foma Korşunov sədr olsun? Xahiş edirəm əlinizi qaldırasınız!

Mişkanın qabağında oturan Proxor Lisenko – dükənçinin yeznəsi, qışqırdı:

– Vətəndaşlar!.. Xahiş edirəm, onun namizədliyini geri götürösiniz. Onun əxlaqı təmiz deyil. Hələ çoban ikən bizim sürünü qoruyanda bu məlum olmuşdu!..

Mişka gördü ki, çəkməçi Fedot pəncərənin içindən düşüb, əllərini yelləyə-yelləyə qışqırdı.

– Yoldaşlar, varlılar istəməzlər ki, çoban Foma sədr olsun, çünki o, proletariatdır və Sovet hakimiyyətinə tərəfdardır!..

Qapının yanında dəstə ilə dayanmış varlı kazaklar ayaqlarını yerə tappıldadıb, fit çaldılar. İcraiyyə komitəsində səs-küy qalxdı.

– Çoban lazım deyil!

– Hərbi qulluqdan gəlib, qoy yenə gedib çobanlıqını ələsin!..

– Rədd olsun Foma Korşunov! Mişka skamyanın yanında dayanandan atasının rəngi qaçmış üzünə baxdı və qorxudan ağappaq ağardı.

– Səs salmayın, yoldaşlar!.. Yoxsa iclasdan çıxardaram! – deyə yad adam yumruğu ilə stolu döyərək bağardı.

– Kazaklardan öz adamımızı seçərik!..

– Lazım deyil!..

– İstə-ə-mi-rik... anası gorbagor olsun!.. – deyə kazaklar bağırışdılar, hamıdan da bərk dükənçinin yeznəsi Proxor çıxırdı.

Canlı, kürənbığ, qulağında tana, əynində cırıq, yamaqlı pəncək olan kazak skamyanın üstünə sıçradı:

– Qardaşlar!.. Bir görün iş necə çünür! Varlılar zorla öz adamlarını sədr etmək istəyirlər!.. Sonra yenə...

Bağırır içərisində Mişka ancaq tanalı kazakın qışqıra-qışqıra dediyi ayrı-ayrı sözləri eşitdi:

– Torpağı... təzədən bölüşdürəcəm... kasıblara kəsikli yeri... özləri üçün qaratorpağı götürəcəklər...

– Proxor sədrliyə!.. – deyə qapının yanından bağırıldı.

– Pro-xo-ru!.. Ho-ho-ho!.. Ha-ha-ha!

Zorla sakitləşdilər. Yad adam qaşqabağını sallayaraq, tüpürəcəyini sıçrada-sıçrada uzun-uzadı nə isə qışqırdı.

“Yəqin söyür” – deyə Mişka fikirləşdi. Yad adam bərkdən soruşdu:

– Kim Foma Korşunova tərəfdardır?

Skamyaların üstündə çox əllər qalxdı. Mişka da əlini qaldırdı. Kim isə bir skamyadan başqasına atıla-atıla bərkdən saydı:

– Altmış üç... altmış dörd, – Mişkaya baxmadan barmağı ilə onun qaldırılmış əlini göstərib qışqırdı: – Altmış beş!

Yad adam kağıza nə isə yazdı və qışqırdı:

– Kim Proxor Lisenkova tərəfdardır, xahiş edirəm əlini qaldırsın! İyirmi yeddi varlı kazak və dəyirmançı Yeqor yekdilliklə əllərini qaldırdılar. Mişka da ətrafına baxıb, əlini qaldırdı. Səsləri sayan adam ona yaxınlaşıb yuxarıdan aşağı baxdı və qulağından bərk yapışdı.

– Ay avara!.. İtil burdan, yoxsa əzişdirərəm! Birçə sən qalmışdın səs verməmiş..

Ətrafdakılar gülüşdülər, həmin adam isə Mişkanı qاپiya tərəf aparıb, kürəyindən itələdi. Babası dalaşan zaman atasının dediyi sözlər Mişkanın yadına düşdü, o, palçıqlı pillələrlə sürüşə-sürüşə düşkən qışqırdı:

– Buna sənin ixtiyaratın yoxdur!..

– Mən sənə göstərəm ixtiyarat nədir!..

Bütün təhqirlər kimi bu təhqir də çox acı idi

Evə gələndən sonra Mişka bir az ağladı, anasına şikayətləndi, anası isə hirsli-hirsli dedi:

– Lazım olmayan yerə getmə! Hansı deşik gəldi, burununu soxursan!.. Sənin əlindən lap tənqə gəlmişəm!

Ertəsi gün səhər stolun başında yeməyə oturdular, yeyib qurtarmamış uzaqdan yavaş musiqi səsi eşitdilər. Atası qaşığı yerə qoyub, biglarnı silə-silə dedi:

– Bu ki hərbə orkestrdir!

Mişkanı skamyanın üstündən sanki külək qopartdı. Dəhlizdə qapı örtüldü, pəncərədən tez-tez tap-tap-tap-tap səsləri eşidildi.

Atası ilə babası da heyətə çıxdılar, anası da pəncərədən boylandı.

Qızıl əsgərlərin yaşıl, dalğalanan sıraları küçənin axırına axışdı. Qabaqda musiqiçilər çox böyük boruları üfürür, baraban guruldayırdı, stanitsanı danqılı səsi bürümüşdü.

Mişkanın gözləri dörd oldu. O, özünü itirmiş halda bir yerdə fırlanıb qaldı, sonra yerindən götürülüb, musiqiçilərə tərəf qaçdı. Ürəyi sevincdən döyündü, qəhərləndi... Mişka qızıl əsgərlərin toz basmış şən üzlərinə, ovurdularını qürurla şırıxdən musiqiçilərə baxdı və dərhal qət etdi: “Onlarla bərabər vuruşmağa gedəcəyəm!..”

Yuxusu yadına düşdü, bilmədi cəsəret ona haradan gəldi. Axırını əsgərin patron çantasından yapışdı.

– Siz hara gedirsiniz? Vuruşmağa?

– Bəs hara? Əlbəttə, vuruşmağa!

– Siz nə uğrunda vuruşursunuz?

– Sovet hakimiyyəti uğrunda, səfehciyəz! Gəl bura, ortalığa gəl!

Mişkanı cərgələrin arasına itələdi, kim isə gülə-gülə onun kökilli peysərini şappılatdı, o biri gedə-gedə cibindən bir parça çirkli qənd çıxarıb, onun ağzına soxdu. Meydanda haradansa, qabaq sıralardan qışqırdılar:

– Du-ur!..

Qızıl əsgərlər dayandılar, meydana səpələndilər, məktəb hasarının altında, sərinde sıx dəstə ilə uzandılar. Üzü qırxıq, böyründən qilinc asılmış ucaboy qızıl əsgər Mişkaya yaxınlaşdı, dodaqlarını təbəssümlə büzərək soruşdu:

– Sən haradan azıb gəlibsən?

Mişka özünü dartdı, sürüşən şalvarını çəkə-çəkə dedi:

– Sizinlə bərabər vuruşmağa gedirəm!

– Yoldaş kombat, onu özünə köməkçi götür! – deyən qızıl əsgərlərdən biri səsləndi.

Ətrafdakılar qəhəqlə ilə gülüşdülər. Mişka gözlərini tez-tez qırırdı, lakin “kombat” kimi qəribə bir ləqəb daşıyan kişi qaşlarını çatıb, ciddi halda qışqırdı:

– Nə kişnəyirsiniz, axmaqlar?! Əlbəttə, biz onu götürürük, ancaq bir şərtlə... – Kombat Mişkaya tərəf döndü və dedi: – Bu nədir, birasırmalı şalvar geyibsən, belə olmaz, sən öz gorkəminlə bizi biabır edərsən!.. Bir bax: mənim iki aşırman var, hamıda iki-ikidir. Qaç evə, qoy anan ikinci aşırmanı tiksin, biz isə səni burada gözləyirik... – Sonra o, hasara sarı döndü, göz vuraraq səsləndi: – Tereşşenko, get tozə gələndən qızıl əsgərə tufəng və şinel gətir!

Hasarın altında uzananlardan biri ayağa qalxdı, əlini alına aparıb:

– Baş üstə, – deyən cavab verdi və hasar boyunca tez-tez getdi.

– Di, tez ol, qaç! Qoy anan o biri aşırmanı tez tiksin!.. – Mişka kombata ciddi nəzərlə baxıb dedi:

– Bax, mənə aldatmayısan ha!

– Sən nə danışırsan? Heç elə şey olar?..

Meydan evdən uzaqdır. Mişka evə çatanadək tənqəfəs oldu. Nəfəs ala bilmirdi. Darvazanın yanında qaça-qaça şalvarını çıxartdı və ayaqyalın özünü otağa saldı.

– Anacan!.. Şalvar!.. Aşırma tik!..

Daxma sakitdir. Peçin üstündə qara-milçəklər dəstə ilə vızıldadır. Mişka həyəti dolandı, xırmana, bostana baş vurdu. Atası da, anası da, babası da yox idi. Otağa qaçdı, gözünə bir torba sataşdı. Bıçaqla uzun bir parça kəsdı; ancaq tikməyə vaxt yoxdur, həm də Mişka tikməyi bacarmır. Tələsik onu şalvarına bağladı, çiyindən salladı, bir də qabaqdan bağladı, tez anbarın altına cumdu.

Daşı götürdü, Leninin onu, Mişkanı göstərən əlinə öteri nəzər saldı, dərindən nəfəs alıb pıçıldadı:

– Bax, görürsənmi?.. Mən də sənin qoşununa daxil oldum!

Şekli səliqə ilə ayırpəncəsi yarpağına bükdü, qoltuğunun altına soxdu və çaparaq küçəyə çıxdı. Bir əli ilə şəkli sinəsinə basır, o biri əli ilə şalvarını dartır. Qonşularının hasarı yanından qaçarkən qonşunu səslədi:

– Anisimovna!

– Hə, nə var?

– Bizimkilərə də ki, mənsiz nahar eləsinlər!..

– Sən hara uçursan, nadinc?

Mişka əlini yellətdi:

– Hərbi qulluğa gedirəm!..

Meydana çatdı və donub qaldı. Meydanda bir nəfər də yoxdu. Hasarın altı papiros kötüyü, konserv qutusu ilə dolu idi, kiminsə cırıq patavaları qalmışdı, stanitsanın lap qurtaracağında isə musiqi guruldayır, hamar yol ilə gedənlərin addım səsləri eşidilirdi.

Mişkanın boğazından hönkürtü popdu, o qışqırdı və əsgərlərə çatmaq üçün var gücü ilə onların dalınca qaçdı. Çatardı da, ancaq dabbağın evinin qabağında yol üstündə sarı, uzun quyruqlu köpək uzanıb, dişlərini qıcamışdı. Mişka o biri küçəyə qaçanadək no musiqi, nə də ayaq tappılıtsı eşidildi.

İki gündən sonra stanitsaya qırx nəfərdən ibarət bir dəstə gəldi. Soldatların ayaqlarında boz keçə çəkmə, əyinlərində yağlı fəhlə pəncəyi var idi. Mişkanın atası icraiyyə komitəsindən nahara gələndə babasına dedi:

– Atacan, anbarda taxıl hazırla. Ərzəq dəstəsi gəlib. Sapalaq başlanı.

Soldatlar həyətlərə gedir, anbarlarda torpağı süngü ilə yoxlayır, basdırılmış taxılı çıxardır və arabalarda ictimai anbara daşıyırdılar. Sədrin yanına gəldilər. Qabaqdakı soldat çubuğu sümürə-sümürə babadan soruşdu:

– Babacan, taxıl basdırmısan? Boynuna all!

Baba saqqalını sığalladı və iftixarla dedi:

– Mənim ki, oğlum kommunistdir!

Anbara getdilər. Çubuq çökən soldat daqqanı nəzəri ilə ölçdü və gülümsədi.

– Babacan, bax, bu daqqadan apar, qalanı isə sənin yeməyin və toxumluc üçün qalsın.

Baba qoca səmənd atı arabaya qoşdu, nıqqıldadı, inildədi, səkkiz torba doldurdu, qəmli-qəmli əlini yellətdi və taxılı ictimai anbara apardı. Mişkanın anası taxılı heyfilsilənərək bir qədər ağladı. Mişka isə taxılı torbalara doldurmaqda babasına kömək etdi və keşiş oğlu Vitka ilə oynamağa getdi.

Mətbəxdə təzəcə oturub, kağızdan kəsilmiş atları döşəmənin üstünə sərmışdilər ki, həmin soldatlar mətbəxə girdilər. Keşiş baba donu ayağına dolaşa-dolaşa onları qarşılamağa çıxdı, bir az vurmuxdu, otağa keçmələrini xahiş etdi, lakin çubuqlu soldat ciddiyyətlə dedi:

– Anbara gedək! Taxılı harada saxlayırımsız?

Saçları pırtlaşmış keşiş arvadı otaqdan çıxdı, hiyləgərcəsinə gülümsədi:

– Təsəvvür edin ki, ağalar, bizdə zərrə qədar taxıl yoxdur!..

Ərim hələ pıxoda getməmişdir...

– Zirzəmi necə, varımızdır?

– Xeyr, yoxumuzdur... Biz övvəllər taxılı anbarda saxlayırdıq...

Mişka Vitka ilə bərabər mətbəxdən geniş zirzəmiyə necə keçdiyini xatırlayıb, başını keşiş arvadına tərəf çevirərək dedi:

– Biz Vitka ilə mətbəxdən zirzəmiyə keçərdik, unutmusan?

Keşiş arvadı ağappaq ağararaq güldü:

– Sən yanılırsan, bala!.. Vitya, gedib bağda oynasanız! Çubuqlu soldat gözünü qıydı, Mişkaya baxıb gülümsədi:

– Ora necə düşmək olar, qoçaq?

Keşiş arvadı barmaqlarını şıqqıldadaraq dedi:

– Doğrudanmı siz axmaq uşağın sözüne inanırımsız? Mən sizi inandırırım, cənablar, bizim zirzəmiyiz yoxdur!

Keşiş baba donunun ətkələrini yelləderək dedi:

– Bəlkə yemək meyliniz var, yoldaşlar, otağa gedək!

Keşiş arvadı Mişkanın yanından keçərkən onun qolunu bərk çimdiklədi və nəvazişlə gülümsədi:

– Gedin, balalarım, bağa, burada mane olmayın!

Soldatlar bir-birinə göz vurub, tufəngin qundağı ilə döşəməni taqıldada-taqıldada mətbəxi dolandırlar. Divarın dibindən stolu çəkdilər, qaba kətanı qoparıdılar. Çubuqlu soldat döşəmə taxtasını qaldırıb baxdı və başını tərpətdi:

– Heç utanmırsınız? Deyirdiniz taxıl yoxdur, zirzəmi ağzınadək buğda ilə doludur!..

Keşiş arvadı Mişkaya elə baxdı ki, Mişkanı döhşət bürdü və o, tez evə qaçmaq istədi. Ayağa qalxıb hüyətə çıxdı. Onun dalınca keşiş arvadı da döhliyə çıxdı, için-için ağlayaraq, Mişkanın saçlarından yapışmış döşəmənin üstündə sürüməyə başladı.

Mişka onun əlindən zorla qurtarıb, dalına baxmadan evlərinə qaçdı. Göz yaşlarından boğula-boğula bütün əhvalatı anasına nəğil etdi; anası isə başını tutub, ancaq bunu dedi:

– Sənin əlindən hara gedim?.. Nə qədər səni əzişdirməmişəm, rədd ol gözümlün qabağından!..

O vaxtdan bəri həmişə Mişka bir şeydən inciyən kimi anbarın altına girir, daşı qaldırıb, ayıpəncəsi yarpağını açar və kağız göz yaşları ilə isladaraq, öz dərini Leninə danışar, onu incidəndən şikayətlənərdi.

Bir həftə keçdi. Mişka danıxdı. Oynamağa adam yox idi. Qonşuların uşaqları onunla dostluq etmirdilər. “Sırtıqçığaz” ləqəbinə böyüklərdən eşidilmiş bir ləqəb də artırıldı. Mişkanın ardınca qışqırıldılar:

– Ey, səninləyəm, bala kommunist! Kommunist düşüyü, bura bax!..

Bir dəfə Mişka qaş qaralanda göldən evə gəldi; daxmaya girməmiş eşitdi ki, atası necə kəskin danışır, anası isə ölü üstündə olduğu kimi, ağı deyib ağlayır. Mişka gözə görünmədən qayıpı yaxınlaşdı, gördü atası şinelini büküb, indi də çəkmələrini geyir.

– Sən hara gedirən, atacağım?

Atası gülüb dedi:

– Ananı sakitləşdir, oğlum!.. Öz hönkürtüsü ilə ürəyimi parçalayır. Mən müharibəyə gedirəm, o isə buraxmır!..

– Mən də səninlə gedirəm, atacağım!

Atası belinə kəmərlə bağladı və lentli şapkasını başına qoydu.

– Sən doğrudan da qərribə oğlansan! İkimiz birdən gedə bilmərik!.. Bax, mən qayıdandan sonra sən gədersən, yoxsa taxıl yetişəndə onu kim yığar? Anan təsərrüfat işlərinə baxır, baban isə qocalıbdır!..

Mişka atası ilə vidalaşarkən göz yaşlarını saxladı. Hətta gülümsədi də. Anası, birinci dəfəki kimi atasının boynundan sallandı, atası onu zorla qopartdı, babası isə ancaq boğazını anıtladı və soldatu öpərək qulağına pıçıldadı:

– Fomacan... oğlum!.. Bəlkə getməyəsən? Bəlkə sənəz bir töhər?.. Birdən səni öldürərlər, onda biz məhv olarıq!..

– Boşla, ata... Belə yaramaz. Hər birimiz özümüzü qorumaq üçün arvadın ətəyi altına girsək, onda hakimiyyəti kim müdafiə edər?

– Yaxşı, nə etmək, indi ki, sənin işin haqdır, get.

Baba üzünü o tərəfə çevirdi və gizləncə göz yaşını sildi. Atanı icraiyyə komitəsində yola saldılar. İcraiyyə komitəsinin hüyətində iyirmi nəfərədək tufəngli adam toplaşmışdı. Mişkanın atası da tufəng götürdü və Mişkanı son dəfə öpərək, qalan adamlarla birlikdə küçə ilə stanitsanın axırına doğru addımladı.

Mişka evə babası ilə birlikdə qayıtdı. Anası yırgalana-yırgalana dalda gəlirdi. Stanitsada hərədən it hürüşməsi eşidilir, tək-tək işıq yanırırdı. Stanitsa, qarlıların qara şala büründükləri kimi, gecə qaranlığına bürünürdü. Narın yağış yağırdı, haradasa, stanitsanın qurtaracağına, çöl üzərində ildırım çaxdı və göy guruladı.

Evə yaxınlaşdılar. Bütün yolu dinməzəcə gələn Mişka babasından soruşdu:

– Babacan, atam kimin üstünə vuruşmağa getdi?

– Əl çək!

– Babacan!

– Hə?

– Atam kimlə vuruşacaq?

Baba darvazanın rəzasını saldı, sonra belə cavab verdi:

– Stanitsamızın yaxınlığında pis adamlar zahir olublar. Camaat onlara bəndə deyir, mənəcə onlar sadəcə quldurdular... Bax, sənin atan da onlarla vuruşmağa getdi.

– Onlar çoxdurlarını, babacan?

– Deyirlər ki, iki yüz nəfər olar... Di yaxşı, dəcə, get yat, bəzdir gəzdiyin!

Gecə Mişka səsdən oyandı. Ayılıb çarpayını əli ilə yoxladı, babası yox idi.

– Babacan, hardasan?

– Sus, yat, nadinc!

Mişka qalxdı və əli ilə yoxlaya-yoxlaya pəncərənin qabağına gəldi. Babası alt tuman-köynəkdə skamyada oturub, başını açıq pəncərədən bayıra çıxararaq, qulaq asırdı. Mişka da diqqətlə qulaq asdı və sükut içərisində stanitsanın axırında güllələrin necə saqqıldadığını eşitdi, sonra yayılım atəşi başladı.

Tax!.. Ta-ta-rarax!.. Ta-rax!

Sanki mıx çalırıldı.

Mişkanı qorxu bürüdü. Babasına sıxıldı və soruşdu:

– Güllə atan atamdır?

Babası susdu, anası isə təzədən ağladı və ağı deməyə başladı.

İşıqlananadək stanitsanın axırında atışma səsi eşidildi, sonra tamam sakitlik çökdü. Mişka skamyanın üstündə büzüşüb, ağır yuxuya getdi. Gün çıxanda küçə ilə icraiyyə komitəsinə tərəf bir dəstə atlı çapdı. Baba Mişkanı oyatdı, özü isə həyəətə qaçdı.

İcraiyyə komitəsinin həyətində tüstü qara sütun kimi göyə qalxırdı, od tikintilərə keçdi. Küçələrdə atlılar vurnuxurdular. Onlardan biri həyəətə tərəf çapıb, babaya qışqırdı:

– Atımız varmı, qoca?

– Var...

– Qoş, get stanitsanın qurtaracağına! Sizin kommunistlərin meyitləri kolluqdadır!.. Doldur arabaya gətir, qoy qohumları onları basdırsınlar!..

Baba tez səməndi qoşdu, cilovları titrəyən əllərinə aldı və ləhrəm yerləşlə həyətdən çıxdı.

Stanitsa üzərində qışqırtı ucaldı, atdan düşmüş banditlər xırmamlardan otu daşıyıb aparır, qoyunları kəsirdilər. Onlardan biri Anisimovnanın həyəti yaxınlığında atdan yerə sıçradı və evə girdi. Anisimovnanın yoğun səsle necə uladığını Mişka eşitdi. Bandit isə qılıncını taqqıldada-taqqıldada artırmaya çəkdi, oturdu, çəkmələrinin çıxartdı, Anisimovnanın güllü bayram şalını iki parçaladı, öz çirkli patavalarını tulladı və ayaqlarını şalın parçalarına bürüdü.

Mişka otağa girdi, çarpayıya uzandı, başını yastığın altına soxdu, yalnız darvaza cırlıdayan zaman ayağa qalxdı. Artırmaya qaçdı, gördü ki, göz yaşından saqqalı islanmış baba atı həyəətə çəkir.

Dalda, arabada ayaqyalın bir kişi uzanıb, qollarını geniş açıb, başı atılıb-düşür, arabanın dalına döyür, taxtalarını üstünə qatı, qara qan axır...

Mişka səndələyə-səndələyə arabaya yaxınlaşdı, arabadakı kişinin qılınc zərbəsindən eybəcərleşmiş üzünə baxdı: ağaran dişləri görünür, sümüklə bərabər doğranmış yanağı sallanır, qanlı dolmuş bərələ gözünün üstündə yırğalana-yırğalana böyük yaşıl milçək oturmuşdur.

Mişka onun kim olduğunu başa düşməyərək, dəhşətdən əsə-əse nəzərini çevirdi və onun döşündə matros köynəyinin qana bulanmış göy, ağ zolaqlarını görəndə diksindi, sanki daldan kim isə onun ayaqlarından vurdu – geniş açılmış gözləri ilə hərəkətsiz qara üzə baxıb arabaya sıçradı.

– Atacan, qalx! Əziz ataçığım!.. – Bunu deyib, arabadan yıxıldı, qaçmaq istədi, amma ayaqları büküldü, o, iməkləyə-iməkləyə artırmaya süründü və başını qumun üstünə qoydu.

Babanın gözləri dərin çuxura düşmüşdü, başı əsir, dartınır, dodaqları səssizcə nə isə piçıldayırdı.

Uzun zaman Mişkanın başını sığalladı, sonra onun üzüqoylu çarpayının üstündə uzanmış anasına baxıb piçıldadı:

– Gedək, nəvəcan, həyəətə...

Mişkanın əlindən yapışıb həyəətə apardı... Mişka otağın qapıları ağzından çərkəkən gözələrini yumub diksindi: otaqda stolun üstündə atası dinnəzəcə və vüqarla uzanmışdı. Qanı üzündən yumuşdular, amma atanın şüşələmiş, qanlı gözü və onun üstünə qonmuş böyük yaşıl milçək Mişkanın gözələri qarşısında dayanmışdı.

Baba quyunun başında ipi açmaq üçün xeyli əlləşdi; tövləyə getdi, səməndi açdı, nə üçünse onun köptüklü dodaqlarını qolu ilə sildi, sonra onun ağzına yüyən keçirdi, qulaq asdı: stanitsanı çığırtı və qəhqəhə səsləri bürümüşdü. Həyətin yanından iki atlı keçirdi, qaranlıqda eşmənin odu közərdi, səslər eşidildi:

– Bax, biz onlara sapalmaq nə olduğunu göstərdik!.. O dünyada bilərlər ki, adamların taxılıma almaq necə olar!

At nallarının tappıltısı kəsildi, baba Mişkanın qulağına tərəf əyilib piçıldadı:

– Mən qocayam... atın belinə qalxa bilmirəm... Mən səni, nəvəcan, atın üstünə oturdum, Allahın köməyi ilə Pronin xutoruna get... Yolu mən sənə göstərəm. O musiqi ilə bizim stanitsadan keçib gedən dəstə orada olmalıdır. Onlara de ki, stanitsaya gəlsinlər: burada əksinqilabçılar dəstəsi var! Başa düşdünmü?..

Mişka dinməzəcə başını tərpətdi. Babası onu ata mindirdi, yıxılmasın deyər ayaqlarını kəndirlə yəhərə bağladı və xırmandan, gölin yanından, banditlərin qarovulxanası yanından səməndi çölə çıxartdı.

– Bax, bu dərə təpəyə çıxır, o dərənin üstü ilə get, heç bir tərəfə dönmə!.. Düz xutora çıxacaqsan. Di tərpət atı, mənim əzizim!..

Baba Mişkanı öpdü və əli ilə səməndi yavaşca vurdu.

Aylı gecədir, yol görünür. Səmənd naran löhrəm yerişlə gedir, finxırır və belində yüngül yük hiss edib, sürətini azaldır. Mişka onun cilovunu tərpədir ayağı ilə boynundan vurur, atıla-atıla silkələnir.

Bildiricilər haradasa, yetişməkdə olan yaşıl taxılın içində şən-şən civildəşirlər. Dərənin dibində bulaq suyunun şırıltısı eşidilir, külək meh gətirir.

Mişka çöldə təkləkdən qorxur: o, əlləri ilə səməndin isti boynunu qucaqlayır, üşüyə-üşüyə büzüşüb ata sıxılır.

Dərə dağa qalxır, enir, yenə dağa qalxır. Mişka geriye baxmaqdan qorxur, heç bir şey bəresində fikirləşməməyə çalışaraq, öz-özünə pıçıldayır. Qulaqları heç bir şey eşitmir. Gözləri yumulmuşdur.

Səmənd başını yırğaladı, finxırdı, addımını artırdı. Mişka göz-lərini azacıq açdı – aşağıda, dağın altında sarı işıqlar gördü. İt hürüşməsi eşidildi.

Mişkanın sinəsi bir anlığa sevinclə doldu. Səməndi ayağı ilə vuraraq qışqırdı:

– Hə-ə-ə-ə!

İt yaxında hürüdü, təpənin üstündə yeldəyirmanının tutqun ciz-giləri görünürdü.

Yeldəyirmanından səsləndilər:

– Gələn kimdir?

Mişka dinməzəcə səməndi tələsdirirdi. Yuxuya dalmış xutorda xoruzlar banladı.

– Dayan! Gələn kimdir?.. Atəş açacağam!..

Mişka qorxmış halda cilovu dartdı, ancaq səmənd, atların yaxında olduqlarını duyub kişnədi və cilovları saya salmayaraq, dartındı.

– Da-ya-an!

Yeldəyirmanının yaxınlığında güllə şaqqıldadı. Mişkanın çıxır-tısı at ayaqlarının tappılısı içərisində eşidilməz oldu. Səmənd xırl-dadı, şahə qalxdı və birdən sağ böyürü üstə yıxıldı.

Mişka bir anlığa ayağında bərk, dözülməz ağrı hiss etdi, qışqırırq dodaqlarında quruyub qaldı. Səmənd öz ağırlığı ilə onun ayağını gətdikcə daha bərk basırdı.

At ayaqlarının tappılısı yaxınlaşırdı. İki nəfər çaparaq gəldi; onlar qılınclarını cingildədə-cingildədə atdan düşdülər, Mişkaya tərəf əyildilər.

– Ay aman, bu ki, həmin oğlandı!..

– Yoxsa öldürmüşük?!

Kim isə əlini Mişkanın qoltuğu altına soxdu, tütün iyini burnuna verdi. Kiminsə sevincək səsi eşidildi:

– Sağdır!.. Deyəsən, at onun ayağını əzib!..

Mişka huşunu itirə-itirə dedi:

– Banda stanitsadır... Atamı öldürdülər... İcraiyyə komitəsinə yandırdılar, babam isə sizə əmr etdi ki, tez oraya gedəsiniz!

Mişkanın sönməkdə olan gözləri qarşısında əlvan dairələr süz-məyə başladı..

Atası yanından keçdi; o, kürən bığlarını burur, gülürdü, gözünün üstündə isə yırğalanan böyük yaşıl milçək oturmuşdu. Baba başını məzəmmətlə yırğalaya-yırğalaya gəlib keçdi, sonra anası, daha sonra isə iri alınlı balaca kişi əlini qabağa uzatmış halda addımlayıb gətdi. Onun əli düz Mişkanı göstərirdi.

– Yoldaş Lenin!.. – deyər Mişka batıq səslə qışqırdı, zorla başını qaldırdı və əllərini irəli uzadaraq gülümsədi.

MUZDURLAR

I

Danilovka qəsəbəsinin evləri dikdirli darçını dağın ətəyində, çayın hər iki tərəfindəki uca, qalın bədmüş ağacları içərisində, ətrafına köhnə, mamırlı hasar çəkilmiş bağların arasında sanki yoldan ötüb keçənlərin darıxdırıcı nəzərindən gizlənərək, bir-birinə sıxılmışdır.

Qəsəbədə yüzdən artıq həyəət var. Baş küçədə, çay boyunca bir-birindən aralı tək-tük varlı mujik həyəətləridir. Küçə ilə gedər-kən o saat görünür ki, burada işgüzar təsərrüfatçılar yaşayırlar: evlər tənəkə və kiromitlə örtülüb, kamizləri diş-diş və naxışlıdır, mavi rənglə boyanmış pəncərə qapıları küləkdən özlərindən məmnun halda cırıldayır, sanki sahiblərinin tox, qüssəsiz həyatı bərədə danışıır. Bu küçədə darvazalar taxtadan qayrılıb, möhkəmdir, çəpərlər təzədir, həyətlərdə anbarlar ağzınadək dolmuşdur, zorba itlər zəncirlərini cingildəyərkən açıqla mırıldayır, yoldan ötənlərə boğula-boğula hürürlər. Təpədən keçən o biri əyri və dar küçəni bədmüş ağacları çətir kimi örtmüşdür: küçə ağaclarını yaşıl damı altından çay kimi axır, külək toz dumanını onun altına qovur, çəpərlərin yanına tökülmüş külü burub fırladır. İkinci küçədə isə evlər deyil, evciklər düzülüb, hər pəncərədən, seyrək, çürük çəpər çəkilmiş hər bir həyətdən ehtiyac özünü açıq-aşkar göstərir.

Beş il bundan qabaq yanğın ikinci küçədəki tikintiləri dibinə-dək yaladı. Mujiklər yanmış taxta evlərin əvəzinə samanlı daxmalar tikdilər, güc-bəla daldalandılar, ancaq o vaxtdan bəri evləri yanarlardan ehtiyac əl çəkmədi, bu daxmalarda özünə möhkəm yer elədi.

Bütün kənd təsərrüfatı alətləri yanğında məhv oldu. Yazda torpağı birtəhər becərdilər, ancaq qıtlıq mujiklərin ümidini qırdı, bəllərini бүkdü, işi birtəhər sahmana salmaq, bələdan qurtarmaq haqqındakı fikirləri alt-üst oldu. Evləri yanmışlar o vaxtdan ehtiyac içində dünyanı dolaşmağa başladılar: gözib dilənirdilər, yüngül qazanc dalınca Kubana gedirdilər, amma doğma torpaq onları

hökmölə özüne çəkirdi. Danilovkaya qayıdır və ələcsiz qalıb yenidən varlı mujiklərin yanına gedirdilər:

– Ağa, muzdurluğa götür... Bir parça çörəyə qulluq edəyəm...

II

Səhər, sübh açılan kimi, keşiş Aleksandrın muzduru Naum Boytsovun yanına gəldi. Naum qonşudan xahiş edib aldığı atı arabaya qoşurdu və yaxınlaşan muzdurun ayaq səslərini çitmədi. Fikrə gətirdiyəndən, ucadan verilən gözlənilməz salamdan diksindi:

– Salam, Naum əmi!

Naum ətrafına baxdı və qoşqu qayığını çəkərək sol əli ilə papağını tərptədi.

– Salam! Niyə buyurmusan?

Təsərrüfatdan ayrılı bildiyinə sevinən muzdur üzü üstə çevrilmiş malanın üstündə oturdu və köynəyinin qolunu ovcunadək çəkərək, alından təri sildi.

– Sənə işimiz düşüb, – deyib tələsmədən sözbə başladı. Görünür, o uzun-uzadı və ətraflı danışmağa hazırlaşdı.

Naum qırılış cılovla əlləşə-əlləşə soruşdu:

– Nə işidir?

– Bilirsənmi nə işidir? Mən öz keşişimə çoxdan deyirəm: “Siz, keşiş baba, dayçanı kəsmək istəyirsinizsə, onda siz...”

– Sən uzatma! – deyər Naum onun sözünü kəsdi. – Dayçanı kəsmək lazımdır, hə? Belə də de, yoxsa mənim vaxtım yoxdur, bu saat çölə gedirəm.

– Hə də, dayça, – deyər muzdur narazı halda sözünü qurtardı.

– De ki, indi gəlirəm.

Muzdur həvəssiz ayağa qalxdı, şalvarına yapışmış təzə yonqarı çırpıdı və ayaqları altına baxaraq, laqəydlilik dedi:

– Səni mahalda tərifiyərlər, deyirlər yaxşı baytarsan... Bu, doğrudur, amma öz-özünü sən mehriban deyilsən... Səninlə heç bir xoş söhbət etməmək olmaz. Sən kobud və adamın sözünü ağzında qoyarsan!..

– Bağışla da, qardaş, anam belə doğub!

– Mən heç... əlbəttə, adam inciyər, ancaq mən kiminlə olsa danışa bilərəm.

Naumun ancaq gözləri güldü:

– Hə, hə, bir başqası ilə danış, – deyib enli yalın pəncələrini yerə düz və ağır-ağır basaraq, tələsmədən daxmaya getdi.

Muzdur küləyin haradansa gotirdiyi təzəcə tilişkəni yerdən qaldırıb burdu, ah çəkib, yanını basa-basa, dalını arvadşayağı əyə-əyə küçə ilə getdi. O, elə gedirdi ki, sanki onu bilaixtiyar külək aparırdı.

Naum daxmaya girib, mıxdan asılmış yoğun kəndiri götürdü. Düyünü aç-aça üzünü peçə tərəf çevirdi və xörək bişirən arvadına baxıb gülümsədi.

– Mən sənə deyirdim ki, bir yerdən ruzu gələcək. Keşiş Aleksandr daycanı kəsmək istəyir, muzdurunu göndərmişdi. Yarım puddan az taxıl almaram!..

– Adam göndərmişdi, nədir?.. – deyər arvadı sevincək bir də soruşdu.

– İndicə getdi.

– Bax, bu da taxıl!.. Mənsə fikir çəkirdim: yer şumlamağa gedəcəksən, amma bir tikə piroq yoxdur.

Naum gülümsədi, təbəssümdən kürən saqqalı yana əyildi, qaralmış iri dişləri göründü. Təbəssüm onu cavanlaşdırır və sərt üzünü məhraban göstərirdi.

– Sən də hazırlaş, Fyodor, kömək edərsən. Madyan isə qoy dayansın, arabadan açma, – deyər oğluna müraciət etdi.

On altı yaşlı, üzdən atasına çox oxşayan, sümüyü iri, enlikürək oğlan olan Fyodor vurnuxdu, cırıq köynəyinə təzə kəmər bağladı, atasının dalınca yola düşdü. O da yalın ayaqları ilə yeri atası kimi bərk tapdalayır, gedə-gedə atası kimi belini bükür, yaşına görə olmayan qüvvətli əllərini yellədir.

Keşiş Aleksandr öz evinin yanında onları qarşıladı. Onun quru, dərisi dartılmış üzündə qan görünürdü, alını təmiz məhrəba ilə bağlanmışdı. Məhrəbanın altından çəp göz bəbəkləri boz şıcanlar kimi ora-bura qaçırdı.

O salamlaşdıqdan sonra dedi:

– Adımı yaxına qoymur! Lap vəhşi, cinlidir!.. – Keşişin səsi yoğun, gur, alçaq boyuna, zəif bədəninə namünasib idi. – İstədim noxtalayam, məni it kimi dişlədi! Alnımdan bir parça dəri qopardı, vallah!..

Güləyən Fyodor gülməkdən özünü saxlayaraq, qıpqırmızı qızardı, ovrudları şişdi, atası isə ona ciddi baxdı və həyəət qapısına tərəf getdi.

– Hardadır?

– Tövlədə.

– Bir dənə də kəndir götürün, keşiş baba.

Keşiş ürəksiz:

– Onunla ehtiyatlı olmaq lazımdır, – dedi.

– Birtəhər ram edirik. Bundan pislərinin öhdəsindən gəlməyəcək!.. – deyər Naum lovğalıqla cavab verdi və kəndirin ucundan məhərətlə qərribə ilgək düzəltdi.

Fyodor, keşiş və muzdur qarımın yanında dayandılar. Naum isə sol əlinə kəndiri doladı, sağ əlində palıd ağacından kəsilmiş gödək yaz pəzi sıxdı.

– Gözlə, Naum əmi, səni də yandırar, – deyər muzdur gülümsədi.

Naum cavab verməyib, boltu atdı və tövlənin qaranlığından gözlərini qıyaraq, ayağını kandardan içəri qoydu.

Bir-iki dəqiqəlik çarpışma oldu, Fyodor ürəyi bərk döyünə-döyünə: “Gəlin tutun, tez olun!..” çığırtısını gözləyirdi ki, birdən nə isə guppuldadı, dayca xırıldadı, boğuc taqqıltı, inilti eşidildi... Taxta döşəməyə dəyən dırnaqların səsi gəldi, qapı qopub düşdü, elə bil onu tufan yerindən qopardı; dayca başını dik tutmuş halda qaranlıqdan sıçradı. İki sıçrayışda peyin yığını keçdi, bir saniyəyə dayandı, tərlə böyürlərini ağır-ağır qaldıraraq, quyruğunu buladı və hasardan aşıb, yolda yüngül toz qaldıra-qaldıra gözdən itdi.

Naum səndələyə-səndələyə tövlədən çıxdı. Əlləri ilə ağzını sıxdı, qırılmış kəndir hələ də sol əlinə sarılmışdı, həyətdə o, kefilərsəyayığı, sürətlə bir iyirmi dolaşığı addım atdı, döşü ilə hasara toxunub, dalı üstə yığıldı, ayaqlarını qamına sıxdı. Fyodor kəndiri atıb, çığıra-çığıra ona tərəf qaçdı.

– Ata!.. Sənə nə oldu?!

Naum xırıldaya-xırıldaya dəhşətli pıçılıtlı ilə danışırdı:

– Mənim... döşümdən... vurdu... Sümüyümü qırdı... Məhv oluram!.. Döşümdə... ürəyimin altında! – deyib, fişqırıqla nəfəs aldı, şiddətli ağrıdan dumanlanmış gözləri axdı, hıçqıra-hıçqıra və qandan boğula-boğula ağladı.

Onu qaldırıb talvarın altına apardılar. Həyətdə onu apardıqları yerdə qan izi qırmızı haşiyə kimi uzandı. İkiqat bükülmüş Naum xırıldayır və köynəyini cırdı. Hər nəfəs verdikcə əzilmiş sinəsi lap batır, sonra ağır-ağır titrəyir, tərpenirdi.

On dəqiqə sonra onun əhvalı yaxşılaşdı; ağzından daha qan axmırdı, təkcə dodaqları çəhrayı tüpürçəklə köpüklənirdi. Qorxmuş keşiş bir qrafın cecə arası gətirdi, Naumu ondan zorla üç stəkan içməyə məcbur etdi və dili tutula-tutula pıçıldadı:

– Mən sənə pul verərəm... verərəm... indi isə get... oğlun səni aparar. Yoxsa bir şey olar, mən cavabdeh olaram. Get, Naum, İsa xatirinə, get!.. Ailənin yanındaca ölərsən... Xahiş edirəm get. Mən sənin üçün cavabdeh olmaq fikrində deyiləm.

– Ölsəm... pulu... arvadıma ver... – deyər Naum boğula-boğula xırıldadı.

– Arxayın ol... Üstündə dua oxuyaram, nəzir üçün kilsəyə gedərəm... Fyodor, atana kömək et, ayağa qalxsin!..

Keşişin köməyi ilə ayağa qalxmaq istəyən Naum tez ayaqlarını uzadıb boğuş səslə qışqırdı:

– Of, bacar-mıra-am! Of, ox-ox!.. Ölüm! Ölü-rə-əm!.. – deyər birdən o, qulaqbatırıcı səslə vəhşi kimi çığırdı.

Fyodor üzünü eybəcər halda əyərək ayaqları: muzdur kənarında ayağı ilə qumu qazır və axmaqcasına gülümsəyirdi.

Naum açıq ağzi ilə havanı ağır-ağır udaraq ayağa qalxdı. Bütün ağırlığını Fyodorun çiyinə salıb, ayaqlarını çəpəki qoya-qoya getdi.

– Keşiş baba... əmr edir... evə gedək... – dedi.

Səndələyə-səndələyə, ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa gedir, dodaqlarını bərk dişləyirdi; yol uzununu bircə dəfə də inildəmədi, yalnız göz yaşlarından üzü ıslanmışdı və qaşları titrəyirdi. Evə qırx sajin qalmış o, Fyodorun əlindən zorla dartinib çıxdı, qışqırdı və çəpərə tərəf addımladı. Fyodor onun qoltuqlarından yapışdı və o saat hiss etdi ki, atasının bədəni yerə yatarkən çox ağırlaşdı və onun bu bədəni saxlamağa gücü çatmayacaqdır. Hərəkətsiz baş yana sallandı, yarıörtülü göz qapaqları arasında ona ölü gözləri ciddi bir tərzdə baxdı.

Adamlar qaçıb gəldilər. Kim isə Naumun əllərinə toxundu, kim isə qorxu və təəcüblə dedi:

– Ölmüşdür!.. İşə bir bax!..

III

Atasının dəfninin üçüncü, ya da dördüncü günü Fyodorun anası ondan soruşdu:

– Fedya, bəs indi biz necə yaşayacağıq?

Fyodor özü də bilmirdi ki, necə yaşamaq və atasının ölümündən sonra nə etmək lazımdır.

Nə qədər ki, ev sahibi var idi, həyat qaydasınca, dəyişmədən, ağır yüklü araba kimi gedirdi. Bəzən dolanmaq çətin olurdu, ancaq Naum işi elə qura bilirdi ki, hətta aclıq ilində də ailə bərk aclıq çəkmirdi, bütün qalan vaxtlar isə günləri lap xoş keçirdi; evlərində birinci küçədə yaşayan varlı muşklərin evindəki bolluq yox idisə, ikinci küçədə Naumla yanaşı yaşayan qonşuların hiss etdikləri ehtiyac da yox idi. İndi isə, təsərrüfat öz başçısını itirəndən sonra, təkcə Fyodor deyil, anası da çəpə qalmışdı. Taxıl əkmək üçün bir təhər yarım desyatin yer şumladılar. Dəni qonşuları Proxor səpdi, ancaq bağda seyrək və zəif cücərdi.

Bir dəfə anası Fyodora dedi:

– Get, oğlum, xeyirxah adamların yanında işə dur, mən də dilənməyə gedəcəyəm... Bolkə bir, ya iki ildən sonra at almaq üçün pul yığdıq, onda öz təsərrüfatımızda yaşayırıq. Sən necə bilirsen?..

– Fikiriləşməyin mənası yoxdur, – deyər Fyodor qaşqabaqlı halda cavab verdi. – Nə qədər götür-qoy ələsən, təfəvütü yoxdur, yəni də qapılara düşmək lazım gələcək...

Elə həmin günün axşamı Fyodor Zaxarın (qonşu Xrenovsk qəsəbəsində birinci varlı idi) evinin artırmasında dayanıb, atasının köhnə, sürtülmüş günlüksüz papağını əlində əzişdirir, boğazına yapışan sözləri zorla qoparıb deyirdi:

– Vicdanla işləyəcəyəm... işdən qorxmuram. Muzd da nə qədər versəniz, razıyam.

Zaxar Denisoviçin özü hansı daxili xəstəlikdənso beli bükülmüş zəif bir muşki idi. O, artırmamın pilləsində oturmuşdu, nəmli, müəmmalı gözlərini qırpmadan Fyodora baxırdı.

– Mənə işçi lazımdır, bu, doğrudur. Bircə şey var: sən cavan oğlansan, sənə kişi qüvvəsi yoxdur, kişi işini də görə bilməzsən, bu həqiqətdir, hələ məndən nə qiymət istəyəcəksən?

– Nə versəniz.

– Yəni də olsun?

Fyodor tərldə, papağını yellətdi və utana-utana gözlərini yuxarı qaldırdı.

– Elə eləyin ki, nə siz inciyəsiniz, nə də mən.

– Ayda yarım manat – mənim qiymətim budur. Yeməyin məndən, paltarın, ayaqqabın özündən. Hə? – O, sualedici nəzərlə Fyodorun üzünə baxdı: – Razısan?

Fyodor gözlərini qıydı, boş əlini barmaqlarını tez-tez tərpədənək hesabladı: “Ayda yarım manat, iki ayda bir manat... İldə altı manat...” Yadına saldı ki, bazarda ön əfəl at üçün səksən manat istəyirdilər. Bu pula on üç il işləməli olacağını hesablayıb müəyyən edəndə dəhşətə gəldi!..

– Dodaqlarını nə üçün şappıldadırsan? Sən de görüm razısan, ya yox? – deyə Zaxar Denisoviç sinəsini incidən ağrıdan üz-gözünü turşudaraq cırıldadı.

– Belə olarmı, əmi can... bu ki, lap havayıdır...

– Necə havayı? Bəs yemək, o mənə neçəyə başa gələcək? Bir özün fikirləş... – deyə Zaxar Denisoviç öskürdü və əlini yellədi.

Fyodor anasının məsləhətlərini yadda möhkəm saxlayaraq, ayda bir manatdan əskikə işə durmamağı qət etdi. Zaxar Denisoviç isə öskürəkdən gözlərini bərəldə-bərəldə, qırıq-qırıq fikirləşdi. “Bu gici heç cür əldən buraxmaq olmaz. Xəzinədir. Özü sağlam, mənim yanımda öküz əvəzi işləyər. Bu lap şeytanın özünə də papiş tikər, nəinki... Öz qiymətini bilən fəhlə yay vaxtında heç beş manata da işə durmaz, bunu isə bir manata tutmaq olar...”

– Hə, de görüm, son qiymətin neçədir?

– Mənə heç olmasa ayda bir manat...

– Bir manat? Ehc, çaşdın!.. Sən nə danışırsan, ay oğlan, ağlın başındadır? Yo-o-ox, bu bahadır!..

Fyodor döndü ki, getsin, amma Zaxar Denisoviç kandanən sərcəsayağı sıçrayaraq, onun qolundan yapışdı.

– Dayan, yavaş, eh, sənin, nə hirslisən, qardaş! Hara gedirsen?

– Düzlişmədik, daha niyə durum?

– Eh, yaxşı! Nə olar, olar! Qoy sən deyən olsun, ayda bir manat verərəm. Sən məni qarət edirsən, ancaq söz-sözdür, deməli, belə! Ancaq gözlə ha, əhd puldan irəlidir, vicdanla işləyəcəksən!

– İşləyəcəyəm, mal-qarayə da özümüzlüncü kimi qulluq eləyəcəyəm! – deyə Fyodor sevincək səsləndi.

– İndi sərinkən Danilovkaya get, öz şeylərini gətir, sabah tez-dən isə ot biçininə! Belə ha!

Samanlıqda xoruz banladı. Havanın işıqlandığını çığırmaqla xəbər verməmişdən qabaq qanadlarını şappıldatdı və onun hər şappılıtısını talvar altında yatan Fyodor aydın eşitdi. Onun yuxusu gəlmirdi. Kaftanının altından baxıb gördü ki, anbarın daraqşəkili damının dalında səma bozarır, şərqdən qaraları çəhrayı rəngə boyanmış buludlar sürünə-sürünə gəlir, anbarın yanında dayanmış otbiçən maşının pərləri üzərindən isə iri şəh donələri sallanır.

Bir dəqiqə keçməmiş Zaxar Denisoviç, əynində kətan köynək artırmaya çıxdı. Köynəyini yuxarı qaldırıb, şişkin sarı qarnım qaşdı və bərkədən qışqırdı:

– Fedka!..

Fyodor kaftanı üstündən atdı və talvarın altından çıxdı.

– Öküzləri apar çayda sula, tez ol! Otbiçən maşına çil-çil öküzləri qoşarsan.

Fyodor mal-qara həyətinin darvazasını tələsik açdı, şəhdən islanmış əllərini şalvarına silə-silə öküzlərə qışqırdı:

– Hiş, bayıra!

Öküzlər həvəsiz həyətə çıxdılar. Qabaqda gedən buynuzu ilə həyəət qapısını açdı və küçə ilə çaya tərəf yollandı, qalanları da onun ardınca getdilər.

Oradan qaçırdərkən Fyodor gördü ki, ağası arabının yanında əlləşir, çayla qaykanı açır. Yaxın gəldi, təkəri çıxardıb yağlamağa kömək etdi. Zaxar Denisoviç Fyodorun zirək, ağıllı hərəkotlərinə nəzər yetirir və fışıldayırdı.

Arabını qoşub, qəsəbədən qırağa çıxanadək hava işıqlaşmışdı. Yol boyunca uzanan boz təpələrdə tüklerini dəyişmiş tənbel çöl kəşəyonları həyəcanla fit verirdilər, yaşıllıqlarda bəzgəklər oynayırdı, dağın dalından çıxan günəş öz nurunu səxavətlə çölə səpələyir, dərənin üstündə şəh qalın, soyuq dumana çevrilib göyə qalxırdı.

Otbiçən maşının təkərləri cırıldayırdı, dalda araba taqqıldayırdı, oturacaqda taxta su qabında su bərk lıquqldayırdı. Günəşdə qızındıqdan sonra Zaxar Denisoviçin xoş söhbətə meyli vardı:

– Sən, Fedka, itaətəkar ol, mən də səni icitməyəm. Sən sağlam, güclü əgəllənsən, ona görə də səndən əsl işçi kimi işləmək tələb olunacaq.

– Mən dedim ki, öz təsərrüfatımda olduğu kimi işləyəcəyəm.

– Bax, belə. Sən, qardaş, başa düşməlisən ki, mən sənin havadarınam, sən də mənim nökrərim. Öz ağana, öz havadarına isə sən danışıqsız tabe olmalısən. Mən səni, demək olar ki, acıdan ölmək təhlükəsindən qurtardım, sən də mənim yaxşılığımı yadında saxla. Başa düşdün?

Fyodor başını aşağı salıb, ağasının yaxşılığı haqqında düşünür və öz-özünə təəccüb edirdi: o, Fyodora nə yaxşılıq etmişdir?

Biçində təkcə Fyodor işləyirdi. Ağası otbiçən məşinin qabaq hissəsində kiçik, rahat dəmir stulun üstündə oturub, qamçı ilə öküzləri qovur, Fyodor isə, nəfəsi tutula-tutula qısa yabalarla ağır yaşıl ot tayalarını boşaldırdı. Bəzən öküzlər dincəlmək üçün dayanırdılar, ağa da dərzin altında gəməşib uzanır, əlləri ilə şişkin sarı qarnını sığallayır və göydə süzən ağ bulud parçalarına gic-gic baxırdı.

İlk duruşda Fyodor onu tikan kimi dalayan tozu və ot qılıçlarını köynəyindən çırpıb, otbiçən məşinin altında oturmaq istəyirdi ki, Zaxar Denisoviç onu başdan-ayağa təəccüblə süzdü, ağır-ağır dedi:

– Sən nə edirsən? Sən, qardaş, mənə baxma. Mən sənin havadarın və ağanam, sən bunu dərindən başa düş. Mən xəstəliyim üzündən heç işləməyə də bilərəm, sən isə yabanı götür, get dərz bağla. Odur, bax, orada, dərənin o tərəfində ot lap quruyub.

Fyodor ağasının tüklü barmağı göstərən tərəfə baxdı, ayağa qalxdı, yabanı götürüb, dərz bağlamağa getdi. Ağa yarım saat dərzin kölgəsi altında şirin-şirin xoruldayandan sonra, köynəyinin altına çeyirtkə girdiyindən, yuxudan ayıldı, pis-pis söyərək zavallı çeyirtkəni özdi və şişmiş gözlərini əlləri ilə örtüb, Fyodorun necə dərz bağladığına tamaşa etdi.

– Fedka!

Fyodor yaxınlaşdı.

– Neçə dərz bağladın?

– Doqquz.

– Vur-tut doqquz?.. Di yaxşı, otbiçən məşinin üstündə otur.

Öküzlər gövşəyə-gövşəyə tərpendilər; otbiçən məşin titrədi, pərləri cırlıdayaraq, otu dal tərəfə tozaladı. Sən dərəcə ağcöz olan Zaxar Denisoviç bıçağı otun lap kökünə buraxırdı. Bıçaqlar buruquru xırçıldayaraq, qalın zoğları biçir, hər şey öz qaydasında davam edirdi, lakin döngədə otbiçən məşin gedə-gedə birdən köstəbəyin qazdığı torpaq yığına toxundu və dişləri ilə yerə bataraq dayandı, görilməkdən titrədi. Fyodor oturacaqdan sıçrayıb baxdı görsün məşin sınımadı ki; lakin bu dəfə hər şey salamat qurtardı.

Şər qarışanda işi dayandırdılar. Fyodor quru öküz peyini düşürgəyə daşdı, bildirki köhnə otdan, qanqaldan qopartdı və ocaq qaladı. Ağa torbadan əli əsə-əsə bir az darı tökdü və üç kartof təmizləməyi ömr etdi.

Nahardan sonra onun kefi kökəldi, hətta bir dəfə əlini Fyodorun çiyinə də vurdu, lakin şamdan qabaq Fyodor şorbaya bir parça artıq piy salmaqla bütün işləri korladı. Zaxar Denisoviç narazı halda ağzını əyərək, onu xeyli danladı, şam vaxtı qaşqabağını salladı və ah çəkə-çəkə, nə isə pıçıldaya-pıçıldaya uzanıb yatdı.

V

Fyodor ağasının sözlərini tez-tez xatırlayırdı: “Sən mənim yaxşılığımı yadında saxla”. Üç həftə idi onun yanında yaşayırdı, amma bir yaxşılıq görməmişdi. Birca şeyi yaxşı bilirdi ki, Zaxar Denisoviç kimi kələkbaz mujiklər işlətməklə adamın canını almağı bacarır. Səhərdən gecə yarınadək Fyodor həyətdə çapır, ağa isə çıxır, dodaqlarını büzür, onun üzündən narazılıq duyulurdu.

Birinci bazar günü Fyodor anasına baş çəkmək üçün Danilovkaya getmək istədi, amma Zaxar Denisoviç hələ şənbə günü axşamdan dedi:

– Sabah tezdən get kartofu əlaq eləməyə. Arvadlar deyirlər ki, yaman ot basıb. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Sən elə fikirləşmə ki, bayramdır deyə, çöl kəsəyəni kimi uzanıb çörək yemək olar. İndi qızğın vaxtdır, bir gün bir ili əvəz edir. Qışda özgə xərcinə dolanarsan.

Fyodor susdu. Yeri itirmək qorxusu onu alçaldı və itaətkar edirdi. Səhər bir parça çörək, toxa götürdü və əlaq eləməyə getdi. Günortayadək toxanı elə yellətdi ki, başı hərəldi, ürəyi bulandı. Belini zorla düzəldərkə, çörək yemək üçün tərəcəyin üstündə oturdu və tüpürdü; ıralıda, səksən sajnılyq yerdə hələ əlaq edilmiş yaşıl ot məxmər kimi parıldayırdı.

Axşamcağı sızıldayan ayaqlarının zorla çəkə-çəkə həyətdə çatdı. Ağası onu darvazada qarşıladı. Torpaq qalağının üstündən qalxmadan soruşdu:

– Hamısını vurdun?

– Məşənin qırağı qaldı.

– Eh, sənin... Yəqin tənbellik edibsən, ya da yatıbsan, – deyə Zaxar Denisoviç təssüflə donquldadı.

– Mən yatmamışdım, – deyə Fyodor qaşqabaqlı cavab verdi.
– Bir gündə bütün əlaq otunu vurmağa ağlaşğmaz şeydir.
– Get, danışma! Gələndə dəfə belə işləsən, ac qalacaqsan! Müftəxor! – deyə o, uzaqlaşan Fyodorun dalınca qışqırdı.

VI

Günlər və həftələr bir-birinin ardınca fərəhsiz keçirdi. Fyodor can-başla səhərdən gecə yarısınaqədər işləyirdi. Bayram günləri onu məşğul etmək üçün ağa qosdən bir iş axtarıb tapırdı ki, təkli muzdur işsiz qalmasın.

İki ay keçdi. Fyodorun köynəyi tərdən qurumuşdu; o öz-özünə ürək verir, elə fikirləşirdi ki, ikinci ayın axırında ağa onun mizdu-nu verəcək. Amma ağa susurdu, istəməyə isə Fyodorun vicdanı yol vermirdi. İkinci ayın axırında bir dəfə axşamçağı Fyodor artırmada oturan Zaxar Denisoviçin yanına gəldi:

– Sizdən pul almaq istəyirdim. Anama göndərərdim...

Zaxar Denisoviç qorxmuş halda əllərini yellətdi.

– İndi nə pul?! Dəli olmusan nədir, qardaş... Bax, taxılı döyərək, vergini verərik, onda bəlkə pul da oldu!.. Əvvəlcə sən onu qazan!

– Çarqlarım dağılıb, altı lap çıxıb, – deyib Fyodor ayağını yuxarı qaldırdı; çarğın yırtıq burnundan çatlamış barmaqları görü-nürdü.

Zaxar Denisoviç gülümseyib, onun ayaqlarının altına xeyli baxdı, sonra üzünü yana çevirdi.

– Havalər isti keçir, ayaqyalın da gəzmək olar...

– Tikanlıqda, kövşənlikdə gözə bilməzsən.

– Gör bir nə nərmənazikdir! Təsədüfən ağalar nəslindən olma-yasan? Bəlkə panlardansan?

Təhqir olunmuş Fyodor qızararaq dinməzəcə döndü və ağasının qəhqəhələri altında öz yerinə, talvarın altına getdi.

İki ay ərzində o bir dəfə olsun anasını görməmişdi. Danilovka-ya getməyə vaxtı yox idi – ağası qoymurdu, həm də bildirdi ki, anası evdədir, yoxsa torba götürüb stantsialarda, xutorlarda dölənir.

Biçin hiss olunmadan başa çatdı, Zaxar Denisoviçin həyətinə şahədən buxarla işləyən taxıldöyən maşın gətirildilər. İşçi də tapıl-

dı. Ağa onların qarşısında quyruq bulayır, onları yola gətirirdi ki, taxılı tez döyüb qurtarsınlar.

– Siz, uşaqlar, İsa xatirinə, çalışın! Nə qədər ki, hava yaxşıdır, işi yoluna qoyun. Allah cəməsin, yağış yağar, taxıl məhv olar.

Gələndə oğlanlardan birinin əyində dəli qırışmış soldat gim-nastyorkası vardı. O, ağanın şişkin sifətinə nifrətlə baxıb, ayaq bar-maqları üstə yırğalanaraq, onun ağzını əyirdi:

– İsa xatirinə çalışın! Bura ağlayıb-sıtqamağın yeri deyil! Bütün dəstə üçün bir vedrə arağ gətir, iş yerisin. Özün başa düşürsən, quru qaşığı ağız cırar...

– Mən nə deyirəm ki, böyük sevinclə... Mən özüm də elə içmək istəyirdim.

– Burada heç fikirləşməyə dəyməz. Bax ha, sən fikirləşənədək biz sənə qonşunun xırmanına gedərik. O, bizi çoxdan tovlayıb aparmaq istəyir.

Zaxar Denisoviç xutora qaçdı və yarım saatdan sonra yanlarını başa-basa, üstü çirkli qadın alt yubkası ilə örtülmüş vedrədə cecə arağı gətirdi. Xırmanda, əl dəyməmiş buğda tayalarının yanında gecə yarısınaqədər içdilər. Yaşlı, yağa bulaşmış ukraynalı maşinist məst oldu, tayanın altında bir fahişə arvadla yatdı. Günəmuzd fəh-lələr bağıra-bağıra anlaşılmaz mahnı oxuyur, söyüşürdülər. Fyodor kənarında oturub, kefli Zaxar Denisoviçin soldat gimnastyorkası gey-miş oğlanı necə qucaqlayıb, ağzından tüpürcək axıda-axıda ağla-dığına baxır və hönkürək iyrenc qadın səsi ilə qışqırdığına qulaq asırdı:

– Mən sizin üçün, demək olar ki, kapital xərclədim; bir vedrə arağ axı puldur, sən isə işləmək istəmirsən!

Oğlan başını güləyənquşu kimi qaldıraraq, bərkədən qışqırırdı:

– Məne nə! İstəşəm işləməyərəm!..

– Axı mən pul xərcləmişəm!

– Məne nə!

– Qardaşlar! – deyə Zaxar Denisoviç vedrəni aralığa alması adamlara müraciət etdi. – Qardaşlar! Siz məni əbədlilik incidirsiniz! Bunun nəticəsində mən öl bilərəm!

– Məne nə! – deyə gimnastyorkalı oğlan qışqırırdı.

– Mən naxoş adamam! – deyə Zaxar Denisoviç göz yaş tökə-tökə, zaradı. – Bax, xəstəlik mənim buramda yerləşir! – o, yumru-ğunu şişkin qarnına vurdu.

Gimnastyorkalı oğlan ağanın çit köynəyinə nifrətlə tüpürdü və yırgalana-yırgalana ayağa qalxdı. Hoddindən çox arpa yemiş at kimi ayaqları dolaşa-dolaşa birbaş, çöpörin yanında oturan Fyodorun yanına getdi.

VII

İki addım qalmış ayağını qürurla araladı və başını tərptəməklə həsir iş şlyapasını peysərinə itələdi.

– Sən kimsən? – deyə kəflisayağı ciddi soruşdu.

– Kilimçi, – deyə Fyodor qaşqabaqlı cavab verdi.

– Ax-ma-aq! Mən soruşuram: sən kimsən?

– Muzdur.

– Yaşayırsan?

– Yaşayıram.

– Ay səni, bitki... bitir! Yəqin tüfeyli bit kimi ağanın qanını sorursan? Ya da necə? Hə?

– Bəs sən niyə mənə yapışıb sorursan? Keç get!

– Keç get! Amma mən o söz... getməyib, oturaram.

Oğlan yöndəmsiz hərəkətlə Fyodorun yanında yerə çökdü və araç, soğan qoxusunu Fyodorun üzünə yaydı.

– Mən maşının çilingəriyəm, Frol Kuçerenkoyam. Vəssalam. Bəs sən kimsən?

– Mən danilovkalyam. Naum Boytsovun oğluyam.

– Be-e-lə... Necə maaş alırsan?

– Ayda bir manat.

– Bar ma-na-at? – Frol uzun-uzun fit verdi və hiçqırdı. – Mən işə gündə bir manat. Bu necədir? Hə?

Fyodorun ürəyi guppuldadı, nəfəsi tutula-tutula soruşdu:

– Bir manat?

– Bəs nə bildirdin? Bundan başqa hələ qonaqlıq da verilər. Sən, mənim göyərçinim, axmaq nəsilənsən! Kim ayda bir manata işləyər? Bax istismarçının yanından çıx, bizim yanımıza gəl, Qa-za-a-narsan!..

Fyodor ayağa qalxdı və anbarın talvarı altına, yazdan bəri yatdığı yerinə getdi. Çoxdankı küləslə örtülmüş taxtanın üstünə sərilirdi, kaftanı ayaqlarının üstünə çəkdi və əllərini başının altına qoyaraq, tərptənmədən uzanıb, fikrə daldı.

Talvarın deşik damından ulduzların xalları sarımtıl çıraq işığı saçırdı, qamışlıqda cırcırama məlahətli səslə alçaqdan cırcıdayırdı, damın altında sərcələr yuxulu-yuxulu vurmuxurdular.

Aysız, lakin işıqlı gecə qurtarmaq üzrə idi. Xırmandan qəhqəhə və ağanın ağlar səsi eşidilirdi. Fyodor ah çəkdi, qurcalandı, yata bilmədi. Ancaq səhərə yaxın yuxuya getdi.

Səhər mətbəxdə ağasını gözlədi. Ağa üzünü yumamış, gözləri şişmişdi. Hirsli halda otaqdan çıxdı, Fyodora baxıb qışqırdı:

– Özünü tənbelliyə vurursan, köpək oğlu! Mən sənə tənbehini elərəm! Yeməyə gələndə kişisiniz, işləməyə gələndə uşaq! Sənə deməmişdim ki, axırıncı tayadan taxılı maşına atarsan?..

– Mən daha sizin yanınızda yaşamayacağam. İki ayın pulunu verin.

– Ne-cə-ə?.. – deyə Zaxar Denisoviç yerindən sıçradı, hirsindən əl-ayağı əsdi. – Getmək fikrinə düşmüşsən? Tovlayıblar?.. Ay əclaf! Düdəmə... Bilirsen ki, belə iş üçün səni həbsxanaya saldıraram!.. İşin qızgın vaxtında qoyub getmək? Hə?.. Bu cür qonaqlıq üçün katorqaya gedərsən! Get. Allah amanında! Ancaq sənə bir qəpik də pul verməyəcəyəm!.. Cır-cındırını da vermərəm aparasan!.. – Zaxar Denisoviç söyməkdən boğuldu, öskürdü və balıq gözlərini bərəldərək, titrəyən qarnını əlləri ilə sıgalladı, ovxaladı. – Mənim sənə olan münasibətimə belə qiymət verirsən... Yadından çıxıb ki, mən sənə havadarınam, səni ehtiyac içində qoymamışam?.. Sən mürdara doğma ata əvəzi olmuşam, bu da...
Zaxar Denisoviç gözlərini qıyıb Fyodora baxırdı. Fyodor gedəcəyini bildiren kimi o, başa düşdü və nəzərə aldı ki, Fyodorun getməsi onun təsərrüfatına çox zərər vuracaq: əvvələn, o, təkəcə bir parça çörəyə onun üçün öküzi kimi işləyən fəhləni itirəcək, ikincisi, ya çoxlu pula başqasını tutub paltar, ayaqqabı verməli, hələ bəlkə (bilen, belə şeylərdən başı çıxan adam olsa) yüz cür öhdəçiliklə yazılı müqavilə bağlamalı, işçi tutmasa, özü işə girişməli, mənfur boyunduruğa qoşulmalı olacaqdır; halbuki heç bir iş görmədən günəş altında yatıb kökəlmək daha ləzzətlidir.

Əvvəlcə Zaxar Denisoviç Fyodoru qorxutmaqla ələ almağı sıadı; bunun müəyyən nəticə verdiyini gördükdə onun vicdanını da tərptəməyi qət etdi:

– Eyib deyil sənə üçün? Mənim sözümdən içinə baxmağa utanmırsan? Mən səni yedirmişəm, içirtmişəm, sən işə... Eh, Fyodor,

Fyodor, xristianlar belə etmirlər. Bəlkə sən komsomolistsən, hə? Onlar, o xainlər, iğtişaşçılar bu cür iş görə bilərlər, onları görüm...

Zaxar Denisoviç başını məzəmmətlə bulayıb, Fyodora əyri-əyri baxdı.

Fyodor başını aşağı salıb papağını əzişdirirdi. O, yalnız bir şeyi başa düşürdü ki, at üçün tezliklə pul qazanmaq haqqında gecə fikirləşib qurduğu bütün planlar boşa çıxdı. Ona nə isə böyük bir bəla üz verdi və bu bəladan o daha qurtara bilməyəcəkdir.

Dinməzə dönüb xırmana getdi. Orada iş qaynayırdı: uzaq tayarlardan taxılı daşıyırdılar, maşın fisıldayırdı, çilingər Frol taxıldöyөнün doymaq bilməyən ağızına ətirli, iri denli taxıla basa-basa bağırır, arvadlar küləş sovuraraq ciyildəşirdilər; qızılı rəngə çalan toz narıncı sütun kimi burulurdu.

VIII

Həmin gün Fyodor yuxulu kimi gəzirdi. İş görməyə əli gəlmirdi. – Sən ey maymağın oğulluğu, hara sürürsən? Hara sürürsən, hara?.. – deyə ağası qaşqabağını təkərək bağırırdı.

Fyodor özünə gələrek, öküzlərin buynuz iplərini dartdı və heç şeyi seçməyən gözləri ilə, arabanın dal təkərlərinə ilişdiriyi püfə qalğına baxdı.

Elə oradaca, xırmanda tələsik nahar etdilər və yenə maşın əvvəlcə sanki həvəssiz, sonra getdikcə daha tez, daha bərk taqqıldamağa başladı; mineral yağdan üst-başı parıldayan maşinist maşının yanında daha bərk vurnuxurdu, doymaq bilməyən taxıldöyөнü çilingər tez-tez taxıl dərzisi ilə yemləyirdi: başı gicəllənmiş fəhlələr acı tozdan asqırır, növbədən dəyişilərkən vedrədən suyu it kimi acgözlüklə içir və talvarlardan birinin altında uzanıb dincəlirdilər. Lap axşam çağı Fyodoru həyəətə çağırırdılar.

– Orada səni bir arvad soruşur, darvaza yanında gözləyir, – deyə ağanın arvadı qışqırırdı.

Fyodor çirki tərdən islanmış üzünə əlləri ilə yaya-yaya qaçaraq darvazadan çıxdı. Hasarın yanında anası dayanmışdı.

Fyodorun ürəyi yerindən oynadı, qəhərdən sıxıldı, onun anasına yazığı gəldi: iki ay ərzində anası on il qocalmışdı. Cırıq sarı yaylığı altından çal saçları çıxırdı, çəkdiyi əzabdan dodaqlarının ucları

aşağı sallanmışdı, gözləri yaşarıq, narahat və yazıq-yazıq o yana-bu yana hərленirdi; çiyindən boş, yamaqlı torba asılmışdı, itlərin çeynədiyini uzun çomağı dalında gizlədirirdi.

Fyodora tərəf addımladı və başını onun çiyinə qoydu. Qısa, quru xəstə öskürəyinə bənzər hönkürtü...

– Bir bax, necə görüşməli... olduq... oğlum!

Çomaq ona mane olurdu, onu yerə qoydu və qolu ilə gözlərini sildi. İstədi torbanı Fyodora göstərib gülümsəsin, ancaq təbəssüm evəzinə dodaqları eybəcər halda əyildi və tez-tez axan göz yaşları qırışıqların arasında ləngiyərək, yaylıqın çirklili uclarına axdı.

Ardı, anaya rəhm və məhəbbət bir-birinə qarışaraq, Fyodoru danışmağa qoymurdu: o, ağızını əsəbi halda açıq və çiyinlərini çəkirdi.

– İşləyirsən? – deyə anası ağır sükutu pozdu.

– İşləyirəm... – deyə Fyodor zorla dilləndi.

– Ağan necədir? Mehribandırımı?

– Gedək daxmaya. Axşam danışıraq.

– Mən belə necə gedə bilərəm?... – deyə anası qorxa-qorxa ətrafına baxdı.

– Gedək elə beləcə.

Ağanın arvadı onları artırmada qarışıldı.

– Onu hara aparırsan? Verməyə bir şeyimiz yoxdur, əzizim. Allah versin.

Fyodor alçaqdan dedi:

– Bu mənim anamdır...

Ağanın arvadı ədəbsizcəsinə gülümsəyərək, büzüşmüş arvadı başdan-ayağa süzdü və dinməzə evə getdi.

– Marya Fyodorovna, anamı yedirdin, yoldan gəlib, yorulub-dur... – deyə Fyodor yaltaqlılıqla xahiş etdi.

Ağanın arvadı hirsli üzünü qapının arasından çıxartdı:

– İyirmi cür yemek hazırlayacaşıq?... Qorxma, axşamadək ölməz! İşçilərlə bərabər şam elər!

Qapını bərk çırpdı, açıq pəncərədən onun qəzəbli səsi eşidildi:

– Boğazıma keçiblər, şeytanlar... Qocaların əlindən həyətdə tərənəmək olmur. Səni görün yoxa çıxasan, məlun! Müftəxorun birini başıma bəla götürmüşük!..

Fyodor qıpqırmızı qızarmış halda piçıldadı:

– Mənim olduğum yere, anbarın altına gedək.

Hava qaranlıqlaşdı. Xırmanı sükut бүürmüşdü... İşçilər şam elmək üçün evə gəldilər. Mətbəxdə üç stol açdılar. Birinin başında ağa və arvadı, maşinist və işçilərdən bəziləri, stolun lap axırında da Fyodorla anası oturdular.

Zaxar Denisoviç duru şorbanı könülsüz qaşıqlayaraq, ətrafa nəzər salır, üz-gözünü turşudurdu: işçilər olduqca çox yeyirdilər, hər gün bir pud çörək tıxırdılar, elə bil xeyratdır.

Maşinist qaşqabağını sallayıb susurdu, naxoşlamışdı. Çilingər Frol ağzını marçıldada-marçıldada, qulaqlarını tərpedə-tərpedə çeynəyir, ara vermədən naqqallıq edir.

– Hə, sevimli ağa, işdən razısanmı?

– Razısan, razısan. Nədən razıyam?... – Zaxar Denisoviç tın-tın səslə danışdı. – Döyüm işi başdan aşır, indinin işçiləri isə mühari-bədən evvelki işçilərin heç tayı deyillər. Səy yoxdur, səy! Misal üçün mənim Fedkamu götürək: yeməyə gələndə o, kişidir, işləməyə gələndə isə uşağ. Bütün iş ağının üstünə tökülür, ona isə pul ver, Allah bilir nə üçün.

Fyodor gözücu anasına baxdı, anası yaltaqlıqla yazıq-yazıq gülümsəyirdi. Ağanın arvadı şorba kasasını qəsdən ondan uzaq qoymuşdu, çörəyi lap qırağa itələmişdi. Fyodor gördü ki, anası çörəksiz yeyir və kasaya əl uzatmaq üçün hər dəfə ayağa qalxır.

– İşləməyə onlar uşağdılar, – deyə ağa hırıldadı, (görünür, bu ifadə onun xoşuna gəlmişdi) – yeməyə gələndə isə kişidir.

Frol Fyodorun rəngi qaçmış üzünə nəzər saldı, dodaqları titrədi. Soyuq bir tərzdə soruşdu:

– Sən bu sözləri kimin barəsində deyirsən?

– Ümumiyyətlə.

– Necə yəni ümumiyyətlə? – Frol qaşığı kənara qoydu və stola tərəf əyildi. O, qıyılmış gözlərini ağanın qaşlarını arasına zillədi və yumruqlarını düyünləyib açdı.

Zaxar Denisoviç Frolun ona öcəşdiyini duymayaraq, özündən razı halda dedi:

– Ümumiyyətlə işçilər haqqında.

Qonşu stolun başında oturmaş işçilər qalmaqla başlanacağını duyaraq, danışıqı kəsdilər və qulaq verdilər.

– Birdən bu cür sözlər üçün mən sən əclafın ağzının üstündən çəksəm nə olar? – deyə Frol bərkədən soruşdu.

Ağa özünü itirdi: o, gözlərini bərəldib, çilingərin tərli, hirsli üzünə dinməzəcə baxırdı.

– Bu nə deməkdir? – deyə nəhayət xırıldadı.

– Sınamaq istəyirsenmi?... Göstərə bilərəm!..

– Sən gözle ha, qardaş, bu cür sözlər üçün adamı dərhal milis idarəsinə apararlar!..

– Nə-ə-ə...

Frol stolun dalından çıxdı, lakin maşinist onun ömindən tutub saxladı və zorla skamyaya oturtdu.

– Burada nalayiq sözlər danışmaq lazım deyil, – deyə özünə gələn Zaxar Denisoviç mızıldadı.

– Burada nalayiq sözlər danışmaq lazım deyil, amma sənin gil sifətin arı şanı kimi dəşik-dəşik eləmək lazımdır, vəssalam!.. – deyə özündən çıxmış çilingər bağırdı. – Sən, əclaf, unutma ki, indi evvelki ixtiyarların yoxdur! Mən sənə heç adam yerinə qoymuram! Sən fəhlələrə sataşmağa cəsarət eləmə! Heyif ki, o Fyodorun yerinə mən deyiləm, yoxsa çoxdan sənin boğazını üzərdim!. Sizin kimiləri tanıyırdıq!.. Niyə dilini qamına soxdun?... Səsinə kəs!.. İndi ispravnikə şikayət edə bilməzsən!.. Mən Qızıl Orduda qan tökmüşəm, sən isə fəhlələri ələ salmağa cürət edirsən?

– Sus, Frol, bəsdir, xahiş edirəm, sus!.. – deyə maşinist onun gimnastyorkasının qolundan dartdı.

– Bacara bilmirəm!.. Ürəyim yanır!..

Ağa sakitləşdi və söhbəti dəyişib, məhsuldan, şumdan danışmağa başladı. Bu vaxtadək danışmayan maşinist qalmağalın bağışladığı təsiri azaltmaq üçün söhbətə həvəslə qoşuldu. Zaxar Denisoviç gözəlilmədən məhribanlaşdı və həddindən artıq iltifatlı oldu. Fəhlələri əliaçıqlıqla qonaq elədi, axırda hətta Fyodora dedi:

– Fedya, qardaş, nə üçün çörəksiz yeyirsən? Arvad, ona çörək kəs!.. İndi çörəyimiz, Allaha şükür, kifayət edir.

Fyodor quru çörəyi itələdi və ağanın təəccüb anduran nəzərinə cavab olaraq, hirsli dedi:

– Sənin çörəyin acıdır!..

– Doğrudur! – deyə çilingər yumruğunu stola çırpdı və Fyodorun dalınca stuldan qalxdı.

Fəhlələr həvəslə və hamısı birdən onların dalınca ayağa qalxdılar.

Zaxar Denisoviç qıpqırmızı qızaranaq, gözlərini qırpa-qırpa bir stoldan o birinə qaçır, qulaqbatırıcı səslə ciyildəyirdi:

– Sizə nə oldu, qardaşlar?.. Hələ südlüsiyiq var!.. Arvad, tez ol, nə varsa, stolun üstünə tök!..

Kiminsə istehzalı səsi eşidildi:

– Duz-çörək üçün təşəkkür edirik!

X

Səhər Fyodorun anası, naharı gözləmədən, getməyə hazırlaşdı.

– Bəlkə bu günü burada keçirəydin, – deyə Fyodor ürəksiz soruşdu.

O nədənsə özü üçün, ağa üçün, anası üçün, bu cür fərəhsiz və mənfur heyat üçün çox utanırdı. Ona görə də hələ dünən anası ilə görüşəndə duyduğu böyük sevincə baxmayaraq, indi anasının bir gün qalmasının və ya qalmamasının onun üçün fərqi yox idi.

Bütün olub-keçənlərdən sonra öz düşüncələrinə və nifrətinlə, heç kəsdən yardım görə bilmədiyən, heç kəsdən məsləhət ala bilmədiyən, heç kəsdən səmimi rəğbət sözləri eşidə bilmədiyən bu dünyaya qarşı qəzəbinlə tək qalmaq daha yaxşı olardı.

Anası da getməyə tələsirdi. Oğlunun üzünə baxa bilmirdi, stol başında nifrətli, hər parça çörəyi it gözləri ilə müşayiət edən ev sahiblərinin nəzərlərinə tab gətirmək daha ağır idi.

– Yox, oğlum, mən gedim... Qismət olsa, yenə görüşərik.

– Yaxşı, get, – Fyodor laqeyd halda dilləndi.

Vidaləşdilər. Fyodorun yadına düşdü ki, anasının yol üçün yeməyi yoxdur.

– Dayan, ana, gedim ağanın arvadından istəyim, bəlkə bir qab taxıl verdi. Ağa pul vermir, muzdumun əvəzinə taxıl alaram... Satarsan...

Fyodorun xahişinə cavab olaraq, ağasının arvadı bir kəlmə danışmadan, anbarın açarını götürüb getdi. Qapını açarkən soruşdu:

– Kisən var?

– Var.

Fyodor kisənin ağzını açarkən kənara, anbarın hörümçək toru basmış darçını divarına baxdı. Ağanın arvadı eskik ölçü ilə təmizlənməmiş, zibilli buğdanı xəsisliklə kisəyə töküürdü.

Qapı cırlıdadi. Ağa, qarnı qabaqda, içəri girdi, arvadına dedi: – Get evə! – Sonra xırda addımlarla Fyodora yaxınlaşdı.

Fyodor kisəni ehtiyatla yerə qoyub, anbarın divarına söykəndi. Gözlədi.

– Sən neyləyirsən? – deyə Zaxar Denisoviç fısıldadı. – Taxıl alırsan?

– Alıram.

– Fəhlələri çaxnaşdırmaq! İğtişaş salmaq! Ağanı öz evində sənənin üstündə az qala döyürlər, sən isə mənim taxılımlı... mənim taxılımlı aparırsan... Hə?

Fyodor susurdu. Rəngi qaçmış ağa yavaş-yavaş ona yaxınlaşdı və birdən dili pəltək vura-vura qulaqbatırıcı səslə qışqırdı:

– Rədd ol mənim heyətimdən!.. Rədd ol, köpək oğlu!..

Fyodor sol əli ilə kisəni qaldırdı və qarıya tərəf addımladı, lakin ağa xoruz kimi onun üstünə cumdu, kisəni əlindən dartıb aldı və qolaylanaraq Fyodorun üzünə bərk bir şillə çəkdi.

Fyodorun gözündən od çıxdı. Şiddətli qəzəb oğlanı çaşdırdı və əllərini gicicirdi... O, bir əli ilə ağasının piylenmiş boğazından yapışdı, o biri əli ilə dala sallanan başına var gücü ilə vurdu.

Üç saniyə ərzində əzilmiş Zaxar Denisoviç Fyodorun altında idi və gürzə kimi qıvrılaraq, Fyodorun üzünü dişləməyə can atırdı. Fyodor dodaqlarını qan axıncayadək dişləyərək, onun yoğun, tirə oxşar boynuna, lap Fyodorun üzünün yaxınlığında ağaran dişlərinə bərk ilişdirirdi. Zaxar Denisoviç arvadların işlətdiyi vasitələrə ol atdı: cırmaqladı, dişlədi, Fyodorun saçlarından dartdı. Lakin bir dəqiqədən sonra bərk əzilmiş halda nəfəsi tutula-tutula ağıladı, dodaqlarını fırtığa buladı və aciz halda ufuldayıb hıçqıraraq, qarnını əsdir-əsdirə uzanıb qaldı.

Fyodor ayağa qalxdı, cırmaqlanmış üzündən qanı sildi, ikinci hücumu gözlədi, amma ağa cəld qarnı üstə çevrildi, böyürməyə başladı və xərcəngsayağı qarıya tərəf süründü.

“Hamısının əvəzi! Hamısının əvəzi! Hamısının əvəzi! – fikirləşən Fyodor birdən özünə gəldi, kisəni qaldırdı və qapının dəstəsinədən təzəcə yapışmışdı ki, qorxunc səs eşitdi:

– Kö-mə-yə gə-lin!.. Öldür-dü-ülər!.. Kö-mə-yə gəlin, xeyirxah adamlar!..

Gözlənilmədən Fyodoru bərk gülmək tutdu. Qapının yan taxtasına söykənərək qəhqəhə çəkdi; atasının ölümündən sonra o bir dəfə də olsun belə ürəkdən gülməmişdi. Doyunca güldükdən sonra

həyəət çıxdı. Həyətin ortasında Zaxar Denisoviç ayaqlarını geniş aralamış halda dayanmışdı və onu əhatə edən fəhlələrin həyəcanlı suallarına qulaq asmadan, ağzını qara deşik kimi açaraq bağırırdı:

– Kō-mə-yə gəlin!

XI

Fyodor anasını yola salıb, getməmişdən qabaq ürək eləyib ağa-sından soruşdu:

– Deməli, pulumu verməyəcəksiniz?

– Pul ve-er-mək?.. Sənin boynunun ardından vurmaq lazımdır, nəinki... hələ bir dayan, səninlə varam. Qoy xalq məhkəməsinə ərizə verim, sizin kimi lütləri orada da nazlandırmırlar.

– Canın sağ olsun, varlan, Zaxar Denisoviç. Qorxma, sənin verəcəyin pul olmasa da ölməməm.

– Söhbəti uzatmaq lazım deyil! Sənə deyirlər, rədd ol get!

Fyodor fikirləşərək bir dəqiqə dayandı, sonra vidalaşmadan kəndarı addımladı; həyəət qapısı cırıldı. Talvar altında it zəncirini cingildətdi.

Darvazadan çıxandan sonra Fyodor yenə dayandı. Qəsəbədə axşam işıqları sönürdü. Kəndin qırağından qarmon səsi gəlir, anlaşılmaz məhəmlər çəşidilir. Arabir qəhqəbə səsi qarmonun səsinə batırırdı. Bu, elə gurultulu, elə sağlam qəhqəbə idi ki, Fyodor öz dərdi bərəsində və ümumiyyətlə, dərdin mövcud olması haqqında düşünmək istəmədi. Məqsədsiz halda küçə boyunca getdi, son xırmana çatıb, küləşin içində yatmaq arzusu ilə döngəyə burulmaq istəyirdi ki, birdən onu səslədilər:

– Sənsən, Fyodor?

– Mənəm.

– Bir bura üz görüm!

Fyodor yaxın gəlib gördü ki, çəpərin altında çilingər Frol oturmuş, həsir şlyapasını da peysərinə itələmişdir. Bu hal şlyapa sahibinin hələ çox kefli olmadığına dələlət edirdi.

Saralmış otun üstünə onun qabağına səliqə ilə çirkli burun dəsmalı sərilmiş, üstünə cecə araqı iyən uzunboğaz şüşə, yarıyadək yeşilmiş xiyar və yumşaq ağ çörək qoyulmuşdu.

– Otur!

Bu görüşdən sevinən Fyodor onun yanında oturdu.

– Gedirsən?

– Gedirəm.

– Ağanın sifətini dimdiklədin?

– Hardan... çox... az...

– Çox heyif. Görək bir az çox vuraydın... Nə qədər işləmişən?

– İki ay.

– İki ay üçün sənə ən azı on beş manat çatır. Çünki işin qızgın çağdır, on beş manata isə mən də razı oldum ki, birisi məni işə götürəydi. Sözümə inan, lap xeyirlidir.

Fyodor susdu. Frol bardaş qurdu. Şlyapasını çıxartdı və başını geri atıb şüşənin boğazını ağzına soxdu. Nə isə uzun-uzadı quruldadı, fırcıldadı, sonra şüşə Fyodorun əlinə toxundu.

– İç!

– İçmirəm.

– İçmişən? Lazım da deyil. Əhsən!

Şüşənin boğazı yenə yarıyadək çilingərin ağzına getdi. Fyodor dimməzəcə səmanın qızılı-mavi rəngli naxışına baxırdı.

Şüşə boşalandan sonra çilingərin gözləri parıltı saçdı; o, səbəbsiz gülür və başını tərpətməklə şlyapanı peysərindən gözlərinin üstünə və yenə geri itələyirdi.

– Məhkəməyə verəcəksən?

– Nə barədə?

– Axmaqçığazın sevgilisi! O barədə ki, iki aya heç bir şey almamısan! Məhkəməyə verəcəksənmi?

– Bilmirəm... – deyərək Fyodor tərəddüdlə cavab verdi.

– Bilirsənmi mən sənə nə deyəcəyəm, – çilingər xiyarı xırçıldada-xırçıldada sözə başladı, – birbaş Dubovskoy xutoruna get, orada komsomolüst özəyi vardır. Sən onlara müraciət elə, kömək edərlər. Mən özüm, qardaş, Qızıl Orduda qulluq etmişəm və yeni həyatı alqışlayıram, amma özüm irsi zəifliyimə görə ona qoşula bilmirəm... Qanımda var: araq içirəm, sovet sosializmində isə belə şey olma-malıdır... Bax, belə... Yoxsa mən, – çilingər gözlərini müəmmal bir tərzdə hərlətdi, – təhsil alardım, partiya da yekdilliklə yazı-lardım! Onda mən sənin ağa kimi dostların quyuğunu yaxşıca burar-dım!..

Bir dəqiqə sonra onun coşqunluğu söndü. O, yorğun halda şüşənin boğazından dibinədək nəzərdən keçirərək, onu məhəbbətlə sigal-ladı və artıq laqeyd bir tərzdə təkrar etdi:

– Komsomolstlərin yanına get. Orada səni incitməyə qoymazlar. Oradakılar sənin doğma qohum-qardaşlarıdır. Onlar da səninlə mənim təkli lülərdir.

Bir az keçmiş, o, oradaca çəpərin altında yuxuladı. Fyodor fikrə getdi, başını qolları üstünə saldı və yaxından qaçan balaca itin çilingəri iyiləyərək, ayağını qaldırır onun üstünə necə işədiyini və ötüb getdiyini görmədi.

Xoruzların ilk banı eşidildi. Qəsəbənin qurtaracağındakı gölün yanında, qamışlıqda iri yaşılbaş ququqladı, qəsəbənin harasında da dönsövrən maşın barabanının səsi gah kəsilir, gah da yenidən uca-laraq, quru-quru taqıldayır. Kim isə aydınlıqdan və xoş havadan istifadə edərək, bütün gecəni dönsövrürdü. Fyodor qalxdı, xoruldayan çilingərə baxdı, istədi onu oyatsın, amma fikirləşib, əlini yellətdi və tələsmədən xırmanlara tərəf yollandı.

XII

Ertəsi gün günorta çağı Fyodor Dubovskoy xutoruna yaxınlaşdı. Səhərdən bəri iyirmi verstdən çox yol gəlmişdi. Axır-axırda lap əldən düşmüşdü, ayaqları sızıldayırdı, xüsusən əzilmiş dabanları və baldırları ağrıyırdı.

Dağdan xutor lap aydın görünürdü: divarlarının malası qopub tökülmüş kiçik ağ kilsəsi olan meydan, ağ, dördkünc evlər və anbarlar, bağların yaşıl cıqqaları və kiçik çayları andıran boz küçülər.

Fyodor dağın ətəyinə endi. Ucqar evlərdən itlər onu tənbel hürüşlə qarşıladılar. Meydana gəlib çıxdı. Səliqəli məktəblə yanaşı olan xalq evinin divarları işıldayan əhəngdən bərk vururdu. Fyodor yanından qaçan uşaqlardan soruşdu:

– Burada komsomol harda yerləşir?

– Odur, xalq evində.

Fyodor qorxa-qorxa artırmaya qalxdı və taybatay açıq qapıdan içəri girdi. Otağın lap içərilərində haradansa yavaş səslər eşidilirdi. Fyodorun addımlarının səsi hündür, rənglənmiş səqfin altında gurultu salırdı. Dəhlizin axırında, qapının dalından səslər gəlirdi. Fyodor içəri girdi. Pəncərələrin içində oturmuş altı oğlan qapının cırıltısına başını geri çevirdi və tanımadığı adamı gördükdə, dinnməzcə gözünü Fyodorun üzünə zillədi.

– Komsomol budur?

– Özdür.

– Sizdən böyük kimdir.

– Katib mənim... – deyə üzü çil-çil bir oğlan cavab verdi.

Fyodor:

– Sizə işim düşübdür... – deyə əvvəlki kimi qorxa-qorxa danışdı.

– Otur, yoldaş, danış.

Fyodoru qayğıkeşliklə kətilin üstündə oturdular və hər tərəfdən onu aralığa aldılar. Əvvəlcə o, yad oğlanların çarpaz baxışları altında özünü pis hiss edirdi, amma onların sadə, xoş sifətlərinə baxıb, çilingər Frolun sözlərini xatırladı: “Onlar sənin doğma qohum-qardaşlarıdır”, xatırladı və qızıxdı. Zaxar Denisoviçin evində keçirdiyi günləri dili dolaşa-dolaşa həyəcanla danışdı. Dözdüyü bütün təhqirlərdən danışdığı zaman ixtiyarsız göz yaşları onu boğdu, səsi tutuldu, qəhərləndi. Arabir oğlanların üzünə baxarkən, onların gözlərində məzəmmət, istehza ifadəsinə rast gələcəyindən qorxurdu, lakin oğlanların hamısının qaşını düyünlənmişdi, hamısı rəğbətə qulaq asırdı. Çil-çil üzlü katibin isə nifrətdən dodaqları sıxılmışdı. Fyodor birdən sözünü qurtardı, elə bil dili tutuldu. Oğlanlar dinnməzcə bir-birinin üzünə baxdılar.

Onlardan biri sükuat pozaraq soruşdu:

– Məhkəməyə?

– Əlbəttə, məhkəməyə! Yoxsa bəs haraya? – deyib katib acıqlı-acıqlı qışqırdı və Fyodora tərəf döndü:

– Bəs indi harda işə düzəlibsən?

– Heç harda.

– Bəs harda yaşayırsan?

– O vaxtdək Danilovkada yaşayırdım, atam öldü, anam dilənir, mənim də yaşamağın heç nəyim yoxdur...

– Nə etmək fikrindəsən?

– Özüm də bilmirəm, – deyə Fyodor tərəddüdlə cavab verdi.

– Bir balaca iş olsaydı...

– Bu bərədə qəm çəkmə, iş taparıq.

– Taparıq!

– Hələlik mənim yanımda yaşa, – deyə biri təklif etdi.

Daha bəzi təfsilatı soruşduqdan sonra Rıbnikov fəmilialı katib

Fyodora dedi:

– Bilirsənmi nə var, yoldaş, xalq məhkəməsinə ərizə ver, biz də özək tərəfindən müdafiə edərək. Uşaqlardan biri səninlə gedər,

şeylərini keçmiş ağandan alar, müvəqqəti olaraq Yeqorun, bax bu oğlanın yanında qalarsan, – deyə o, barmağı ilə oğlanlardan birini göstərdi. – Məhkəmədə isə heç danışmaq lazım deyil! Muzdurun bir qəpiyi də batmaz! Sənin istismar etdiyinə və muzdur müqaviləsi bağlamadığına görə onu hələ məsuliyyətə də cəld edərlər.

Həm dəstə ilə qəpiyə rəfə yönəldi. Fyodor yorğunluq hiss etmədən gedirdi. Zahirən kobud, günəşdən yanmış oğlanlar ona son dərəcə doğma və yaxın görünürdülər. Fyodor öz minnətdarlığını heç olmazsa bir şeylə ifadə etmək istədi, lakin bu hissədən utanıb, dinnəzcə addımladı; yalnız arabil təbəssümlə Yeqorun arıq, donqarburun üzünə baxırdı.

Yeqorgilin daxmasının dəhlizində “doğma qohum–qardaş”, sözlərini bir daha xatırladı və sərxoş çilingəri təsəvvürünə gətirərək gülümsədi; bu sözlərlə o, hər şeyi necə də dürüst müəyyən etmişdi! Məhz doğma qohum–qardaş, başqa heç bir şey.

XIII

Yeqor anası və balaca bacısı ilə yaşayırdı. Yeqorun anası Fyodoru doğma oğlu kimi qəbul etdi: nahar zamanı onu qayğı ilə yedirirdi, alt paltarını yuyur və rəftarında doğma oğlu ilə ona heç bir şeydə fərq qoymurdu.

İlk vaxtlar Fyodor təsərrüfat işlərində Yeqora kömək edirdi: birlikdə dondurma şunu edir, meşə qırmağa gedir, mal–qaraya baxır, boş vaxtlarında həyətdə çırpıdan təzə hündür çəpər çəkirdilər.

Hiss olunmadan payız çatdı. Havalar küləksiz, quru keçirdi. Sahələri bir az soyuq olur; həyətdəki qovağın saralmış yarpaqları günbəgün daha çox tökülürdü; bağlar lap lütüldü; çayın o tayında, üfüqdə uzaq meşə xəstə adamın üzündəki qırılmamış tükü xatırladırdı.

Axşamlar Fyodor Yeqorla birlikdə kluba gedirdi. Fyodor yeni, əvvəllər ona məlum olmayan fikir və sözləri diqqətlə dinləyir, siyasi mühazirələrdə, kənd təsərrüfatı kimi həyəcanlandırıcı, onun üçün əziz olan iş haqqında aqronom söhbətlərində eşitdiklərinin hamısını maraqla dinləyir, beyninə toplayırdı. Lakin qalan oğlanlara çatmaq hər halda onun üçün çətin idi; onlar siyasi savadı əzbərdən bildirdilər, qəzet oxuyurdular, bütün ili yerli aqronomun söhbətlərini dinləmişdilər və hər bir suala ağıllı–başlı, aydın cavab verir-

dilər (katib Rıbnikov hətta yumruqlarını çil–çil yanaqlarına dayaraq Marksı oxuyurdu), Fyodor isə çox da savadlı oğlan deyildi.

Ümumiyyətlə kotanın cadar–cadar dəstəyindən yapışmaq və iş vaxtı əlində onun qızgım, canlı titrəyişini hiss etmək hara, karandaş kimi kövrək, zərif bir şeyi əlində tutmaq hara; əvvəllən, barmaqlar əsir, biləkləri keyiyir, ikincisi, həmin bu ziyankar karandaşı asanlıqla sındırmaq da olar. Birinci işə Fyodorun əlləri daha çox alışmışdı: axı atası Fyodoru öyrəndən fikirləşmirdi ki, ondan belə yazan oğlan çıxacaqdı, buna görə də ona sümükləri iri, tükülü, kobud, amma polad kimi möhkəm taxılçı əlləri qaynaq etmişdi. Yəni də Fyodor kitab müdrikliliyini yavaş–yavaş qavrayırdı: birtəhər, çala–çuxur yolda yırgalanan kirşə kimi, yarıyanlıq, yarıdüz başa sala bilərdi ki, “sinif”, “partiya” – nədir, bolşeviklər qarşılarına nə kimi vəzifələr qoymuşlar və bolşeviklərlə menşeviklər arasında nə kimi fərq vardır.

Onun sözləri, cələ də yerışı kobud, ləng idi, lakin uşaqlar onunla lazımı ciddiyətlə rəftar edirdilər, arabir gülürdülərsə, onların gülüşündə təhqiramiz bir şey yox idi. Fyodor bunu hiss edir və incimirdi.

Bir dəfə dekabrda ümumi yığıncaqdan qabaq Rıbnikov Fyodora dedi:

– Bilirsənmi nə var, sən bizə ərizə ver. Biz səni qəbul edərək, raykom təsdiq edər, ondan sonra yazda muzdurluğa gedərsən. İndi muzdur gəncləri ittifaqa mümkün qədər çox cəlb etmək üçün kampaniya keçirilir. Bizim özak əvvəllər yatırdı, çünki özak katibi qol–çomaq oğlu, üzvlərin çoxu da yaramaz idi... istidə cəmdək necə çürüyüb dağılarsa elə dağılırdılar. Sən gəlməmişdən bir ay qabaq onları təmizlədik, indi isə işləmək lazımdır. Dubovsk özəyini camaatın nəzərində ucaltmaq lazımdır. Əvvəllər bizim komsomolçular ancaq araq içməyi və şənliklərimizdə qızların qoltuğuna girməyi bacarırdılar; indi isə yetər! İşi elə tərpedəcəyik ki, bütün Don vilayətində guruldasin! İşə duran kimi biz sənə tapşırıq verəcəyik, sən də bütün muzdurları özəyə cəlb elə. Başa düşdün? Biz hamımız xutorlara səpələncəyik.

– Sənin fikrincə, mən bu işə yaraya bilərəm? Axı, mən kitab barədə çox da güclü deyiləm...

– Bəşlə. Bilmədiyini qış ərzində öyrənərsən. Biz özümüz də çox bilmirik... Raykom bizə fikir vermək istəmir: nə kitab, nə bir

ışgüzar məsləhət... yalnız sərəncam verməyi bilirlər. Biz, qardaş, hər şeyə özümüz öz qüvvəmizlə nail oluruq. Belədir də!

Ətraf xutor və qəşəbələrin muzdur gənclərini ittifaqa cəlb etmək haqqında Rıbnikovun dediyi sözlər Fyodorun beynində ele kök saldı ki, sanki zəngin qaratorpağa taxılı dənə düşdü. O, Zaxar Denisoviçin yanında öz yaşayışını xatırladı və işləmək üçün danıxdı. Həmin axşam ərizə yazdı. Lakin komsomola daxil olmasının səbəbini Yeqor deyən kimi yazmadı. Yeqor deyirdi: yaz ki, "siyasi tərbiyə almaq istəyirəm". Fyodor isə bir az fikirləşib, açıq-aydın, vergülsüz və nöqtəsiz belə yazdı:

"Bir fəhlə kimi, çox çeviklik əldə etmək və bütün muzdur fəhlələri komsomola cəlb etmək üçün daxil olmaq istəyirəm, çünki komsomol muzdurların doğma qohum-qardaşdır".

Rıbnikov oxudu və üz-gözünü turşutdu.

– Belə olmağına belədir, ancaq sən ağzına gələni yazmısan... Yaxşı, keçər!..

Yığıncaq axşamdan xeyli keçmiş başlandı. Klubda müxtəlif səslər, gurultu eşidilirdi. Yığıncağa rəyaset heyəti seçdilər. Rıbnikov beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə etdi, sonra cari məsələlərə keçdilər.

Fyodor ərizəsinin oxunmasını ürək çırpıntısı ilə gözləyirdi.

Nəhayət, Rıbnikov öskürərək və yığıncaqdakıları nəzərdən keçirərək, bərkdən dedi:

– Sizə məlum olan Fyodor Boytsovdan ərizə almışdır.

O, ərizəni tələsmədən oxudu və kağızı stolun üstündə hamarlayaraq soruşdu:

– Kim "lehinə" və "əleyhinə" danışmaq istəyir?

Yeqor dal skamyadan qalxdı və donqar burnunu çəkərək, danışmağa başladı:

– Daha nə danışmaq! Oğlan muzdurdur, danilovkalı kasıb muji-kin oğludur. İndi siyasətdən başı çıxır, yarayar... Daha nə lazımdır?

– Kim əleyhinədir?

Əleyhinə olan tapılmadı. Səsə qoydular. Əllər sıx çəpər kimi yuxarı qalxdı. "Lehinə" iyirmi altı: bütün özak. Səsləri hesablayarkən Rıbnikov Fyodorun solğun, xoşbəxt üzünə təbəssümlə nəzər sald.

– Yekdilliklə keçdin!

Fyodor yığıncağın axırnadək zorla oturdu. O, ətrafında nə haqqında danışıldığını başa düşmürdü. Rıbnikov Yerofey Çernovun

üstünə yaman düşmüşdü, oyunlarda iştirak etdiyinə görə onu danlayırdı; o isə qalan uşaqlara isnad edərək, özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı. Onların səslərini Fyodor sanki qalın divar arxasından eşidirdi, beynində isə fikirlər bir-birinə qarışaraq öz yolu ilə gedirdi: "İndi mən onların ailəsində özlərininki hesab olunuram, yoxsa ürəyimə yattırdı... Ögey oğul kimi idim... Budur, mənim doğma qohum-qardaşım, onlarla çiyin-çiyinə, divar kimi dayanmaq xoşdur..."

Kim isə bərkdən açıqlandı:

– Səs eləməyin!.. Yığıncağı bağlı hesab edirəm. Vanyuxa, sən protokolu özünü köçürərsən?

Asma qfıl cingildədi, qapıya tərəf getdilər; gedə-gedə papiroso çəkir, heyətdən dəhlizə soxulan və qılnc kimi kəsən soyuqdan büzişürdülər. Fyodor Yeqor və Rıbnikovla gedirdi. Buz bağlamış pillələrlə artırmadan düşdülər və dərhal böyük qar qalağına rast gəldilər: yığıncaq davam etdiyi müddətdə onu külək sovurub gətirmişdi. Yeqor nıqqıldaya-nıqqıldaya qar qalağından birinci keçdi, Fyodor da onun dalınca. Yol ayrıcında Rıbnikov Fyodorla vidaləşərkən, onun donmuş əlini bərk sıxdı, gözlərinin içinə yaxından baxaraq dedi:

– Gözlə ha, Fedya, bizi pis vəziyyətdə qoymayasan! Bizim ümidimiz səndədir. İndi sən komsomollaşdın, sənin üzərinə bitərəf oğlanlardan çox məsuliyyət düşür. Hə də, özün bilirən. Salamət qal, yoldaş!

Fyodor onun əlini dinnməzəcə sıxdı, cavab vermək istədi, amma qəhərləndi. Dinməzəcə Yeqorun dalınca qaçdı və boğazında sevinc yaşlarının tıxanıb qaldığını hiss edərək, öz-özünə pıçıldadı:

– Lap arvadxasiyyət olmuşam, keyləşmişəm... Möhkəm olmaq lazımdır, balaca deyiləm, amma bacarmıram!.. Xoşbəxtlik üz verməmişdir... Yer üzündə yalnız dərd-qəm gəzir, adamların hamısı yad-dır deyə düşündüyüm vaxtlardan çoxmu keçmişdir?..

XIV

Ertəsi gün səhər Fyodoru icraiyyə komitəsinə çağırıldı.

Katib dedi:

– Məhkəməyə çağırış vəraqəsi. Qol çək.

Fyodor qol çəkdi və pəncərənin yanına çəkərək, çağırış vəraqini oxudu. Ayın iyirmi birinə çağırılır. Fyodor divar təqviminə baxdı və özünü itirdi: İliçin şəkli altında "20" rəqəmi qızarırdı.

Tez evə gedib, yola hazırlaşmağa başladı.

– Hara? – deyə Yeqor soruşdu.

– Stanitsaya, ağamla məhkəmə çəkişməsinə. İndi çağırış vəərəşəsi aldım. Sabaha çağırılır... Əcəb işdir! Gedib çata bilərəmmi?

Yeqor xəmir kimi ağ qırov basmış pəncərəyə baxdı, maviləşən səmada günəşin sarı kürəsinə tapdı, fikirləşərək dedi:

– Otuz beş verst, saatda beş verstdən, deməli, yeddi saat ayaq döyməli olacaqsan.. Gecə ilə bir də gördün çatıbsan.

– Di yaxşı, mən gedim!

– Yemək götürdün?

– Götürdüm.

Yeqor onu yola salmaq üçün darvazadan çıxdı, dalınca qışqırdı:

– Addımlarını bir az iri götür, yoxsa qaranlığa düşərsən. Cənablar rast gələrsən!

Fyodor çantasını düzəltdi, qısa, aşlanmış yarımkürkün üstündən qayıqı bərk dardı və küçədə, xizəkərlərin sürüşən tayları ilə sürülmüş yolda iri addımlarla irəlilədi. Dağa qalxdı. Geriyə, qar basmış xutora baxdı və çiyinlərini çəkərək, kürəyinin tərələdiyini hiss edib, sürətlə stanitsaya tərəf getdi.

Dağın ətəyi ilə, dağın üstü ilə, dağın ətəyi ilə, yenə dağın üstü ilə. Böyük və balaca meşələrin qar basmış göy haşiyələri üfqiədə sanki süzüb keçir. Mavi rəngə çalan qar göz qamaşdırır, günəşin şüaları qar yığınlarına bataraq, yolu göy qırşağı ilə çənbərləyir.

Fyodor əsanı taqıldadaraq, sürətlə addımladı, şaxtada tənəkənin şirin üstüsünü havaya buraxdı. Bir iyirmi verst gedib, hörüm-çək torutək nazik üfük xəttinə sarı diyirlənən günəşə baxdı və çantadan bir parça çörək və nazik dilimlərlə kəsilmiş piy çıxartdı. Yolun qırağında çöməlib oturdu, qəlyanaltı elədi və yenə yola düşərək, yeyin yeriməklə qızıışmağa çalışdı.

Axşam toranı qarın üstünə bənövşəyi işıq saldı. Yol mavi rəngə çalır, polad kimi parlıyırdı. Qərbdə qaranlıq yeri göydən ayıran xətti sildi. Fyodor stanitsaya girəndə aydın səmada sarı ulduzlar sayırdı. Fyodor axırncı, zahirən görkəmsiz, kasıb evcicdə gecələməyi ev sahibindən xahiş etdi. Saqqallı, güləruz kazak onu həvəslə evə buraxdı.

– Gecələ, yeri özünlə aparmayacaqsan ki!

Fyodor donmuş piyi yeyib, yarımkürkün peçin yanında yere saldı, papağı başının altına qoydu və yuxuladı.

Adət etdiyi kimi, işıqlaşanda yuxudan oyandı. Əl-üzünü yudu. Ev sahibəsi yemək təklif etdi. Fyodor qəlyanaltı ələyib stanitsanın mərkəzinə, meydana getdi. Stanitsa Soveti binasının yaxınlığında, darvazanın üstündə bu lövhəni oxudu: “Yuxarı Don mahalı 5-ci sahəsinin xalq məhkəməsi”.

Həyət qapısından içəri girdi və birinci gördüyü adam Zaxar Denisoviç oldu. O, üzünə göy mahud çəkilmiş Romanov yarımkürkü geymiş, başına başlıq bağlamışdı; tərli atı açırdı. Atın üstünə çul salarkən təsadüfən Fyodora baxdı və dodaqlarını büzüb, salamlamadan üzünü o yana çevirdi.

Vaxt çox yavaş keçirdi. Saat doqquzda məhkəmənin katibi gəldi. Soyunmadan, burnunu çəkə-çəkə stolun üstünə bir yığın iş kağızı tökdü və yuxulu, şişmiş gözləri ilə dəhlizdə bir yere toplaşmış camaatı nəzərdən keçirdi. Bir saatdan sonra hakim gəldi, qapıdan yanakı keçdi və qapını şaqqıltı ilə ördü.

Katib qapını açıb çağırdı:

– Fyodor Boytsov və Zaxar Blaqurodov!

Zaxar Denisoviç, altına gön salınmış keçə çəkmələrini cırlıdadacırlıdadaca keçdi.

– Vətəndaşdan elə araq iyi gəlir ki, adamın ürəyi bulanır. Görünür, dibindəki iyənib! – deyə əynində köhnə şinəl olan yaşlı kazak gülümsədi.

Fyodor papağını çıxartdı və gümrah addımlarla kəndən keçdi. Xalq iclasçılarının və hakimlərin dolaşdığı sualların on dəqiqə davam etdi. Zaxar Denisoviç pəltəkləyirdi, görünür, qorxurdu.

– Siz onun haqqını veribsiniz? – deyə hakim karandaşı stola vuraraq soruşdu.

– Bəli... vermişik...

– Nə ilə veribsiniz, məhsulla yoxsa pulla?

– Pul ilə.

– Neçə?

– Səkkiz manat və əlavə olaraq taxıl da vermişəm.

– Bu necə olur? Axı, siz öz ifadəyinizdə göstərdiniz ki, Boytsovu ayda yarım manata tutmuşdunuz?

Zaxar Denisoviç qıpqırmızı qızararaq fısıldadı:

– Ürəyimin yumşaqlığından... Yetim olduğuna görə... Onun havadarı idim... doğma atasının əvəzi...

– Belə... – deyə hakim bir qədər açıq istehza ilə gülümsədi.

Daha bir neçə sual verdikdən sonra hakim onların otaqdan çıxmasını xahiş etdi. Daha beş və ya altı işə baxıldı. Fyodor dəhlizdə dayanmışdı, gördü ki, Zaxar Denisoviç ətrafına səkkiz kazak toplayıb, əllərini ölçür.

– Soruşur ki, nə üçün müqaviləsiz? Di gəl indi sən işçi götür... Gəldi, İsa xatirinə yalvardı, sən demə komsomolist imiş, deyir, mən işləməyəcəyəm.

– Hakim gəlir!

Camaat otağa doluşdu. Hakim hökmün başlanğıcını tez-tez oxudu. Fyodor yarımkürkün altında üreyinin tez-tez döyündüyünü hiss etdi. Qan gah başına vurur, gah da üreyinə axırdı. Hakimin sözlərini o, demək olar ki, dərk etmirdi, hakim səsinə ucaldtı:

– ...maddəsini rəhbər tutaraq, Zaxar Blaqurodov iki aylıq iş üçün Fyodor Boytsova on iki manat verməyə məcbur edilir... Müqavilə bağlanmadığına... həddi-bülüğa çatmamış oğlanı istismar etdiyinə görə otuz manat miqdarında cəriməyə, ya da... müddətində icbari işə... Məhkəmə xərcləri, hökm qetidir... – hakimın sözləri Fyodorun qulağına qırıq-qırıq çatırdı.

Fyodor artırmadan qaçaq-qaça düşdü və yaxası açılmış yarımkürkünü düymələmədən, sevinclə öz-özünə gülümsəyərek, tələsik stanitsadan çıxdı. Hiss etmədən bir neçə verst getdi; addımlayarkən keçənləri fikirləşir, gələn ilin payızınadək at üçün pul qazanacağı və öz təsərrüfatında yaşayacağı, atasını dilənçilikdən qurtaracağı haqqında planlar qururdu.

Bu yay muzdurlar arasında işləyəcəyini xatırladı və qəlbi sevinclə doldu. Külək qarın sovrub üzünə vurur, narın qar tozu gözlərinə tikan kimi batırdı. Gözlənilmədən Fyodorun qulağına daldan xizək xışiltısı və at nallarının şaqılıtsı gəldi, tez geri döndü, birdən sinəsinə dəyən əskeşin şiddətli zərbəsi onu yerə yıxdı. Yıxılarkən səmənd atın köpüklənmiş ağızını, onun ardınca isə toz kimi səpələyən qarın içərisindən Zaxar Denisoviçin sifətini gördü.

Əskeşin zərbəsi ardınca dərhal başı üzərində qırmanc şaqıldadı və qaşış papağı Fyodorun başından qopararaq, üzünü çəpinə yaraladı.

Fyodor ağrı hiss etmədən, isti-isti ayağa qalxdı və qəzəb içərisində papaqsız irəli atıldı, xizəyin dalınca qaçdı. Zaxar Denisoviç sol əli ilə cilovları çəkərək dördnalə çapan atı saxlamağa çalışır, sağ əli ilə qırmancı yuxarı qaldıraraq, Fyodora tərəf dönüb bağırırdı.

– Mən sənə xatırladaram!.. Mən sənə fəsad düzəltməyi göstərəm... belə-belə olmuş!..

Külək onun sözlərini parçalayır, dalca qaçan Fyodoru boğurdu. O, gücdən düşərək yolun ortasında dayandı və yalnız bu zaman sinəsində şiddətli ağrı duydu, hiss etdi ki, üzündən axan duzlu qan üzünü yandırır.

XV

Təpədə əriyən qar, buğlanan qaratorpaq yazın gəldiyini xəbər verdi. Gecə isti və rütubətli külək əsdi, xutorun başı üstünü buludlar aldı, hava işıqlaşanda yağış yağdı və qabaqca ərmiş qar su axımına qarışdı. Çöldə torpaq çıpılaşmışdı, yalnız yolda və çalalarda qalan nazik buz keçən ilki ota və kəsoklərə bərk-bərk sıxılıb yapışmışdı, sanki onlardan kömək istəyirdi.

Tarla işləri başlanmamış Fyodor uşaqlarla vidalaşdı, şeylərinə və Rıbnikovun ona verdiyi ədəbiyyatı çantasına kip yığaraq, iş axtarmağa getdi.

Vidalaşarkən Rıbnikov ona dedi:

– Bax, Fedya, orada təşkil elə ha!..

– Yaxşı, elərəm, hamını bir yerə toplayaram! – deyərək Fyodor gülümsədi.

Beş adam onu xutorun kənarınadək yola saldı və o, böyük yola çıxanadək gözlədi. Birinci təpəni aşdıqdan sonra Fyodor geri baxdı: otlağa gedən yolda müşayiət edənlər dəstə ilə dayanmışdılar. Rıbnikovla Yeqor papaqlarını yellədirdilər.

Xutor gözəndə itdikdə, kəder Fyodorun üreyini sıxdı. O, yenə yolun qırağında yetim-yetim yırğalanan bu bildirki süpürüm kolu tək yalnızdır.

Fyodor özünə zorla qalib gələrək, haraya gedəcəyini düşünməyə başladı. Ətraf xutorlar kasıb olduğundan, adamların muzdura ehtiyacı yox idi, rayonda Xrenovsk qəsəbəsi ən zəngin stanitsa hesab olunurdu. Fyodor fikirləşdi və kənd yolu ilə Xrenovsk qəsəbəsinə döndü. Zaxar Denisoviçin qonşusu Panteley baba uca, şümlüklərinədək qurumşu bir qoca idi. Üç oğlunu müharibədə öldürmüşdülər, təsərrüfatı o, öz qarısı və iki golini ilə idarə edirdi.

Fyodoru işə götürəndə o, çal qaşlarını tərpedərək soruşdu:

– Ağzın dada gəlsin, bir də görüm, Zaxarkanın yanından niyə getdin?

– Ağa işdən çıxartdı.

– İndi nə şortlə işə durmaq fikrindəsən.

– Danışqıdan asılıdır.

– Nə danışqıbazlıqdır? Mənim məzənnəm yay dövründə ayda üç manatdır, qışda isə müftə də lazım deyilsən. Bəlkə sən bütün il boyu işləmək arzusundasən? Bil ki, mənə lazım deyil.

– Payızadək də işləyə bilərəm.

– Bir sözlə, işlər qurtaranadək. Payızda, elə ki yeri şumlayıb qurtardıq, üzünə yol açıqdır, hara istəsən gedə bilərsən, ağzın dada gəlsin. Ayda üç manata razısan?

– Razıyam, ancaq müqavilə lazımdır. Onsuz olmaz.

– Mənim üçün fərq yoxdur... ancaq savadsızam... Orada, ağzın dada gəlsin, yəqin qol çəkmək lazım gələcək hə? Zərər yoxdur, gələnimiz Stepanida qol çəkər.

Muzdurlar komitəsində müqavilə imzaladılar və Fyodor sevincilə işə girişdi. Panteley baba iki həftə yeni işçiyə gizlinlə nəzər yetirdi; Fyodor tez-tez babanın ona zillənmiş yoxlayıcı, iti nəzərini duyurdu; nəhayət, ikinci həftənin sonunda, axşam, Fyodor bir gündə bostanı şumlayıb, yorğun, tərlı öküzləri evə gətirdiyi zaman baba ona yaxınlaşdı və söhbətə başladı:

– Bostanı şumladın?

– Şumladım.

– Şumlanmamış yer qalmadı ki?

– Qalmadı.

– Kotanı nə sayaq batırırdın?

– Əmr etdiyin kimi, baba.

– Öküzləri göldə suladın?

– Suladım.

– Neçə yaşın var, oğlan?

– On yeddi.

Baba Fyodora tərəf addımladı, onun saçlarından möhkəm yapıraçaq, başını qurumuş, sümüyü çıxmış sinəsinə bərk-bərk sıxdı və cadar-cadar ovcu ilə Fyodorun əzələli, dolu kürəyini xeyli sıgalladı.

– Sən qiymətli işçisən, ağzın dada gəlsin!.. Qızıl kimi əllərin var!.. Əgər istəsən, qışı da qalarsan, vallah!..

Fyodor özündən uzaqlaşdırdı, ona xeyli baxdı, şən, xoş təbəssümlə gülümsədi. Qocanın nəvazişindən və doğma ata kimi onunla etdiyi rəftardan Fyodor qəhərləndi. Təzə ağası qətiyyətlə Zaxara oxşamırdı. Hələ Fyodor işə duran zaman o soruşmuşdu:

– Sən, deyəsən, ondan, adı nədir... komsolsan? – Fyodorun “hə” cavabına əlini yelləyərk demişdi: – Bunun mənə dəxli yoxdur. Xörəyi ayrı yeyəcəksən, sənənlə bir yerdə yeyə bilmərəm. Sən, yəqin ki, alnına xaç vurmursan?

– Yox.

– Görürsən... Mən qocayam, sən də incimə ki, səni ayırıram. Biz sənənlə ayrı-ayrı kerdilərin tərəvəziyik.

Fyodorla, o, yaxşı rəftar edirdi: doyunca yedirdirdi, öz evdə toxunma paltarını ona verməşdi və gücü çatmayan işlə yükləmirdi. Fyodor əvvəlcə elə düşündü ki, Zaxar Denisoviçin yanında olduğu kimi, bütün işləri tək görməli olacaq, amma Pasxa bayramından qabaq torpağı şumlamağa getdikləri zaman gördü ki, Panteley baba öz quruluğuna baxmayaraq, istədiyini cavana güc gələr. O, yorulmaq bilmədən kotanın dalınca gedir, həvəslə və təmiz şumlayırdı, gecə isə Fyodorla növbə ilə öküzləri qoruyurdu. Qoca dindar idi, pis söyüş söyməzdi və ailəyə yaxşı başçılıq edirdi. Onun daim təkrar etdiyi “ağzın dada gəlsin” sözləri Fyodorun xoşuna gəlirdi, zahirən sərt, lakin qəlbən çox mehriban olan qocanın özünü də xoşlayırdı.

Pasxa bayramında, axşam Fyodor öz döngələrində çopur, alçaqboy bir oğlana rast gəldi; üzdən onun iyirmi yaşı olardı. Fyodor gördü ki, oğlan Zaxarın həyətdən çıxır və Panteley babanın sözlərindən başa düşmüşdü ki, bu, Zaxarın işçisidir. Oğlan Fyodorla tanış oldu və Fyodor birinci olaraq söhbətə başladı:

– Salam, yoldaş!

– Salam, – deyə oğlan həvəssiz cavab verdi.

– Deyəsən, Zaxar Denisoviçin yanında muzdur işləyirsən?

– Aha.

Fyodor yaxın gələrək sorğu-sualı davam etdirdi:

– Çoxdan orada olursan?

– Dördüncü aydır, qışdan.

– Neçə verir?

– Bir manat, bir də yemək. – Oğlan açılışdı, onun gözləri parıldıdı. – Deyirlər ki, baba səni üç manata tutub və onun paltarında gəzirsən? Doğrudur, yoxsa yalan danışır!..

– Doğrudur.

Oğlan qəmli-qəmli dedi:

– Zaxar məni tovladı... Söz verdi ki, artıracaq, ancaq susur. Öküz kimi işləməyə məcbur edir. – Oğlan getdikcə hirsəlndirdi. – Bayramlarda da həmin vəziyyət... Öz paltarını geyib köhnəldim, o isə nə pul verir, nə də paltar. Görürsən, Pasxanı nədə keçirirəm. Oğlan dalını çevirdi, Fyodor onun köynəyinin kürəyindəki uzun cırıqdan bədənini gördü.

– Adın nədir?

– Mitri. Bəs sənin?

– Fyodor.

Zaxarın həyətidən ağanın iyrənc səsi eşidildi:

– Mitka! Nə üçün mal-qara həyətinin qapısını bağlamamısan, əclaf!.. Get öküzləri içəri sal!..

Mitka ürkdülmüş keçiyi kimi çəpərdən aşdı və sıx gicitkən koluna baxıb, barmağı ilə Fyodoru çağırırdı. Fyodor çəpərdən aşdı, bağda dalda yer seçdi və Mitkanı yanında oturdub, təşviqatə başladı.

XVI

Hər bazar günü axşam Fyodor bayram oyunları keçirilən yərə gedir, orada Xrenovsk varlılarının yanında işləyən başqa muzduqlarla tanış olurdu. Qəsəbədə cəmi on səkkiz muzduq var idi, onların on beşi cavan idi. Bax, həmin on beş muzdurun hamısını Fyodor bir yərə topladı, muzduqlar ittifaqının əsasını qoydu.

Varlıların təsərrüfatlarından gələn oğlanlar oyun yerində çıxıran qızlarla abırsızlıq edirdilər. Buradan gedərkən Fyodor oğlanlarla uzun-uzadı danışır, onları komsomola qoşulmağın və ağaların müqavilə bağlamağa məcbur etməyin zəruri olduğuna inandırmağa çalışırdı.

Əvvəlcə uşaqlar Fyodorun sözlərinə istehza və inamsızlıqla yanaşırdılar.

Çiyinləri çıxmış Kolka qızıaraq deyirdi:

– Sənə nə var, sən hər şeyə tüpürə bilirsən – sənin ağan mələk kimi bir şeydir, mənəməyə belə şeylər desən, komsomol üçün də, müqavilə üçün də qol-qabırğamı əzər.

– Qorxma, əzməz! – deyərək biri etiraz edirdi.

– Tək olsan, əlbəttə, əzər! Bəs necə bilirsən? Misa! üçün, mənim bir barmağımı sındıra bilərsən, bəlkə də, xırçıldadı, amma barmaqların hamısını birdən necə? Hələ yumruq sıxsam, sındıra bilərsənmi? Yox, qardaş, mən bu yumruqla sənə çənəni əzərəm!.. – deyərək hamının qəhqəhəsi altında Fyodor danışdı. – Bax, biz belə bir yumruq olmalıyıq. Ağalar üçün axmaq kimi işlədiyimiz bəsdir! Sizlərdən bəziniz bir manat, bəziniz yarım manat alırsınız, mən isə üç manat alıram, sizdən də rahat işləyirəm!..

– Do-og-rudur!.. – Səsləri guruldadı.

Adətən gecələr, xırmanlardan o tərəfdə toplaşır və xoruzlar banlayanadək oturdular.

Beşinci bazar günü Fyodor belə bir təklif irəli sürdü:

– Bilirsinizmi nə var, qardaşlar, dünən otu bölüşdürdülər, bu gün, ya səhər biçin başlanacaq, gölin səhər ağalara elan edək ki, aylığımızı artırırsınız və müqavilə bağlasınız, yoxsa işdən əl çəkəcəyik!..

– Belə olmaz! Çox kəskinindir!..

– Bizi qovurlar!

– Çörəksiz qalar!..

Fyodor qıpqırmızı qızaraq qışırırdı:

– Qovmazlar. Ona görə qovmazlar ki, biçin yaxınlaşır! Muzdursuz qalsalar, işləri xarab olar!.. Belə yaşamaq olmaz! Muzduqlar komitəsi soruşur: siz işə necə durmusunuz? Biri deyir, ağanın qohumuyam, o biri isə: “Tanışlıqla yaşayırım”. Sizin üçün sizdən başqa heç kəs əlləşməyəcək!

Uzun mübahisədən sonra elə də qərara aldılar.

Səhəri qəsəbə çaxnaşdı, narahat edilmiş mozalın dəstəsi kimi vızıldadı, ən varlı təsərrüfatlarda işə muzduqlar tətill etdilər...

Səhər Fyodor çıxırtı eşidib, darvazadan çıxdı.

Zaxar Denisoviç bağıra-bağıra Mitkanın şeylərini küçənin ortasına tullayırdı, o isə qətiyyətlə onları bir yərə yığır və alçaqdan deyirdi:

– Dayan, dayan! Xahiş edəcəksən, amma qayıtmayacağam!..

– Rədd ol get, yox bir, səndən xahiş elərəm!..

Fyodoru gördükdə Zaxar Denisoviç yolayrıcında nə barədə işə hərətəldən danışan bir dəstə varlı kəndliyə tərəf döndü və alnı damarlarını şişirdəkə bağırırdı:

– Xristianlar!.. Budur iğtişaş salan, onların başçıları!.. O köpök oğlunu çomaqla özmək lazımdır!..

Fyodor yumruqlarını sıxaraq tələsik ona tərəf getdi, amma Zaxar Denisoviç sıçan kimi özünü içəri saldı və qorxaqcasına qışqırdı:

– Canını istəyirsənsə, yaxın gəlmə!.. Parça-parça elərim!

XVII

– ...Necə istəyirsiniz, ixtiyar sizindir, mən isə öz işçimi qovma-yaçağam. Qoy o lap partiyalı olsun, tək iş görsün. Müqavilə də hesaba alınmır... Ayda üç manat artıq verərəm, amma o getse, mənə yüz manatlarla zərər dəyər!..

– Doğrudur, kirvə!.. Bax, mənim arvadım naxoşlayıbdır, indi işdə mənə kim kömək edər?..

– Mən də bu fikirdyəm.

– Bilirsinizmi nə var, qardaşlar!.. Onlarla müqavilə bağlayaq, qanun üzrə maaşlarını artıraraq, qoy həftədə bir dəfə bayram eləsinlər... Sən, Zaxar, sus!.. Səni məhkəmə otuz manat cərimələdi. Elədir ki, var!.. Bizim üçün də həmişə belə keçməz!

– Boş-boş niyə danışmaq?! Madam ki, belə bir iş başlanıb, tabe olmaq lazımdır. Üç manat kəsərik, yüz manat itirərik... Bu, axmaqlıqdır!..

– İndi bacar, işçi tut!..

– Əlin yanar!

– Qoy belə olsun!

– Bunları qızıqsırdan o əclafı isə öyrətmək lazımdır. Əcəb alim tapılıb, onu görüm ilan vursun...

– Fedka axı komsomolistdir!.. Mənim yanımda olanda, mənə cana gətirmişdi! Həyətdə əlində bıçaq dalımca gəzirdi, sağ olsun işçilər, əlindən aldılar, Allah haqqı... qoy bir indi o mənim əlimə düşsün...

– Mənim oğlum deyir ki, oyunlardan sonra onlar Fedotun xırmanından o tərəfdə toplaşirlar. Orada Fyodor onları öyrədir.

– İki-üç nəfər onu paya ilə qarşılarsa, necə olar?..

– Tənbeh eləmək lazımdır ki, bu necis iy verməsin!

– Zaxar Denisoviç, gedərsən?

– Aman Allah! Mən, ürokdən!.. Mənə payanın ağırını verin...

– Ölüncə döymərik.

– Orada baxarıq! Mənim ürəyim elə doludur ki, özünü gözləsin.

– Neçə nəfərik? Deyəsən, üç nəfər, hə? Di gedək!..

XVIII

Axşam Panteley baba Fyodorun harasa getməyə hazırlaşdığını görüb, gülümsəyərək dedi:

– Sən, ağzın dada gəlsin, evdə oturaydın; ələmi qarışdırıbsan, bari dinc otur!

– Nə olub ki?

– O olub ki, səni əzə bilirlər!

Fyodor:

– Qorxma!.. – deyib dal yollarla xırmanlara tərəf getdi.

Bu dəfə uşaqlar tez topladılar. İki saat danışıda keçdi. Hamı şən və gümrəh idi. Vəziyyəti müzakirə edib, yeni xəbərləri bir-birinə çatdırdılar və dağılışmağa hazırladılar.

– Ayrı-ayrı gedin ki, adamlar boşboğazlıq eləməsinlər, – deyərək Fyodor xəbərdarlıq etdi.

Çölün üzərinə qatran kimi qaranlıq gecə çökmüşdü, buludlar daşqın zamanı toqquşan buzlar kimi, bir-biri ilə toqquşur, bir-birinin üstünə qalanırdı, göy guruldayır, meşənin dalında şimşək çaxırdı. Fyodor qalan uşaqlardan ayrıldı və əvvəlki yol ilə getdi. Əvvəlcə o, dal yollarla getmək istədi, ancaq sonra fikrini dəyişdi və öz döngələrinə döndü. Çəpərin yanında oturub papiros çəkmək istədi, lakin quru, isti külək kibriti keçirdi. Fyodor papirosu cibinə qoyub, darvazaya yaxınlaşdı. O heç bir şey gözləməirdi və daldan iki nəfərin əyilə-əyilə gəldiyini, üçüncüsünün isə yolayncında qarovul çökdiyini görmədi...

Həyəət qapısının dəstəsindən təzəcə yapışmışdı ki, daldan kim isə niqıldayıb paya ilə qolaylandı. Zərbə Fyodorun peysərinə dəydi. O, boğuc səslə inildəyib, əllərin yana açdı və huşunu itirərək darvazanın yanında yerə yixildi.

Panteley babam birələr yaman dişləyirdi. Keyli vaxt yerində qurcalandı, sonra qoyun dərisindən olan kürkü üstündən atdı, lap

yuxulayırdı ki, qəflətən həyətdən zarlıt, ayaq tappılısı və boğuq fısqırıq eşitdi. O, ayaqlarını aşağı sallayaraq qulaq asdı. Fısqırıq səsi bir də eşidildi. Babanın fikrindən keçdi: "Fedkanı vurdular!" O, yataqdan sıçradı və bostanda dolaşalara atəş açdığı qədim süm-bəli tüfəngi divardan götürüb, artırmaya qaçdı: Darvazanın yanında kim isə zarıyırdı, ayaq tappılısı eşidilir, zərbələr şaqquldayırdı... Baba çaxmağı qaldırıb, qaçaraq darvazadan çıxdı, qışqırdı:

– Kimdir?

Üç qara kölgə kənara sıçradı.

Panteley baba tüfəngin lüləsini yaxındakına tərəf tuşlayıb, tətəyi dartdı. Güllə açıldı, tüfəngin lüləsindən qığılcım sıçradı, tüfəngə doldurulmuş noxud vızıldadı... Kim isə yolda feryad qopartdı və yerə sərilirdi... Baba nəfəsi tutula-tutula tüfəngi atdı və darvazanın yanında uzanmış adama tərəf əyildi. Onun başında gəzən əlləri nə isə qatı və yapışqan bir şeyə bulandı. O, başı çevirib, diqqətlə baxdı, qaranlıqda heç bir şey görmək olmurdu. Göydən kərtənkələ kimi ildırım keçdi və baba Fyodorun qana bulaşmış üzünü tanıdı. Cansız bədəni qaldırıb, titrəyə-titrəyə, büdrəyə-büdrəyə onu artırmaya çıxartdı, tüfəngi götürmək üçün darvazadan o tərəfə qaçdı. Yənə ildırım göyün üzünü işıqlandırdı və baba iyirmi sajnılıqda yolda çöməlmiş bir adam gördü. Panteley baba tüfəngin lüləsindən yapışib, atıla-atıla çömələ oturmuş adamın yanına qaçdı, onu yıxdı və qamı üstə onun üstünə düşərək, bağırdı:

– Buradakı kimdir?

– İsa xatirinə, burax... Bütün dalım, küreyim deşik-deşikdir... Qorxmursan ki, günaha batarsan, qonşu, adamlara iri qırma atırsan?.. Aman, incidir!..

Baba səsindən Zaxarı tanıdı. Özünü saxlaya bilməyib onun başından tüfəngin qundağı ilə vurdu və saçlarından bərk-bərk yapışib, sürüyə-sürüyə artırmaya dartdı.

XIX

"...Əziz yoldaşımız Fedya! Sən yəqin bilmirsən ki, məhkəmə ilə qurtardı. Zaxar Denisoviçi yeddi ilə həbsə, üç il hüquqdan məhrum olmağa məhkum etdilər, qalan iki nəfəri – Mixail Derqa-

çovu və Xrenovsk möhtəkəri Kuzkanı beş il azadlıqdan məhrum etdilər. Bir də, sənə məlumat veririk ki, Xrenovsk qəsəbəsində KÇG-nin özəyi təşkil olunmuşdur. Sənin bütün muzdur yoldaşların – on beş nəfər, bir də altı ən yoxsul oğlan ora üzv daxil olmuşdur. Rayon komitəsi məni oraya işləməyə göndərir və biz sənin sağlamlığını, bizim yanımıza qayıtmağını səbirsizliklə gözləyirik. Yeçor Danilovka qəsəbəsində on bir nəfərdən ibarət özək təşkil etmişdir. Uşaqların hərəsi bir yana dağılışıb, işləyir. Bir də, bildirirəm ki, Panteley babanı gördüm, o da sənə baş çəkmək və yemək götürmək üçün xəstəxanaya gəlməyə hazırlaşır. Tez sağal və gəl, iş çoxdur, vaxt isə cidarını qırmış at kimi çapır.

Sənə komsomol salamı ilə RKGİ özəyi, bütün uşaqların əvəzine isə Rubnikov yazır".

ZƏDƏ

Yakov Alekseyeviç qədim adamlardanır: sümüyü iri, bir az donqar, saqqalı təzə darı süpürgəsi kimi; o, asudə rəssamların qəzetlərin son səhifələrində çəkdiqləri qolçomağa çox oxşayır. Bircə şeydən – paltardan oxşamır. Qolçomaq tutduğu vəzifəyə görə hökmən jilet və cirt-cirt çəkmə geyməlidir. Yakov Alekseyeviç isə yayda kətan köynək geyər, belinə qurşaq bağlayar və ayaqyalın gəzərdi. Üç il bundan qabaq o, stanitsa Sovetinin siyahısında əsl qolçomaq sayılırdı, sonra işinin haqq-hesabını verdi, bir cüt artıq öküzü satdı, iki cüt öküz və bir madyanla qaldı, Sovetdəki siyahıda da onu qonşu qəfəsə – ortabablar sırasına keçirdilər. Yakov Alekseyeviç bununla öz qiyafəsini itirmədi: yənə də xoruz kimi vüqarla, yanını basə-basə gedir, başını dik tutur, yığıncaqlarda yənə də təmkinlə, xınlıtlı səsle tutarlı danışırdı.

O öz təsərrüfatını kiçiltmə də, çox əl-qol açmışdı, yazda iyirmi desyatin buğda əkməmişdi; keçənlik məhsuldan qənaət edilmiş taxıla üzdən şumlayan kətan, iki dırmaç, dənəsvuran maşın almışdı. Hamıya yaxşı məlumdur ki, yazda olan-qalan şeylərini kimlər satır: yeməyə heç nəyi olmayanlar.

Bütün stanitsada Yakov Alekseyeviç kimi təsərrüfatçı, zirək, fərasətli kazakı cıraqla axtarsan tapmazsan. Lakin onun da həyatını bir zədə korladı. Kiçik oğlu Styopka komsomola daxil oldu. Elə-belə, soruşmadan, məsləhətləşmədən, özbaşına komsomola girdi. Belə bir iş axmaq adamın başına gəlsəydi, ailədə qarışıqlıq, dava, qalmaqal düşərdi, amma Yakov Alekseyeviç elə fikirləşmədi. Oğlan uşaqlarını dəyənəklə öyrətməyin nə mənası var? Qoy özü sahilə yaxınlaşsın. Günbəgün indiki hakimiyyəyə, qayda və qanunlara rişxənd edirdi, sözlərinə yağlı söyüş əlavə edirdi, payız milçəyi kimi sancırdı, elə fikirləşirdi ki, Styopkanın gözləri açılar; doğrudan da onun gözləri açıldı, oğlan daha xaç çəkmir, atasına vəhşi nəzərlərlə baxır, süfrə başında susurdu.

Bir dəfə nahardan qabaq ailəliklə duaya qalxdılar. Yakov Alekseyeviç saqqalını didə-didə xaç vururdu. Əlini elə aparıb-gətirirdi ki, elə bil çəməndə oraqla işləyirdi. Styopkanın anası təzim edir,

bükülib qatlanan arşın kimi əyilib qalxırdı. Bütün ailə hamılıqla əlini yellədirirdi. Stolun üstündə şorba buğlanı, təzə xörək xoş mayaotu qoxusu verirdi. Styopka əllərini arxasına qoyub, qarıya söykənmişdi, ayağının birini götürüb o birini qoyurdu.

Yakov Alekseyeviç duanı qurtarandan sonra soruşdu:

– Sən adamsan?

– Sən yaxşı bilərsən...

– İndi ki adamsan və adamlarla süfrə başında otursan, sifətine xaç çək. Səninlə öküz arasındakı fərq də elə bundadır. Öküzün qaydasıdır: axurdan yeyər, sonra da dönüb oranı murdarlayar.

Styopka qarıya tərəf getmək istədi, lakin fikrini dəyişdi, qayıtdı, gələ-gələ xaç vurub, stol başına keçdi.

Bir neçə gün ərzində Yakov Alekseyeviç üzəndən saraldı; həyətdə gəzəndə qaşqabağını sallayırdı, ev adamları bildirdilər ki, qocanın beynində nə isə bir fikir dolaşır, əbəs yerə deyil ki, gecə niqıldayıp, qurcalanıp və yalnız işıqlaşana yaxın yuxulayıp. Bir dəfə anası Styopkanın qulağına piçildadi:

– Bilmiyəm, Styopka, bizim Alekseyeviç nə fikrə düşüb... Ya sənin üçün bir fəlakət hazırlayıp, ya da kimi isə dolaşdırmaq istəyir...

Styopka bildirdi ki, atası onun üzərinə yürüş hazırlayıp, ona görə özlüyündə, qoca ona darvazanı göstərsə, xizəyi hansı tərəfə yönəldəcəyini fikirləşirdi.

Doğrudan da Yakov Alekseyeviç üçün fikirləşməli şey çoxdur: Styopkanın iyirmi yaş əvəzinə on beş yaş olsaydı, onunla bacarmıq asan olardı. Anbardan təzə qayıp cılovları götürmək və ələ sarımaq üçün çoxmu vaxt lazımdır? İyirmi yaşında isə bütün cılovlar nazik görünər: bu cür nadanları dişlə ilə öyrədirlər, ancaq indiki zamanda dişlə üçün adamı elə qaçovlayırlar ki, dəymişin qalar, kalın tökülər. Belə olanda qoca gecələr niqıldamasın, qaranlıqda qaşqabağını sallamasın, neyləsin?

Styopkanın böyük qardaşı, sağlam və güclü kazak Maksim axşamlar qaşıq qayırkən Styopkadan soruşardı:

– Bir de görüm, qardaş, bu komsomolda nə görübüsen?

– Sən qarışma! – deyər Styopka onun sözünü kəsərdi.

Maksim əl çəkməzdi:

– Yox, sən de. Bax, mən iyirmi doqquz il ömür sürmüşəm, səndən çox görmüşəm və çox bilirəm. Mən belə güman edirəm ki, bütün

bunlar boş işdir... hər cür fəhlələr üçün əlverişlidir: o, səkkiz saat növbəsini çəkdi, sonra kluba, komsomola gedir, biz taxılçılara isə bu, əl verməz... Yayda iş vaxtı gecəni veyllənəcəksən, gündüz də ki, səndən nə işi?... Sən vicdanla de: bəlkə bir qulluq almaq istəyirsən, onun üçün komsomola girib-sən? – deyə istehza ilə soruşardı.

Styopka ağappaq ağarıb susar, dodaqları inciklikdən titrəyirdi.

– Bir hakimiyyət deyil. Biz kazaklar üçün hətta zərərli dir də. Təkcə kommunistlərin günü yaxşı keçir, sən istəyirsən, lap partla... Bu cür hakimiyyət çox davam gətirməz. Sizin cürbəcür komsomol- lar taxılçıların boynuna miniblərsə, vaxtı çatanda hamısı rədd olub gedəcək!

Maksimmin bir çəngə yaş saçı tərli altında atılıb-düşürdü. Bıçaq demir parçasından yonqarı çəzəblə səpələyirdi. Styopka kitabı boş-boşuna vərəqləyir, qaşqabaqlı halda fısıldayırdı: o, mübahisəyə girişmək istəmirdi, çünki Yakov Alekseyeviçin özü Maksimin sözlərinə dinməzçə, təqdirlə qulaq asırdı, görünür, Styopkanın nə deyəcəyini gözləyirdi.

– Hələ birdən Allah ələməmiş çevriliş olsa? Onda nə edəcək- sən? – deyə Maksim dişlərinə vəhşi heyvan kimi qızcırdadırdı.

– Çevrilişi gözləyəncən dişlərin tökülən?

– Gözlə ha, Styopka! Sən balaca deyilsən... “Vurmaq vurul- maq” oyunu oynanır, yanılırsan, səni vurarlar! Hələ müharibə, ya daha başqa bir şey olsa, birinci mən özüm səni əzərəm! Sənin kimi küçükləri öldürməyə dəyməz, amma şallaqla əzişdirərəm... ölünce!

– Lazımdır da!... – deyə Yakov Alekseyeviç qızıdırırdı.

– Döyəcəyəm, bax, xaça and içirəm!... – bağırın Maksimin burun pərləri hirsindən şişirdi. – Yadımdadır. Almaniya müharibə- sində bizim polkumuzu Moskva altında bir fabriyə gətirdilər; orada fəhlələr qiyam ələmişdilər. Biz axşama yaxın oraya çatdıq, darva- zadan içəri girdik, kontorun yanında isə adamların sayı-hesabı yox idi. Onlar çıxırdılar: “Qardaşlar, kazaklar, bizim sıralarımıza qoşulun”. Polk komandiri – qoşun starşinası Bokov komanda verdi: “Bu köpək uşaqlarını qamçılaysın!”

Maksim gülməkdən qəşş elədi, qıpqırmızı qızardı, uzun-uzadı kişnədi.

– Qamçım xam göndən idi, ucuna güllə tikilmişdi... Atımı irəli sürdüm, həmin tətillərə tərəf çıxdım: “...Qalx ayağa, əməkçi xalq! Kazaklar gəliblər küreyinizi şallaqlamağa!” hamıdan qabaq-

da başında günlüklü papaq olan çalsaçlı ölüvay bir qoca durmuşdu... Mən şallağı ona ələ çəkdim ki, cıncırını çıxartmayıb, atın ayaqları altına yığıldı... Orada nələr oldu... – deyə Maksim gözlərini qiya- raq, səsinə uzatdı. – Yirmiyəncən arvadı atlara tapdalatdılar. Uşaqlar qəzəbləndilər və qılınca əl atdılar...

– Bəs sən? – deyə Styopka xırıltılı səslə soruşdu:

– Bəzilərinde yadigar qoydum!

Styopka küreyini peçə sıxdı. Bərk-bərk sıxdı, alçaqdan dedi:

– Heyif ki, sənin kimi murdarı öldürməyiblər!..

– Kimdir murdar?

– Sən...

– Kimdir murdar? – deyə Maksim bir də soruşdu, yonulmamış qaşığı yerə atıb, ayağa durdu.

Styopkanın ovucları isti tərden yaş oldu. O, yumruqlarını sıxdı, dırmaqları lap etinə batdı və artıq qətiyyətlə dedi:

– Sən it-sən! Xain!

Maksim əlini uzadıb Styopkanın sinəsində köynəyini xışma- ladı, onu dartıb peçdən qopardı və çarpayının üstünə atdı. Styop- kanı nifrət qaynar su kimi yandırdı. Köynəyinin yaxasını Maksimin barmaqları arasında qoyaraq, kənara atıldı, yumruğu ilə qolay- landı... Yanağına dəyən şiddətli zərbə Styopkanı yerə sərtdi. Maksim sol əli ilə onun boğazını sıxır, sağ əli ilə yanaqlarına bir qaydada vururdu. Styopka qardaşının tez-tez nəfəs aldığı hiss edir, onun dodaqlarındakı soyuq və tamam lüzumsuz təbəssümü görür, hər zərbdən nəfəsi kəsilir, qulaqlarını cingilti dəlir, gözlə- rindən yaş tökülürdü. Qeyri-ixtiyari göz yaşdı, Maksimin təbəssümü onu incidirdi, o çığırmaq istəyir, amma çığırtı boğazında ilişib qalırdu. Styopka bərəlməmiş gözlərini hərlədərək, qardaşının üzünə qon tūpürürdü, ancaq o, başını kənara çəkərək, qırxılmış, damarlı boynunu göstərirdi və yenə eyni qaydada, dinməzçə, cadar-cadar olmuş ovcu ilə Styopkanın şişmiş üzünə vururdu.

Yakov Alekseyeviç bir az gözləyib onları araladı. Maksim yənə də gülümsəyə-gülümsəyə yerdən yarımçıq qalmış qaşığı götürüb, pəncərənin yanında oturdu. Styopka qanlı dodaqlarının qolu ilə sildi, şapkasını başına qoydu və dalınca qapını yavaşca örtərək, çıxdı.

Maksim dedi:

– Bu, onun xeyrinədir... Qoy cızığından çıxmasın, yoxsa atasına da əl atar!

Yakov Alekseyeviç fikirli-fikirli saqqalını özişdirir, qarının ağlamaqdan islanmış üzünə baxaraq qaşqabağını tökürdü.

Səhəri Maksim özü söz açdı.

– Sovetə şikayətə gedəcəksən? – deyə Styopkadan soruşdu.

– Gedəcəyəm!

– Ailəyə belə şey yaraşar?

Styopka Maksimin arvadının rəngi qaçmış üzünə, gözlərini önlüyü ilə silən anasına baxdı və susdu. Özlüyündə təhqirə dözməyi, susmağı qət etdi.

O gündən evdə cansız sükut uzun zaman bərqərar oldu. Arvadlar pıçılı ilə danışırdılar. Payız səhəri kimi tutqun görünən Yakov Alekseyeviç susurdu. Maksim Styopka ilə təqsirkar adam kimi danışırdı.

– Sən, qardaşım, hər xırda işi nöqsan tutma. Ailədə azmı şey olur... Əslində bunların hamısı sənin komsomolunun ucbatındandır! At onu, rədd olsun! Onsuz yaşayırıq. Oraya soxulmağa sənə nə vadar edir? Bir bax, qonşular atanın gözünün içinə deyirlər: "Deyəsən, sizin Styopka komsomolçu olubdur, hə?" Qocanı isə vicdanı incidir... Sənin evlənmək vaxtıdır, hansı qız sənə nikahsız gələr? Sirtığın birini alacaqsan?

Styopka susur, ağla gedirdi. Aşaqlar meydana kluba yollanırdı. Keşiş fisqarmoniyasının xırıltısı altında beynində pis-pis fikirlər dolayırdı.

Yaz da inadla kəndə soxulurdu. Qızların yanaqlarında çil, bəd-müşk ağaclarında tumurcuqlar əmələ gəlirdi. Küçələrdə yaz daşqını guruldayırdı. Qar gözə çarpmadan yox olur, firuzəyi çöl günəşin istisi altında buxarlanır, havada əriyirdi. Çöl uçurumlarında, xəndəklərinde yamaclar boyunca hələ qar qalır, küləklərin sıxçaladığı bu çirkər qarpağı mürdarlayırdı; kiçik dağların, yaşıl təpələrin başında isə qoyunlar tək atur, inəklər təmkinlə gəzişir, yaşıl otlar bildirki saralmış köhnə otların arasından baş qaldırır, məstədicə və incə ətir saçır.

Martın ortalarında yeri şumlamağa getdilər. Yakov Alekseyeviç hamıdan qabaq əl-ayağa düşdü. Pəhriz bayramından öküzlərə qarğıdalı tökdü, əsil təsərrüfatçı kimi onları çox yedirdi.

Günəş hələ torpaqdan yaz çürüntüsünün rütubətini içməmiş, Yakov Alekseyeviç oğlanlarını yola hazırladı və cümə axşamı onlar

hava azacıq işıqlaşan kimi çölə getdilər. Styopka öküzləri sürür, Maksim kotanın dalınca gedirdi. İki gün çöldə, evdən səkkiz verst uzaqda yaşadılar. Gecələr ayaz düşür, otu şəh basırdı, qırov bağlamış torpaq ancaq günortaya yaxın açılırdı və iki cüt öküz iki-üç küz gedib, bir yerdəcə dayanırdı; yaş kürəklərindən buğ qalxır, böyürləri ağır-ağır qalxıb-düşürdü. Maksim çəkmələrinə yapışan palçığı təmizləyə-təmizləyə atasına əyri-əyri baxır, xırıltılı səslə deyirdi:

– Sən, ata, əvvəldən elə beləsen... Axı, bu da sumdur? Bu, iş deyil, şikəstlikdir! Heyvanları tamam öldürəcəyik... Sən bir ətrafa bax: bizdən başqa bir nəfər də olsa şum edirmi?

Yakov Alekseyeviç gəvəhəni ağaclarla təmizləyib, burunda danışırdı:

– Yuxudan tez duran dimdiyini təmizləyir, gec duran gözlərini silir. Qoca adamlar belə deyiblər, sən isə, cavan, başa düş!

– Yuxudan tez duran quş-zad nədir! – deyə Maksim özündən belə çıxır. – Onu, o yuxudan duranı görmüş iş dəfə lənətə gəlsin. belə havada ökmir, biçmir, şumlamır, sən isə, ata... Öhə-öhö...öhö!..

– Di yaxşı, dincəldiniz, indi tərət, oğlum, Allah kömək olsun!

– Nəyi tərədim, sola dön və haydı evə!

– Stepan, tərət!

Styopka ovçu qamçısı ilə iki cüt öküzə birdən çəkdi. Kotan torpağa yapışmış kimi cırlıdayır, titrəyir, nazik palçıq laylarını çevirirdi.

Styopka komsomolçu olduğu gündən ailə ondan üz döndərdi. Onu görəndə hərə bir tərəfə çəkilir, yoluxdurucu xəstədən qaçan kimi ondan qaçır. Yakov Alekseyeviç açıq-açıqına deyirdi:

– İndi, Stepan, əvvəlki kimi istəklə olmayacaşıq. Sən bizə bir növ yad olmusan... Allaha dua etməsən, pəhriz saxlamırsan, keşiş baba dua üçün gəlmişdi, sən heç müqəddəs xacın altına da gəlmədin... Məgər bu yaxşı işdir? Hələ təsərrüfatı demirəm... Sənin yanından artıq-əskik danışmağa adam qorxur... Bir ağaca ki, zədə düşdü, məhv olmalıdır, vaxtında müalicə etməsən, ovuntuya çevrilər. Onu ciddi müalicə etmək, rəhm etmədən xəstə budığını kəsmək lazımdır... Müqəddəs kitablarda da belə yazılıb.

– Mənim getməyə başqa yerim yoxdur, – deyə Stepan cavab verirdi. – Bu il hərbi qulluğa gedəcəyəm, onda əl-qolumuz açılar.

– Biz səni evdən qovmuruz, ancaq xasiyyətini dəyiş! Bəş yerə yığıncalqlarda veyllənirsen, ağzından hələ sözlər iyə gəlir, amma üzünü onlar tərəfə tutursan. Sən mürdara görə adamlar mənə gülürlər.

Qoca, Styopka ilə danışarkən qıpqırmızı qızarıb, həyəcanını zorla saxlayırdı. Styopka isə atasının soyuq gözlərinə, dodaqlarının sərt çatlarına baxarkən, komsomolcu oğlanların məzəmmətini xatırlayırdı: "Atanın cilovunu çək, Styopka. Axı o, yazda kənd təsərrüfatı alətlərini dəyər-dəyməzinə alır, kasıbları var-yoxdan çıxarır. Ayıbdır!"

Styopka da bunlar yadına düşəndə xəcələtindən həqiqətən qızarırdı. Hiss edirdi ki, qəlbində bu amansız məxluqa – onun atası adlanan adama nə əvvəlki doğmalığ məhəbbəti, nə də rəhm vardır.

Ailə Styopkadan sanki qalın daş divarla ayrılmışdı. Bu divarı nə aşmaq, nə də döymək mümkündür.

Uzaqlaşma təcridən əvvəlcə kinə çevrildi, kini isə nifrət əvəz etdi. Nahar vaxtı Styopka gözlərini təsadüfən qaldıranda Maksimin buz kimi soyuq gözləri ilə rastlaşır, nəzərini atasına çevirəndə Yakov Alekseyeviçin kişəli göz qapaqlarının altında qəzəb qığılcıqlarının necə oynadığını, qaşının əlində necə əsdiyini gördü. Hətta anası da Styopkaya laqəyd, nifrətli nəzərlə baxırdı. Tike Styopkanın boğazında qalırdı, ixtiyarsız göz yaşı gözlərini yandırır, səssiz hönkürtü onu boğurdu. Özüni zorla saxlayaraq, tələsik nahar edir və əvdən qaçırırdı.

Gecələr Styopka tez-tez eyni yuxunu görürdü: guya onu haradasa, çöldə qum təpəsinin altında basdırırlar. Hər tərəfdə yad adamlar dayanmışlar. Təpədə quru qaçaq və itiyarpaq ilansoğanı bitir. Styopka hər bir budağı, hər bir yarpağı oyaqlıqda olduğu kimi aydın görürdü...

Sonra onun, Styopkanın cəsədini xəndəyə atır və üstünə bel ilə gil töküldülər. Bir soyuq, ağır gil topası döşünə dəyirdi, sonra biri də, üçüncü də... Styopka dişlərini qıcıda-qıcıda, sinəsi sıxıla-sıxıla yuxudan oyanır, ayıqlıqdan sonra hava çatışmırmış kimi, dərinəndə tez-tez nəfəs alırdı.

Tarla işləri hələlik qurtardı. Çöl boşaldı, adamsız qaldı, yalnız bostanlarda arvadların əlvan ləçəkləri görünürdü. Axşamlar qarənliğin məhəbbətlə qucaqladığı stanitsa qurumuş torpağın ağuşunda mürgüleyir, yaşıl bağları hörük kimi uzaqlara sərir. Çölün qurtardığı və mavi üfünün başladığı yerdə qarmonların sesi hələ uzun zaman stanitsanı dolayırdı. Bəçin yaxınlaşırdı. Ot qurşağa çatırdı. Ayrıqotunun iti ucları qurumağa başlayır, yarpaqlar saralır, büzülür, vərəzək şirəyə dolur, dərələrdə turşəng qıvrılırdı.

Yakov Alekseyeviç öz sahəsini hamıdan tez biçdi. Gecələr o, öküzləri qoşaraq, Maksimlə bərabər düşərgədən çıxıb stanitsa fondunun azad torpaqlarına gedirdi. Ulduzlar sönür, səma boz rəng alır, bildirçin dan yerinin söküldüyünü xəbər verirdi; arabanın altında yatmış Styopka yuxudan oyananda orağın şəhdən çaqqıldaya-çaqqıldaya oğurluq otu necə biçdiyini eşidirdi.

Yakov Alekseyeviç iki qışlıq ot yığdı. O, təsərrüfatçı adamdır, bilir ki, yazqabağı, qoşqu heyvanı olmayanların mal-qarası acından ölən zaman bir qucaq ot üçün əməlli-başlı pul almaq, bəlkə də bildirki düşeyin birini alıb öz həyatına salmaq mümkündür. Bax, elə buna görə də Yakov Alekseyeviç üç çalın yüksəkliyində otu taya-yavurdu. Dedi-qoduqlar danışırdılar ki, Yakov Alekseyeviç gecə ilə özlərinin də otunu daşıyıb aparmışdır, ancaq yaxalanmayan ki, oğru deyil, adamın üstünə hər cür şər atmaq olar...

Şənbə günü qaş qaralanda Proxor Tokin gəldi. Qapının ağzında xeyli büzüsdü, yaşıl rəngli budyonovkanı əlində əzişirdi, kədərlə və yaltaqlıqla gülümsədi. "Gəlib ki, atamdan öküz istəsin" – deyərək Styopka fikirləşdi. Proxorun giş şalvarının cırıqları arasından arıq bədəni görünürdü, yalın ayaqlarından qan axırdı, dərin göz çuxurlarındakı bir az çöp qara gözləri kül altındakı köz kimi işıldayırdı. Onlarda kin, aclıq və yalvarış duyulurdu.

– Yakov Alekseyeviç, İsa xatirinə, imdad elə! Əvəzində işləyərim.

– Nə bəla üz verib? – Yakov Alekseyeviç çarpaydan qalxmadan soruşdu.

– Bir günlüyə öküzləri mənə ver... Otu daşıyım. Sabah bayram günüdür... mən də onu daşıyardım... Axı, otu oğurlayarlarsınız!

– Öküzləri verməmə!

– İsa xatirinə!

– Xahiş etmə, Proxor, verə bilmərəm. Heyvanlar öldən düşüblər.

– Hörmət elə, Yakov Alekseyeviç. Özün bilirsən, ailə... inəyə qışda nə yedirdərəm? Əlleşdim, əlleşdim, biçmədim, birçə-birçə gövdəsindən dartıb çıxartdım...

– Öküzləri ver, ata! – deyərək Styopka söhbətə qarışdı.

Proxor ona minnətdarlıq hissi ilə baxdı, narahat bir halda kirpik çala-çala gözlərini Yakov Alekseyeviçin üzünə zillədi. Styopka qəflətdən gördü ki, Proxorun dizləri yavaş-yavaş əsir, o isə qeyri-

ixtiyari titrəməni gizlətməyə çalışaraq, arabanın qabaq tərəfinə oturulmuş at kimi, ayağının birini götürüb o birini qoyur. Styopka iyronc ürəkbulanma hiss edərək, ağappaq ağardı və xırıltılı səslə qışqırdı:

– Öküzləri ver! Niyə ürəyini çökürsən?..

Yakov Alekseyeviç qaşqabağını salladı.

– Sən mənə göstəriş vermə. İndi ki o, sənə çox özizdir, get bazar-ramda otu daşı! Öküzlərimi mən özgəyətə etibar etməyirəm!

– Gedərəm də!

– Di get!

– Sağ olun, Yakov Alekseyeviç! – deyər Proxor ikiqat əylilib təzim etdi.

– Sağ ol sağolluğunda, ancaq əvəzinə taxıl döyümündə gəlib bir həftə işləyərən.

– Gələrəm.

– Bax ha!

Bazar günü, təzəcə işıqlaşan kimi, koma və daxmaların pəncərələri altında məhəllə nəzarətçilərinin çomaqları taqqıldadı. Yakov Alekseyeviç öz məhəllə nəzarətçisini artırmanın yanında qarşıladı.

– Niyə belə tezdən vurnuxursan?

– İşıqlaşanda məktəbə, yığıncağa gəl, – deyib məhəllə nəzarətçisi tütün kisəsinə açdı və qəzet parçasını tüpürcəkləyərək, dodaqaltı mızıldandı: – Əkinləri yazmaq üçün statist gəlibdir... Vergi üçün... Bax, işlər belədir... Salamət qalın!

Həyəət qapısına tərəf getdi, nəm kibritləri şaqıldada-şaqıldada kibrit yandırdı. Yakov Alekseyeviç fikirli halda saqqalını sığaladı və öküzləri suvatdan gətirən Maksimə dedi:

– Öküzləri Proxora hələ vermə. Bu gün səhər vergi barəsində yığıncaq olacaq. Statist gəlib. Styopka ilə bərabər ikimiz də gedək. O, komsomolçudur, bəlkə ona güzəşt oldu. Müftə yerə atasının ayaqqabıları ilə kluba ayaq döymür ki.

Maksim öküzləri buraxıb, tələsik atasının yanına gəldi.

– Gözlə ha, qoca vaxtında aqlını itirməyəsən... İyirmi desyatın əvəzinə altı, ya da yeddi desyatın yazdır.

– Öyrətməyə adam tapdın! – deyər Yakov Alekseyeviç gülümsədi.

Səhər naharı zamanı Yakov Alekseyeviç çox məhraban səslə Styopkaya dedi:

– Proxorla ot dalınca gecə gedərsən, indi isə bayram şalvarını gey, yığıncağa gedək.

Styopka susdu. Çörəyini yedi və heç bir söz soruşmadan atası ilə getdi. Məktəbdə, bol məhsul ilində hər desyatına düşən sünbülün sayı qədər adam var idi. Növbə Yakov Alekseyeviçə də çatdı. Papiros tüstüsündən göyөрmiş statist saqqalını sığallayaraq soruşdu: – Neçə desyatın əkinini var?

Yakov Alekseyeviç susaraq, gözlərini işğuzarcasına qıydı.

– Çovdar iki desyatın, – sol əlində barmağının biri büküldü, – darı bir desyatın, – o biri aralanmış barmaq büküldü, – buğda dörd desyatın...

Yakov Alekseyeviç üçüncü barmağını bükdü və gözlərini səqfə qaldıraraq, sanki nə isə hesablamaya başladı. Camaatın içində kim isə hırlıdadı; kim isə gülməyini gizlətmək üçün bərk öskürdü.

– Yeddi desyatın? – deyər statist karandaşı əsəbi halda taqqıldadaaraq soruşdu.

– Yeddi, – deyər Yakov Alekseyeviç qəti cavab verdi.

Styopka dirşəyi ilə özüne yol aç-aça stola yaxınlaşdı.

– Yoldaş! – Styopkanın səsi xırıltılı və kəskin idi. – Yoldaş statist, burada səhv vardır... Atamın yadından çıxıb...

– Necə yəni yadından çıxıb? – deyər Yakov Alekseyeviç qışqırdı və ağappaq ağardı.

– ...daha bir buğda əkinini sahəsini yadından çıxarıb... əkin cəmi iyirmi desyatındır.

Camaat arasında uğultu, pıçılıtlı eşidildi. Dal sıralardan bir neçə adam birdən qışqırdı:

– Doğrudur! Doğrudur! Yakov yalan deyir... onda üç dəfə yeddi olar!..

Statist süst bir halda ağır-burnun büzdü:

– Vətəndaş, nə üçün bizi aldadırırsınız?

– Kim bilir... şeytan dolaşdırıb... doğrudur, iyirmi... Lap dürüstdür... Aman Allah... Bir bax ha, yadımdan çıxıb...

Yakov Alekseyeviçin dodaqları əsəbiliklə titrəyir, göyөрmiş üzünün damarları oynayır. Otağı xoşagəlməz bir sükut bürümüşdü. Sədr statistin qulağına nə isə pıçıldadı, o da qırmızı karandaşla "7" rəqəmini pozub, üstədən qalın xotlə "20" yazdı.

Styopka Proxorun yanına qaçdı və onlar bağlardan tələsik keçərək, evə çatdılar:

– Sən, qardaş, tələs, yoxsa atam yığıncaqdan qayıdar, öküz-zad verməz!

Talvarın altından tez arabanı çəkib, öküzləri qoşdular. Maksim artırmadan səsləndi:

– Əkini yazdılar?

– Yazdılar.

– Nə oldu, sənə güzəşt etdilər?

Styopka sualı başa düşməyərək susdu. Darvazadan çıxdılar. Yakov Alekseyeviç meydandan döngəyə az qala qaça-qaça gəlirdi.

– Hiş!

Şallaq öküzləri sürəti artırmağa məcbur etdi. İki araba yüngül-cə taqqıldaya-taqqıldaya çölə getdi.

Darvazanın yaxınlığında Yakov Alekseyeviç papağını yellətdi.

– Qa-a-yıt! – Külək xırıltılı çığırımı qırıq-qırıq onlara çatdırırdı.

– Geri baxma! – deyə Styopka Proxora tərəf çığırdı və şallağı işə saldı.

Arabalar dərin dərəyə düşdü, stanitsadan, Yakov Alekseyeviçin evindən isə hələ də uzun nərilti səsi gəlirdi:

– Qa-a-yıt, kö-pək oğ-lu-u!..

Qaranlıqlaşanda Proxorun dərz qalaqlarının yanına çatdılar. Öküzləri açdılar, onları biçilmiş sahəyə, toxum səpilmiş yerləri otlamağa buraxdılar. Otu arabalara qaladırlar və çöldə gecələməyi, dan yeri sökülməmiş isə evə yollanmağı qət etdilər.

Proxor ikinci arabadakı otu tapdalayıb, oradaca büzüşdü, ayaqlarını altına yığıb yatdı. Styopka yerdə uzandı. Şəhdən qorunmaq üçün kaftanı üstünə çəkdi, muncuqlu səməyə, biçilməmiş otu yeyən öküzlərə baxmağa başladı. Bürkülüb gecə qərribə ot qoxusunu ətrafa yayır, cırcıramalar qulaqbatırıcı səs çıxarır, haradasa, yağanda kor yapalaq xiffət edirdi.

Styopka hiss olunmadan yuxuladı.

Əvvəlcə Proxor oyandı. Arabadan torba kimi yığıldı, yerdə oturub ətrafa baxdı ki, görsün öküzlər hanı. Kəşif, bənövşəyi qaranlıq gözü hürümçək toru tək örtürdü. Çəmən üzərindən duman qalxırdı. Böyük Ayı Bürcünün dik dişləsi qərbə doğru sallanırdı.

On addımlıqda Proxor yatmış Styopkanı gördü.

Əli ilə kaftanına toxundu, buz kimi soyuq şəhdən islanmış yun, əlini sərinlətdi.

– Stepan, qalx! Öküzlər yoxdur!..

İtmiş öküzləri axtarırdı. On verst məsafədə çöllün hər tərəfini gözdilər, bütün xəndəklərə baş çəkdiilər, çəmənlərdə və dərələrdə biçilməmiş yumşaq otları tapdaladırlar...

Öküzləri sanki yer udmuşdu...

Qaş qaralanda yetim qalmış arabaların yanında görüşdülər və qaralıb arıqlamış Proxor birinci soruşdu:

– Neyləyə?

Onun səsi boğuc çıxırdı, çöp, yaşla dolu narahat gözləri qırıqlırdı...

– Bilmirəm, – deyə keyimmiş Styopka laqeyd cavab verdi.

Yakov Alekseyeviç günəşə baxıb aşkırdı və Maksimi çağırırdı.

– Yəqin uçuruma düşüblər, başqa cür olmaz. Axtarış olub, ancaq onlar yoxdular... Mənlun gələr, dərşini verərik, həm də yaxşı verərik... Əkin üçün təşəkkür etmək lazımdır. Atasına yaman kömək elədi... İlan balası bəsləmişəm. – Sonra qıpqırmızı qızarıb, bağırdı: – Madyanı qoş!.. Gedək qarşılayaq!..

Hələ uzaqdan Maksim ot arabalarının yanında hərəkətsiz oturmuş Styopka ilə Proxoru gördü.

– Ata!.. Bir bax, deyəsən, öküzlər yoxdur... – deyə o, zəif səslə pıçıldadı.

Yakov Alekseyeviç əlini gözü üstə qoyub, ətrafı xeyli zaman gözdən keçirdi; baxdıqdan sonra madyanı qamçıladı. Araba çalacuxur xam torpaqla götürüldü, Maksim muşqura-muşqura cilovları yellədirirdi.

– Öküzlər hanı? – deyə Yakov Alekseyeviç təkərlərin taqqıltısına üstün gələn səslə bağırdı.

Araba qabaqdakı ot arabasının yanında dayandı. Maksim araba gedə-gedə yerə sıçradı: ayaqları qatlandı və o, üz-gözünü turşudaraq, tez Styopkaya yaxınlaşdı.

– Öküzlər hanı?

Maksim heyvani bir qəzəblə, qaça-qaça gələn atasına tərəf döndüb, həyəcanla bağırdı:

– Öküzlər itib, ata!.. Sənin oğlun... bizi var-yoxdan çıxartdı. Dilənçi kimi qapılara düşəcəyik!..

Yakov Alekseyeviç qolaylanıb ağappaq ağarmış Styopkanı vurdu və yero yıxdı.

– Öldürerəm!.. Çinədanını çıxardaram!.. Boynuna al, məlun: Öküzləri satdın? Yəqin burada tacirlər... gözleyirmişlər... Ona görə də ot dalınca getmək həvəsinə düşmüşdün!.. De-e!

– Ata!.. Ata!..

O tərəfdə Maksim Proxorı yerdə sürüyürdü. Təpiklə qarına, sinəsinə, başına vururdu. Proxor əlləri ilə üzünü örtüb, xırıldayırdı.

Maksim arabadan yabanı götürüb, yavaşca dedi:

– Boynuna al, öküzləri Styopka ilə satmısınız? Sözləşmişdiniz?

– Qardaşım!.. Günaha batma... – Proxor əllərini qaldırdı, onun parçalanmış ağzından qatı, tünd-qırmızı qan köynəyinə axdı.

Maksim hirsle pıçıldadı:

– Deməyəcəksən?..

Proxor hıçqıra-hıçqıra boynunu dartaraq ağladı... Yabanın dişləri, ot derzinə batan kimi, onun sol döşünün altına asanlıqla batdı. Qan birdən-birə axmadı...

Styopka atasının altında çapalayır, ikiqat öyilərək, dodaqları ilə atasının əllərini axtarır və şişmiş damarları, kürən tükləri öpürdü:

– Üreyinin altundan... vur... – deyə Yakov Alekseyeviç nəm, şəhli torpağın üstündə Styopkanı təpiklə əzə-əzə xırıldayırdı.

Evə hava qaranlıqlaşanda gəldilər. Yakov Alekseyeviç bütün yolu üzüqoylu uzanmışdı. Çala-çuxur yerlərdə onun başı arabanın içinə dəyirdi. Maksim cilovları buraxaraq, görünməyən tozu şalvarından çırpırdı. Xutora çatmamış cəld danışırdı:

– Deyərik ki, gedib gördük onları öldürüblər. Yəqin onları öküzlərə görə öldürüblər... Öküzləri də aparıblar.

Yakov Alekseyeviç susurdu. Darvaza ağzında Maksimin arvadı Aksinya onları qarşıladı. Ketən yubkanın altında böyük, sallaq qarını (o, ikicanlı idi) qaşıya-qaşıya tənbelcəsinə təəssüflə dedi:

– Nahaq yerə madyanı yordunuz... Oduz, lənətə gəlmiş öküzlər evə gəliblər. Bəs Styopka hanı? Yoxsa onları axtarmaq üçün qaldı?

Bunu deyib, cavab gözləmədən, əsnəyən ağzına xaç çəkdi, ağır addımlarla, ayaqlarını sürüyə-sürüyə evə getdi.

DAYÇA

Günün günorta çağı, üstü zümrüd rəngli milçəklərlə dolu peyin yığınının yaxınlığında, başı irəliddə, qabaq ayaqları qabağa uzanmış halda o, anasının bətnindən çıxdı və düz başının üstündən şrapnel partlayışının zərif, göyümtraq, əriyən topasını gördü. Vıyıldayan gurultu onun yaş bədənini anasının ayaqları altına atdı. Burada, yerdə duyduğu ilk hiss dəhşət idi. Dolu kimi yağan üfunətli top güllələri tövlənin kirəmit damına şaqqıltı ilə dəydi və ovuntuları yero yüngülcə səpib, dayçanın anasını – Trofimin kürən madyanını ayağa qalxmağa və təzədən kəsik-kəsik kişnəyərək, böyrü üstə xilasedici peyin yığınının yanına yıxılmağa vadar etdi.

Sonra çökən ağır sükut içərisində milçəklərin vızlıtsı aydın eşidildi, top atəşinin qorxusundan hasarın üstünə çıxmağa ürək etməyən xoruz haradasa pıtraqların kölgəsində qanadlarını bir-iki dəfə şappıldatdı və qorxu-ürküzsüz, ancaq yavaşca banladı. Daxmadan yaralı pulemyotçunun aqlar sızılıtsı eşidilirdi. Hər dənbir o, kəs-kin, xıriltılı səslə qışqırır, çığırtı ilə yağlı söyüşü bir-birinə qatırdı. Kiçik bağçada lalənin ipək, zərif, qırmızı ləçəkləri üstündə arılar vızıladaşdı. Stanitsanın qurtaracağındakı çəmənləkdə pulemyot öz lentini qurtarır və onun şən taqılıtsı altında, birinci ilə ikinci atəşi arasında kürən madyan öz ilkinə məhəbbətlə yalaydı, o isə anasının şişmiş yelini üstə düşərək, həyatın, ana nəvazişinin hədsiz ləzzətini ilk dəfə duydu.

İkinci mərmi haradasa xırmanın qurtaracağında marçıldayanda Trofim daxmadan çıxıb qapını şaqqıltı ilə örtüdü və tövləyə tərəf yönəldi. Peyin yığının yanından keçərkən əli ilə gözünü günəşdən örtüdü və gərginlikdən titrəyə-titrəyə onu, Trofimin kürən madyanını dayçanın necə sorduğunu görüb, özünü itirmiş halda ciblərini qurdaladı, titrəyən əlləri ilə bütün kisəsinə tapdı, papiros büküb tüpürçəklə yapıdırandan sonra dili açıldı:

– Be-e-lə... Deməli, doğdun? Əcəb vaxt tapdın, daha sözüüm yoxdur. – Son cümlədə inciklik duyulurdu.

Madyanın qurumuş tərdən cadar-cadar olan böyrünə qanqal çöpləri, quru peyin yapışmışdı. O, arıq, lap eybəcər, zəifləhər

görünürdü, amma gözlərindən təkəbbürlü sevinc qarışıq yorgunluq tökülürdü, üst atlas dodağı isə təbəssümdən büzülmüşdü. Hər halda Trofime belə gəldi. Madyan tövləyə keçiriləndən sonra arpa torbasını yellədə-yellədə finxırdı. Trofim qapının yan taxtasına söykəndi və dayçaya kinlə əyri-əyri baxaraq, soyuq bir tərzdə soruşdu:

– Kefini çəkdin?

Cavab gözləmədən təzədən danışdı:

– Heç olmasa İqnatın ayğırına çəkəydi, indi kimi bilir hansı ata oxşayır... Mən onu neyləyim?

Yarıqaranlıq tövlədə sükut içində arpa xırçıldayır, günəşin əyri qızılı şüası qapının deşiyindən içəri süzülür. İşıq Trofimin üzünün sol tərəfinə düşür, onun kürən bıığı və saqqalının cod tükü qırmızıya çalır, ağzının ətrafındakı qırışlar əyri şırımlarla qaralır. Dayça ağacdən qayrılmış oyuncaq at kimi nazik, tüklü ayaqları üstündə dayanıb. Trofim tütün yarpağından yaşıl rəng almış baş barmağını dayçaya tərəf əyib deyir:

– Onu öldürüm?

Madyan qanlı bəbəyini çevirib göz vurur və istehza ilə çəp-çəp sahibinə baxır.

Eskadron komandirinin olduğu otaqda bu axşam belə bir söhbət gəirdi:

– Mən göürdüm ki, madyanım özünü qoruyur, löhrəm qaçmır, dördəyq çapmağa gücü çatmır, təngnəfəslik onu boğur. Bir də baxıb göürdüm ikecanlıdır... özünü elə qoruyur, elə qoruyur ki... dayça isə kəhər at rəngindədir... Bəli, belə... – deyər Trofim nağıl edirdi.

Eskadron komandiri, içində çay olan parçı ovcunda həmlədən qabaq qılıncın dəstəsini sıxan kimi sıxdı və yuxulu gözləri ilə çırağa baxdı. Yüngül pərvanələr zəif yanan çırağın dövrəsində uçuşur, özlərini pəncərəyə çırpır, çırağ şüşəsinə toxunub yanır, onların yerinə başqaları gəlirdi.

– ...Təfavütü yoxdur. Kəhər ya qara, hamısı birdir. Güllələməli. Dayça ilə biz qaraçıların tayı olarıq. Nə? Bax, mən də elə onu deyirəm; qaraçıların tayı olarıq. Hələ birdən komandan gəlsə? Polka baş çəkməyə gələr, dayça da sıra qarşısında oynaqlamağa başlar, quyruğunu da qaldırır... hə? Bütün Qızıl Ordu içində biabir və rüsvay olarıq. Mən hətta başa düşə də bilmirəm, Trofim, sən buna necə yol verdin? Vətəndaş müharibəsinin qızğın çağında belə

əxlaqsızlıq... Bu, hətta ayıbdır. Atabaxanlara ciddi əmr: dayçalar əlahiddə saxlanılsın.

Səhər Trofim daxmadan tufənglə çıxdı. Gün hələ çıxmamışdı. Otun üstündə şəh cəhrayı rəngə çalır. Piyadaların çəkmələri altında tapdalanmış, səngərlərdən qazıq-qazıq olmuş çəmənlə ağlanmış, dərddən üzülmüş qız üzünə oxşayırdı. Səhra mətbəxi yanında aspazlar əlləşirdilər. Əynində çoxdankı tərddən çürümüş alt köynəyi olan eskadron komandiri artırmada oturmuşdu. Tapança dəstəsinin həvəsəndirici soyuqluğuna adət etmiş barmaqları sanki unudulmuş doğma bir şeyi öteri xatırlayırdı – o, varenik üçün qəşəng çökçə toxuyurdu. Trofim yandan keçərkən maraqlandı:

– Cömçə toxuyursuz?

Eskadron komandiri dəstəyi nazik çubuqla bağlayıb, ağızucu dilləndi:

– Bu arvad, cv sahibəsi xahiş elədi... Toxu, toxu. Bir zamanlar usta idim, indi işə olmur... Yaxşı toxuya bilmədim.

– Yox, yaxşıdır, – deyər Trofim təriflədi.

Eskadron komandiri çör-çöpü dizləri üstündən təmizləyib soruşdu:

– Dayçanı tələf etməyə gedirsən?

Trofim dinnməzcə əlini yellətdi və tövləyə keçdi.

Eskadron komandiri başını aşağı salıb, güllənin açılmasını gözləyirdi. Bir dəqiqə, iki dəqiqə keçdi, güllə açılmadı. Trofim tövlənin tinindən çıxdı: görünür, o, nədənsə pərt olmuşdu.

– Hə, nə oldu?

– Yəqin çaxmaq iynəsi xarab olub. Pistonu deşmir.

– Bir tufəngi ver görüm.

Trofim tufəngi könülsüz verdi. Eskadron komandiri sürgünü tərpətib, gözlərini qiydı.

– Burda ki, patron yoxdur!..

Trofim qızğınlıqla:

– Ola bilməz!.. – dedi.

– Mən sənə deyirəm ki, yoxdur.

– Axı mən onları orda... tövlənin dalında atdım...

Eskadron komandiri tufəngi yanına qoydu və təzə cömçəni əlində xeyli oynatdı. Təzə çubuq bal iyi verirdi və yapışqanlı idi; adamın burnuna çiçəklənən söyüd ağacının iyi, torpaq, müharibənin sönməyən yanğını içərisində unudulmuş zəhmətin qoxusu gəlirdi...

– Məne bax!.. Cəhənnəmə ki! Qoy anasının yanında yaşasın. Müvəqqəti və sair. Mühəribə qurtarar, onunla hələ o söz... yer də şumlayarsan. Komandan gəlsə də, onun vəziyyətini başa düşər, çünki südəmən gerek əmsin... Komandan da döş əmib, biz də əmmişik, madam ki, adət belədir, onda yetər! Tüfənginin çaxmaq iyənə isə sazdr.

Bir ay keçdi. Bir dəfə Ust–Xoperskaya stanitsası ətrafında Trofim eskadronu kazak polku ilə döyüşə girdi. Atışma qaş qaralmış başlandı. Hava qaranlıqlaşanda hücumə keçdilər. Yarı yolda Trofim öz vzvodundan xeyli geri qaldı. Nə qırmanç, nə də ağzını parçalayıb qanadan yuyən madyanı dördəyax çapmağa vadar edə bilmədi. O, başını yuxarı qaldırıb, xırıltı ilə kişnəyir və dayca quyruğunu diklədib ona çatanadək bir yerdə dayanıb durdu. Trofim yəhərdən yerə sıçradı, qılıncı qınına keçirdi, hirsindən üzü öyilmiş halda tüfəngi çiyindən əsirdi. Sağ cinah ağlarla qarışdı. Sıldırımın yaxınlığında bir dəstə adam külek altında olan kimi bu tərəfdən o tərəfə yırgalanırdı. Atların dırnaqları altında yer uğuldayırdı. Trofim bir an ora baxdı və dayçanın başını nişan aldı: gözü qızdığından əlimi əsdi, yoxsa güllənin boşa çıxmasının başqa bir səbəbimi var idi, hər halda atəş açılandan sonra dayca vaz atdı, incə səslə kişnədi, dırnaqları altında tozu göyə sovuraraq dövrə vurdu və uzaqda dayandı. Trofim kürən şeytana sadə patron darağı deyil, zirehdəşən qırmızı mis uclu patron darağını boşaltdı və kürən madyanın nəslinə zirehdəşən güllələrin (kiçik patron çantasından təsadüfən əlinə keçmişdi) zərər yetirmədiyinə, onu öldürmədiyinə əmin olandan sonra madyanın belinə sıçradı və bərk söyə–söyə, saqqallı, qırmızısisifət köhnəpərəstlərin üç qızıl əsgərbə eskadron komandirini sıldırma doğru sıxışdırdıqları yerə çapdı.

Həmin gecə eskadron çöldə dayaz bir xəndəyin yaxınlığında gecələyirdi. Papirosoz əçkirdilər. Atların yəhərlərini çıxartmamışdılar. Dondan kəşfiyyatdan qayıdan kiçik süvari dəstəsi xəbər verdi ki, keçidə düşməncə çox böyük qüvvə toplanmışdır.

Trofim yalın ayaqlarını rezin plaşın otəklərinə bürüyərək uzanmışdı və keçən gün baş vermiş hadisələri xatırlayırdı. Dərəyə tullanmış eskadron komandiri, siyasi komissar qılıncı çarpaz doğrayan çopur köhnəpərəst, tike–tike doğranmış kakıçığız, kiminsə qara qana bulanmış yəhəri, dayca gözünün qabağından gəlib keçdi...

Sübh açılmamış eskadron komandiri Trofimə yaxınlaşdı, yandan oturdu.

– Yatarsan, Trofim?

– Mürgüleyirəm.

Eskadron komandiri sönməkdə olan ulduzlara baxıb dedi:

– Dayçanı tələf elə! Döyüşdə çaxnaşma salır... Ona baxanda əlim əsir... doğraya bilmirəm. Bütün bunların səbəbi odur ki, dayçanın görkəmi ev heyvanının görkəmidir, mühəribədə isə belə şey yaramaz... Ürək daşdan lifə dönür... Yeri gəlmişkən deyim ki, bu murdar hücumda təpəlmədlər, ayaq altında fırlanırdı... – O, bir qədər susub, xəyalpərvərliklə gülümsədi, amma Trofim onun gülümsəməsinə görmədi. – Başa düşürsənmi, Trofim, onun quyruğu, yəni... quyruğunu belinə qoyub şıllaq atır, quyruğu da tülkü quyruğuna oxşayır. Qəribə quyruqdur!..

Trofim susdu. Şineli başına çəkdi və şəhdən, rütubətdən titrəyətitrəyə o dəqiqə yuxuya getdi.

Köhnə kilsənin qarşısında dağa sıxışdırılmış Don azgın sürütlə axır. Döngədə su burula–burula qıvrılır, yaşıl köpüklü dalğalar hücum çəkib, bahar sellərinin gətirdiyi tabaşır kəsəklərini itələyir.

Hərgah kazaklar dirsəyi, axının zəif, Donun isə geniş olduğu və aram axdığı yeri tutmasaydılar və dağ ələyinə oradan atəş açmasaydılar, eskadron komandiri heç vaxt eskadronu kilsəyə tərəf üzünə yuxarı sudan keçirməyə ürək eləməzdi.

Günortaçağı çayı keçməyə başladılar. Kiçik qayıq pulemyot taçankasını, onun komandasını və üç atı qaldırdı. Donun ortasında qayıq axına qarşı sört döndüyü, bir qədər yana əyildiyi zaman su görməmiş sol yan atı hürkdü. Dağın altında, piyadalaşmış eskadron atların yəhərlərini açdığı yerdə, həmin atın necə həyəcanla xırıldağı və nallarını qayığın taxta döşəməsinə necə taqıldatdığı aydın eşidilirdi.

– Qayığı batıracaq! – deyə Trofim qaşqabaqlı halda donquldadı və əlini madyanın tərli kürəyinə çatdırıb bilmədi: Qayıqdakı yan atı taçankanın dişləsinə tərəf dartınaraq, vəhşicəsinə kişnədi və şahə qalxdı.

– Güllələ!.. – deyə eskadron komandiri qırmançı əzişdirə–əzişdirə bağırırdı.

Trofim gördü ki, pulemyot nişançısı yan atının boynundan sallandı, tapançanı onun qulağına soxdu. Güllə uşaq şaxşaxının səsinə verdi və ortaya qoşulan atla sağ yan atı bir-birinə sıxıldı. Qayıq üçün narahət olan pulemyotçuları öldürülmüş atı taçankanın dalına sıxışdırdılar. Onun qabaq ayaqları yavaş-yavaş öyildi, başı sallandı...

On dəqiqə keçdikdən sonra eskadron komandiri dar meşə zolağından çıxıb gəldi və öz səməndini birinci olaraq suya saldı, onun ardınca eskadron – yüz səkkiz yarıçılpaq atlı və bir o qəder müxtəlif rəngli at gurultu və şappıltı ilə suya düşdü. Yəhərləri üç qayıqda keçiridilər. Onlardan birini Trofim idarə edirdi, madyanı isə vızvod komandiri Neçepurenkoya tapşırırmışdı. Donun ortasında Trofim qabaqdakı atların dizədek suya batıb, onu necə həvəssiz udduqlarını gördü. Atlılar piçilti ilə onları tələsdirilər. Bir dəqiqə sonra sahilin iyirmi saajınlığında suda atların başları sıx qaralır, bərk fınxırtı eşidilir. Atlarla yanaşı onların yallarından yapışmış, paltarlarını, patron çantalarını tüfəngə bağlanmış qızıl əsgərlər üzürdülər.

Trofim küreyi qayığa tullayıb ayağa qalxdı və günəşdən gözlərini qıyaraq, üzənlərin içərisində öz madyanının kürən başını axtardı. Eskadron, ovçuların atəşi ilə göyə səpələnmiş vəhşi qaz qatarına bənzəyirdi: qabaqda eskadron komandirinin səməndi parıldayan küreyini yuxarı qaldırıb üzürdü, onun quyruğunun lap yaxınlığında bir zamanlar siyasi komissara mənsub olan atın gümüşü qulaqları görünürdü; daldakılar da qara dəstə ilə üzürdülər. Hamıdan daldə isə hər saniyə keçdikcə daha çox geri qalan vızvod komandiri Neçepurenkonun kəkili başı, onun sol tərəfində isə Trofimin madyanının iti qulaqları gözə dəyirdi. Trofim diqqətlə baxdı, dayçanı da gördü. O, təkənla üzürdü, gah sudan yüksəyə sıçrayırdı, gah da elə batırdı ki, burununu deşikləri zorla görünürdü.

Bax, elə bu demdə Don üzərindən əsən külək hörümçək torunun telləritək incə kişnəmə səsinə Trofimin qulağına çatdırdı: i-i-i-ho-ho-ho!..

Su üzərindəki çığırtı cingiltili və qılıncım ağzıtək iti idi. O, Trofimin ürəyini parçaladı, onda qərribə bir hal əmələ gəldi: beş il müharibədə vuruşmuş, neçə dəfə ölüm onun gözünün içinə baxmış, onu qız kimi şimikdirmiş, amma Trofim heç vecinə almamışdı, ancaq burada saqqalının qırmızı tükrləri altında bənizi soldu, ağardı. O, küreyi götürüb qayığı axına qarşı, oraya, gücdən düşmüş dayçanın burulğanda fırlandığı yere yönəldti. Ondən on saajın o tərəfdə

isə Neçepurenko güc verir, xınlıtlı səslə kişnəyə–kişnəyə burulğana tərəf üzən madyanı geri döndərə bilmirdi. Trofimin dostu, qayıqda yəhərlərin üstündə oturmış Şteşka Yefremov acıqla qışqırdı:

– Ağlım itirmə! Sahilə doğru çevir! Görürsənmi, odur onlar, kazaklar!..

– Öldürərəm, – deyə Trofim nəfəsi tutula-tutula pıçıldadı, əlini tüfəngin qayışına uzatdı.

Axin dayçanı eskadronun keçdiyi yerdən xeyli uzağa apardı. Kiçik burulğan onu yalayırdı. Trofim küreyi əsəbi hərəkətlə yellədir, qayıq sıçrayışlarla üzürdü. Sağ sahilədə sıldırımdan kazaklar sıçrayıb çıxdılar. “Maksimın” yoğun səslə şaqıltılaşmışdı. Güllələr marçılı isə suya dəyir, fişıldayırdı. Əynində cırıq kətan köynək olan zabıt tapançanı yellədə–yellədə nə isə çığırdı.

Dayca getdikcə yavaş kişnəyirdi və qısa, kəskin səs daha incə çıxırdı. Neçepurenko madyanı buraxıb, asanlıqla sol sahilə çıxdı. Trofim titrəyə–titrəyə tüfəngi götürdü, burulğandan sorduğu başdan aşağı nişan aldı, ayaqlarından çəkmələri dartıb çıxartdı və əllərini uzadaraq, boğuş səslə mırıldayıb, şappıltı ilə suya düşdü.

Sağ sahilində kətan köynəkli zabıt bağırdı:

– Atəşi da–yan–dır!..

Beş dəqiqə sonra Trofim dayçanın yanında idi: sol əli ilə onun soyumuş qarnından yapışdı, boğula–boğula, əsəbi halda hıçırta–hıçırta sol sahilə doğru yönəldi... Sağ sahilədən bir güllə belə atılmadı.

Səma, meşə, qum – hamısı tünd–yaşıl, vahiməli idi... Son ağlaşmaz cəhdədən sonra Trofimin ayaqları yeri dirmaqladı. Dayçanın sürüşkən bədənini sürüyə–sürüyə qumun üstünə çıxartdı, için–için ağlayaraq, yaşıl su qusdu, qumu ələşdirdi... Meşədə, üzüb çıxmuş eskadronçuların səsi ucalırdı, haradasa dağın dalında toplar guruldayırdı. Kürən madyan Trofimin yanında dayanıb silkələnir və dayçanı yalayırdı. Onun salaq quyruğundan müxtəlif rəngə çalan su axır və quma hopurdu.

Trofim səndələyə–səndələyə ayağa qalxdı, qumun üstü ilə iki addım atdı və sıçrayaraq böyrü üstə yıxıldı. Sinəsinə sanki qızğın iyünə sancıldı; yıxılarkən güllə səsi eşitdi. Küreyindən dəyən tək güllə sağ sahilədən atıldı. Sağ sahilədə cırıq kətan köynəkli zabıt karabininin sürgüsünü etinasızlıqla çəkərək, tüstülənən gilizi atdı; qumun üstündə, dayçanın iki addımlığında isə Trofim qıvrılır, beş il uşaqlarını öpməmiş, kobud, göyərmiş dodaqları da gülməşeyir, qandan köpüklənirdi.

BİR DİL

Lujini stanitsasını çoxdan bəri bərkimmiş, çirkli qar basmışdı, bu yaxınlarda uçub gəlmiş dolaşaların tükləri zağlanmış polad rəngində idi.

Bacalardan seyrek, nazik tüstü qalxırdı. Səma həmişəki kimi boz və tutqun idi. Seyrek dumandanmı, yoxsa başqa bir səbəbdənmi evlər ala-toran görünürdü. Ancaq Don çayının o biri sahilində Obdonskaya silsilə dağları seçilirdi, bir də meşə elə bil ki, tuşla rəsm edilmişdi.

Xalq evində rayon Sovetlər qurultayı gəirdi. İclas təzəcə başlanmışdı. Dairə partiya komitəsinin katibi beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə edirdi; sözləri, kəlmələri inamla aydın və rəvan deyirdi. Skamyalarda nümayəndələr əyləşmişdilər: arxa tərəfdən baxanda kənarları qırmızı kazak furajkalı, qulaqlı və qulaqsız papaqlar, aşılannmış yarımkürklü səflər görünürdü. Hamı fısıldayırdı. Hər dənəni öskürək səsi eşidilirdi. Adda-budda saqqallı adamlar gözə çarpırdı; camaatın çoxu üzünü qırxdırmışdı; bəzisi biğli, bir parası biğsız idi, biğlər müxtəlif rəngdə idi.

Katib Çemberlinin notasını oxuyurdu. Dal sıralardan kim isə ağziyyəli dedi:

- Qoy hürməsin!
- Sədr stəkanı qrafinə vurdu:
- Qaydaya riayət edin!

Məruzədən sonra yarım saat tənəffüs verildi, foyədə papaqların üzərində tənəki tüstüsü duman kimi dayanmışdı; hay-küyün, uğultunun içində mən tanış bir səs eşitdim, deyəsən, Maydannikovun səsi idi. Yaxındakı adamları araladım. O özü idi, Maydannikov, Peşənnı xutorunun yenidən seçilmiş sədri. Başına bir dəstə kazak toplaşmışdı. Kazakların arasında ən cavan görünən, başına hələ köhnəlməmiş budyonovka qoymuş bir cavan oğlan deyirdi:

- Lap vuruşarıq da.
- Bizim işimizi bitirərlər...
- Bəs əvvəllər necə vuruşurdunq?!
- Qardaş, onların əlində texnika var.

– Adamsız texnika kazaksız at kimi bir şeydir.

– Məgər onlarda adam azdır?

Maydannikov yenə danışmağa başladı. Onun səsi gur, mülayim idi; xalis təmiz çarx yağı kimi yumşaq.

– Sən bunu boşla getsin. Sən tək adamsan, üçdə alacağın yox, beşdə verəcəyin... Mühəribə bizim üçün qorxulu bir şey deyil... Əşi, sən bir toxta! Qoy sözümlə deyim! Mən qurtarım, sən başla, döşə döşəyə bildikcə, amma hələlik qulaq as! Biz i alman mühəribəsinə on beşinci ildə aparmışdılar. Mən üçüncü növbədə getmişdim. Kamenskaya stanitsasında yüz nəfərlik bizim bölüyü cəbhəyə apardılar. Bizi səkkizinci piyada diviziyasına caladılar, ona yedəklənmiş kimi gəirdik. Vuruşmalarda iştirak elədik. Sturya yaxınlığında atları ələmizdən aldılar. Bizim tüfənglərə süngü keçirdilər, dönüb lap madyan olduq. Vuruşduq, səngərlərdə də, başqa cür də vuruşduq. Amma hər şeydən çox səngərdə olurduq. Bir il lənətə gəlmiş gilin içində qaldıq. Dörd ay rahatlığımız olmadı. Bədənimizi bit basdı! Bir tərəfdən qəm-qüssə, bir tərəfdən də çirk-pasax. Bitlər də cürbəcür idi: qəm-qüssədən əmələ gələnləri donqar idi, çirkədən törəyənlər isə qaqqara, lap bəcək kimi. Onlar cürbəcür olsalar da, biz onların hamısını canımızda bir cür bəsləyirdik; görürdün, köynəyi çıxarıb səridik yerə, üstünə matranı ya da stəkani çəkən kimi, o saat köynək qıpqırmızı olurdu. Biz onları ağaclarla, qayıqla döyəcləyib qırırdıq... Lap heyvan qıran kimi qırırdıq. Zəhərimar o qədər çox idi! Köynəyimizdə sürü ilə gəzirdi.

Amma özümüz vuruşurduq. Nə üçün, nədən ötrü vuruşurduq, bu, heç kimə məlum deyildi. Başqasının kəleyinə düşmüşdük.

Bir il keçdi, qəm-qüssə məni lap əldən salmışdı. İstəyirdim birdəfəlik ölüm, canım qurtarsın! Atın həsrətini çəkirdim, aylarla görmək olmurdu ki, mehtər ona necə baxır: ailəmdən xəbərsiz idim; heç bilmirdim kim ölüb, kim qalıb. Əsas məsələ isə bu idi ki, el hara, mən də ora! – heç bilmirdik nə üçün ölümə gedirik.

On altıncı ildə bizi cəbhədən götürüb qırx kilometr uzağa apardılar. Bölüyümüzdə əlavə qüvvə göndərmişdilər; təzə gələnlərin demək olar hamısı qocalardı. Saqqalları göbəkələrindən aşağı sallanırdı, daha nə deyim, hər şey kölləmayallaq idi. Bir neçə gün dinlədik, atlarımızı səfərə hazırladıq, elə bu vaxt lapdan ortaya bir şey çıxdı! Diviziyanın qarargahından ömr gəldi: bizim bölüyümüz cəbhə xəttinə irəli çəkilsin. Guya ki, orada soldatlar üsyan eləmiş-

dilər, səngərlərə gilin içinə girmək istəmədilər; ölümle qucaqlaşmaq meyilləri yox idi...

Yasovul Dımbaş bunu bizə belə izah elədi: Əhvalat guya, belə, belədir. Mən bu dem kağız yazıb, dəstənin arasından ona tərəf atdım. Kağızda belə yazmışdım:

“Cənab yasovul, siz dava barədə bizi belə başa salmışdınız ki, müxtəlif dilli xalqlar öz aralarında dava edirlər. Bəs onda necə olur ki, biz özümüzünkülərin üstünə gedirik?”

Yasovul kağızı oxuyanda rəngi qaçdı, amma bir şey deyə bilmədi. Biz bunu görəndə, qoca kazakların bizim bölüyümüzə nə üçün qatıldığını başa düşdük; özü də qocaların hamısı köhnəpərəst idi. Onlar padşahın uğrunda, hər şeyin yolunda dağ kimi dayanmağa hazırdılar. Qocalar ayrı cür adamlardır, köhnə hərbi qulluq onları bərkə-boşa öyrədir; o ki, qaldı təzələ, onlar sarsaq idilər, qulluq onların canını boğazına yığmışdı. Bir də ki, o illər polkda adamın ağılı çox tez əlindən alırdılar; biçincinin kərəntisi elə tez korşalmaz ki, nə qədar adamın ağı korşalırdı.

Bizi çəkib soldatların üstünə apardılar. Dörd pulemyotumuz və bir dəne zirehli maşınımız var idi. Polkun üsyan elədiyi yərə çatanda gördük ki, orada iki yüzə qədər Kuban kazakı var; onlardan başqa, bir də vəhşi bir tayfa var idi; özləri də çopur idilər, kalmıqlara oxşayırdılar; onlar üsyan etmiş polku mühasirəyə alırdılar. Çox dəhşətli vəziyyət idi, qardaşlar! Məşənin o biri tərəfində iki batareyanı ön xətdən çıxartdılar, polk isə aqıllıqda dayanmışdı; polkun soldatları hay-küy qaldırmışdılar, zabitlər onlara yaxınlaşıb, soldatları yola götürmək istəyirdilər, onlar isə dayanıb narazı-narazı səs-küy saldılar.

Bizim yasovul komanda verdi, biz qılınclarımızı siyirib, atları yortma sürdük; soldatları dövrəyə almağa başladıq... Kuban kazakları da onların üstünə yeridilər. Soldatlar silahlarını yerə atdılar. Silahları bir-birinin üstünə qalaqlayıb, yenə də səs küy-saldılar.

Amma mənəm ürəyim qan ağlayırdı; dilim-dodağım qurumuşdu. Axı mən adamı bu qəbrə necə soxa bilərdim; mənəm özüm orada tənə gəlmişdim; canımı qurtarmaq üçün özümü öldürmək istəyirdim, yerin altında sünbülqaran kimi yaşayırdım... Çapa-çapa yaxınlaşdıq. Bir də görəndə: bizim vzvodun kazakı Filimonov qızışmış, qılınca bir soldatın sifətinə ilişdirir, gözümün qabağında soldatın sifəti şişdi; üz-gözü qana bulaşdı; özü də qorxmışdı. Mən bunu

görəndə canıma üşütmə gəldi, özümü saxlaya bilmədim, atı kazakın yanına sürüb, qışqırdım:

“Əl çək ondan, Filimonov”, Filimonov mənə ana söyüşü söydü; əbəs yerə köhnəpərəst deyil ki. Mən qılınca qaldırıb, onu qorxutmaq istədim, dedim: “Sənə deyirəm əl çək, yoxsa, Allaha and olsun, səni tikə-tikə eləyəm”. O, tüfəngi dartıb çiyindən saldı, mən qılınca ucunu onun lap xirtəyinə soxdum... Elə soxdum ki, kişi o dünyalıq oldu... Bu dem bir vurcatlasın, başladı ki, gəl görəsən, it yiyəsinə tanırdı. Kuban kazakları başladılar bizi gülləyə basmağa, biz də onlara atırdıq! O vəhşilər, çopurlar, bizim üstümüzdə hücum etdilər, soldatlar da təzədən tüfəngləri qapıb, yenə hay-küy qopardılar, bütün süvariləri gülləyə basdılar. Yamanca çaxnaşma idi, aləm qarışmışdı bir-birinə.

Bizi oradan geri çəkəndə, əvvəlcə arxaya göndərmək istəyirdilər, amma birdən Karpata göndərdilər; tuman-köynəyimizdən bitimizizi-sirkəmizi təmizləməmiş, bizi Karpata basdılar. Gecə, xəlvət yollarla gədik. Əmr belə idi ki, heç bir taqılı-çıqılı olmasın. Məlum oldu ki, avstriyalıların səngərləri bizim səngərlərdən qırıq sajan aralıdır. Bir gün səngərlərdə qaldıq. Burnumuzu bayıra çıxarda bilmirdik. Yağış, rütubət, səngərlərdə ziğ-palçıq topuğumuz çıxırdı. Mənəm nə yuxum vardı, nə də rahatlığım. Yaman gündə idik! Bir dəfə ağıma belə bir fikir gəldi: axı biz nə üçün bu səngərlərdə ölümle qucaqlaşmışıq? Başıma ayrı bir fikir də girmişdi: avstriyalılarla gap eləmək istəyirdim. Onların soldatları bizim dilde danışırdılar. Bir də gördüğün biri deyir: “Pan, siz nə üçün vuruşursunuz?” Biz də qışqırırdıq: “Bəs siz nə üçün vuruşursunuz?” Bir-birimizdən xeyli aralı idik; buna görə məsələni həll edə bilmirdik. Mən belə fikirləşdim: nə yaxşı oldadı ki, xoşluqla bir yerə toplaşmış, gap eləyəydik. Amma mümkün olan şey deyildi! Adamları bir-birindən heyvan kimi tikanlı məftillə ayırmışdılar, amma o avstriyalılar da elə bizim kimi adamlardı. Kərpəni döşədən ayıran kimi, bizi də hamımızı torpaqdan ayırmışdılar. Axı bizim hamımızın bir dilimiz olmalıdır.

Bir dəfə səhər çağı yuxudan oyananda gördük ki, keşikçi bağırır: “Ora baxın, qardaşlar, bizim məftillə heyvan ilişib qalıb!” Avstriyalıların da səsi gəlirdi; onlar kövsənlikdə çıxırın dolaşalar kimi səs-küy salmışdılar! Mən başımı bir balaca çıxarıb boylananda gördüm ki, qabağımda bir sığın dayanıb. Lap marala oxşayırdı,

iri, qollu-budaqlı buynuzları vardı. Buynuzları tikanlı məftillərə ilişmişdi. Bizdən sol tərəfdəki cəbhədə bərk vuruşma gedirdi, elə atışmanın qızğın vaxtı heyvan səngərlərin arasına düşmüşdü.

Avstriyalılar hay-küy salmışdılar: "Heyvanı dardan qurtarın, panlar, biz sizə güllə atmırıq". Mən şineli çıxarıb atdım, dikdirə qaçdım. Onların səngərlərinə baxdım, orada ancaq adamların başları görünürdü. Mən heyvana yaxınlaşan kimi sığın şahə qalxdı; elə qalxdı ki, lap payalar titərdi. Üç nəfər başqa kazak da mənə köməyə gəldi, heç bir şey edə bilmirdik, o bizi yaxına buraxmırdı! Bir də gördük ki, avstriyalılar tüfəngsiz, qaça-qaça bizə tərəf gəlirlər; birinin ölümdə qayçı vardı.

Elə bu dəm biz onlarla danışımağa başladıq. Bizim yüzbaşı dikirdə uzanıb, tüfəngi qıraqdakı avstriyalıya tərəf tuşlamışdı, mən dalımı yüzbaşıya çevirib onun qabağını kəsdim. Zabitlər bizi qovub dağda bilməzdilər; biz avstriyalıları öz səngərimizə qonaq apardıq. Mən onların biri ilə danışımağa başladım; amma özüm onların dilində bir kəlmə də bilmirdim, heç öz dilimdə də danışa bilmirdim, ona görə ki, göz yaşı məni boğurdu. Bu, yaşlı, kürən bir avstriyalı idi. Mən onu patron yeşiyinin üstündə oturdub dedim: "Pan, axı mən səninlə haradan düşmənlə oldum, biz bir-birimizə doğma adamlarıq! Sən bir bax gör, bizim əllərimizin qabarını göstərdim. Başını yırğaladı. Demək istəyirdi ki, "doğru deyirsən, razıyam". Bizim başımıza bir dəstə kazak və avstriyalı toplaşdı. Mən onlara dedim: "Pan, bizə sizin torpağınız, malınız lazım deyil, amma siz də bizimkinə toxunmayın. Gəl davanı qurtaraq!" Mən göürdüm ki, o yenə mənim sözümə şərik olur, amma sözləri başa düşmürdü; bizi öz səngərlərinə dəvət edirdi. Demək istəyirdi ki, yeni orada bizim bir adamımız var, o, rusca başa düşür. Biz getdik onların səngərinə, bütün bölük yerindən qalxıb getdi! Zabitlər qorxuya düşdülər. Biz avstriyalıların səngərinə gəldik. Onlarda bir çex var idi, bizim dildə danışırdı. Mən öz avstriyalı həmsöhbətimlə gap eləyirdim, o da tərcümə eləyirdi. Mən avstriyalı həmsöhbətimə təkrar dedim ki, düşmənlə deyilik, bir-birimizə doğma adamlarıq. Yenə də dirmağımla onun əlinin qabarını qaşdım, əlimi onun çiyinə vurdum. Avstriyalı, çəxin vasitəsilə cavab verdi ki: "Mən fəhləyəm, çilingərim, sizin sözlünüze tamam şərikəm". Mən ona belə dedim: "Qardaşlar, gəlin

davayı qurtaraq. Bu iş boş şeydir. Süngüləri də bizi bir-birimizin üstünə saldıranların qarına soxmaq lazımdır". Mənim bu sözlərimdə onun gözləri yaşardı. Mənə dedi ki, evdə arvadı ilə körpə uşağı qalıb, davanı qurtarmağa razıdır. Biz yaman hay-küy qaldırdıq. Amma onların zabiti burnunu dik tutub gəzir, əclaf-əclaf dişlələrini ağardırdı. Biz onlarla qardaş olduq, orada qəhvə içdik. Biz hamı üçün elə ümumi bir dil tapdıq, onlara bir kəlmə söz deməyə bənd idi: söz ağzımdan çıxan kimi tərcüməsiz başa düşürdülər, gözləri yaşarırdı, hay-küy salır, bizimlə qucaqlaşib-öpüşürdülər.

Mən öz səngərimizə qayıdan kimi tüfəngin çaxmağını çıxartdım, palçıqın içinə atıb, ürəkəndə and içdim ki, bundan sonra öz avstriyalı qardaşıma birçə güllə atmaram... Elə həmin gecə bizim bölük səngərlərdən çıxdı; bizi Şavelka kəndinin yanında tərkisilah elədilər. Bir az keçəndən sonra hökumət dəyişdi. Peterburqda padşahı taxtdan saldılar...

Budyonovka qoymuş cavan kazak Maydannikovun sözünü kəsd:

– Toxta görək, bəs heyvan necə oldu?

– Heyvan? Ona nə var, biz heyvanı xilas elədik. Məftildən qurtaran kimi elə götürüldü ki, güllə kimi. Buynuzunda da bir parça tikanlı məftil qaldı. Məsələ heyvanda deyil. Məsələ orasındadır ki, adamlar bir dillə danışımağa başlamışdılar, amma sən burada yalan danışsən; müharibə deyib zəhlə tökürsən. Müharibə birçə cür olacaq, onların soldatlarına yaxınlaşan kimi qabar qabara dəyəcək, oturub gap eləyəcəyik.

Kim isə səhnədə zəngi çala-çala qışqırdı:

– Yoldaş nümayəndələr, içəri girin!

Nümayəndələr dəstə ilə hərəkət etdilər; qapını taybatay açdılar, səs-küylə, danışa-danışa zala girdilər.

NİFRƏT DƏRSİ

Müharibə vaxtı ağacların da taleyi insanların taleyinə bənzəyir. Mən bizim toprakların atasından, güllələrindən kəsilib məhv olan böyük bir meşə sahəsi görmüşdüm. Həmin meşədə, bu yaxınlarda, S. kəndindən qovulub çıxarılmış almanlar özləri üçün istehkam düzəltmişdilər; onlar burada dayanmaq fikrində idilər, lakin ölüm ağaclarla bərabər onları da kökündən biçmişdi. Kəsilmiş şam ağaclarının gövdələri altında alman soldatlarının cəsədləri tökülüb qalmışdı: parça-parça olmuş bu cəsədlər yaşıl pöhrəlikdə çürüyürdü; çürüyən cəsədlərin kəsif, boğucu üfunətini mərmilərin qırıb-parçaladığı şam ağaclarının qatranlı ötri də dağda bilmirdi. Sanki torpaq da mərmilərin açdığı qıraqları qaysaqlanmış, bərkimiş boz qalardan məzar üfunəti saçırdı.

Bizim mərmilərin qazıb düzəltdiyi bu talada özəmətli bir ölüm sükutu hökm sürürdü; yalnız talanın lap ortasında təsadüfən möcüzə kimi salamat qalmış bir ağcaqayın ucaldırdı; ağacın qəlpələrdən yarananmış budaqlarını külək yırgalayır, təzə, səfəqli və yapışqanlı yarpaqlarını xışıldadır.

Biz taladan keçib gedirdik. Məndən qabaqda gedən rabitəçi qızıl əsgər əlilə ehmallica ağcaqayının gövdəsinə toxundu, səmimi, məhrəbən səslə, heyrtlə soruşdu:

– Necə olub ki, sən burada salamat qalıbsan, əzizim?..

Mərmə dəymiş şam ağacı biçilmiş kimi yerə yıxılıb məhv olursa, kəsilməy yerdə ağacın ancaq tikanlı qatran axan təpəsi qalırsa, palıd ağacı ölümlə başqa cür qarışdır.

Baharda alman mərmisi, adsız, balaca bir çayın sahilində bitən qoca palıd ağacının gövdəsinə dəymişdi. Yarıq ağacın yarsını qurutmuşdu, qalan yarsı da suya öyilmişdi; baharçağı canlanıb bolluca təzə yarpaqla bəzənmişdi. Eybəcər hala düşmüş palıdın alt budaqları, yəqin ki, hələ bu günə qədər də axar suda titrəşir, üst budaqların isə qəşəng, şax yarpaqları hələ də güneşə doğru uzanır...

Ucaboy, bir az donqar, çiyinləri qırğı kimi qalxaq olan enlikürək leytenant Gerasimov blindajın qapısında oturub bugünkü vuruş-

ma haqqında, düşmənin tanklarla hücumu haqqında, bu hücumun batalyon tərəfindən dəf edilməsi barədə ətraflı söhbət edirdi.

Leytenantın arıq üzü sakit, həyəcənsiz idi, qızarmış gözlərini yorğun halda qıymışdı, Gerasimov titrək səslə danışır; damarlı, uzun barmaqlarını hərdən bir-birinə keçirirdi; təccüblü idi ki, bu cür hərəkət onun qüvvətli bədəni ilə, mətin və mərd sifətinin ifadəsilə uyuşmurdu; leytenantın bu hərəkəti onun qəlbindəki kədəri, yaxud da dərin və ağır düşüncələrini qarışıq ifadə edirdi.

Lakin leytenant birdən susdu, üzünün ifadəsi bir an içində dəyişdi: qarabuğdayı yanaqları solğunlaşdı, almacıq sümüklərinin altındakı şişlər oynadı, irəliyə zillənmiş gözləri isə eləə qaynar, amansız bir nifrətlə alışıb-yandı ki, mən qeyri-iradi olaraq onun gözləri zillənmiş tərəfə döndüm; gördüm ki, meşədə, bizim ön müdafiə xəttindən üç nəfər əsir alman aparılır; onların arxasınca, əsirləri müşayiət edən bir qızıl əsgər gedirdi; qızıl əsgərin hərbi yay köynəyi gündən solub ağarmışdı, o, pilotkasını peysorinə çəkmişdi.

Qızıl əsgər yavaş-yavaş gedirdi. Əlindəki tüfəng aramla yırgalanır, tüfəngin süngüsü gün işığında parıldayırdı. Əsir almanlar da o cür yavaş-yavaş gedir, könülsüz yeriyirdilər, ayaqlarında sarı gilə bulaşmış qısaboğaz çəkmə vardı.

Qabaqda gedən alman yaşlı idi, ovurdları batmışdı, üzünü sıx şabalıdı saqqal basmışdı; o, blindajda yaxınlaşanda bizə tərəf canavar kimi öyri-öyri baxdı; üzünü döndərüb qayıtsından asılmış dəbilqesini düzəltdi. Bu dəm leytenant Gerasimov həyəcənlə ayağa qalxdı, acıqlı-acıqlı, əsəbi halda qızıl əsgərin üstünə qışqırdı:

– Bu nədir, onlarla gəzintiyyə çıxımsan? Yeyin get! Sənə deyirəm onları cəld apar!..

Görünür, leytenant yəne də nə isə ucadan demək istəyirdi, lakin həyəcəndən səsi tutuldu; cəld geri dönüb, pillələrlə blindajda endi. Bu danışığı görüb-əşidən siyasi rəhbər mənim heyrtli baxışlarıma cavab verərək yavaşdan dedi:

– Nə etmək olar, çox əsəbidir. O, almanlara əsir düşmüşdü, məgər siz bunu bilmirsiniz? Siz bir onunla söhbət edin. Leytenant orada çox əzab çəkib; bu əhvalatdan sonra diri almanları görməyə gözü yoxdur, məhz dirilərini! Ölülərinə sakit baxa bilir, mən deyirdim ki, hətta məmnuniyyətlə baxır; amma əsirləri görəndə ya gözlərini yumur, rəngi qaçır, tərləyir, bu vəziyyətdə oturub qımıldanmır, ya da çıxıb gedir. – Siyasi rəhbər mənə yaxın oturub pıçıl-

dadı: – Mən iki dəfə onunla hücumla getmişəm, onda at gücü var, siz bir görüydünüz o nə edirdi... Mən hər cür şey görmüşəm, ancaq onun süngü ilə, tufəngin qundağı ilə vuruşmasını görmək, bilirsinizmi, çox dəhşətlidir!

Təşvişə düşmüş almanlar gecə ağır toplardan atəş açmağa başladılar. Metodiki olaraq, hər müəyyən fasilədən sonra uzaqlardan top atəşinin səsi eşidilirdi; bir neçə saniyədən sonra bizim başımız üzərində, ulduzlar sayrışan göydə mərminin demir uğultusu eşidildi; uğultu getdikcə artıb uzaqlaşdı; sonra işə haradasa, bizim arxamızda, gündüz bir-birinin dalınca, cəbhə xəttinə hərbi sursat daşıyan maşınların keçdiyi yol istiqamətində sarı şəfəq kimi alov parladi, qarultu, partlayış dalğaları ətrafıya yayıldı.

Top atəşi ara verəndə meşədə sakitlik olurdu, bu zaman ağcaqanadların həzin vızıltısı eşidilirdi; bizə yaxın olan bataqlıqlarda atəşdən qorxmış qurbağalar yavaş-yavaş quruldaşırdılar.

Biz fındıq kollarının altında uzanmışdıq; leytenant Gerasimov kiçik bir budaqla ağcaqanadları qova-qova özü haqqında danışdı. Mən bu əhvalatı nə cür yadda saxlaya bilmişəmsə, o cür də nəql edirəm.

– Mən müharibədən qabaq Qərbi Sibir zavodlarından birində mexanik işləyirdim. Orduya keçən il iyulun doqquzunda çağırılmışam. Ailəmdə dörd adam var: arvadım, iki oğlum, bir də əlil atam. Mən yola düşəndə qayda-qanunla arvadım həm ağlayır, həm də mənə öyüd-nəsihət veriridi: “Vətəni və bizi möhkəm müdafiə elə. Lazım olsa həyatını da əsirgəmə, təkə biz qalib gələk”. Yadındadır ki, mən o zaman gülüb arvadıma dedim: “Bir mənə də görün, sən mənim üçün kimsən, arvadımsan, yoxsa ailə təşviqatçısı? Mən özüm yaşlı adamam; o ki qaldı qələbəyə, biz bu qələbəni faşistlərin boğazını üzüb əldə edəcəyik, sən heç nigaran olma!”

Atam, əlbəttə, bir az möhkəm dedi, ancaq o da öyüd-nəsihət verdi: “Viktor, gözle ha, Gerasimovlar fəmiliiyası adı fəmiliiyalardan deyil. Sənin nəslin dədə-babadan fəhlədir, sənin ulu baban hələ Stroqanovun zavodunda işləyirdi; bizim nəslimiz yüz illərdən bəri vətən üçün dəmir hazırlamışdır; sən də bu müharibədə dəmir kimi olmalısən, Hakimiyyət sənidir, o səni müharibədə qabaq ehtiyat komandiri kimi saxlamışdır; sən düşməni möhkəm ezişdirməlisən”.

“Baş üstə, ata, sən deyən kimi olacaq”.

Vağzala gedəndə rayon partiya komitəsinə baş çıxdım. Bizim rayon komitəsinin katibi çox quru, mücərrəd mühakimələr yürüdən bir adam idi... Fikirleşdim ki, bəli, arvadımla atam məni yola salanda təşviqat aparırdılarsa, bu katib heç mənə aman da verməyəcək, yəqin ki, azı yarım saat niq irad edəcək! Amma hər şey tərsinə oldu. Rayon komitəsinin katibi mənə dedi: “Əyləş, Gerasimov, yola düşməmişdən qabaq, köhnə adətimiz üzrə, bir dəqiqə oturaq”.

Biz onunla bir az dinməz oturuq, sonra katib ayağa qalxdı, bir də görəm, katibin çəsməyi tərleyen kimidir... Fikirleşdim ki, dünyada qərübə möcüzələr olur! Katib işə mənə dedi: “Yoldaş Gerasimov, hər şey aydındır, hər şey məlumdur. Mən səni bax bu boyda vaxtından tanıyıram; palazqulaq bir oğlan idin; o zaman hələ pioner qalstukla bağlayırdın, sonra sənin komsomol olmağın yadımdadır; on ildən bəri səni bir kommunist kimi də tanıyıram. Get, murdar əclaf-ları amansızcasına məhv elə! Partiya təşkilatı sənə arxayındır”.

Mən ömrümdə birinci dəfə katibimizlə öpüşdüm, bir də ki, heç bilmirəm nə deyim, o zaman katib mənə, övvəlki kimi, o qədər də quru görünmədi...

Onun bu səmimiyyəti məni elə mütəəssir elədi ki, mən rayon komitəsindən sevinə, həyəcanlı halda çıxdım.

Bundan sonra da arvadım mənim kefimi açdı; özünü başa düşürsünüz ki, heç bir arvad ərinə cəbhəyə sevinə-sevinə yola salmır; elə mənim arvadım da qəm-qüssədən bir az özünü itirmişdi, hey istəyirdi ki, mənə mühüm bir şey desin, amma lap ağıl çəşməydi, fikri başından çıxmışdı. Qatar yerindən tərponəndə, o, mənim vaqonumla yanaşı gedirdi, mənim əlimi əlindən buraxmırdı, özü də tez-tez deyirdi:

“Vitya, özündən muğayat ol, gözle orada, cəbhədə, naxoşlamayasan”. Mən də ona dedim: “Sən nə danışırısan, Nadya, o nə sözdür! Mən heç vaxt naxoşlamaram. Oranın iqlimi çox gözəldir, lap mülayim havası var”. Bu ayrılıq həm məni kədərləndirmişdi, həm də arvadımın məhrəban və səfəh sözlərindən kefim açılmışdı; almanlara lap qəzəblənmişdim. Öz-özümə fikirleşdim ki, hə, xain qonşalar, siz ki bizi dinc oturmağa qoymadınız, indi daha özünüzdən küsün! Sizin atanızı yandıracağıq!

Gerasimov bir neçə dəqiqə susub, ön xətdəki ikitərəfli pulemyot atəşinə qulaq asdı; atışma necə qəflətən baş verməmişdisə, eləcə də qəflətən kəsildi, leytenant sözünə davam elədi:

– Mühəribədən qabaq bizim zavoda Almaniyadan maşınlar gətirildilər. Maşınları yığanda, gördürdüm ki, hər bir hissəni azı beş dəfə əlimlə yoxlayırdım; onu hər tərəfdən gözdən keçirirdim. Heç söz ola bilməzdi, bu maşınlar ağıllı adamların əlindən çıxmışdı. Alman yazıçılarının kitablarını oxuyurdum və onları sevirdim, özüm də alman xalqına hörmət bəsləməyə adət etmişdim. Doğrudur, bəzən, fikirləşəndə adama ağır gəlirdi ki, belə zəhmətsevən və istedadlı bir xalq öz ölkəsinə ən əclaf və rəzil hitlerçi üsul-idarənin hökm sürməsinə dözü, lakin bu, əslində onların öz işi idi. Sonra Qərbi Avropada müharibə başladı...

Mən cəbhəyə gedə-gedə belə fikirləşirdim: almanların texnikası güclüdür, orduları da bəd deyil. Lənət şeytana, bu cür düşmənlə vuruşub, onun qol-qabırğasını əzişdirmək də maraqlıdır. Axı qırx birinci ilədək biz də lazımı qədər bərkənd-boşdan çıxmışdıq. Etiraf edirəm ki, mən bu düşməndən elə bir vicdan əlaməti gözləmir-dim; axı faşizmlə haqq-hesab aparılan yerdə vicdanı gözləmək olarmı? Lakin mən heç güman etməzdim ki, Hitlerin ordusu kimi vicdansız, əclaf və alçaq bir ordu ilə vuruşmalı olacağam. Nə isə, bu barədə sonra...

– İyulun axırında bizim hissəmiz cəbhəyə gəldi. Ayın iyirmi yeddisində səhər tezdən biz vuruşmağa başladıq. Əvvəlcə, hələ xam olduğumuz üçün bir az qorxuruq. Onlar minaatanlarla bizi çox bərk qarxdırırdılar; lakin axşama yaxın biz – şəraitə bir az alışıb, almanları əzişdirdik; onları balaca bir kənddən qovub çıxardıq. Elə həmin vuruşmada biz on beş adamlıq bir dəstə almanı əsir aldığımızı gördük; lakin zaman mənim döyüşçülərim vuruşdan bir az soyumuşdular; onlardan hər biri əlinə keçəni gətirib əsirlərə verirdi: gördürdün biri bir qazanca şorba, bəzisi tənəkə, yaxud da papiros gətirib verirdi; bir parası da əsirləri çaya qonaq ələyirdi. Əllərini əsirlərin kürəyinə vurur, onlara “kamrad” – deyirdilər; yəni demək istəyirdilər ki, axı siz nə üçün vuruşursunuz, ay kamradlar?..

Bir nəfər kadr döyüşçüsü işe bu təsirli və həyəcanlandırıcı mənərəyə baxıb-baxıb dedi:

– Siz bu “dostlarla” ağzımızın suyu axa-axa mehribanlıq edirsiniz. Burada onların hamısı kamraddır; siz bir görəydiniz bu kamradları orada, cəbhə xəttindən o tərəfdə nələr törədirlər; görəydiniz bizim yaralılarla və dinc əhali ilə necə rəftar edirdilər.

Bunu dedi, elə bil bizim başımıza bir qazan soyuq su töküb getdi.

Bir neçə gündən sonra biz hücumla keçdik; bu zaman doğrudan da dəhşətli mənzərənin şahidi olduq... Başdan-başa yandırılmış kəndlər, yüzlərlə güllələnmiş qadınlar, uşaqlar, qocalar, əsir düşmüş qızıl əsgərlərin eybəcər hala salınmış cəsədləri, zorlanıb, vəhşicəsinə öldürülmüş qadınlar, cavan qızlar, yeniyetmə qızlar...

Bir qızın faciəsi mənim yadımda xüsusilə qalıb: bu, on bir yaşında bir qız idi; görünür, məktəbə gədimiş; almanlar onu tutub, bostana çəkmiş, zorlayıb, sonra da öldürmüşdülər. Qız əzilmiş kartof kolu-nun zoğları içində idi. Balaca bir qız, lap uşaq idi, dörd tərəfinə isə qana bulaşmış dəftərlər, dərsliklər səpələnmişdi... Onun sifətini balta ilə dəhşətli surətdə parçalamışdılar, əlində ağız açılmış məktəb çantası vardı. Biz onun üstünə plaş-çadır saldıq, dinnəz-söyləməz dayandıq. Sonra döyüşçülər elə o cür dinnəz-söyləməz dağılıdılar; amma mən dayanmışdım; yadımdadır ki, ağıllı çapmış kimi piçıldayurdum. “Barkov, Polovinkin. Fizika coğrafiya. Natamam orta və orta məktəb üçün dərslik”. Mən bunu elə oradaca, otların içində atılıb qalmış dərsliklərdən birinin üstündə oxudum, bu dərslik işe mənə tanış idi. Mənim qızım da beşinci sinifdə oxuyurdu.

Bu əhvalat Rujin yaxınlığında baş vermişdi. Skviraya çata-çatda isə biz bir dərədə edam yerinə rast gəldik; burada əsir düşmüş qızıl əsgərlərə işgəncə verirlərmiş. Siz heç ət dükanlarına gedibsinizmi? Bax, bu yer təqribən belə bir vəziyyətdə idi... Dərədəki ağacların budaqlarından qanıma qəltan olmuş cəsədlər sallanırdı; qolsuz, ayaqsız, yarıya qədər dərisi soyulmuş cəsədlər... Dərənin dibində, ayrıca, səkkiz adam öldürülüb, bir-birinin üstünə qalaqlanmışdı. Orada işgəncəyə məruz qalmış adamlardan nəyin kime aid olduğunu başa düşmək mümkün deyildi, sadəcə olaraq, bir yığın iri-iri şaqqalanmış ət parçaları, onun da üstündən, boşbaq kimi, bir-birinin içinə qoyulmuş səkkiz qızıl əsgər pilotkası...

Siz elə bilirsiniz ki, bütün ölmüşlərimizi, şahidi olduğumuz şeyləri sözlə nəql etmək olar? Olmaz! Bunları ifadə edə biləcək sözlər yoxdur. Bunu adam görə öz gözü ilə görsün. Bir də, ümumiyyətlə, bu barədə danışmaq kifayətdir!

Leytenant Gerasimov bir xeyli susdu.

Mən ondan soruşdum:

– Burada papiros çəkmək olarmı?

Gerasimov boğuş səslə cavab verdi:

– Olar. Ancaq köynəyinizin qolunun içində çəkin. – Sonra da papirosu yandırıb, sözünə davam eldi:

– Siz başa düşürsünüzmü ki, faşistlərin törətdikləri bütün bu faciəni görəndən sonra biz vəhşi kimi qəzəbləndik, axı ayrı cür də ola bilməzdi. Hamımız başa düşdük ki, biz insanlarla deyil, qan içməkdən vəhşiləmiş quduz it sürüsü ilə vuruşuruq. Belə məlum oldu ki, onlar bir zaman dəzgahları, maşınları necə diqqət və səliqə ilə hazırlayırdılarsa, indi də bizim adamlarımızı o cür diqqətlə öldürür, zorlayır və edam edirlər. Sonra biz yenə geri çəkildik, ancaq lap aslan kimi vuruşuruq!

Mənim bölüyümdəki döyüşçülərin az qala hamısı sibirli idi, ancaq biz Ukrayna torpağını bütün varlığımızla müdafiə edirdik. Ukraynada mənim xeyli həmyerlilərim məhv oldu, amma orada biz daha çox faşist qırdıq. Nə deyim, doğrudur, biz geri çəkilirdikse də, onlara yamanca divan tuturuq.

Leytenant Gerasimov papirosunu dərindən sümürüb, bir az başqa cür, mülayim ahənglə dedi:

– Ukraynanın çox yaxşı torpağı var, oranın təbiəti də gözəldir! Hər bir kənd və oba bizim üçün doğma idi; bəlkə də ona görə doğma idi ki, biz orada qanımızı axıdırdıq: axı qan, necə deyərlər, insanların bir-birinə yaxınlaşdırır. Onları doğma edir... Hər hansı bir kəndi tərk etməli olanda, ürəyimiz qan ağlayır, qəlbimiz sıxılırdı. Heyifimmiş gəlirdi, ürək ağrısı ilə heyifsilənirdik. Kəndi tərk edib gedə-gedə bir-birimizin üzünə baxa bilmirdik.

...O zaman mən heç güman etmirdim ki, faşistlərə əsir düşə bilərəm, ancaq düşdüm. Sentyabr ayında mən ilk dəfə yaralandımsa da, sıradan çıxmadım. İyirmi birində isə, Poltava vilayətinin Denisovka yaxınlığındakı vuruşmada ikinci dəfə yaralanıb əsir düşdüm.

Alman tankları bizim sol cinahımızda cəbhəni yardırlar, onların arxasınca piyada hissəsi axıb gəldi. Biz mühasirədən vuruşa-vuruşa çıxırdıq. Həmin gün mənim bölüyüm çox adam itirdi. Biz iki dəfə düşmənin tanklarla hücumunu dəf etdik, altı tankı, bir dəne də zirehli maşını yandırıb, sıradan çıxartdıq; qarğıdalı tarlasında yüz iyirmiyə qədər hitlərçi öldürdük; sonra onlar minaatan batareyalarını irəli çəkildilər; buna görə biz, günortaçağında saat dördə qədər əlimizdə saxladığımız təpəni tərk etməyə məcbur olduq. Səhərdən hava isti idi. Göyde bir bulud parçası da yoxdu, gün adamı ələ yandırır ki, heç nəfəs almaq da mümkün deyildi. Minaları çox sıx

atırdılar; yadımdadır, elə susamışdıq ki, susuzluqdan döyüşçülərin doqdaqları qaralmışdı, mən isə lap dəyişmiş səslə, xırıldağa-xırıldağa komanda verirdim. Biz qaça-qaça dərədən keçəndə mənim qabağında mina partladı. Görək ki, mən ancaq, sütun kimi qalxan qara torpaq və toz dumanını görə bildim, vəssalam, ayrı şey yadımda deyil. Minaların qəlpəsi dəbilqəmi dəlib keçmişdi, ikinci qəlpə sağ çiynimdən dəymişdi.

Huşumu itirmiş halda nə qədər uzanıb qaldığım yadımda deyil, ancaq kiminsə ayaqlarının tappılısından oyandım. Başımı qaldırıb gördüm ki, yuxulduğum yerdə yox, ayrı bir yerdə uzanmışam. Köynəyim öynimdə deyildi, çiyrimi də kimsə tələm-tələsik sarımışdı. Dəbilqəm də başımda deyildi. Başımı da kim isə sarımışdı; lakin binti bərkitməmişdilər, ucu sinəmə sallanmışdı. Bir anlığa düşündüm ki, döyüşçülərim mənə çəkib aparıblarmış; gedə-gedə mənim yaralarımı sarıyıblar; çətinliklə başımı qaldıranda ümid edirdim ki, öz döyüşçülərimi görəcəyəm. Lakin mənə tərəf qaçan adamlar bizi dəbilqə deyildi, almanlar idi. Məni huşa gətirən onların ayaq tappılısı olmuşdu. Mən onları ələ aydın gördüm ki, elə bil kinoya baxırdım. Əllərimlə ətrafımı yoxladım. Yanımda silah yox idi: nə tapançam vardı, nə də tüfəng, heç qumbara da yox idi. Bizimkilərdən kim isə planşet ilə silahımı çıxarıb aparmışdı.

Mən öz-özümə fikirləşdim: “Bu da ölüm”. Bu an mən daha nə bərədə düşünürdüm? Hərgah bu sizə gələcək roman üçün lazımdırsa, onda düşünürdüm bir şey yazın, amma mən o zaman heç bir şey düşünməyə macal tapmadım. Almanlar lap yaxında idilər, buna görə mən uzanmış halda ölmək istəmədim. Mən, sadəcə olaraq uzanmış halda ölmək istəmirdim, bu cür ölə bilməzdim, başa düşürsünüzmü? Bütün quvvəmi topladım, əllərimi yerə dayayıb, dizi üstə qalxdım. Onlar qaça-qaça mənə yanaşanda artıq ayaq üstə idim. Dayanıb yırgalanırdım, yaman qorxurdum ki, elə indicə yığılacağam, onlar da məni uzanmış halda süngü ilə vuracaqlar. Onlardan birinin də sifəti mənim yadımda qalmayıb. Onlar mənim ətrafında dayanmışdılar, nə isə deyib gülüşürdülər. Mən dedim: “Hə, di öldürün, it uşağı it! Öldürün, yoxsa bu saat yığılacağam”. Onlardan biri tüfəngin qundağı ilə boynumdan vurdu, mən yığıldım, ancaq dərhal yenə də qalxdım. Onlar gülüşdülər, faşistlərdən biri əlini oynatdı; demək isteyirdi ki, yəni get qabağa. Mən getdim. Bütün sir-sifətim quruyub laxtalanmış qana bulaşmışdı, başımın

yarınsından hələ də qan axırdı, çox isti və yapışqan kimi qan idi, çiyin ağrıyırdı, özüm də sağ əlimi qaldıra bilmirdim. Yadımdadır, ki, uzanmaq istəyirdim, heç bir yerə getmək meylim yox idi, amma buna baxmayaraq, gedirdim...

Yox, mən heç də ölmək istəmərdim, əsirlikdə isə qətiyyətlə qala bilməzdim. Başım gicəllənirdi, ürəyim bulanırdı, buna böyük bir çətinliklə dözə-dözə gedirdim, demək, mən hələ sağ idim; demək, hələ iş görə bilirdim. Bilsəydiniz susuzluq mənə necə əldən salmışdı! Dilim-ağzım lap qurumuşdu, addımladıqca gözlərimin qabağında qara bir pərdə tərpənirdi. Mən, demək olar ki, huşsuz idim, lakin gedə-gedə düşündürdüm: "Doyunca su içib, bir balaca dincələn kimi qaçaçağam!"

Kiçik bir meşənin kənarında bizim hamımızı, əsir düşmüş sovet döyüşçülərini bir yerə yığib, sıraya düzdülər. Əsir düşənlərin hamısı qonşu hissənin döyüşçüləri idi. Bizim polkdan mən ancaq üçüncü bölüyün iki qızıl əsgərini tanıdım. Əsir düşənlərin çoxu yaralı idi. Rusca çox pis danışan bir alman leytenantı soruşdu. "İçinisdə komissar və komandirlər varmı?" Heç kəs dinmədi. Buna görə leytenant bir də dedi. "Komissarlar və zabitlər iki addım irəli çıxsınlar". Heç kim sıradan çıxmadı.

Leytenant yavaş-yavaş sıranın qabağında keçdi, zahirən yəhudiyə oxşayan on altı adam seçdi. Alman zabiti bu on altı adamın hər birindən soruşdu: "Yəhudi?" – sualına cavab gözləməyib, əmr edirdi ki, onlar sıradan qırağa çıxsınlar. Onun ayırdığı adamlar arasında yəhudilər də vardı, ermənilər də, sadəcə ruslar da, ancaq hamısı qarabuğdayı idi, saçları da qara. Onların hamısını bir az kənara apardılar, gözümüzün qabağında güllələdilər. Sonra bizim üst-başımızı tələm-tələsik axtardılar, bəşəriyyətimizi və şəxsi şeylərimizdən nə var idisə, hamısını aldılar. Mən partiya biletini heç vaxt bumajnikə qoymurdum, qorxurdum ki, itər, partiya bileti şalvarımın alt cibində idi, buna görə də üstümü axtaranda bileti tapa bilmədim. Amma, hər halda, insan çox qəribə məxluqdur: mən möhkəm əmin idim ki, həyatım tükəndən asılıdır, bildirdim ki, qaçmaq istəyəndə mənə öldürə bilməsələr də, fərqi yoxdur, yolda öldürəcəklər, ona görə ki, çox qan itirmişdim, başqaları ilə bərabər yol gedə bilməyəcəkdim, lakin axtarış qurtarıb, partiya bileti cibimdə qalanda mən elə sevindim ki, hətta susuzluğum da yadımdan çıxdı!

Bizi səfər dəstəsi qaydası ilə sıraya düzüb, qərbə tərəf apardılar. Yolun iki tərəfində də çox güclü mühafizə dəstəsi gedirdi; ona qədər də alman motosiklçisi hərəkət edirdi. Bizi iti getməyə məcbur edirdilər, buna görə mən lap təqətdən düşürdüm. İki dəfə yığılıb, yenə qalxdım, yenə də getdim, çünki bildirdim ki, birçə dəqiqə yerdə qalsam, dəstə keçib gedəcək, mənə isə elə oradaca, yolun ortasında güllələyəcəklər. Məndən qabaqda gedən serjantin başına bu cür bir iş gəldi. O, ayağından yaralanmışdı, inildəyə-inildəyə zorla gedirdi; hətta bezən ağrıdan qışqırırdı. Bir kilometrə qədər gedəndən sonra serjant ucadan:

– Yox, gedə bilmirəm. Əlvida, yoldaşlar! – deyib, yolun ortasında oturdu.

Onu gedə-gedə qaldırmaq istədilər, lakin o yenə də yerə oturdu. Serjantin çox solğun, gənc sifətini, çatılmış qaşlarını, yaşarmış gözlərini yuxu kimi xatırlayıram... Dəstə keçib getdi. Serjant dalda qaldı. Mən dönüb geri baxanda gördüm ki, motosikli serjanta yanaşdı, motosikldən düşməyib, tapançanı qoburdan çıxartdı, serjantin qulağına dayayıb atdı. Biz balaca bir çaya çatana kimi faşistlər yenə bir neçə geri qalan qızıl əsgəri güllələdilər.

Bu zaman mən öz qarşımda çay, ucmuş körpü və keçid yerinin yan tərəfində yatıb qalmış yük maşını gördüm, buradaca üzü üstə yığıldım. Huşumu itirmişdimmi? Yox, itirməmişdim. Yerə sərilməmişdim, ağzıma yamanca toz dolmuşdu, qəzəbdən dişlərimi qıcıyırdım, qan dişlərimin arasında xırçıldıyırdı, ancaq ayağa qalxa bilmirdim. Yanımdan yoldaşların ötüb keçirdilər. Onlardan biri yavaşca dedi: "Qalx, yoxsa öldürəcəklər!" Mən barmaqlarımla ağzımı cırmaqladım, gözümlə sıxdım ki, ağrı ayağa qalxmağıma kömək eləsin...

Dəstə isə artıq keçib getmişdi, mənə yaxınlaşan motosikl təkərinin xışıltısını eşidirdim. Çəkdiyim əzabə baxmayaraq, yenə də ayağa qalxdım! Dönüb motosiklçiyə baxmadan, sərxoş kimi valaylaya-valaylaya özümü dəstəyə çatdırdım, dal sıralardan birinə qoşuldum. Çaydan keçən alman tankları ilə avtomobillər suyu bulandırmışdılar; buna baxmayaraq, biz bu qəhvəyi isti horranı içirdik; çayın bu bulanıq suyu bizə ən yaxşı bulaq suyundan da şirin və dadlı gəlirdi. Mən başımı, çiyinimi islatdım. Bu mənə xeyli sərirlətdi, özümü əvvəlki kimi qüvvətli hiss elədim. İndi mən daha yığılmayaçağıma arxayın halda gedə bilirdim; ümid edə bilirdim ki, yolda uzanıb qalmayacağam...

Biz çaydan aralanan kimi yolda orta vəznli alman tankları dəstəsinə rast gəldik. Tanklar bizə tərəf gəlirdi. İrəlində gələn tankın sürücüsü bizim əsir olduğumuzu görüb, qazi son həddə qədərləndirdi, bütün sürətilə bizim dəstənin arasına soxuldu. Ön sıraları turtular basıb xurd-xəşil elədi. Piyada mühafizə dəstəsinin soldatları və motosiklçilər qəhqəhə ilə bu mənzərəyə tamaşa edir, lyuklardan başlarını çıxartmış tankçılara baxa-baxa nə isə qışqırırdılar, əllərini oynadırdılar. Sonra bizi yenə sıraya düzüb, yolun kənarı ilə apardırlar. Şən adamlar idi, buna söz ola bilməzdi...

Mən həmin axşam və gecə qaçmaq fikrindən vaz keçdim, çünki başa düşmüşdüm ki, gedə bilməyəcəyəm; ona görə ki, qan itirməkdən lap zəifləmişdim, bir də, bizi çox bətər mühafizəyə almışdılar, qaçmaq təşəbbüsü, yəqin ki, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdı. Lakin mən belə bir təşəbbüs etmədiyimə görə sonralar özümü çox danladım, lap peşman oldum. Səhər çağı bizi bir kəndin içindən apardırlar; bu kənddə alman hissəsi dayanmışdı. Alman piyadaları küçəyə tökülüb, bizə baxırdılar. Mühafizə soldatları bizi məcbur etdilər ki, bütün kəndboyu qaça-qaça gedək. Axı cəbhəyə yaxınlaşan alman hissəsinin nəzərində bizi alçaltmaq lazım idi! Biz də qaçırdıq. Yıxılanı, ya geri qalanı o saat güllələyirdilər. Axşamçağı biz hərbi əsirlər düşərgəsinə çatdıq.

Hansı MTS-inşə həyətinin dörd tərəfinə sıx tikanlı məftil çəkmışdilər. İçəridə əsirlər çiyin-çiyinə dayanmışdılar. Bizi düşərgənin mühafizə dəstəsinin sərəncamına verdilər; onlar da bizi tüfəng qundağı ilə məftillənmiş meydançaya saldılar. Hərğah desəm ki, bu düşərgə cəhənnəm idi, onda heç bir şey deməmiş olaram. Ayaqyolu yox idi. Adamlar elə oradaca çölə çıxırdılar; elə oradaca, palçıqın, üfunət saçan lığın içində bəziləri uzanmış, bəziləri də ayaq üstə dayanmışdılar. Çox zəif düşənlər isə ümumiyyətlə, ayağa qalxmırdılar. Sutkada bircə dəfə su və yemək verirdilər. Bu yemək də bir parç suda və bir ovuc çiy darıdan, yaxud da çürümüş qarğıdalıdan ibarət idi, vəssalam. Bezi günlər isə heç bir şey vermir, bizi lap yaddan çıxarırdılar...

İki gündən sonra şiddətli yağışlar başladı. Düşərgənin palçığı elə qarışdırılmışdı ki, dizə qədər lığın içində gəzirdik. Səhərçağı islanmış adamlardan elə buğ qalxırdı ki, elə bil tərli atlar buğlanırdı, yağış isə ara vermədən yağdı... Hər gecə qırx-əlli adam

öldürdü. Biz hamımız aclıqdan gündən-günə zəifləyirdik. Mənə bir tərəfdən də yaralarım əzab verirdi.

Altıncı gün hiss elədim ki, çiyim və başımın yarası daha bərk ağrıyır. Yaralarım irinləməyə başlamışdı. Sonra çox pis qoxu emələ gəldi. Düşərgə ilə yanaşı kolxoz tövlələri var idi, bu tövlələrdə ağır yaralı qızıl əsgərlər yatırıdılar. Səhərçağı mən mühafizə dəstəsinin unterindən xahiş elədim ki, icazə versin həkimə müraciət eləyim; mənə demişdilər ki, həkim yarılların yanında. Unter rusca yaxşı danışırdı. O, mənə belə cavab verdi:

“Rus, sən get öz həkiminin yanına. O, sənə dərhal yardım göstər”.

O vaxt mən bu kinayəni başa düşmədim, buna görə də sevinə-sevinə tövləyə tərəf getdim.

Üçüncü dərəcə hərbi həkim məni qapının ağzında qarşıladı. Bu artıq işi bitmiş bir adam idi. Bir dəri idi, bir sümük; lap üzümlü, taqətdən düşmüşdü; keçirdiyi əzab-əziyyətdən dəli olmaq dərəcəsinə çatmışdı! Yaralıları peyin döşəyənin üstünə uzatmışdılar; onlar tövləni bürümüş ağır üfunətdən boğulurdular. Çoxunun yarasında qurdlar qaynaşırdı; gücü qatan yaralıları bu qurdları barmaqaları ilə, çöplərlə qurdalayıb, yerə töküürdülər... Elə buradaca bir yığın ölmüş əsir var idi, bu ölümləri çıxarmağa macal tapa bilmirdilər.

“Gördünüz mü? Mən sizə necə kömək edə bilərəm? Məndə sarğı üçün bircə dəne də tənzip yoxdur, heç bir şey yoxdur! Gedin buradan, Allah eşqinə, gedin! Öz tənziplərinizi çıxarın, yaralarınıza küll tökün. Baxın burada, qapının yanında təzə küll var”.

Mən o cür də elədim. Unter məni qapının ağzında qarşıladı, özü də mənə baxıb şit-şit gülmüşdü. “Hə, necə oldu? Heç söz ola bilməz, sizin soldatların çox yaxşı həkimi var! O, sizə yardım göstərdimi?” Mən onun yanında dinməz-söyləməz keçib getmək istədim, lakin o, mənim üzümə yumruq ilişdirib bağırdı: “Cavab vermək istəmirsən, heyvan?!” Mən yıxıldım, o, mənim sinəmi, başımı xeyli təkiklədi, o ki, var döydü. Lap yorulunca vurdu. Mən ölməyə bu faşisti yadımdan çıxartmaram, yox, heç yadımdan çıxartmaram! O məni sonralar da bir neçə dəfə kətəklədi. Tikanlı məftilin arasından görün kimi əmr edib, mənə oradan çıxarı, döyməyə başlayırdı; özü də dinməz-söyləməz, çox səylə vururdu...

Siz soruşursunuz ki, necə oldu mən sağ qaldım?

Müharibədən qabaq mən hələ mexanik olmamış Kamada yükdaşıyan işləyirdim, yük boşaldanda isə dalmısa hər dəfə iki kise duz götürürdüm: Hər kisedə bir sentner duz olardı. Qüvvətli idim, gücüm kifayət edirdi; bir də ki, bədənim möhkəmdir, lakin əsas məsələ bu idi ki, mən ölmək istəmədim, müqavimət üçün məndə böyük bir iradə qüvvəsi vardı. Mən vətən uğrunda vuruşan döyüşçülərin sırasına qayıtmalı idim; düşmənlərdən sona qədər intiqam almaq üçün mən öz döyüşçülərimizin sırasına qayıtdım da!

Bir növ bölüşdürücü məntəqə olan bu düşərgədən məni buradan yüz kilometr aralı olan başqa bir düşərgəyə köçürtdülər. Bölüşdürücü düşərgədə vəziyyət necə idisə, burada da hər şey o cür qurulmuşdu: tikanlı məfillər çəkilmiş uca şalbanlar basdırılmışdı; başımızın üstündə nə talvar var idi, nə də qorunmaq üçün bir şey. Yemək də o biri düşərgədəki kimi idi, ancaq burada hərdənbir çiy dəri əvəzinə adama bir parç çürümüş, bişmiş buğda verir, yaxud da gəbəmiş at cəsədlərini çəkib, düşərgəyə salırdılar; cəmdələrin bölüşdürülməsini əsirlərin öz öhdəsinə buraxırdılar. Acından ölməmək üçün biz cəmdəkdən yeyir, yüzlərlə qırılırdıq... Hələ bunlar bəs deyilmiş kimi, oktyabr ayında soyuqlar başlandı, ara vermədən yağış yağdı; səhərlər yer donurdu. Biz soyuqdan olmanın əziyyət çəkirdik. Mən ölmüş bir qızıl əsgərin köynəyi ilə şinelini çıxartdım. Lakin bu da məni soyuqdan xilas edə bilmirdi, açlığa isə artıq alışmışdıq...

Bizə keşik çəkənlər talandan və soyğunçuluqdan piylənmiş soldatlardı. Onların hamısı xasiyyətə bir biçimli idi, hamısı seçmə və qəddar əclaf. Məsələn, onların əyləncəsi bu idi: səhərçağı bir nəfər yefreytor məfillərə yanaşmış, törcüməçi vasitəsilə deyirdi:

“Bu saat yemək paylayacaqlar. Yeməyi sol tərəfdən verəcəklər”.

Yefreytor gedirdi: ayaq üstə dura bilənlərin hamısı çəpərin sol tərəfinə toplaşmışdı. Bir saat gözləyirdik, iki saat, üç saat keçirdi. Yüzlərlə titrəyən, canlı skelet, adamın iliyinə işləyən küləyin qabağında dayanmış... dayanıb gözləyirdi...

Qəflətən o biri tərəfdə keşikçilər görürdülər. Onlar məfillərin üstündən, parça-parça doğranmış at eti tozlayırdılar. Acından həlak olan bütün əsirlər cumurdular o tərəfə; palçıqə bulaşmış at eti parçalarının ətrafında boğuşma başlanırdı...

Keşikçilər qəhqəhə ilə gültürdülər; sonra isə birdən şaqqlı ilə pulemyotdan atəş açırdılar. Qışqırıq və inilti səsi ətrafı bürüyürdü.

Əsirlər çəpərin sol tərəfinə qaçırdılar, ölənlər və yaralıları isə yerdə qalırdılar... Düşərgənin rəisi olan ucaboy ober-leytenant gülməyini zorla saxlayıb deyirdi:

“Siz yemək paylayanda qayda-qanunu biabircasına pozdunuz. Hərgah bir də belə şeyi təkrar etsəniz, ömr edəcəyəm sizi, bütün bu rus donuzlarını amansızcasına güllələsinlər! Ölənlərlə yaralananları rədd eləyin!” Düşərgə rəisinin dalmısa dayanmış hitlerçi soldatları gülməkdən uğunurdular. Rəislərinin “məzəli”, “gülməli” hərəkəti onlara ləzzət verirdi.

Biz öldürülmüş qızıl əsgərləri dinməz-söyləməz düşərgədən çəkib çıxarı, yaxın bir yerdə, dərədə basdırırdıq... Bu düşərgədə də bizləri yumruqla, ağacla, tüfəng qundağı ilə döyürdülər. Elə belə, səbəbsiz, danıxdıqları üçün, yaxud da əylənməkdən ötrü döyürdülər. Mənim yaralarımın sağalması uzun çəkdi; sonra, yəqin, daimi rütubətdən və döyülməkdən yaralarım yenə açıldı, elə ağrımağa başladı ki, heç dözmək olmurdu. Lakin mən hələ də yaşayırdım, xilas olmaq ümidimi itirmirdim... Biz palçıqin içində yatırıdık, altımıza salmağa nə bir həsir var idi, nə də ayrı bir şey. Bir yerə yığışır, bir-birimizə sığım yadırdıq. Bütün gecəni hamı yavaşıca qurcalanırdı, ona görə ki, lap altıda, palçıqin içində yatanlar soyuqdan donurdular, üstə olanlar da donurdular. Bu, yuxu deyildi, dözülməz bir məşəqqət idi.

Günlər bu minval ilə, ağır yuxu kimi keçirdi. Mən gündən-günə lap zəifləyib əldən düşürdüm. İndi məni balaca bir uşaq da yerə yıxa bilərdi. Bəzən bir dəri, bir sümük olan arıq əllərimə dəhşətlə baxa-baxa düşünürdüm: “Bəs axı mən buradan necə gedəcəyəm?”

Elə ilk günlər qaçmadığıma təəssüf edir, özümü söyürdüm. Düşünürdüm ki, hərgah mənə o vaxt öldürsəydilər, indi dəhşətli əzablardan qurtarmış olardım.

Qış gəldi. Biz qar qazıb, donmuş torpaqda yatırıdık. Düşərgədəki döyüşçülərin sayı getdikcə azalırdı... Nəhayət elan etdilər ki, bir neçə gündən sonra bizi işə göndərəcəklər. Hamı dirçəldi, hamıda, zəif də olsa, ümid duyğusu bəş qaldırdı, lakin bu, hər halda bir ümid idi: bəlkə də qaçmağa imkan tapıldı.

Həmin gecə sakit, lakin ayaz idi. Dan yeri ağarmamışdan top atəşi səsləri eşitdik. Ətrafımızda hər şey hərəkətə gəldi. Gurultu təkrar olunanda kim isə ucadan dedi:

– Yoldaşlar, bizimkilər hücum edirlər!

Bu zaman fəvqələdə bir hadisə baş verdi: bütün düşərgə, elə bil əmrlə ayağa qalxdı! Hətta bir neçə gün ərzində ayağa qalxmayanlar da qalxdılar. Hər tərəfdən həyəcanlı pıçıltı və boğuq hıçqırıq səsləri eşidildi... Mənim yanımda kim isə arvad kimi hönkürtü ilə ağlıyrdı...

Leytenant Gerasimov nəfəsi tənğişə-tənğişə cəld dedi: "Mən də... mən də... ağlıyrdım". Bunu deyib bir dəqiqə susdu, lakin sonra özünü ələ alıb, sakit halda sözüünə davam etdi: mənim də göz-lerimdən, üzümədən yaş axır, elə üzümədə quruyurdu. Kim isə zəif səslə "Beynəlmiləl" oxudu; biz də nazik, boğuq sədalarla ona qoşulduq. Keşikçilər pulemyotlardan və avtomatlardan bizə atəş açdılar, kim isə: "Yerə yat!" deyər əmr verdi. Mən bədənimi qara sıxıb uzanmışdım, uşağ kimi ağlıyrdım. Lakin bu, yalnız sevincdən doğan göz yaşları deyildi, həm də xalqımız üçün iftixar hissələrindən doğan göz yaşları idi. Aclıqdan taqətsiz hala düşmüş, zəifləmiş olan silahlı qızıl əsgərləri faşistlər öldürə bildilər, bizə işgəncə verə bildilər, lakin bizim ruhumuzu öldürə bilməzdilər, onlar bizim iradəmizi məhv edə bilməzdilər, heç bir zaman məhv edə bilməyəcəklər! Mən sizə lap açıq deyirəm, onlar qayaya rast gəlmişdilər, yenilməz bir qayaya!

Mən həmin gecə leytenant Gerasimovun söylədiyi əhvalatı axıra qədər dinləyə bilmədim. Onu təcili surətdə hissə qərarına çağırtdılar. Lakin bir neçə gündən sonra biz yenə görüşdük. Qazma-dən kif, bir də şam ağacı qatranın qoxusu gəlirdi. Leytenant belini büküb, skamyada oturmuşdu; iri biləklərini dizlərinə qoymuş, barm-aqlarını bir-birinə keçirmişdi. Mən ona baxanda, qeyri-iradi olaraq düşündüm ki, leytenant barm-aqlarını bir-birinə keçirib, elə bu cür oturmağa, saatlarla susub, ağır, səmərəsiz düşüncəyə dalma-ğa orada, hərbi əsirlər düşərgəsində adət etmişdir.

– Siz soruşursunuz ki, mən oradan necə qaça bildim? Bu saat nəql edərdəm. Gecə yansı top atəşi səslərini eşidəndən bir az sonra bizi istehkam qurmaq işinə göndərdilər. Şaxta yumşalmışdı, qar ərimişdi. Yağış yağdı. Bizi düşərgənin şimalına apardılar. Əvvəl-ki əhvalat yenə də başlanmışdı; taqətdən düşmüş adamlar yixılırdı- lar, onları güllələyib yoldaca atırdılar...

Onu da deyim ki, bizim bir nəfər döyüşçümüz gedə-gedə yer- dən bir dənə don vurmuş kartof götürmüşdü, buna görə unter onu

güllələdi. Biz kartof tarlasından keçirdik. Familiası Qonçar olan bir starşına vardı, özü də ukraynalı idi; həmin starşına bu andıra qalmış kartofu yerdən götürüb gizlətmək istədi. Unter bunu gördü. Bir kəlmə söz deməyib, Qonçara yanaşdı, boynunun ardına bir güllə çaxdı. Dəstəni dayandırdılar, sıraya düzdülər. Unter əlini gəzdirib, dörd tərəfi göstərərək dedi: "Bütün bunlar Alman dövlə- tinin ölküyyotidir. Kim sizdən özbaşınalıq edib bir şey götürsə, onu öldürəcəyik".

Keçib getdiyimiz kənddə qadınlar bizi görüb, bizə çörək parça- ları, bişmiş kartof atmağa başladılar. Bizimkilərdən bəziləri bunları götürə bildi, qalanları götürə bilmədilər; keşikçilər pəncərələri gülləyə basdılar, bizə isə əmr etdilər yeyin gedək. Lakin uşaqlar gözündə qorxu olan məxluq deyil, onlar bir neçə məhəllə qabağa qaçıb, düz yolun ortasına çörək qoyurdular, biz də çərayı yerdən götürürdük. Mənə bir dənə böyük, bişmiş kartof düşdü. Kartofu yanımdakı adamlə iki yerə böldük, qabıqlı-qabıqlı yedik. Mən ömrümdə belə dadlı kartof yeməmişdim!

İstehkamı meşədə tikirdilər. Almanlar mühafizə dəstəsini xeyli artırmışdılar, əlimizə bel verməmişdilər. Yox, mən onlara istehkam qurmaq istəməirdim, mən bunu dağıtmaq istəyirdim!

Elə həmin gün axşama yaxın mən qət etdim: qazdığımız çuxur- dan çıxdım, belə sol əlimə alıb, keşikçiye yanaşdım... Bundan qabaq mən fikir verib görmüşdüm ki, qalan almanlar çuxurun yanındadırlar, bizim dəstəyə göz olan məlimandan başqa yaxında ayrı heç bir keşikçi yox idi. Mən soldata yanaşıb mızıldadım:

– Mənim belim sınıb... bir baxın.

Bir anlığa ağılıma belə bir fikir gəldi ki, hərəgah gücüm çatmasa, ilk zərbə ilə onu vurub yıxa bilməsəm, məhv oldum. Keşikçi, gör- nür, mənim üzümün ifadəsində nə isə sezməmişdi. O, çiyini tərpedib avtomatın qayığını çıxartdı, bu dəm mən belə onun sifətinə ilişdir- dim. Mən onun başına vura bilməzdəm, çünki başında dəbilqə var idi. Amma hər halda gücüm çatdı, alman cıncırını da çıxarmayıb, üzü üstə yerə sərilədi.

Artıq mənim əlimdə avtomat və üç dənə də patron darağı var idi. Qaçdım! Ancaq qaçanda başa düşdüm ki qaça bilmirəm. Qüv- vəm çatmır, vəssalam! Dayanıb nəfəsim dərdim, sonra yenə birtə- hər qaçmağa başladım. Dərədən o tərəfə meşə sıx idi, mən özümü meşənin o sıx yerinə çatdırmaq istəyirdim. Neçə dəfə yixıldım,

qalxıb yenə yıxıldığım yadımda deyil... Lakin mən hər dəfə, hər dəqiqə uzaqlaşırımdı. Hiçqıra-hiçqıra, yorğunluqdan boğula-boğula tərənin o biri tərəfindəki meşə ilə irəliləyirdim; bu zaman məndən xəyli uzaqlarda, arxa tərəfdə, avtomat atəşi və bağırıtı eşitdim. İndi daha məni ələ keçirmək asan deyildi.

Hava qaralırdı. Lakin almanlar mənim izimə düşüb, dalımcə gəlsəydilər, mənə yaxınlaşsaydılar, mən ancaq son patronu özüm üçün saxlayacaqdım. Bu fikir məni ruhlandırıdı, mən yavaş-yavaş, ehtiyatla getməyə başladım.

Gecəni meşədə qaldım; məndən yarım kilometr o tərəfdə bir kənd var idi, oraya getməyə qorxdum; qorxdum ki, birdən almanlara rast gələm.

Ertəsi gün məni partizanlar apardılar. İki həftə onların qazmasında qalıb dincəldim, cana gəldim, qüvvə topladım. Əvvəlcə onlar mənə bir az şübhə ilə baxırdılar, mən düşərgədə olanda partiya билетini astarın altından çıxarıb onlara göstərdim, buna baxmayaraq, yenə də məndən şübhələnirdilər. Sonra onların hərbi əməliyyatında iştirak etməyə başlayanda mənə qarşı münasibət dərhal dəyişdi. Hələ orada, partizanların arasında olanda, mən öldürdüyüm faşistlərin hesabını aparmağa başladım; bu hesabı indi də diqqətlə davam etdirirəm; yavaş-yavaş yüzə çatdırıram.

Yanvar ayında partizanlar məni cəbhə xəttindən keçirdilər. Bir aya qədər hərbi xəstəxanada yatdım. Çiynimdəki mina qəlpəsini çıxartdılar; düşərgələrdə ducar olduğum yel xəstəliyini və bütün başqa naxoşluqları müharibədən sonra müalicə edəcəyik. Sağalmağ üçün məni evə buraxdılar. Evdə bir həftə qaldım, bundan artıq dayanma bilmədim. Darıxdım, dözə bilmirdim! Nə deyirsiniz deyən, axıra qədər mənim yerim buradır.

Biz leytenant Gerasimovla qazmanın qapısı ağzında vidalaşırdıq. Leytenant parlaq gün işığına qorq olmuş cığıra dalğın-dalğın baxa-baxa dedi:

– ...Biz əsl döyüşçü kimi vuruşmağı da, nifrət etməyi də, ürək-dən sevməyi də öyrənmişik. Müharibə kimi məhək daşında insanın bütün hissələri çox gözəl büllurlaşır. Adama elə gəlir ki, sevgi ilə nifrəti heç bir vaxt yanbayan qoymaq olmaz; bilirsinizmi bu barədə necə deyirlər: “Atla ürəkə xallı maralı bir arabaya qoşmaq olmaz”, amma bizdə onları arabaya qoşublar, onlar da arabanı çox yaxşı çəkirlər! Faşistlərin mənim vətənime və şəxsən özümə vurduğu

zərəri üçün mən onlara dərin nifrət bəsləyirəm; cəmi zamanda öz xalqımı bütün varlığımı sevirəm, onun faşizm əsareti altında əzab çəkmesini istəmirəm. Məni də, bizim hamımızı da bu cür amansızcasına, misilsiz bir qəzəblə vuruşmağa vadar edən də məhz budur; bizim hərəkətimizdə, mübarizəmizdə təbəssüm edən məhz bu iki hissə bizi qələbəyə çatdıracaqdır. Bizim vətənə olan sevgimiz qəlblərimizdə yaşayır, qəlbimiz döyündükcə bu sevgi də ürəyimizdə yaşayacaqdır, lakin bizim nifrətimiz daim süngülərimizin ucundadır. Hərğah mənim bu sözümlə qəliz və müəmmalıdırsa, siz məni bağışlayın, lakin mən bu cür düşünürəm, – deyər leytenant Gerasimov sözünü bitirərək, bizim onunla tanış olduğumuz müddət ərzində ilk dəfə sadə və məhrəban bir təbəssümlə, uşaq təbəssümü ilə gülümsədi.

Mən isə ilk dəfə gördüm ki, dözmüş olduğu əzab-əziyyətdən, məşəqqətdən sarsılmış, lakin hələ də palıd kimi qüvvətli və möhkəm olan bu otuz iki yaşlı leytenantın gicğahlarındakı saçları ağap-pağar. Ağır iztirablar nəticəsində qazanılmış bu ağ saçlar, həm də elə təmiz idi ki, leytenantın pilotkasına yapışmış ağ sap kimi zərif teli gicğahına dəyəndə yox olurdu; mən nə qədər çalışırımdısa, bu zərif teli görə bilmirdim.

NAXIRÇI

I

Şərqdən günəşin yandırıb yaxdığı boz çöldən, çatdaq-çatdaq olmuş ağ şoranlıqdan on altı gündü ki, isti külək esirdi.

Torpaq kömürə dönmüşdü, otlar saralıb büzüşmüşdü, yol qırağındakı quyuların suyu çökilmişdi; hələ sünbül bağlamayan taxıl saralıb-solmuş, xəstə qocalar kimi belini bükərək başını aşağı ayımsdı.

Günortaçağı mürgüləyən xutura mis zəngin səsi yayıldı.

Hava bürküdür. Hər tərəfi sükut bürüyüb. Yalnız çəpərlər boyunca toz qaldıran ayaq şappıltıları bir də qocaların kəsəklərə dəyib yolu yoxlayan qoltuqacağıqlarının tappıltısı eşidilir.

Camaatı xutor yığınaçağına çağırırlar. Gündəliyə naxırçı tutmaq məsələsi daxil edilmişdir.

İcraiyyə komitəsində səs-küy var idi. Tütün tüstüsü ətrafı bürümüşdü.

Sədr karandaş qırığı ilə stolu taqqıldatdı.

– Vətəndaşlar, köhnə naxırçı naxırı otarmaqdan imtina edir, deyir ki, muzdu azdır. Biz, yəni icraiyyə komitəsi, Frolov Qriqorini naxırçı qoymağı təklif edirik. Öz adamımızdır, yetimdir, komsomolçudur... Onun atası, sizə məlum olduğu kimi, çəkməçi idi. Qriqori bacısı ilə olur və azuqələri yoxdur. Vətəndaşlar, mən belə fikirləşirəm ki, siz vəziyyəti nəzərə alıb naxıra baxmaq üçün onu işə götürərsiniz.

Qoca Nesterovun səbri çatmadı, əyri yanını basa-basa yerində qurcalandı.

– Məmkün deyil... Naxır böyükdür. Ondən heç naxırçı çıxar?.. Heyvanı otaranda görə naxıra göz-qulaq olasan, naxır yeri də uzaqdadır, yaxınlıqda ot yoxdur, onun üçün çətin olar. Payızadəkə düyələrin heç yarısı da qalmaz.

Çoxbilmiş qoca, tın-tın danışan dəyirmançı İqnat istehza ilə dil-ləndi:

– Naxırçını biz icraiyyə komitəsiz də taparıq, bu ancaq bizim özümüzdə aiddir... Yaşlı, etibarlı, mal-qara ilə xoş rəftar etməyi bacaran adam tapmalıyıq...

– Doğrudur, baba...

– Qoca tutsanız, vətəndaşlar, buzovlar lap tez itib batar... İndi zəmanə dəyişilib, hər yerdə oğurluq artır... – Bu sözləri sədr həm təkidlə, həm də intizarla dedi, dal sıradan oturanların onun sözlərinə qüvvət verdilər:

– Qoca yaramaz... Siz nəzərə alın ki, naxırdakılar inək deyil, bildirki düyələrdir. Burada cəld adam lazımdır. Naxır dağıldımı, di gəl bir yerə topla görüm; qoca düyələrin dalınca qaçar, iç-içalətı tükülər...

Qəhqəhə səsi ucaldı, İqnat baba isə daldan yenə astadan:

– Bunun kommunistlərə heç dəxli yoxdur... Burada dua iş görər, yoxsa boş-boş... – Xatakar qoca bunu deyib dəz başını sığalladı.

Lakin bu yerdə sədr tam ciddiyyətlə dedi:

– Xahiş edirəm, vətəndaş, ağzına gələni danışma. Belə sözlər üçün... belə sözlər üçün... belə şeylər üçün yığınaqdan çıxararam...

Dan yeri söküləndə, borulardan tüstü çirkli pambıq topası kimi çıxıb meydana yayılanda Qriqori yüz əlli başdan ibarət naxırı bir yerə yığdı, xutordan çıxıb, boz və tutqun təpəyə tərəf apardı.

Çöli baybək yuvaları böz sızanaq kimi bürümüşdü, baybəkler uzun-uzadı və chtiyyətə fit verirdi; alçaq ot bəsmiş qobulardan bəzəklər gülmüşü lələklərini parıldada-parıldada uçuşurdular.

Naxır sakitdir. Düyələrin haça dırnaqları yerin qırıxıq qabığına dəyib, çəqıldayır.

Qriqorinin bacısı naxırçının köməkçisi Dünyaşka onunla yanaşı addımlayır. Onun günəşdən yanmış çilli yanaqları, gözləri, dodaqları, bütün varlığı gülmür, çünki pasxa həftəsindən sonra onun vur-tut on yeddi yaş tamam olmuşdur, on yeddi yaşında isə hər şey: qar-daşının qaşqabaqlı sifəti də, gedə-gedə gövsəyən palazqulaq düyələrdə adama məzəli görünür, ikinci gündür ki, onların bir parça çərəyi yoxdur, bu da gülməlidir.

Qriqori isə gülmür. Onun köhnə günlüklü papağının altından görünən qırıxıqlı dik alnı və yorğun gözləri oğlanı yaşından böyük göstərir, elə bil o, cəmi on doqquz il ömür sürməmişdir.

Naxır yolun qırağı ilə, səpələnmiş halda sakitcə gədirir.

Qriqori geridə qalan düyələri fişqırıqla səs-ləyərək, Dunyaşka-ya tərəf döndü:

– Dunka, payızadək çörək pulu qazanarıq, sonra şəhərə gedərik. Mən fəhlə fakültəsinə daxil olaram, səni də bir yerə düzəldərik... Bəlkə də, elə oxumağa qoyduq... Şəhərdə, Dunyaşka, katib çoxdur, çörəyin də bizdəki kimi ot qarışdırılmıyını yox, təmizini yeyirlər.

– Getməyə pul haradan?

– Ay axmaq... Bizə iyirni pud taxıl verəcəklər, bu da sənə pul... hər pudunu bir manata satarıq, sonra darını satarıq, təzəyi də...

Qriqori yolun ortasında dayanıb, əlindəki qamçı ilə tozda nə isə cizib hesabladı.

– Qrişa, nə yeyəcəyik? Bir tikə də çörək yoxdur...

– Mənim torbamda bir parça quru qoğal qalmışdır.

– İndi yedik, bəs sabah?

– Sabah xutordan gələrler və un gətirələr... Sədr söz verib...

Günorta günəşi adamı yandırır. Qriqorinin giş köynəyi tərdən islanıb, kürəyinə yapışmışdır.

Naxır narahat gedir, buzovları mozalən və milçəklər sancır, qız-mış havanı mal-qaranın böyürtüsü və mozalanların vızılısı bürümüşdür.

Axşam, gün batmamışdan qabaq, naxırı qovub ağıla gətirdilər. Yaxınlıqda bir gölməçə, bir də bəlimi yağışdan çürümüş koma vardı.

Qriqori yorta-yorta qaçaraq naxırı ötüb keçdi. Ağır addımlarla ağıla çatıb, çır-çırpıdan hörülmüş qapını açdı.

Düyələri bir-bir qapıdan içəri keçirə-keçirə saydı.

II

Gölün o tərəfində, iri noxud kimi nəzərə çarpan təpədə yeni koma qurdular. Divarlarına peyin sürtdülər, üstünü isə Qriqori qan-qalla örtüdü.

Ertəsi gün sədr at belində gəldi. Yarım pud qarğıdalı unu və bir torba darı gətirdi.

Sərində oturub papiros çəkdi.

– Sən yaxşı oğlansan, Qriqori. Naxırı otar, payızda səninlə mahala gedərik. Bəlkə, orada bir yol tapıb, oxumağa getdin... Orada maarif şöbəsində mənim tanışım var, kömək edər...

Qriqori sevindiyindən qıpqırmızı qızardı və sədri yola salarkən, üzəngisini basdı, əlini bork-bork sıxdı. At nalmın altından burula-burula qalxan tozun dalınca uzun-uzadı tamaşa etdi.

Şəfəqin zəif qızırtısına bürünmüş quru çöl günortaçağı istidən boğulurdu. Qriqori arxası üstə uzanıb göy dumana bürünmüş tərəyə baxır və ona elə gəlirdi ki, çölün də canı vardır, saysız-hesabsız qəsəbələrin, stanitsaların, şəhərlərin ağırlığı altında o əzab çəkir. Sanki yer tövsüyə-tövsüyə nəfəs alaraq tərponir, harada isə aşağıda süxurların qalın təbəqələri altında başqa, naməlum bir həyat çırpınır.

Günün günortaçağı adamı döhşət bürüyürdü.

Qriqori uzanıb gedən saysız-hesabsız təpələri nəzərdən keçirir, su şırmağını andıran ilğıma, qəhvəyi rəngə çalan otu əzmiş naxıra baxır və fikirləşirdi ki, eldən-obadan ayrı düşüb.

Bazar axşamı Qriqori naxırı qovub gətirdi. Dunyaşa komanın yanında ocaq qalamışdı, darıdan və ətirlə turşəngdən sıyıq bişirirdi.

Qriqori ocağın yaxınlığında oturdu və qamçı ilə təzəyi eşələyə-eşələyə dedi:

– Qrişağilin düyəsi azarlayıb. Sahibinə xəbər vermək lazımdı.

Dünya laqeyd görünməyə çalışaraq soruşdu:

– Bəlkə, mən xutora gedim?

– Lazım deyil. Mən naxırı tək qoruya bilmərəm, – deyər Qriqori gülümsədi: – Adamlar üçün darıxmısan, hə?

– Darıxmışam, Qrişa, əzizim... Bir aydı çöldə yaşayıyıq, bircə dəfə adam üzü görmüşük. Yaydı burada yaşasaq, danışmaq da yadıımızdan çıxacaq...

– Səbir elə, Dünya... Payızda şəhərə gedəcəyik. Oxuyacağıq, oxuyub qurtarandan sonra bura qayıdırıq. Torpağı elmi əsaslarla becərməyə başlarıq, yoxsa, burada camaat cəhəlet içindədir... Hamı savadsızdır... kitab yoxdur...

– Mənimlə səni məktəbə qəbul etməzlər... Biz avamıq...

– Yox, qəbul edərlər. Qışda stanitsaya gəndə özək kitabının yanında Leninin kitabını oxudum. Orada deyilir ki, hakimiyyət proletarların əlində olmalıdır. Oxumaq barədə də yazılıb ki, kasıblar oxumalıdırlar.

Qrişka dizi üstə oturdu, alovun qırmızı işığı onun yanaqlarında rəqs etməyə başladı.

– Öz respublikamızı idarə edə bilmək üçün biz oxumalıyıq. Şəhərlərdə hakimiyyət fəhlələrin əlindədir, bizdə stanitsanın sədri qolçomaqdır, xuturlarda da sədrilər varlılardır...

– Qrişa, döşəmə, paltar yuyardım, pul qazanardım, sən isə oxuyardın...

Təzək yavaş-yavaş yanır, tüstüləyir və közərir.
Yanyuxulu çöl susurdu.

III

Özək katibi Politov mahala gedən milisionerlə Qriqoriyə xəbər göndərmişdi ki, stanitsaya gəlsin.

Qriqori hava işıqlaşmamış yola düşdü və günortaçağı tərənbin başından kilsəni, üstü külək və tənəkə ilə örtülmüş kiçik evləri gördü.

Oğlan döyənək olmuş ayaqlarını zorla sürüyə-sürüyə meydana çatdı.

Klub keşişin evində idi. O, tər ot qoxusu verən yeni yollardan keçərək, geniş bir otağa girdi.

Örtülü pəncərə taxtaları otağı yarıqaranlıq etmişdi. Pəncərənin qabığına Politov, əlində rəndə çərçivə düzəltdirdi.

O, tərli əlini Qriqoriyə uzadaraq, gülümsəyib dedi:

– Əşitmişəm, qardaş, eşitmişəm. Ancaq nə etmək olar! Mahaldan soruşdum: yağ zavoduna adam lazım imiş, sən demə, tələb olduğundan da on iki nəfər artıq adam qəbul ediblər... Bir müddət naxıra bax, payızda səni oxumağa göndərərik.

– Təki iş olsun... Xutor qolçomaqları məni naxırçı götürməyi heç istəmirilər... Deyirdilər ki, komsomolçudur, Allahsızdır, naxırçı duasız otaracaq... – deyərək Qriqori yorğun-yorğun güldü.

Politov qolu ilə yonqarı təmizlədi və pəncərənin içində oturub, tərden islanmış qaşlarını çataraq Qriqorini süzməyə başladı.

– Qrişa, arıqlamısan... Yemək-içməyin necədir?

– Birtəhər dolanıram!

Susdular.

– Hə, yaxşı, gedək bizə. Sənə təzə ədəbiyyat verim: mahaldan qəzet və jurnallar almışdır.

Qəbiristanı çıxan küçə ilə yeriirdilər. Boz kül qalağının içində toyuqlar eşələnirdi. Haradasa quyu çarxı cırlıdayır və cansızlığı sükutdan qulaqlar cingildəyirdi.

– Sən bu gün qal. Yiğıncaq olacaq. Uşaqlar səni soruşurdular, deyirdilər: “Qrişka haradadır, nə bilim, nə oldu, necə oldu?” Uşaqlar

larla görüşərsən... Bu gün mən beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə edəcəyəm... Mənim evimdə gecələyərsən, sabah gədersən. Yaxşı?

– Gecələyə bilmərəm. Dünya naxıra təkə göz ola bilməz. Yiğıncaqda olaram, qurtaran kimi gecə ilə gədərem.

Politovgilin dəhlizi səndir.

Alma qurusunun xoş ətri ətrafı bürümüşdür. Divarlardan asılmış xamıtdan və qoşqu qayıqlarından isə at tərinin iyi gəlir.

Küncdə kvasla dolu badya, onun yanında isə böyürü əyri çarpayı qoyulmuşdur.

– Burda yatıram, daxma isti olur... – Politov əyilib kətan parçasının altından “Pravda”nın çoxdankı nömrələrini və iki kitabça çıxartdı. Onları Qriqorinin qoltuğunun altına soxdu və yamaqlı torbanın ağzını açdı:

– Tut...

Qriqori torbanın ucundan yapışmış, gözlərini isə qəzetin sətirələrinə zilləmişdi.

Politov unu ovcu ilə torbaya töküüb, onu yarı elədi və otağa keçdi.

– Evə gedəndə özünlə apar.

– Aparmayacağam... – deyərək Qriqori pörtmüş halda cavab verdi.

– Necə yeni aparmayacaqsan?

– Elə-belə, aparmayacağam...

– Nə danışırsan, nacins! – deyərək Politov rəngi ağarmış halda gözlərini Qrişkaya zillədi. – Bu da sənə yoldaş! Acından ölür, amma bir kəlmə söz deməz. Götür, yoxsa dostluğu pozaram...

– Mən sənin axırıncı tikəni əlindən almaq istəmirəm...

– Nə axırıncı tikə, – deyərək Politov Qriqorinin torbanı açıqla bağlamağına baxa-baxa bir qədər yumşaq danışdı.

Yiğıncaq sübh açılana bir az qalmış qurtardı.

Qrişka, çöllə gedirdi. Un torbası çiyinlərinə ağırlıq edirdi. Sür-tülüb dərisi getmiş ayaqları yanırıdı, lakin o, ruh yüksəkliyi ilə, şad bir halda sübh şəfqətinə tamaşa edə-edə addımlayırdı.

Dan yeri söküləndə Dünya ocaq qalamaq üçün quru təzək yığmaqdan ötrü komadan çıxdı. Qriqori yorta-yorta ağıldan gəlirdi. Dünya hiss etdi ki, nə isə bir bəla üz verməşdir.

– Yoxsa, bir bəla üz verib?

– Qrişkagilin düyəsi gəbərüb... Daha üç heyvan azarlayıbdir. – Sonra nəfəsini dərib dedi: – Dünya, xutora get. Qrişaya və başqalarına de ki, bu gün gəlsinlər... mal-qaraya xəstəlik düşüb.

Dunya başına tələsik yaylıq ördü. Təponin dalından asta-asta qalxmaqda olan günəşin ilk şüaları altında təpəni aşdı.

Qriqori onu yola salıb, yavaş-yavaş ağıla tərəf getdi.

Naxır qobuya enmişdi. Çəpərin yanında isə üç düyə qalmışdı. Günüortaçağı üçü də öldü.

Qriqori vurnuxur, naxırın yanından ağıla qaçırdı, düyələrin ikisi də azarladı...

Biri nohurun yanında, lilin üstünə yıxıldı, başını Qrişaya tərəf çevirdi. Uzun-uzadı böyürdü; yaşla dolu gözləri donuqlaşdı. Qrişanın günəşdən qaralmış yanaqlarından da duzlu göz yaşları axdı.

Gün batanda Dünya düyə sahibləri ilə qayıtdı.

Qoca Artyomıç baba qımıldanmayan düyəni qoltuq ağacı ilə tərpedərək dedi:

– Bu şurşelka azarıdır. İndi bütün naxıra düşəcək.

Düyələrin dərilərini soydular, cəmdəklərini isə nohurun yaxınlığında basdırdılar. Təzə təpənin üstünə quru, qara torpaq səpdilər.

Ertəsi gün isə Dunyaşka yenidən yol ilə xutora tərəf addımlayırdı. Birdən yeddi düyə azarlamışdı...

Qara günlər başlanmışdı. Ağıl boşalırdı. Qrişka da qəlbində boşluq hiss edirdi. Yüz əlli baş düyədən əllisi qalmışdı. Mal-qara sahibləri arabalarda gəlib, gəbərmiş düyələrin dərilərini soyur, yağanda dayaz çalalar qazaraq qanlı cəmdəkləri basdırıb gedirdilər. Sürü isə ağıla həvəssiz gəlirdi; düyələr qan qoxusunu və içərilərində gözə görünmədən dolaşan ölümə hiss edərək böyürürdülər.

Dan yeri söküləndə rəngi sapsarı saralmış Qrişka ağılın cırıldayan qapılarını açarkən, naxır otlamağa çıxır və düyələrin basdırıldığı yerden keçirdi.

Çürüməkdə olan cəmdək qoxusu, qəzəblənmiş mal-qaranın qaldırdığı toz, yanıqlı, acizane böyürtü, çölnün üstündən çox yavaş keçən qızmar günəş ətrafa hakim olmuşdu.

Xutordan ovçular gəlirdilər. Ağılın ətrafında atəş açaraq, amansız azarı qovurdular. Düyələr isə hey gəbərirdilər və naxır gündəngünə seyrəkləşirdi.

Qrişka görürdü ki, cəmdək basdırılmış yerlərdən bəzilərinin üstü açılmışdır; yaxınlıqda gəmirilmiş sümüklər tapırdı; gecələr narahat olan naxır isə hər şeydən hürkməyə başlamışdı.

Gecənin sakitliyində birdən vəhşi heyvan nəriltisi ətrafı bürüyür və naxır çəpəri yıxaraq ağılda vurnuxmağa başlayırdı.

Düyələr çəpəri uçurub, yığın-yığın komaya sarı gəlirdilər. Ağır nəfəs alıb köyşək vura-vura ocağın yanında yatırıdılar.

Gecə itlərin hürüşməsi Qrişkanı yuxudan ayıldanadək o bunun səbəbini başa düşmədi. Gedə-gedə gödəkəsini geyərək komadan çıxdı. Düyələr şchden islanmış bəllərini ona sürtürdülər.

Qrişka qapının ağzında dayandı, itləri fitlədi və bunun cavabında Gürzə dərəsində müxtəlif səslə, ürəksızıcı canavar ulaması eşitdi. Dağı dövrəyə almış göyəmlikdən daha bir canavar gur səslə ona hay verdi...

Qrişka komaya girib şamı yandırdı.

– Dünya, eşidirsənmi?

Tondan-tona keçən səslər ulduzlarla birlikdə şəfəq sönəndə batdı.

Səhər dəyirmançı İqnat və Mixey Nesterov gəldilər. Qriqori komada çarıqlarını yamayır. Qocalar içəri girdilər. İqnat baba papağını çıxartdı, komanın torpaq döşəməsinə düşən sürünən əyri günəş şüalarından gözlərini qıyaraq, əlini qaldırdı, Leninin küncdə asılmış kiçik şəklinə xaç vurmaq istədi və birdən əlini tələsik dalında gizlətdi; acıqlı-acıqlı tüpürdü:

– Deməli, belə... Allahın ikonası da yoxdur?

– Yox...

– Bəs bu müqəddəs yerden asılan kimin şəklidir?

– Leninin.

– Elə buna görə başımız belə çəkir də... Allah burda yoxdur, azar da özünə burda yer salıb... Elə bu cür işlərə görə düyələr gəbərblər... Eh, pənahımız... Rəhmdil Allah...

– Baba can, düyələr ona görə gəbərbdilər ki, siz baytar çağırma-dınız.

– Qabaqlar sizin baytarınız olmadan da yaşayırdıq... Yaman alim olubsan... O murdar alınma tez-tez xaç çəksə idin, baytar da lazim olmazdı.

Mixey Nesterov o yan-bu yana baxa-baxa qışqırdı:

– O kafirin şəklini qabaq küncdən düşürt!... Sənin kimi murdar, Allahsızın ucbatından düyələr qırıldı.

Qrişkanın rəngi ağardı.

– Evinizdə ömr verərsiniz. Ağzınızı dağıtmayın... O, proletari-atın rəhbəridir.

Mixey Nesterov xoruzlandı və qıpqırmızı qızaraq bağırdı:

– Elə qulluq edirsən – biz deyeni elo... Sizin kimiləri yaxşı tanı-yırıq. Gözlə ha, yoxsa bu yaxınlarda sənə divan tutarıq.

Papaqlarını gözlərinin üstünə basaraq, salamatlaşmadan çıxıb getdilər.

Qorxmuş Dünyaşka qardaşına baxırdı.

Bir gün sonra isə dəmirçi Tixon öz düyəsinə baş çəkmək üçün xutordan gəldi.

Komanın yanında çöməltmə oturdu, papiros çəkə-çəkə ağzını büzüb acı-acı gülümsədi:

– Bizim yaşayışımız murdar yaşayışdır... Köhnə sədri götürdü-lər, indi kolxozu Mixey Nesterovun kürekəni idarə edir. Özləri istədiklərini edirlər. Dünən torpağı bölüşdürüldülər: Kasıblardan birinə yaxşı sahə düşən kimi təzədən bölüşdürməyə başlayırdılar. Varlılar yenə də bizim belimizə minəcəklər... Bütün yaxşı torpaq-ları, Qrişacan, onlar özlərinə götürdülər. Bizə isə gilli torpaq qaldı... Görürsən, nələr olur?..

Qriqori gecə yarısından ocağın başında oturub zəfəran rəngli qarğıdalı yarpaqlarının üstündə kömürlə əyri-üyrü xətlə yazı yazdı. Torpağın düzgün bölüşdürülmədiyindən yazdı. Yazdı ki, mala azar düşəndə baytar çağırmaq əvəzinə havaya atəş açırlar. Sonra yazdığı quru qarğıdalı yarpağını dəmirçi Tixonə verib dedi:

– Mahala yolun düşsə, soruşarsan ki, “Krasnaya pravda” qəze-tini harada çap edirlər. Bax, bunu onlara verərsən... Mən aydın yaz-mışam, ancaq əzmə, yoxsa, kömürü silərsən...

Dəmirçi xış-xış xışıldayan yarpaqları odda yanib qaralmış əlləri ilə üsulluca götürdü və qoltuğuna üreyinin yanına qoydu. Salamat-laşarkən eyni təbəssümlə dedi:

– Mahala piyada gedərəm, bəlkə Sovet hakimiyyətini orada tapdım...

Yüz əlli kilometr üç günə qət edərdəm. Bir həftədən sonra, qayıdan kimi sənə baş çəkərəm...

VI

Payız yağmurlu, buludlu keçirdi.

Dunyatka azuqə üçün sübhədən xutora getmişdi.

Düyələr dağın ətəyində otlayırdı. Qriqori kaftanını çiyinə salaraq, onların dalınca gedir, yol üstündə bitən solğun qanqalı əlində fikirli-fikirli əzşdirirdi. Qaş qaralanda təpədən iki atlı gəldi.

Atlarının nallarını təpədən-təpədən Qriqoriyə yaxınlaşdılar. Qriqori onlardan birini tanıdı. O, sədr Mixey Nesterovun küre-kəni, o biri isə dəyirmançı İqnatin oğlu idi.

Atlar qan-tər içində idilər.

– Salam, naxırçı!..

– Salam!..

– Sənin yanına gəlmişik...

Sədr yəhərin üstündən sallanaraq, donmuş barmaqları ilə şincəlini açmaq üçün uzun-uzadı əlləşdi, saralmış qəzet səhifəsini çıxartdı. Küləyin qabağında açdı.

– Bunu sən yazmısan?

Torpağın yenidən bölüşdürülməsi, mal-qaranın qırılması haq-qında Qriqorinin qarğıdalıdan qoparılmış yarpaqlar üzərində yazmış olduğu sözlər onun gözü qabağında rəqs etməyə başladı.

– Gəl bizimlə gedək!

– Hara?

– Bax bura, dərəyə... Səninlə danışmaq istəyirik... – Sədrin göyərmiş dodaqları getdikcə bərk titrəyir, gözləri ağır-ağır o yanaba yana baxırdı.

Qriqori gülümsədi:

– Burada de.

– Madam ki, istəyirsən.. burada da olar.

Tapaçanı cibindən çıxartdı... Şaha qalxan atı dartaraq xırıldadı:

– Yənə də qəzetə yazacaqsan, məlun?

– Nəyə görə sən?..

– Ona görə ki, sənin ucbatından məhkəməyə düşürəm! Yənə şər atacaqsanmı?.. Dillən, kommunist düdəməsi.

Cavab gözləmədən, gülləni dinməzəcə dayanmış Qriqorinin ağzına sıxdı.

Qriqori şaha qalxmış atın ayaqları altına yığıldı, ufuldadi, qıc olmuş barmaqaları ilə saralmış, yaş otdan bir çəngə qopartdı və səsinə kəsdi.

Dəyirmançı İqnatin oğlu yəhərdən yerə sıçradı, bir ovuc qara torpaq götürüb, Qriqorinin qanla köpüklənmiş ağzına doldurdu...

***

Çöl genişdir və kimşə tərəfindən ölçülməmişdir. Oradan çoxlu yollar və cığırlar keçir. Payız gecəsi zil qaranlıq olur, yağış isə at nallarının izini tər-təmiz yuyub aparır...

VII

Çiskin yağış yağır. Qaş qaralır. Çöl yolu uzanır.

Dalında torbası, torbanın içində bir parça arpa çörəyi və əlində qoltuq ağacı olan adam üçün yerimək çətin deyildir.

Dunyatka yolun qırağı ilə gedir. Külək onun cırıq koftasının etəklərini qaldırır və kürəyindən hiddətlə itələyir.

Çölün hər tərəfi kədərli, qəmgin görünür. Qaş qaralır.

Yolun yaxınlığında, təpə üzərində isə üstünə qanqal tökülmüş koma görünür.

Dunya məst adamlar kimi səndələyə-səndələyə təpəyə yaxınlaşır və çökmüş qəbrin üstünə düşür.

Gecədir...

Dunyatka birbaşa dəmiryol stansiyasına doğru uzanan hamar yolla yeriyir.

Qız addımlarını yüngül atır, çünki dalındakı torbada bir parça çörəyi, səhifələrindən acı çöl tozunun qoxusu gələn köhnəlmiş kitab, bir də qardaşı Qriqorinin giş kətan köynəyi vardır.

Qız ürəyi dərdlə dolanda, göz yaşları gözlərini yandıranda yadların gözündən uzaq bir yerdə yuyulmamış giş köynəyi torbadan çıxarır... Üzü üstə onun üstünə yığılır və doğma tərini duyar... Uzun zaman hərəkətsiz uzanıb qalır...

Verstlər geridə qalır, qobulardan həyata nifrət edən canavarların ulaşması eşidilir, Dunyatka yolun qırağı ilə addımlayır, şəhərə gedir. Sovet hakimiyyəti ordadır, Leninin kitabında yazıldığı kimi, proletariat gələcəkdə respublikanı idarə edə bilmək üçün orda oxuyur.

ƏRZAQ KOMİSSARI

I

Mahala vilayət ərzaq komissarı gəlmişdi.

O, tələsə-tələsə və üstü göyərənədək qırxılmış dodaqlarını darta-darta danışdı:

– Statistik məlumata görə, sizə etibar olunmuş mahaldan yüz əlli min pud taxıl toplamaq lazımdır. Yoldaş Bodyagin mən sizi bacarıqlı, işgüzar bir işçi kimi, buraya mahal ərzaq komissarı vəzifəsinə təyin etmişəm. Sizə arxayın oluram. Bir ay vaxt verirəm. Bu günlərdə tribunal gələcəkdir. Orduya, mərkəzə taxıl, bax, belə lazımdır, – deyərək, əlini cod tüklü, şişkin xirtəyinə çəkdi və dişlərini bərk qıcadı, – qəsdən gizlədənləri güllələyin!..

O, təmiz qırxılmış başını tərpətdi və çıxıb getdi.

II

Teleqraf bütün mahala xəbər verdi: ərzaq sapalağı.

Xutorlarda və stanitsalarda əkinçi kazaklar bellərindəki bahalı kəmərlər qarınlarını daha bərk dartaraq, heç düşünmədən dedilər:

– Müftə taxıl verək? Vermərik..

Ağıllarda, küçələrdə, kimə harada xoş gəldi, oradaca gecəylə xəndək qazıb, on pudlarla, yüz pudlarla iri buğdanı basdırdılar. Hərə bilirdi ki, qonşusu taxılı harada və necə gizlətməmişdir.

Susurdular..

Bodyagin ərzaq dəstəsi ilə mahalı ayaqdan sahr. Taçankanın təkərləri altında qar xışıldayıp, qırov basmış çəpərlər sanki geriye qaçır. Qaş qaralır. Stanitsa bütün başqa stanitsaların tayıdır, amma Bodyagin üçün əzizdir. Altı ildə stanitsa dəyişməmişdir.

Əhvalat belə olmuşdu: bürkülü iyul ayı idi, məzrlərdə ağ çoban-yastığı baş qaldırırdı, taxıl biçini başlanmışdı. İqnatka Bodyaginın on

dörd yaşı var idi. O, atasıyla, muzdurla taxıl biçirdi. Muzdur yabanın bir dişini sındıranda atası onu vurdu. İqnat atasına lap yaxınlaşaraq, dişlərini qıcaybı dedi:

– Sən əclafsan, dədə...

– Mən?!

– Sən...

Atası bir zərbə ilə İqnatı yerə sərđi, qanına bulaşanadək püştə-bəndlə döydü. Aşaım tarladan evə qayıdanda atası bağda albalı ağacından kəsib bir qoltuq ağacı düzəldti, saqqalını tumarlaya-tumarlaya qoltuq ağacını oğlunun əlinə verib:

– Get, oğlum, göz, dilən, ağıl-kamal toplayandan sonra qayıdıb gələrsən, – deyərək kinayə ilə gülümsədi.

Əhvalat belə olmuşdu, indi isə taçanka qırov basmış çəpərlərin yanından xışılı ilə keçib gedir, küləşli damlar, pis rənglənmiş pəncərə taxtaları sanki geri qaçır. Bodyagin atasının kiçik bağçasındakı söyüd ağacına, damın üstünə qanad açmış, banlamaq istəyən, fəqət səsi çıxmıyan tənəkə xoruz baxdı; boğazına nə isə tıxandığını, nəfəsinin tutulduğunu hiss etdi. Aşaım mənzil sahibindən soruşdu:

– Qoca Bodyagin sağdırmı?

Qoşqunu təmir edən mənzil sahibi qatranlı barmaqları ilə qılı eşərək gözlərini qıydı.

– Gündən-günə varlanır... Təzə arvad alıb, qarısı çoxdan ölüb, oğlu haradasa itib-batıb, bu qoca kaftar isə soldat arvadlarının dalına düşür...

Sonra səsinin ahəngini dəyişib, ciddi bir tərzdə əlavə etdi:

– Pis təsərrüfatçı deyil, işini biləndir... Yoxsa, sizin tanışımızdır?

Səhər, nahar vaxtı inqilabi tribunaldan səyyar sessiyası sədi dedi:

– Dünən iki qolçomaq yığıncaqda kazaklar arasında təbiiqət aparırdı ki, taxılı təhvil verməsinlər... Axtarış zamanı müqavimət göstərdilər, iki qızıl əsgəri döydülər. Məhkəmə qurub işlərini bitiririk...

Tribunalın sədri, keçmiş çölləkçi, xalq evinin alçaq səhnəsinə: "Güllələnsin!.." – sözünü ele dedi ki, sanki çölləyə təzə çənbər vurdu.

İki nəfəri bayıra çıxartdılar... İkincisinə baxanda Bodyagin atasını tanıdı. Kürən saqqalının təkçə qıraqları ağarmışdı. Oğlu onun qırışmış, günəşdən qaralmış peysərinə baxıb ardınca çıxdı.

Artırmada qarovul rəisinə dedi:

– O qocanı mənim yanına çağır.

Qoca, beli bükülmüş, məhzun bir halda addımlayırdı: oğlunu tanıdı, gözləri parıldadı, yenə söndü. Pırtlaşq qalın qaşları gözlərini gizlətdi.

– Qırmızılardansan, oğlum?

– Onlardanam, dedə.

– Be-elə, – deyə qoca nəzərini onun üzündən çəkdi.

Susdular.

– Altı ildir görüşməmişik, dedə, danışmağa da söz tapmırq?

Qoca hirsle və inadla sımsırığını salladı.

– Danışmağımız demək olar ki, mənasızdır. Yolumuz başqa-başqadır. Məni öz malım üçün, öz anbarıma onları buraxmadığım üçün güllələyirlər. Mən əks-inqilabçıyam, özgə anbarını dağıdınları qanun qoruyur! Qarət edin, ixtiyar sahibisiniz!

Ərzaq komissarı Bodyaginın yanaqları boz rəng aldı:

– Kasıbları qarət etmirik, özgenin alın təri ilə varlananların var-yoxunu əlindən alırıq. Ömrü boyu muzdurların qanını soranların birincisi sənə!

– Mən özüm gecə-gündüz işləmişəm. Dünyanı sənə kimi veyl-veyl gəzməmişəm!

– İşləyən fəhlə-kəndli hakimiyyətini istəyər. Sən amma onu dəyənəklə qarşılıyarsan, hasarına yaxın buraxmırsan. Buna görə də güllələnəcəksən!..

Qocanın xırıltılı nəfəsi eşidildi. O, boğuc səslə, sanki onları bir-birinə bağlayan nazik teli qırıraq dedi:

– Nə sən mənə oğlusan, nə də mən sənə ata. Atana dediyin bu cür sözlər üçün lənətə gələsən, məlun... – Bunu deyib tüpürdü və dinməzəcə addımladı. Birdən geri dönərək, sevincle qışqırdı:

– Yavaş ha, İqnaşka!.. Bir də görüşməyəcəyik, ay anası belə-belə olmuş!.. Xoprdan kazaklar hökumətini dağıtmağa gəlirlər. Ölmə-rəm, həzrət Məryəm mənə saxlar, sənə nəfəsini öz əllərimlə kəsərem.

Axşam dəstə ilə stanitsanın dalındakı yeldəyirmanının yaxınığında gəbərmiş mal-qara atılan zibilliyə tərəf döndülər. Komendant Teslenko çubuğunu doldurub qısaca dedi:

– Yarğana yaxın durun...

Bodyagin yolun qırağında qarı parça-parça doğrayan kişiye baxdı, boğuc səslə dedi:

– Acığın tutmasın, dedə...

Cavab gözlədi.

Eşidilmədi.

– Bir... iki... üç!...

Yeldəyirmanının dalındakı at geri sıçradı, kirşə sanki qorxu içərisində çala-çuxur yolda batıb qaldı; rənglənmiş öymə aşağı çök-müş qarın mavi örtüyü üstündə hələ xeyli baş öydi.

Teleqraf bütün mahala xəbər verdi ki, Xoprdə üsyan qalxmışdır. İcraiyyə komitələri yandırılmışdır. İşçilərin bir hissəsini doğramışlar, bir hissəsi isə qaçmışdır.

Ərzaq dəstəsi mahala getdi. Bodyagin və tribunalın komendantı Teslenko bir günlüyə stanitsada qaldılar. Son taxıl arabalarını qəbul məntəqəsinə göndərməyə tələsirdilər. Səhərdən boran başladı. Qar göyə sovruldu. Stanitsanı ağ duman bürüdü. Axşama yaxın meydana çaparaq iyirmi atlı süvari gəldi. Qar yığını içərisində batıb qalmış stanitsada həyəcan signalı eşidildi. At kişnəməsi, itlərin ulaşması, zənglərin titrək, xırıltılı səsi...

Üsyan!

Dağın üstündə kurqanın çökək yerindən çəkinə-çəkinə iki atlı aşıb keçdi. Dağın altındakı körpüdə at ayağının tappılıtsı eşidildi. Bir dəstə atlı göründü. Başında zabit papağı olan qabaqdakı atlı uzunayaq cins madyanı şallaqla vurdu.

– Kommunistlər qaça bilməyəcəklər!...

Təpənin dalında sallaqbiğ ukraynalı Teslenko qırğız yabısının cilovlarını tərpətdi.

– Ay çatdılar a!

Atları yormamağa çalışırdılar. Bilirdilər ki, qarşıda pəncəyəox-sar təpə otuz verstə qədər uzanıb gədir.

Arxadan təqib edənlər axınla gəlirdilər. Qərbdə üfüqdə gecə yavaş-yavaş düşdü. Stanitsanın üç kilometrliyində, qar yığınının içində Bodyağın bir adam gördü. Çaparaq onun yanına gəldi və boğuc səslə qışqırdı:

– Burada niyə oturubsan?

Gömgöy göyərmiş xırdaca bir oğlan uşağı yırgalandı. Bodyağın qırmancı yellətdi, at şaha qalxdı, oynaya-oynaya uşağa lap yaxın gəldi.

– Donmaqımı istəyirsən, şeytan balası? Buraya necə gəlib çıxıbsan?

Yəhərdən yerə sıçrayıb düşdü, öyildi; anlaşılmaz sözlər eşitdi:

– Əmi can donuram... Yetiməm. Dilənirəm, – deyər donmuş uşaq cırıq qadın koftasının otağını başına çəkdi və susdu.

Bodyağın yarımkürkünü açdı, cılız bədəni ona bükdü və bir yerdə qərar tutmayan ata çox çətinliklə mindi.

Çapdılar. Yarımkürkün altında uşaq özünə gəldi, donu açıldı, o, bel qayışından bərk-bərk tutdu. Atlar xeyli yavaşımışdılar, xırıldayırdılar, arxadan gətдикcə artan tappılıtnı eşidərək, kəsik-kəsik kişnəyirdilər.

Teslenko Bodyağının atının yalından yapışaraq, qılınc kimi kəsən küləyə güc gəlib qışqırırdı:

– Uşağı at! Qanırsanmı, şeytan balası? Burax, yoxsa, bizi tuta bilərlər!..

Allaha söydü. Bodyağının göyərmiş əllərini qırmancladı: – Çatarlar, doğrayarlar!.. Səni görüm uşağımla bərabər odda yanasan!..

Ağzı köpüklü atlar yan-yana getməyə başladılar. Teslenko Bodyağının əlindən qırmancla elə vurdu ki, qanı axdı. Bodyağın keyimş barmaqları ilə süst bədəni sıxdı və yüyənin ucunu yəhərin çatına sarıyaraq, tapançaya əl atdı.

– Uşağı atmaram, donar!... Əl çək qoca köpək, öldürərəm!

Sallaqbiğ xoxol ucadan ağladı, yüyəni dartdı:

– Daha gedə bilmərik! Hər şey bitdi!..

Bodyağının barmaqları sanki onun deyildi, itaət etmirdi, oğlanı köndələninə yəhərə sarıya-sarıya dişlərini qıcayırdı. Yoxladı ki, görsün möhkəmdirmi. Sonra gülümsədi.

– Yaldan yapış çömçəquyruq!

Teslenko qılıncın qımı ilə atın tərli sağrısına vurdu, barmaqlarını sallaq biğlərinin altından ağzına salıb, quldurlar sayığı bərk fit verdi. Yüngülcə dördəyək yerləşlə çapan atların dalınca uzun-uzadı baxdılar. Yan-yana uzandılar. Təpənin dalından çıxan papaqları səlis yaylım atəşi ilə qarşıladılar...

Üç gün orada uzanıb qaldılar. Əynində çirkli bez tuman olan Teslenko qulaqlarına qədər çapılmış ağzından çıxan donmuş, qabarcıqlı qanı göyə göstərirdi. Bodyağının çılpaq döşündə kəkilli çöl quşları qorxmadan atılıb-düşür, onun yirtılmış qarnından və boz göz oynaqlarından qara qılçıqlı arpanı tələsmədən dənəyirdilər.

ŞİBALKONUN TOXUMU

Savadlı qadınsan, çəsmək taxırsan, amma bir şeyi başa düşmürsən... Bununla mən nə edim?..

Dəstəməz buradan qırx verst uzaqda dayanmışdır, yolu piyada gəlmişəm, onu da qollarım üstündə götürmüşəm, görürsənmi, ayaqlarının derisi gedib... İndi ki, sən bu uşaq evinin müdirisən, körpəni götür! Deyirsən yer yoxdur? Bəs mən onu nə edim? Onun ucbatından əziyyət çəkmişəm... hə də, bu mənim oğlumdur, mənim toxumumdur... İki yaşına keçir, anası yoxdur. Anasının əhvalatı uzun əhvalatdır. Yaxşı, mən nəql edim. İnişil əlahiddə bölmədə idim. O zaman biz Don çayının yuxarılarındakı stantsialarda İqnatyevin bandasını daban-dabana qovurduq. Mən onda pulemyotçu idim. Bir dəfə xutordan çıxırdıq, ətraf çıl-çılpaq çöl idi, görünməmiş istilər başlamışdı. Təpəni aşıb, dağın ətəyindəki meşəyə enməyə başladıq; mən qabaqda, taçankada gedirdim. Bir də gördüm dağın ətəyində, lap yaxınlıqda birisi uzanıb, arvada oxşayırdı. Atları tərpəlib ona tərəf sürdüm. Gördüm adı arvaddır, amma dalı üstə uzanıb. Yubkasının ətkələri başından yuxarı qalxıb. Taçankadan düşdüm, gördüm diridir, nəfəs alır... Qılıncı onun dişlərinin arasına soxub, ağzını açdım, mehtərdən su tökdüm, arvad dirildi. Bu zaman bölmənin kazakları çaparaq gəldilər, onu sorgu-suala tuttular.

– Kimsən, nəçisən, nə üçün belə biabırçı halda, hər yerin açıq yolun qırağında uzanıbsan?..

Arvad elə ağladı, elə qışqırdı ki, Həştərxan ətrafındakı bandanın onu arabaya mindirib, burada zorladıklarını, yolun ortasına atdıqlarını güclə öyrənə bildik... Stantsialılara dedim:

– Qardaşlar, izin verin, onu bandadan zərər çəkdiyinə görə taçankaya mindirim.

Bunu eşitdikdə bütün bölmə hay-küy saldı:

– Şibalko, onu taçankaya mindir. Bu nacins arvadlar canıbərk olurlar, bəlkə, bir azdan sağaldı. Sonrasına baxarıq!

Sən bilən necə oldu? Mən arvadların nazı ilə oturan-duran olmasam da, ona yazığım gəldi və onu başıma bəla götürdüm.

Yaşadı, bizləre öyrəşdi, gah kazakların paltarlarını yuyur, gah da, görürsən, birininin şalvarına yamaq salır, bölmənin arvadlara aid olan işlərini görürdü. Bölmədə arvad saxlamaq bizim ayıbımızca gəlirdi. Bölmə komandiri söyə-söyə deyirdi.

– O nacinsin quyuğundan tutub, kürəyini yelə çevirin!

Mənim isə ona çox bərk yazığım gəlirdi. Bir dəfə əla dedim: – Darya öz xoşunla buradan çıx get, yoxsa çovmuş gülləyə rast gələrsən, ağlaya-ağlaya qalarsan...

O isə ağlamağa, çıxırmağa başladı.

– Mehriban kazaklar, məni buradaca güllələyin, ancaq yanınızdan gedən deyiləm!

Çox keçmədən sürücümü öldürdülər, arvad belə bir çətin təkliflə mənə müraciət elədi:

– Məni sürücü götür, nə olar?! Atlara baxmağı bacarıram, bunu başqalarından pis bilmirəm...

Cilovları Daryanın əlinə verib dedim:

– Döyüşdə taçankanı bir anda geri döndərə bilməsən, yolun ortasında uzan öl, onsuz da öldürəcəyəm!

O, sürücülüyü ilə bütün kazakları heyran etmişdi. Arvad cinsindən olsa da, at işini bəzi kazaklardan yaxşı bilirdi. Hərdən səngərdə taçankanı elə döndərirdi ki, atlar şaha qalırdı. Getdikcə iş ciddiləşdi... Onunla yoldaş çıxdıq. Öz qaydasınca qarı yekəldi. Biz kişilərdən arvadlar azmı əzab çəkirlər? Beləcə səkkiz ay biz bandanın dalınca gəzdik. Bölmədəki kazaklar at kimi kişneyib deyirdilər:

– Şibalko, sürücün müftə yeməkdən gör necə yumrulanıb, qozlaya da sığışmır!

Belə oldu ki, patronumuz qurtardı, heç yandan da götürülmədi. Banda xutorun bir başında, biz də o biri başında mövqe tutduq. Patronumuzun olmadığını əhalidən bərk gizlədirdik. Elə bu zaman xəyanət baş verdi. Gecə yansı mən zəstavad idim, eşitdim: torpaq atların ayaqları altında guruldayır. Xutorun dalından düşmənlər axınlı gəlirdilər və bizi dövrəyə almaq fikrindəydilər. Aydın görünürdü ki, heç şeydən ehtiyat etmədən hücum keçirlər, hələ üstümüzə qışqırırdılar.

– Təslim olun, qırmızı kazaklar, patronsuzlar! Yoxsa, qardaşlar, sizi şiçan dəşiyinə soxarıq!..

Soxdular da... Burnumuz elə ovdular ki... Kimin atı yaxşı idi, birteher təpəni əşə bildi. Səher xutordan on beş kilometr uzaqda,

məşədə bir yerə toplaşdıq. Adamlarımızın tən yarısını itirmişdik. Bəziləri qaçıb getmişdi, qalanlarını doğramışdılar. Başımı lap itirmişdim: gün-güzəranımız yox, bu yandan da Darya azarladı. Geconı at belində keçirirdi, qaçqara qaralmışdı. Baxıb gördüm ki, bir az aramızda dolaşdı, sonra dayandıığımız yerdən aralanıb məşəyə getdi, sıx ağacların arasına girdi. Mən işin nə yerdə olduğunu başa düşüb onun dalınca getdim. O, uçuruma, tufandan yıxılmış ağaclığa çatdı, bir çala tapdı, tökülən yarpaqları, diş canavar kimi, əlləri ilə bir yerə yığdı və əvvəlcə üzünü üstə yıxıldı, sonra dalı üstə çevrildi. Ah-vay elədi, doğmağa hazırlaşdı, mən isə kolun dalında çöməlib oturmuşdum, budaqların arasından ona baxırdım... O niqqıldadı, niqqıldadı, sonra çıxırmağa başladı, yanaqlarından yaş axdı, özü isə gömgöy göyərək dardını; gözlərini bərəltirdi, gücəndi, elə bil qıç olurdu. Bu, kəzak işi olmasa da, baxıb gördüm arvad doğa bilməyəcək, öləcək... Kolun dalından çıxıb ona tərəf qaçdım, başa düşdüm ki, ona kömək etməliyəm. Əyildim, qollarımı cırmaladım özümə elə itirmişdim ki, başdan-ayağadək tər içində idim. Adamları öldürməli olurdu, qorxmurdum, burada bir gör nə hala düşmüşdüm! Onun yanında vurmuxurdum, o isə daha inildəmir və mənə belə bir qanqaraldan əhvalat danışır:

– Bilirsənmi, Yaşa, patronumuzun olmadığını bandaya kim xəbər verdi? – deyə mənim üzümə ciddi baxdı.

– Kim? – deyə soruşuram.

– Mən.

– Nə danışsən, axmaq, ityemişi yeməmişən ki? Bu saat laqırtı vurmaq vaxtı deyil sus, uzan!..

O isə yenə öz dediyindən əl çəkmir.

– Ürəyimə damıb ki, öləcəyəm. Sənin yanında günahkaram, Yaşa... Sən bilmirsən ki, necə nanəcible durub-oturmusan...

– Di yaxşı, – dedim, – günahını boynuna al görüm. Cəhənnəmə ki!

Bu vaxt o, olanların hamısını açıb danışdı. Danışdıqca başını yerə döydü.

– Mən, – dedi, – bandaya öz xoşumla qoşulmuşdum və onların başçısı İqnatyevlə yaşayırdım... Bir il bundan əvvəl onlar məni sizin bölməyə göndərdilər ki, məlumat toplayıb, onlara xəbər verim, sizi aldatmaq üçün isə özümü elə göstərdim ki, guya məni zorlayıblar... Ölürem, yoxsa, gələcəkdə bütün bölüyünüzü ələ verərdim...

Bu yerdə ürəyim az qaldı yerindən çıxsın, özümü saxlaya bilmədim, çəkmə ilə vurub ağzımı qanla doldurdum. Amma bu zaman onun yenidən sancısı tutdu və gördüm ki, qıçlarının arasından uşaq çıxdı... Yaş bir ot parçası uzanıb, tülkü ağzındakı dovşan balası kimi vığıldayırdı... Darya isə həm ağlayır, həm güllür, ayaqlarının altında sürünür və hey dizlərini qucaqlamaq istəyirdi. Ondən üz döndərərək bölməyə getdim. Gəlib kəzaklara danışdım ki, əhvalat belə olubdur...

Onların arasına çaxnaşma düşdü. Əvvəlcə məni doğramaq istədilər, sonra isə mənə dedilər:

– Onu sənin deməyinlə götürmüşdük, Şilalko, sən də nəfəsinə kəsməlisən, doğduğunu ilə birlikdə, yoxsa səni kələm kimi doğrayırıq...

Diz çöküb dedim:

– Qardaşlar! Mən onu qorxudan yox, vicdanla, onun xəyanəti üzündən öldürülmüş qardaş və yoldaşlarımızın intiqamını almaq üçün öldürərəm, ancaq uşağa ürəyiniz yansın. Onu hər ikimiz dünyaya getirmişik, bu mənim toxumumdur, qoyun sağ qalsın. Sizin arvadınız, uşaqlarınız və mən isə ondan başqa heç kəsim yoxdur...

Bölmədən xahiş etdim və torpağı öpdüm. Bu yerdə onların mənə yazığı gəldi və dedilər:

– Di yaxşı! Qoy sənin toxumun böyüsün və qoy ondan da sənin kimi qoçaq pulemyotcu çıxsın, Şilalko, arvadı isə öldür!

Daryanın yanına getdim. O oturmuşdu, özünə gəlmişdi və uşağı qucağında tutmuşdu.

Daryaya dedim:

– Qoymaram uşağa döş verəsən. Madam ki, o bu ağır ildə anadan olub, qoy ana südünün nə olduğunu bilməsin, səni isə, Darya, Sovet hakimiyyətinə düşmən olduğun üçün öldürməliyəm. Dalını yarığa çevir!..

– Yaşa, bəs uşaq? O ki sənin belindən gəlib. Məni öldürsən də südsüz qalar. Möhlət ver, onu əmizdirim, böyüdüm, sonra öldür, razıyam...

Mən ona:

– Yox, – dedim, – bölmə ciddi tapşırıq veribdir. Mən səni diri qoya bilmərəm, uşaqdan isə nigaran qalma. At südü olsa da bəslərəm və ölməyə qoymaram.

İki addım geri çəkildim, tufəngi əlimə aldım, o isə ayaqlarını qucaqlayıb çəkmələrindən öpürdü...

Bundan sonra dala baxmadan geri qayıtdım. Əllərim əsir, dizlərim бүkülürdü, sürüşkən, lüt uşaq da əlimdən düşürdü...

Beş gündən sonra həmin yolla gedirdik. Meşə yaxınlığındakı dərədə bir yığın qarğa var idi.

Bu uşaq mənə bir dərd oldu.

Hərdən kazaklar deyirdilər:

– Ayaqlarından yapış, vur təkərə, Şilalko, niyə onun üçün əzab çəkirsən?

Mənim isə o sitala çox yazığım gəlirdi. Fikirləşirdim ki: “Qoy böyüsün, atasını məhv etsələr, oğlu Sovet hökumətini qoruyar, Yakov Şibalkodan xətirə qalar; qanqal tək yox olmaram, neslim qalar...” İnanırsanmı, mehriban qadın, ömrümdə göz yaşı nə olduğunu bilməmişəm, əvvəllər onun əlindən ağlayırdım. Bölmədə madyan qulunladı, qulunu güllələdik, anasının südünü uşağa verdim. Əvvəllər əmziyi tutmurdu, anasının həsrətini çəkirdi, sonralar alışdı, əmziyi bəzi uşaqların ana döşünü əmməsindən daha yaxşı sorurdu.

Öz dizliyimdən ona köynək tikdim. İndi köynək bir azca dardır, zərər yoxdur, birtəhər keçinər...

Bax indi sən mənim vəziyyətimi başa düş: onu mən hara apara bilərəm? Deyirsən, çox balacadır? O, ağıllı uşaqdır, xərek də yeyir... Onu fəlakətdən qurtar! Götürürsən?..Sağ ol, vətəndaş!.. Mən də Fominin bandasını əzişdirən kimi ona baş çəkərəm.

Əlvida, oğul, Şibalko toxumu!.. Ah, köpək oğlu! Atanın saqqalını niyə didirsən? Səni mən bəsləməmişəmmi? Sənə mən dayəlik eləməmişəmmi, sən isə axırdan-axıra dava salırsan? Di yaxşı, gəl ayrılarkən başından öpüm...

Mehriban vətəndaş, narahat olmayın, elə bilirsiniz çıxırğandır? Yo-ox!.. O, bir az biz bolşeviklərə oxşayıb, dişləməyinə dişləyir, niyə gizlədim, amma gözündən yaş çıxmaz!..

ALYOŞKANIN QƏLBİ

İki il dalbadal mujiklərin tarlalarını quraqlıq qapqara qaraldı. İki il dalbadal Qırğızıstan çöllərindən amansız şər qüləyi əsir, taxılın saralmış tellərini pırtlaşdırın və mujiklərin qurumuş çölə zillənən gözlərinin cüzi, acı göz yaşlarını qurudurdu. Quraqlığın ardınca açlıq addımlayırdı. Alyoşka onu çox böyük, gözsüz bir adam kimi təsəvvür edirdi: budur o, yolsuz yerlərlə gəlir, əlləri ilə qəsəbələri, xutorları, stanitsaları yoxlayır, adamları boğur və az qalır ki, qaba barmaqları ilə Alyoşkanın ürəyini bərk-bərk sıxıb, onu öldürsün.

Alyoşkanın böyük, sallaq qamı, koppuş ayaqları vardır... Göyümtül-tünd-qırmızı baldırına barmağını basanda əvvəlcə ağ çuxur əmələ gəlir, sonra çuxurun üzərində dəri yavaş-yavaş şişib qabarr və barmağını basdığı yer uzun zaman çiyələk rəngli qanla dolur.

Alyoşkanın qulaqları, burnu, almasıq sümükləri, çənəsi üstündəki tərənç çəkilməmiş dərisi qurumuş albalı ağacının qabığına bənzəyir. Gözləri o qəder çuxura düşmüşdür ki, boş oyuq kimi görünür. Alyoşkanın on dörd yaşı vardır. Beş aydır ki, Alyoşka çörək üzü görmür. Alyoşka acıdan şişir.

Sibh tezdən, çiçəklənən sibirialar çəpərlərin ətrafına tünd bal qoxusu saçanda, arılar onların sarı çiçəkləri üzərində məst halda yırgalananda, şəhli səher isə sükuta qər q olanda Alyoşka külekdən yırgalana-yırgalana qanovun kənarına çatdı, zarıya-zarıya oranı çox gec aşdı və şəhdən tərlemiş çəpərin yanında oturdu. Şadlığından Alyoşkanın başı sevinclə gicəlləndi, döşü sancdı. Başı ona görə sevinclə gicəlləndi ki, Alyoşkanın göy, tərənçməyən ayaqlarının yanında hələ soyunmamış qulun cəmdəyi vardı.

Qonşu atının doğmasına az qalmışdı. Sahibləri ona göz yetirməmişdilər və mal-qara sürülən yolda xutor buğası burma buynuzları ilə yekəqarın madyanın qamının altından vurmuş, madyan da qulunu salmışdı. İsti qandan buğlanan qulun çəpərin yaxınlığında uzanıb qalmışdı, Alyoşka da onun yanında oturub, əllərini yerə söykəyib hey güldürdü...

Alyoşka istədi qulunu qaldırsın, gücü çatmadı. Evə qaıyıdıb bıçaq götürdü. Çəpərin yanına çatanda gördü ki, qulunun uzandıqı

yerə toplaşmış itlər boğuşur və açıq-cəhrayı eti tozlu torpağın üstü ilə çəkişdirirlər. Alyoşkanın əyilmiş ağızından “a-aa” səsi ucaldı. O, büdrəyə-büdrəyə, bıçağı əlində yelləyərək, itlərin üstünə şığırdı. Cəmdəyin hamısını son nazik bağırsaqlarınadək bir yerə yığdı, sonra yarı-yarı evə daşdı.

Axşamçağı Alyoşkanın kiçik, qaragöz bacısı tel-tel ətdən çox yediyinə görə öldü.

Anası torpaq döşmənin üstündə uzun zaman üzüqoylu uzanıb qaldı, sonra ayağa qalxdı, Alyoşkaya tərəf dönüb, kül rəngli dodaqlarını tərpedərək dedi:

– Ayaqlarından yapış...

Götürdülər. Alyoşka ayaqlarından anası isə qıvrımsaçlı başından yapışaraq, bağıın dalındakı qanova apardılar, üstünə bir azca torpaq tökdülər.

Ertəsi gün qonşu uşağı döngədə sürünən Alyoşkaya rast gəldi, burnunu qurdalaya-qurdalaya və kənara baxa-baxa dedi:

– Lyoş, bizim madyan qulun saldı, itlər onu aşırdılar!

Alyoşka darvazaya söykərib susurdu...

– Sizin Nyurkanı da itlər qanovdan çıxarıb içəlatını yedilər...

Alyoşka geri döndü və dala baxmadan dinməzəcə getdi.

Axsax oğlan bir ayağı üstə fırlanaraq, onun dalınca qışqırdı:

– Anamız deyir ki, keşişsiz və qəbirstandan qıraqda basdırılanları əcinnələr cəhənnəmdə parçalayacaqlar!.. Əsdirsən, Lyoşka?

***

Bir həftə keçdi. Alyoşkanın dişlərinin dibi irinləyirdi. Səhərlər o, ürəyini bulandıran aclıqdan qaragaçın qatranlı kökünü gəmirəndə ağızında dişləri laxlayır, boğazı tutulurdu.

Üç gün, üç gecə uzana qalmış ana zariya-zariya Alyoşkaya deyirdi:

– Lyonya... gedib bağdan... südləyəni dəreydin...

Alyoşkanın ayaqları sanki ot saplağı idi. Alyoşka onlara şübbə ilə baxıb, arxası üstə uzandı, dodaqlarını kəsən ağrıdan sözləri uzada-uzada dedi:

– Anacan, mən ora gedib çıxıb bilmərəm... Məni külək yıxar...

Həmin gün Alyoşkanın böyük bacısı Polka gözde-qulaqda oldu, Makarçixaya ləqəbli varlı qonşu çayın o tayında bostanı alaqların-

dan təmizləməyə gedəndə bağların arasından görünən sarı ləçəyi gözləri ilə müşayiət etdi və pəncərədən aşıb onun daxmasına girdi. Skamyanı ayağı altına qoyub peçin üstünə çıxdı, ağızını sapılcanın qırağına dayayıb ötsiz kələm şorbasından içdi, barmaqları ilə kar-tofları götürüb yedi. Doyunca yedikdən sonra uzandığı vəziyyətdə, başı peçin üstündə, ayaqları skamyada yuxuladı. Sağlam və kinli bir arvad olan Makarçixaya nahar vaxtı evə qayıtdı. Polyanı gördü, çığır-dı, bir əli ilə onun pırtlaşq saçlarından yapışdı, o biri əli ilə demir üstünü götürüb dinmədən qızın başına, üzünə, quru sinəsinə vurdu.

Makarçixanın ətrafı baxmayaraq, Polyanın ayaqlarından yapış-bir artırmadan sürüməyini Alyoşka öz həyətlərindən gördü. Polyanın yubkasının ötkələri başından yuxarı çalxmışdı, saçları həyətin tozunu süpürür və torpaq üzərində qanlı çığır salırdı.

Alyoşka çəpərin barmaqlığı arasında gözlərini qırpmadan Makarçixanın Polyanı çoxdan uçmuş quyuya itələyib salmağına və üstünə tələsik torpaq tökməyinə baxdı.

***

Gecə bağdan nəm torpaq, gicitkən qoxusu və ityemliyin bihu-sədici iyi gəlir. Dağılmış hasar boyunca pıtraqlar yolun daim qarovulunu çəkir. Gecə Alyoşka bağa çıxdı. Uzun zaman Makarçixanın həyətinə, pəncərələrinə, bağlardakı ağaclarına, sıx yarpaqlar üzərində ayın çilədiyi zərrələrə baxıb, yavaşca Makarçixanın darvazasına tərəf getdi. Anbarın yanında zəncir cingildədi və it hürdü.

– Ay it!.. Serko... Serko... – deyərək Alyoşka dodaqlarını uzadıb, yalvarıcı bir tərzdə fit çaldı. İt də səsinə kəsdi.

Alyoşka həyəət qapısından keçmədi, hasardan aşdı və əlləri ilə yeri yoxlaya-yoxlaya sürünərək, üstü qanqal və budaqlarla örtülmüş anbara çatdı. Qulaq verib halqanı cingildətdi, anbar bağlı deyildi. Qapağı qaldırdı, büzürək pilləkənə aşağı düşdü.

Makarçixanın mətbəxdən sıçramasını Alyoşka görmədi. Makarçixaya ötkələrini yığıdıraraq, tullana-tullana həyətin ortasında dayanmış arabanın yanına qaçdı, ox milini çıxardı və anbara endi. Pırtlaşq saçlı başını aşağı salladı, Alyoşka isə donuqlaşmış gözlərini yumaraq, ürəyinin döyüntüsünə qulaq asa-asa, nəfəsini demədən kuzədən süd içirdi.

– Ay səni görmü boğazına qarayara çıxsın! Sən burada nə qayırsan, köpək oğlu?..

Birdən-birə ağırlaşan küzə Alyoşkanın soyumuş barmaqlarının arasından sürüşdü və pilləkənin qırağına dəyib qırıq-qırıq oldu.

Makarçixa ağır yumaq kimi anbara düşdü...

***

Makarçixa Alyoşkanın çiyinlərindən tutub, asanlıqla qaldırdı, dinnməzce bərk sıxmış halda döngəyə çıxdı, çəpərin altı ilə çayadək getdi və süst bədəni suyun yaxınlığındakı lilin içinə atdı.

Ertəsi gün Troitsa bayramı günü idi. Makarçixanın evinin döşəməsinə kəklikotu və məryəmotu sərilmişdi. Sübhdən o, inəyi sağdı, sürüyə yola saldı, güllü-naxışlı bayram şalını çıxarıb başına örtüdü və Alyoşkanın anasının yanına getdi. Dəhlizin qapıları taybatay açıq idi. Süpürülməmiş otaqdan cəmdək qoxusu gəlirdi. Makarçixa içəri girdi. Alyoşkanın anası çarpayının üstündə uzanıb, çıçlarını bükmüşdü və əli ilə gözlərini işıqdan qoruyurdu. Makarçixa his basmış ikona qabağında ürəklə xaç vurdu.

– Xoş gördük, Anisimovna!

Dinən olmadı. Anisimovnanın ağzı öyilmiş, açıla qalmışdı, milçəklər yanaqlarına ləkə salır və ağzında vızıldayırdı. Makarçixa çarpayına tərəf yönəldi.

– Çox nazlanırsan, özüm... Mən isə, doğrusunu deyim, geldim, görüm, daxmanı satmazsanmı? Özün bilirsen, qızımın ərə getməli vaxtıdır, kürəkənimi bura gətirmək istəyirdim... Sən yatmısan, nədir?

Onun əlinə toxundu və əlin buz kimi soyuqluğundan diksindi. Ufuldayıb, ölünün yanından dördayaq götürüldü, qapıda isə rəngi kətan kimi ağ Alyoşka dayanmışdı. Başdan-ayağadək qan, çay lili içində qapının çərçivəsindən yapışmışdı.

– Mən diriyəm, xala... məni daha öldürmə... mən daha eləmərem!..

***

Axşamüstü Alyoşka tozlu küçələrdən, meydandan, dağılmış kilsə hasarının yanından kölgə kimi keçib gedirdi. Məktəbin yaxınlığında, tutqun akasiyaların altında keşişə rast gəldi. Keşiş beli bükülmüş halda kilsədən gəlir, torbada kətə və duzlanmış ət aparırdı. Alyoşka dodaqlarını büzərək, xırıltılı səsle dedi:

– Allah xatirinə...

– Allah versin! – deyə keşiş belini öyərək ayaqları donunun ətəklərinə dolaşa-dolaşa keçib getdi.

Çayın yanında kərpicdən tikilmiş mərək və anbarlara taxıl doludurmuşdu. Həyətdə üstü tənəkə ilə örtülü ev var idi. Bura Don ərzaq komitəsinin 32 nömrəli tədarük kontoru idi. Mərəyin talvarı altında səyyar mətbəx və iki dənə ikitəkərli patron arabası dayanmışdı, anbarın yanında isə addım səsi eşidilir və süngülərin təmizlənməmiş ucları görünürdü. Qarovulçuları.

Gözətçi dalını ona çevirəndə Alyoşka gözlədi və anbarın altına soxuldu. (Hələ səhər baxıb görmüşdü ki, taxıl deşiklərdən axır). O, bərk dəni ovcuna alıb, acgözlüklə çeynəməyə başladı. Arxadan gələn səs onu ayıltı:

– Burdakı kimdir?

– Mənəm...

– Sən kimsən?

– Alyoşka...

– Çıx!..

Alyoşka ayağa qalxdı, gözlərini qıydı, əlləri ilə üzünü örtərək, zərbə gözlədi. Uzun zaman beləcə durdular. Sonra həmin adam məhribancasına mızıldandı.

– Gedək otağıma, Alyoşka! Məndə suda bişmiş buğda var.

Alyoşka kişinin donqar burnu üstündəki gözlüyünü və heç də acıqlı olmayan təbəssümünü sezməyi bildi. Eynəkli adam uzun ayaqları ilə ağacayaq kimi, yolu ölçə-ölçə addımlayır, Alyoşka isə büdrəyə-büdrəyə və əlləri üstə yığıla-yığıla onun dalınca tələsirdi. Tədarük kontorunda, dəhlizdə sağdan ikinci qapının üzərində belə bir yazı var idi:

“Siyasi komissar Sinitsin burada oturur!”

İçəri girdilər. Eynəkli adam şamdanı yandırdı, kətilin üstündə oturub, ayaqlarını geniş ayırdı, içində suda bişmiş buğda olan güvə-

ci və yarım butulka günəbaxan yağını yavaşca Alyoşkaya tərəf itələdi. Alyoşkanın almacıq sümüklərinin tərpənməyinə, yanaqlarında şişlərin omələ gəlməsinə və hərəkətinə tamaşa etdi. Sonra ayağa qalxdı və güvəci götürdü.

Alyoşka ziyilli barmaqları ilə güvəcdən bərk-bərk yapışdı. Başını tərpədənək, hıçqırdı.

– Heyifin gəlir, xəsis?!

– Heyifim gəlmir, ay gic, çox yeyib ölərsən!

***

Ertəsi gün Alyoşka hava işıqlanan kimi tədarük kontorunun həyətinə gəldi. Dışlərini şaqıldada-şaqıldada yeşiyin üstündə oturdu və gün batanaqəd gözlədi, nəhayət üstündə "Siyasi komissar Sinitsin burda oturur!" sözləri yazılmış qapı cırıltı ilə açıldı və eynəkli adam kandarda göründü.

Eynəkli ayağa qalxanda, günəş körpic mərəklərin üstündən aşdı. O, artırmaya çıxdı və havanı qoxuladı.

– İy səndən gəlir, Alyoşka?

– Mən yemək istəyirəm, – deyə Alyoşka donqulandı və aşağıdan yuxarı eynəyə baxdı.

– Bu saat biz sıyıq bişirərək, ancaq... səndən, Alyoşka Popoviç, hər halda iy gəlir.

Alyoşka dedi:

– Məni Makarçixa öldürdü, indi isə istidir və başımda qurdlar omələ gəlib...

Eynəklinin rəngi qaçdı. O bir də soruşdu:

– Başında qurd var?

– Var!.. Bərk gəmirirlər...

Alyoşka qandan əprimiş bir çəngə çətənəni başından qopartdı, eynəkli Alyoşkanın başındakı irinli girdə yaraya baxdı. İrinli qanın içində ağ qurdların başlarını gördü və artırmadan əyilərək zarıdı.

Alyoşka cürətləndi və dedi:

– Bilirənsənmi, nə edəcəksən... sən onları çubuqla qurdala və deşiyə ağ neft tök... Neft qurdları qırar, ya yox?

Eynəkli sürüşkən qurdları iti çubuqla yaradan eşib çıxartdı.

Alyoşka isə dışlərini qırcıdaraq, onları ayaqları ilə öldürdü. O vaxtdan bəri eynəkli ilə Alyoşkanın arasında dostluq bərqərar

oldu. Alyoşka hər gün tədarük kontoruna gəlir, fındıqdakı vələm ir ununu aşırır, yağlı içir, çox və acgözlüklə yeyir, həmişə də maraqla və nəvazişlə ona zillənən nəzəri təşvişlə hiss edirdi.

***

Mal-qara sürülən yolun o tayında, xışıldayan yaşıl qarğıdalı gövdələrinin arxasında taxıl yetişmişdi. Sünbül şişmiş və iri sütün dənələrlə dolmuşdu. Hər gün Alyoşka tədarük kontorunun atlarını otarmaq üçün, taxılların yanından çölə aparırdı. Onları çidarlamadan yovşan, çal, kəklillilə ceyranotu kollarına buraxır, özü isə taxılın içinə girirdi. Taxılın uca qıçaları məhrabanlıqla sıxılır və ona yer verir. Alyoşka da taxılı ezməməyə çalışaraq, ehməlcə uzanırdı. O arxanı üstə uzanaraq, ovucunda sünbülü ovur və yumşaq, ətirli, bərkiməmiş və südlə dolu dəni üreyi bulananaqəd yeyirdi.

Bir dəfə yenə Alyoşka atları çölə gətirdi. İnad və şillaqatan madyanla çox əlləşdi, onun ətrafında dolaşdı, yalnız ayıpəncəsini qopartmaq və dərisini qurumuş qartmaqdan təmizləmək istədi. Madyan qaralmış dışlərini qıcadı, onu dişləməyə ya da vurmağa çalışdı. Alyoşka fürsət tapdı, onun quyruğundan yapışdı, bu əsnada daldan səs eşidildi:

– Ey, Alyoşka!.. Yeter tənbellik etdiyin. Mənim yanımda işə dursana! Yeməyini verərəm, bəlkə ayaqqabıdan-zaddan da aldım.

Alyoşka madyanın quyruğunu buraxdı, ətrafına baxdı. Xutorlu varlı İvan Alekseyev yaxınlıqda dayanıb, gülümsəyə-gülümsəyə Alyoşkaya tamaşa edirdi.

– De görüm, muzdurluq edərənsənmi? Sənə necə lazımdır elə yemək verərəm...Süd də olar, bəzi başqa şeylər də...

Alyoşka heç fikirləşmədi, iş, çörək üçün sevindi və dodaqları açıqca dedi:

– Edərəm, İvan Alekseyev.

– Elə isə axşam şeylərini götür gəl! – İvan Alekseyev bunu deyib getdi. Qarğıdalının arasından onun rəngi solmuş köynəyi görünür və yox olurdu.

Lütün yığılmasına nə var ki. Alyoşkanın nə əsli var idi, nə nəslilə. Mülkiyyəti xarabalıqdan ibarət idi, daxmanı və tövləni isə anası hələ ölməmişdən qabaq qonşulara doqquz ovuc una, mal-qara həyətinə dəriyə satmışdı, çayır-çəmənli Makarçixa bir küpə südə

almışdı. Alyoşkanın var-yoxu atasından qalma kəndli kaftanından və anasının nımdaş keçə çəkmələrindən ibarət idi. İlxı otlamaqdan qayıtdı. Alyoşka isə İvan Alekseyevin heyətinə getdi. Mətbəxin yanında ev sahibinin arvadı kilim salmışdı. Ailəliklə yerdə oturub şam edirdilər. Bişmiş qoyun ətinin ətəri Alyoşkanın burnuna doldu. O, tüpürcüyünü uddu, papağını əzişdirə-əzişdirə bir yanda dayandı. "Kaş ev sahibinin arvadı şam verə idi..." deyə düşündü. Ay verdi ha! Arvad ələmi dağıdır, sapılcaları danqıldadırdı:

– Bir müftəxor da gətirdi! O, iş görməkdən çox tıxacadır, Alekseyeviç, onu xoşluqla yola sal getsin! İndiki zamanda, lazım deyil!

İvan Alekseyev qolu ilə saqqalını silə-silə dedi:

– Sus arvad! Sən qarışan iş deyil, otur yerində!

Bununla da söhbət qurtardı.

Alyoşa birinci gün deyildi ki, işləyirdi. Lap atasına oxşayırdı, işsevən idi, yeddi yaşından çovdar idi.

Üç gün orada yaşadı, öyrəşdi, ev sahibinin gəlini ilə dəyirmanı getdi, biçində otdan dərz bağladı. Gecələr mərəyin talvarı altında yatırdı. Elə birinci gecə ev sahibi talvarın altına gəlib, gəyirə-gəyirə ətrafa pis soğan qoxusu yayaraq dedi:

– Bax, sən, köpək oğlu, burada papiros çəksən, başını öz ölimlə yerindən qopardaram! Məbada elə şey eləyəsən!

– Mən, əmican, elə şeylərlə məşğul olmuram.

– Bax ha!..

O çıxıb getdi, amma Alyoşka yata bilmədi. İkinci gecə də yatmadı. Çöl işlərindən ayaqları və əlləri sıızldayırdı, kürəyinin ağrısı azalmırdı, yuxusu da gəlmirdi. Üçüncü gün sübh tezdən kontora qaçıb gəldi. Eynəkli artırmada fısıldaya-fısıldaya, finxıra-finxıra əl-üzünü, yuyurdu.

– Harada itib-batmısan, Aleksey?

– İşə durmuşam.

– Kimin yanında?

– İvan Alekseyevin, kəndin qırağında olur.

– Yaxşı, qardaş, axşamçağı bir bura dey, bu barədə söhbət edə.

Axşam Alyoşa mal-qaranı suladıqdan sonra kontora gəldi. Eynəkli kitabları araşdırırdı.

– Savadın varmı, Aleksey?

– Prixod məktəbində oxumuşam. Qol çəkə bilərəm.

– Mənimlə gedək!..

Dəhlizdən keçib getdilər. Lap axırda, qapının üstündə Alyoşka tabaşirle yazılmış bu sözləri oxudu: "RKGİ klubu". Qərribə və anlaşılmaz yerdə. Eynəkli içəri girdi. Alyoşa da qorxa-qorxa onun ardınca. Kiçik otağın divarlarından portretlər, rəngi solmuş bayraq asılmışdı; otaqda uşaqlar var idi, onlardan bəziləri tanış idi. Onlar ucadan kitab oxuyurdular. Qapı cırıldayanda çəp-çəp o tərəfə baxdılar və yenə stolun üstünə əyilərək, qulaq asmağa başladılar. Alyoşka da qulaq verdi. Sahibkarların işçini işə nə kimi şərtlərlə qəbul etməli olduqları barədə və daha bir çox başqa məsələlər barəsində oxuyurdular. Alyoşka klubdan gecə yarısı qayıtdı. Cırıq kiş kisonin üstündə o tərəfə – bu tərəfə xeyli çevrildi. Lap gün çıxanadək qoşabuynuz ay onun gözlərinin içinə baxdı.

***

İvan Alekseyev Alyoşkaya deyirdi:

– Məne yaxşı bax ha, köpək oğlu, görək sənin əl-ayağından od tökülsün!.. Görsəm ki, maymaqlıq edirsən, o saat evdən qovacağam!.. Sonra get küçədə gəbər!..

Alyoşka biçinə də, taxıl döyməyə də gedir, mal-qaranın altını da təmizləyirdi. İvan Alekseyev isə əllərini saçaqlı qurşağına keçirib, qımışa-qımışa həyəti gəzməyi bacarırdı.

Bir dəfə qonşusu bayramda İvan Alekseyevi səslədi.

– Kefin yaxşıdır, İvan Alekseyev?

– Allaha şükür!

– Vıcdanımı lap itirmisən?

– Nə olub?

– O olub ki, düz iş görmürsən... Lyoşka sənin yanında at kimi işləyir... Oğlanı üzərsən, günaha batarsan!..

– Yaxşısı budur ki, öz malına göz yetir, qonşu, özgənin mülkünə göz dikmək pis şeydir, ümumiyyətlə, cəhənnəm ol gözüümün qabağından!.. – Bunu deyib dalını qonşusuna çevirdi, yavaş addımlarla, yırğalana-yırğalana getdi, mərəyin tininə çatanda dönüb saqqalını iri və sarı dişlərinin arasında sıxdı, söyüş söydü və qonşusuna qarşı acı kinini vaxtı çatanaq qəlbinin dərinliyində gizlətdi.

O vaxtdan bəri yoxsul qonşusundan amansızcasına intiqam almağa başladı; onun inəyini öz biçənəyindən qovur, iki günlərlə

inəyi bağlı, ac saxlayırdı, Alyoşkanın üstünə isə daha çox iş tökmüşdü və hər boş şeyin üstündə onu bərk döyürdü.

Alyoşka eynəkliyə şikayət etmək istəyirdi, amma qorxurdu ki, İvan Alekseyev bilən kimi onu qovsun. Susurdu. Qısa, bürkülü gecələrdə mərəyin talvarı altında yastığı acı göz yaşları ilə isladır, axşamlar isə, mal-qaranı sulayıb götürəndən sonra xırmandan keçib, gizlincə, çəpərlərin dibinə yata-yata kluba qaçırdu. Hər gün eynəkli ilə görüşürdü. Eynəkli tutqun eynəyi üstündən Alyoşkaya baxıb gülümsəyir və əli ilə onun kürəyinə vururdu. Bazar günü Alyoşka hələ işiq ikən kluba gəldi. Kiçik otaq ağzınadək adamla dolu idi, hamısında tüfəng var idi, eynəklinin belində isə eşmə qayışdan qobur və butulkayabənzər parıldayan bir şey asılmışdı.

Alyoşkanı gördükdə o gülümsəyib irəli gəldi:

– Mahalımıza banda keçib, Aleksey! Onlar stanitsanı tutan kimi sən klubu müdafiə etmək üçün qaçıb bizim yanımıza gəl!

Alyoşa məsələni ətraflı öyrənmək istədi, amma adam çox idi, cürət etmədi. Ertəsi gün səhər Alyoşka otcalan maşını yağlayırdı. Mətbəxə baxıb gördü ki, ev sahibi qapıdan çıxır. Alyoşkanın ürəyi çırpındı: ağanın qaşları düyünlənmişdi, gələ-gələ saqqalını didirdi. Deyəsən heç bir şeydə qüsurlu yoxdur, amma Alyoşka ağasından qorxur, çünki divan tutanda çox amansız olur. Ağa otcalan maşına yaxınlaşdı.

– Gecələr haralarda olursan, nacins?

Alyoşa susur. İçində maşın yağı olan banka əlində əsir.

– Haralarda olursan, deyirəm?!

– Klubda...

– A-a-a... klubda? Bəs bunun dadına baxmaq istəmirsən, anan belə-belə olsun?!

Ağanın sarı tük basmış yumruğu çəki daşı kimi ağırdır. O, yumruğu ilə Alyoşkanın peysərindən vurdu, Alyoşkanın ayaqları büküldü, o, döşü üstə otcalan maşının pərləri üzərinə yığıldı, göz-lərindən qılgılıcı çıxdı.

– Veyllənməyi tərgit!.. Yoxsa, bu evdən rədd ol get, sənin buradan iyin-tozun da gəlməsin!

Ağa atları otcalan maşına qoşa-qoşa bağırırdı:

– Rəhmim gəldi, sənə evimə getirdim, sən isə əclaflarla oturub duracaqsan, sonra başqa hökumət gələndə, sən əclaf üçün mən qor-

xu çəkməli olacağam! Bircə ora get, gör sənə necə qulaqbürməsi verirəm!..

Alyoşkanın seyrək və iri dişləri, sadə qəlbi vardır, ömründə heç kəsdən inciməmişdir. Bəzən anası ona deyirdi:

– Of, Lyonka, mən ölsəm, sən məhv olarsan. Cücələr sənə peyin evəzinə dənləyirlər! Kimə oxşadın? Atanı zirikliyinə görə şaxtada öldürdülər, hər yırtığa yamaq idi... Amma sənə indi uşaqlar dimdikləyirlər, sonra qapazaltı olmaqdan heç yaxanı qurtara bilməyəcəksən...

Alyoşkanın mehriban qəlbi ev sahibindənmi inciycəkədir? Axı o, Alyoşkaya çörək vermişdir. Alyoşka ayağa qalxdı, nəfəsini dərdi, ağa isə yenə qollarını çırmalayıb onu döyməyə hazırlaşdı, çünki Alyoşka otcalanın üstünə yığılanda yağı dağıtmışdı. Alyoşka axşamadaq birtəhər dözdü, axşam gişin altına girib uzandı və başını yastığı altına soxdu...

Alyoşka dan yeri sökülməmiş yuxudan oyandı. Döngədə at nalının səsi eşidildi və darvazanın ağzında kəsildi. Hasar qapısının zənciri cingildədi. Addım səsi eşidildi. Pəncərə döyüldü.

– Ay ev sahibi! – ... deyə kim isə pıçıldadı.

Alyoşka diqqətlə qulaq asdı, qapı cırıldadı. İvan Alekseyev artırmaya çıxdı. Öz aralarında uzun-uzadı, yavaşdan danışdılar.

– Atları bir az yedirdəydik... – sözləri mərəkdə eşidildi. Alyoşka başını qaldırdı və gördü ki, iki şinelli adam yəhərli atlarını həyəətə çəkib artırmaya bağladı. Ev sahibi onlardan biri ilə samanlığa tərəf getdi. Mərəyin yanından keçərkən talvarın altına baxdı, astaca soruşdu:

– Yatmışan Alyoşka?

Aleksey yerə sindi, xoruldadı, başını azca qaldırıb diqqətlə qulaq asdı.

– Bu oğlan mənə yanımızda yaşayır... Şübhəli adamdır...

Beş dəqiqə sonra samanlığın qapısı cırıldadı, ev sahibi bir qucaq ot gətirdi, onun dalınca da yad adam qılıncını şaqıldada-şaqıldada, ayaqları şinelinin ötekələrinə dolaşa-dolaşa gəlirdi. Alyoşka xırıltılı boğuş səsi eşitdi:

– Onlarda pulemyot varmı?

– Hardan!... Kontorun həyəətində iki vzvod qırmızı əsgər var... vəssalam... Bundan başqa, siyasi komissar, bir də qapançılar...

– Sabah gecə yarısı qonaq gəlirik... Hammız dövlət meşəsin-dəyik... Qəfildən başlarının üstünü alsaq, hamısını doğrarıq...

Artırmanın yaxınlığında at kişnədi, ikinci şinelli adam qəzəblə çığırdı:

– Dayan, mөлun!..

Zərbə səsi və at nallarının tappılısı eşidildi.

Dan yeri sökülməmiş, ala-toranda İvan Alekseyevin həyətidən iki atlı çıxdı və iri yortma yerişlə dövlət meşəsinə çapdı.

* * *

Səhər naharı zamanı Aleksey, heç nə yemədi, başını yuxarı qal-dırdımaq oturdu. Ev sahibi ona şübhə ilə əyri-əyri baxdı.

– Niyə tıxanmırsın?

– Başım ağrıyır.

Səhər naharı qurtaranədək səbri tükəndi. Yemək qurtaran kimi oğrunca xırmanı keçdi, hasarı aşdı və qaça-qaça özünü kontora saldı. Siyasi komissar Sinititsının otağına yel kimi soxuldu, qapını saqqılıltı ilə ördü, bərk vuran ürəyini əli ilə tutaraq, astanada dayandı.

– Haradan belə başılovlı gəlirsən, Alyoşka?

Alyoşka dili dolaşa-dolaşa gecəki qonaqlar, eşitdiyü söhbət haqqında nağıl etdi. Eynəkli bir kəlmə belə danışmadan ona diq-qətlə qulaq asdı, sonra ayağa qalxdı. Alyoşkaya nəvazişlə:

– Burada otur... – deyib çıxdı.

Alyoşka cənəklinin otağında yarım saatədək oturdu. Pəncərədə arı hislə vızıldayırdı, döşəmə üzərində günəş işığının ensiz zolağı tərənirdi. Alyoşka həyətdə səs eşidib, pəncərədən baxdı. Artır-mada iki qızıl əsgərlə eynəkli dayanmış, ortadakı isə ev sahibi İvan Alekseyevdi. Onun saqqalı əsir, dodaqları titrəyirdi.

– Düşmənçilikdən sizə belə xəbər veriblər...

– Yaxşı, görərik!..

– Başım ağrıyır.

Alyoşka cənəklini hələ bu cür görməmişdi; onun qaşları çatıl-mış, eynəyi altında gözələri qəzəblə parıldayırdı. O, kərpicdən tikil-miş mərəyin qapısını açdı, yanda durub, İvan Alekseyevə ciddi bir tərzdə dedi:

– Keç!..

Alyoşkanın ağası başını azca əyərək, mərəyə girdi. Onun dalmca qapı örtüldü.

* * *

– Bir bax, belə, bir də belə, sonra bir-iki, giliz atılır. Bax, buraya daraq qoyulur...

Eynəklinin əlində tüfəngin sürgüsü saqqıldayırdı, o, eynəyin üstündən Alyoşkaya baxıb gülümsəyirdi.

Axşam stanitsanın üzərində qaranlıq qatran gölməçəsi kimi donub qalmışdı. Kilsə hasarının yaxınlığındakı meydanda qızıl əsgərlər cərgə ilə uzanmışdılar. Alyoşka eynəkli ilə yanaşı uzan-mışdı. Alyoşkanın tüfənginin qayıışı dəri iyi verirdi, qundağı da axşam şəhəndən tərlemişdi.

Gecə yarısı stanitsanın qurtaracağında, qəbiristanın yaxınlı-ğında it hürdü, sonra o birisi də ona səs verdi və birdən at nallarının tappılısı qulağı batırdı. Eynəkli dizi üstə oturdu və küçənin axırını nişan alaraq səsləndi:

– Ro-o-ta... atəş!..

Ta-a-ax! Tax! Tax! Tax!

Hasarın dalında hürküdülmüş əks-səda tələsik, birdən gurlu-dadı: ax-ax-ax!.

Alyoşka sürgünü bir-iki dəfə tərətədi, giliz atıldı və yenə xırlıl-tılı səs eşitdi. “Rota, atəş!”.

Enli küçənin qurtaracağında söyüş, güllə səsləri, at hənirtisi eşidildi. Alyoşka diqqətlə qulaq asdı, başının üstündə bezikdirici “tyu-yu-ut!” səsləri ara vermirdi.

Bir dəqiqə sonra güllə Alyoşanın başının üstündən bir arşın yuxarıda hasara dəydi, kərpic ovuntularını onun üstünə tökdü. Küçənin qurtaracağında tək-tük açılan atəşin alovu görünür, uzaq-laşan qarışıq at tappılısı eşidilirdi. Eynəkli birdən yay kimi sıçrayıb ayağa qalxdı və qışqırdı:

– Dalmca!..

Qaçdılar. Alyoşkanın ağzı qurumuş və acılaşmışdı, ürəyi az qala sinəsini dəşəcəkdi. Küçənin axırında eynəkli öldürülmüş ata toxu-nub yığıldı. Onunla yanaşı qaçan Alyoşka onların qabağınca iki

nəfərin hasardan aşıb, həyəte düşdüyünü gördü. Qapı sürgüsü şaq-qıldadı.

– Odur onlar! İki nəfər daxmaya girdi, – deyə Alyoşka səsləndi.

Eynəkli zədələnmiş ayağı axsaya-axsaya Alyoşkanın yanına gəldi. Həyəti mühasirəyə aldılar. Qızıl əsgərlər qəbiristan hasarının arxasında, bağda şəh basmış qarağat kolunun dalında uzandılar; qanova sıxıldılar. Daxmadan, yastıq söykədilmiş pəncərələrdən əvvəlcə atəş açıldılar, güllə səsi ara verdikdə, xırıltılı ana söyüşü və boğuc səslər eşidildi, sonra isə tam sakitlik çökdü.

Eynəkli və Alyoşka yanaşı uzanmışdılar. Dan yeri sökülməmiş, çənli qaranlıq burula-burula bağda sürünəndə eynəkli başını qaldırmadan qışqırdı:

– Ey, oradakılar, təslim olun! Yoxsa, qumbara atacağam!

Daxmadan iki güllə açıldı. Eynəkli əlini tərپəttdi.

– Pəncərələrə atəş!

Yaylım atəşi eşidildi. Bir də, bir də. O iki nəfər samanlı palçıq-dan hörülmüş qalın divarın dalında gizlənərək, bir pəncərədən o birinə qaça-qaça ararib atəş açırdı.

– Alyoşka, sən bədənə mənə balacasan, qanovla mərəyədək sürün, qumbaranı qapıya at... Yoxsa onları tezliklə tuta bilmərik... Bax, bu halqanı dartıb atarsan, ləngiməzsən, yoxsa öldürür!..

Eynəkli belindən butulkayabənzər bir şey çıxartdı. Alyoşkaya verdi. Alyoşka əyilə-əyilə, nəm torpaq üstə yuxıla-yuxıla süründü; yuxarıda, qanovun üstündə güllələr qanqalı biçir, onu soyuq şəhəle sulayırdı. Alyoşka sürünə-sürünə mərəyə çatdı, halqanı dartdı, qapını nişan aldı, ancaq qapı cırıldı, tərپəndi, taybatay açıldı... Astanada iki nəfər göründü; qabaqdakı əlləri üstündə dörd yaşlı bir uşaq tutmuşdu; sübhün ala-qaranlığında onun kətan köynəyi aydınca ağarırdı, ikincinin geydiyi kazak şalvarından qan süzülürdü; o, qapının çərçivəsindən yapışaraq başını yana əymiş halda dayanmışdı.

– Təslim oluruq! Güllə atmayın! Uşağı öldürərsiniz!

Daxmadan bir qadının özünü kandara atdığını, qızı qorumaq üçün özünü qabağa verdiyini, çıxıra-çıxıra qollarını uzatdığını Alyoşka gördü, geriyyə baxdı; eynəkli dizi üstə oturmuş, özü də tabaşir kimi ağarmışdı, ətrafa göz gozdirdi.

Alyoşka başa düşdü ki, nə etməlidir. Alyoşkanın dişləri iri və seyrekdir, dişləri seyrek olanın qəlbi yumşaq olur. Hər dənbir Alyoş-

kanın anası belə deyərdi. Alyoşka qarnı üstə, parıldayan butulkayabənzər qumbaranın üstünə düşdü, əlləri ilə üzünü örtüdü.

* * *

Lakin eynəkli Alyoşkaya tərəf cumdu, təpiyi ilə onu itələdi, ağız əyilmiş halda, bir an içərisində qumbaranı götürüb kənara atdı. Bir saniyədən sonra bağıın üzərində alov sütunu parladı, Alyoşka gumbuldayan parturtnı, eynəklinin inildəyən qışqırtısını eşitdi, döşünü nə isə üfnətli, kükkür qoxusu verən bir şeyin yandırdığını hiss etdi, gözlərini isə yandırıcı qalın pərdə örtüdü.

* * *

Alyoşka gözlərini açanda başı üstündə eynəklinin yuxusuz gecələrdən gömgöy göyərmiş üzünü gördü.

Alyoşka qalxmaq istədi, ancaq döşünü ağır yandırdı. O, zarıyıb güldü.

– Mən diriyəm... Ölməmişəm...

– Ölməyəcəksən də, Lyonya!.. İndi ölmək olmaz. Bir bax!..

Eynəkli əlindəki nömrəli bileti Alyoşkanın gözləri qabağına tutub oxudu:

– RKGİ üzvü, Popov Aleksey... Başa düşdün. Alyoşka? Qumbara qəlpəsi sənəin ürəyindən yarım verşok aşağı dəymişdir... İndi səni müalicə etdik, qoy sənəin qəlbin fəhlə-kəndli hökumətinin xeyri üçün yenə döyünsün.

Eynəkli Alyoşkanın əlini sıxdı, Alyoşka isə tutqun, tərləmiş eynəyin altından heç vaxt görmədiyi bir şey – iki damcı xırda, gümüştü göz yaşları və əyilmiş, titrək dodaqlarda təbəssüm sezdi.

BOSTAN QORUQÇUSU

Stanitsa atamanının yanından ata nədənsə sevincək gəldi. Gülüş sanki onun sıx qaşları altında donub qalmış, dodaqları büruzə verməməyə çalışdığı təbəssümdən büzülmüşdü. Mitka çoxdan idi ki, atasını belə görməmişdi. Cəbhədən qayıdandan bəri o, daim acıqlı, qaşqabaqlı olar, on dörd yaşlı Mitkanı hey silkələyər və küren saq-qalını fikirli-fikirli didirdirərdi. İndi isə sanki bulud içərisindən günəş boylandı. Artırmada rastlaşdığı Mitka ilə də hətta zarafatlaşdı və gülüb dedi:

– Mənə bax, ey sallaqqulaq!.. Qaç bostana, ananı çağır nahar oləyək!

Bütün ailə stol dalında oturdu; ata ikonaların altında oyləşdi, ana peçə yaxın skamyanın çırağına sıxıldı. Mitka isə böyük qardaşı Fyodorla yanaşı oturdu. Ətsiz şorbani yeyib qurtaranda ata əli ilə saqqalını iki yerə ayıraraq, göyümtül dodaqlarını büzüb, yenidən gülümsədi:

– Ailəmi şad xəbərlə təbrik eləməliyəm: indi mənə bizim stanitsada hərbi-səhra məhkəməsinin komendantı təyin etmişlər... – Bir qədər susub əlavə etdi: – Almaniyə müharibəsində nəhaq yerə çin qazanmamışam, zabitliyimi və igidliyimi rəislər unutmadılar.

Ata sonra qıpqırmızı qızaranaq, gözlərini Fyodora ağartdı:

– Ey, əclaf, başını niyə aşağı saldın? Atanın sevincinə şerik olmursan? Hə? Gözümün içinə yaxşı bax, Fedka!.. Elə bilirsen görmürəm ki, sən mujiklərlə oturub-durursan? Sən əclafı ataman mənim gözüme soxur. “Siz, – deyir, – Anisim Petroviç, doğrudan da, kazaqların şərəfini qoruyursunuz, amma sizin oğlunuz Fyodor bolşeviklərlə dostluq edir, oğlanın iyirmi yaş var, yazıqdır, başı belələr çəker...” Köpəkoğlu, de görüm mujiklərin yanına gedirsənmi?

– Gedirəm.

Mitkanın ürəyi yerindən oynadı, fikrindən keçdi ki, atası Fyodoru vuracaqdır, ata stolun üstünə əyildi, yumruğunu düyünləyib bağırırdı:

– Ay, qızılgöğər törəməsi, bilirənmi ki, sabah dostlarını həbs edəcəyik? Bilirənmi ki, dərzı Yeqorkanı və dəmirçi Qromovu günü sabah güllələyəcəyik?

Mitka ağappaq ağarmış qardaşının yenə də qətiyyətlə dediyi sözləri eşitdi:

– Yox, bilmirdim, ancaq indi bildim.

Anası Fyodoru müdafiə etmək üçün qabağına keçməyə, Mitka da qışırmağa macal tapmamış, atası ağır mis parçı tulazladı. Sınmış dəstək Fyodorun gözündən bir az yuxarı sancıldı. Qan nazik sırımla uzağa sıçradı. Fyodor qanla dolmuş gözünü əli ilə dinməzce örtüdü. Anası zarıya-zarıya oğlunun başını qucaqladı, atası isə skamyanı şaqılıltı ilə üzünü üstə çevirib, qapını bərk çırparaq, daxmadan çıxdı.

Anası axşamədək vurnuxdu. Sandıqdan ipə düzülmiş quru balıq çıxartdı, torbaya suxarı tökdü, sonra pəncərənin qabağında oturub, Fyodorun tuman-köynəyini yamamağa başladı. Mitka anasının yanından keçərkən gördü ki, anası başını bir yığın tuman-köynəyin üstünə qoyub, hərəkətsiz oturmuşdur, yalnız cırıq çit koftanın altında çiyinləri titrək halda enib-qalxır.

Ata stanitsa idarəsindən hava qaralanda gəldi və şam etmədən, paltarlı-paltarlı çarpayısı uzandı. Fyodor döşəmə taxtasını cırılatmamağa çalışaraq, barmaqları ucunda anbara keçdi, yəhər-yüyəni götürüb, həyəətə çıxdı.

– Mitya, bura gəl!

Mitka buzoqları pəyəyə salıb çubuğu yerə atdı, qardaşına yaxınlaşdı. O başa düşdü ki, Fyodor Donun o tayına, bolşeviklərin yanına getmək istəyir. Hər gün sübh çağı oradan atılan topların boğuş səsi stanitsaya yayılırdı.

Fyodor üzünü kənara tutaraq soruşdu:

– Bilmirsen, Mitya, tövlə bağlıdır ya yox?

– Bağlıdır... Nəyinə lazımdır?

– Lazımdır, – Fyodor bunu deyib susdu. Fit çaldı və gözlənilmədən pıçıldadı: – Tövlənin açarları ataman yastığı altında... başının altındadır... açarları götür... mən getmək istəyirəm.

– Hara?

– Qızıl qvardiyada qulluq etməyə. Sən hələ balacasan, sonra başa düşərsən ki, haqq kimin tərəfindədir. Mən torpaq üçün, kasıb-kusubun yolunda, hamının bərabərliyi üçün döyüşə gedirəm, elə olsun ki, dövlətli-kasıb olmasın.

Fyodor Mitkanın başını qucaqlayıb ondan aralandı, ciddiyyətlə soruşdu:

– Açarları götürürsənmi?

Mitka təəddüd etmədən:

– Götürərəm – deyə cavab verdi, arxasını Fyodora çevirib ətrafına baxmadan daxmaya getdi.

Otaq yarıqaranlıq idi, tavanda yuxulu milçəklərin cansızlığı vızıldısı eşidilirdi. Mitka qapının ağzında başmaqlarını çıxartdı, qapı cırıldamasın deyə dəstəyini azacıq yuxarı qaldırıb, açdı və yalın ayaqlarını yerə yavaşca basaraq çarpayıya tərəf getdi.

Atası başı pəncərəyə tərəf üzüqoynu uzanmışdı, bir əli cibində idi, o birisi çarpaydan sallanırdı, tüstüdən qaralmış böyük dirnağı döşəmənin taxtasına deyirdi. Mitka nəfəsini dərmədən çarpayıya yaxınlaşıb dayandı, atasının xorultusuna qulaq asdı. Evdə kəşif hava və ağır sükut hökm sürürdü... Atasının kürən saqqalına çörək qırıntısı və yumurta qabığı yapışmışdı, açıq ağzından çox pis spirt qoxusu gəlirdi, haradasa boğazının dibində ilişib qalmış öskürəyi xırıldayıv və bayıra çıxmaq istəyirdi.

Mitka əlini yastığa uzatdı, ürəyi bərk döyünürdü: gup-gup-gup.

Qan başına vururdu, qulaqları səs salırdı. Əvvəlcə bir barmağını, sonra da o birini kirli yastığın altına saldı. Sürüşkən qayıışı və soyuq açar bağlamasını əli ilə tapdı, yavaşca özünə tərəf dartdı. Birdən atası Mitkanın yaxasından yapışdı:

– Niyə oğrunca gəlirsən, nacins? Mən sənin kəkilini bu saat yerindən qoparamam!

– Dədəcan! Əzizim! Mən tövlənin açarları üçün gəlmişəm... Səni oyatmaq istəmədim...

Atası şişmiş, sarılıq götürmüş gözləri ilə Mitkaya tərs-tərs baxdı.

– Açarlar nəyinə lazımdır?

– Atlar narahatdır.

– Belə de də... – Atası bunu deyib, bir bağlama açarı döşəmənin üstünə atdı və üzünü divara tərəf çevirərək, dərinədən nəfəs aldı, bir dəqiqə sonra yenidən xorultusu otağı başına götürdü.

Mitka özünü daxmadan həyəətə atdı, məryin divarına sıxılıb qalan Fyodorun yanına getdi. Açarları ona verib soruşdu:

– Hansı atı götürəcəksən?

– Aygır.

Mitka ah çəkərək, Fyodorun dalınca addımladı və pıçılıtlı ilə dedi:

– Fedya, dədəm mənə deyəcəyəm nə edim?..

Fyodor susdu və aygır tövlədən çıxardaraq, yəhərlədi, ləngər vuran üzəngiləri ayaqları ilə tutmağa çalışdı və darvazadan çıxarkən yəhərdən sallanıb, pıçılıtlı ilə dedi:

– Səbir elə, Mityay! Ömrümüz boyu dörd çəkməyəcəyik, Anisim Petroviçə isə mənim dilimdən də ki, sənə ya da anama barmaqının ucunu toxundursa, cəzasını mən özüm verəcəyəm...

Bunu deyib darvazadan çıxdı, aygır uzaq səfərə tələsdirdi. Mitka hasarın dalında çömləlib oturdu. Fyodorun dalınca baxmaq istədi, lakin duzlu göz yaş gözünü pərdə kimi örtüdü, boğazı tutuldu.

II

Ata otaqda bərk xorultu salmışdı. Mitka lap erkən durdu. Kəhər atın başına noxta saldı, işlək atı sulamaq və çimzirmək üçün Dona apardı. Qurumuş tabaşir kəhərin dirnaqları altında xışıldayıraq ovxalanırdı. Mitka sıldırım sahələ çatdı. Atın noxtasını çıxartdı, sübhün çonli nəmişliyindən büzüşə-büzüşə paltarını soyundu və haradasa uzaqlarda suyun üzərindən bir uğultu keçdiyini, dalğalanaaraq Donun üstü ilə süründüyünü eşitdi. Sonra iliyinə işləyən soyuq suya cumaraq gülümsədi və öz-özünə düşündü. “İndi Fyodor, yəqin, bolşeviklərin yanındadır... Qızıl qvardiyada qulluq edir...”

Birdən evləri, atası yadına düşdü və sevinci küləkdə qığılcım sənən kimi söndü. Geri döndəndə Mitkanın beli bükülmüş, gözlərinin parıltısı sönmüşdü.

Evə yaxınlaşanda fikirləşdi: “Nə ola ora... bolşeviklərin yanına qaçasan... Fyodor deyirdi ki, onlar haqq tərəfdarıdır... Onlara qoşulaydım. Bu gün atam mənim dərimə soyacaq. Qanıma qəltan edəcək...”

Artırmanın yanında noxtanı çıxardı və yavaş addımlarla daxmaya girdi.

Atası otaqdan xırıltılı səsə soruşdu:

– Aygır niyə çimzirməyə aparmadın?

Mitka peçin yanında donub qalmış anasına öteri baxdı, ayaqlarının tutulduğunu hiss etdi.

– Tövlədə yoxdur!..

– Hardadır?

– Bilmirəm!

– Bəs Fyodor hanı?

– Görməmişəm.

Ata otaqda uzunboğaz çəkmələrini tappıldada-tappıldada geydi. Yatmaqdan şişmiş gözlərini parıldada-parıldada mətbəxdən keçib, anbara getdi.

– Yəhər hanı? – deyə dəhlizdən var gücü ilə bağırdı.

Mitka anasına yaxın dayandı və uşaqlıqda olduğu kimi, onun əlindən yapışdı. Atası əlindəki qayıışı əzişdirə-əzişdirə mətbəxə girdi.

– Açarları kimə verdin?

Anası Mitkanı qorumaq üçün onun qabağına keçdi.

– Ona toxunma, Anisim Petroviç. Allah xatirinə işin olmasın! Heç oğluna yazığın gəlmir?

– Burax, əclafın qızı!.. Sənə deyirəm ya yox?..

Ananı kənara itələdi. Mitkanı yerə yıxdı, təpiyi ilə tələsmədən, uzun-uzadı amansızcasına döydü, oğlanın boğazından boğuc, inilti səs kəsilincə əl çəkmədi.

III

Topların gurultusu getdikcə aydın eşidilirdi. Səhərlər, naxır otarmağa aparılarkən Mitka mal-qara sürülən yolun üstündə, köhnə yeldəyirmanının yanında xeyli oturardı. Küləkdən dəyirmanın damında tənəkə qıcırdayır, dəyirmanın pərləri bezikdirici halda cırlıdayır və haradansa, təpənin dalından gələn gurultu bütün yavaş səsləri batırırdı.

Sübh tezdən dalğa ilə gələn gurultu stanitsanın qurtaracağındakı uçurumların üzərində xeyli səslənirdi. Səhərlər stanitsadan Dona mərmri, patron, tikanlı məftillə dolu arabalar gedirdi.

Geri qayıdarkən onlar yaralı, bit basmış kazakları gətirir, stanitsa idarəsinin yanındakı meydana tökürdülər. Hər şeylə maraqlanan toyuqlar papiros kötüklerini, qanlı bintləri, üstündə qan qurumuş pambığı dimdikləyir, yaralıların iniltisinə, ağlamasına, xırıltısına ana söyüşlərinə diqqətlə qulaq asırdılar.

Mitka atasının gözüne satışmamağa çalışırdı.

Oğlan səhər yeməyini yeyən kimi tilovları götürüb Dona gedir, sahilə oturaraq, süvarilərin körpüdən keçmələrinə, taçankaları

taqqıldatmalarına, piyadaların tozu göyə sovurmalarına tamaşa edirdi. Evə qaş qaralanda qayırdı. Axşam stanitsaya bir dəstə əsir qızıl qvardiyaçı gətirildilər. Onlar bir-birinə qısılib ayaqyalın, öyünlərində cırıq şinel gəlirdilər. Kazak arvadları küçəyə çıxaraq, əsirlərin üzünə tüpürür, pis söyüş söyürdülər. Kazak və çeşikçi əsgərlər gurultulu fəhəfəhə çəkirdilər. Mitka əsirlərin dalınca gəlir, onların ayaqları altından qalxan acı tozu udurdu; kəždərdən sıxılmış ürəyi çırpınır və az qala yerindən qopurdu... O, altı qaralmış, çuxura düşmüş hər bir gözə diqqət yetirir, nəzərini bilməz üzəndən o birinə çevirir, ona elə gəlirdi ki, bu saatca boz şinellilərdən birinin qardaşı Fyodor olduğunu tanıyaçaqdır.

Meydanda, qabaqlar stanitsa taxılının saxlanıldığı anbarın yaxınlığında əsirləri dayandırıldı. Mitka atasının sol əli ilə qılıncın qotazlı qaytanını oynada-oynada artırmaya çıxmağını gördü. Atası:

– Papaqları çıxar! – deyə bağırdı.

Qızıl qvardiyaçılar yavaş-yavaş papaqlarını çıxartdılar, başlarını aşağı salıb dayandılar və piçıldadılar. Yenə dəhşətli, tanış səslər eşidildi.

– Sıraya düzlən!.. Tez olun, qırmızı əclaf!..

Götürülüb-qoyulan yalın ayaqlar xışıldadı. Əzab çəkməmiş sifətlərin boz cərgəsi idarənin artırmaması adək uzandı.

– Sıra ilə say!..

Xırıltılı səslər eşidildi. Başlar hərbi qaydada yana döndü. Mitkanın boğazı tutulmuşdu, sanki yad olan bu adamlara bərk yazı-ğın gəlir, qüssə onu boğurdu və ömründə birinci dəfə idi ki, atasına onun özündən razı təbəssümünə, kürən, cod saqqalına acı nifrət bəsləyirdi.

– Anbara addımla arş!..

Əsirlər qapının açıq, qara ağzından bir-bir içəri keçdilər.

Mitkanın atası qılıncın qını ilə axırncı, alçaqboy, səndələyən qızıl qvardiyaçının qanlı cındırda sarınmış başından vurdu. Qızıl qvardiyaçı büdrəyə-büdrəyə, yırğalana-yırğalana beş addım gedib, tapdalanmış bərk torpağın üstünə üzüqoylu yıxıldı. Meydanda fəhəfəhə, ucadan danışıq səsləri eşidildi, gülməkdən daralmış gözlər, qadınların tüpürçəkli gülüşdən açıla qalmış ağızları göründü. Mitka boğuc səslə, qırıq-qırıq qışqıraraq, soyumuş əlləri ilə üzünü qapa-dı və adamlara toxuna-toxuna küçə boyu qaçdı.

Ana peçin yanında əlləşir, o, xəbəyi bişirib qurtarır. Mitka ona yanakı yaxınlaşaraq, ətrafa baxa-baxa dedi:

- Anacan... qoğal bişir... onlara, anbarda oturanlara... əsirlərə aparım.

- Apar, oğlum, bəlkə, bizim Fedya da haradasa özəb çəkir... O əsirlərin də anaları var, yəqin gecələr yastıqları göz yaşından qurumur.

- Atam bilsə necə olar?

- Allah cəməsin! Sən Mitka, axşam apar. Keçikçi kazaklara ver, de ki, əsirlərə versinlər...

Mitkanın səbirsizliyinə laqəyd olan günəş sanki qəsdən addımını yavaşdır, stanitsanın göyü ilə sürünürdü. Mitka qaranlığın çökmasını zorla gözlədi, meydana getdi, məftil hasarların arasından kərtənkələ kimi sürüşdü və qapıya yaxınlaşdı. O, yemək bağlamasını qohtağuna qışmışdı.

- Gələn kimdir? Dayan! Atəş açacağam!

- Mənəm... əsirlərə yemək gətirmişəm.

- Kimsən? Nə qədər ki, tufəng qundağının dadını bilməmişən, rədd ol get! Gecə yemək gətirmək hardan ağılna gəldi? Gündüz vaxtın catmır?

- Dayan, dayan, Proxorç! Deyəsən, bu komendantın oğludur?

- Anisim Petroviçin oğlusan?

- Hə...

- Yeməyi kim göndərib? Atan?

- Yo-ox... mən özüm gətirmişəm.

İki kazak Mitkaya yaxınlaşdı. Yaşca böyük olan saqqallı kazak Mitkanın qulağından yapışdı.

- Əsirlərə yemək gətirməyi sənə kim öyrədib, küçük? Bunu başa düşə bilmirsənmi ki, onlar bizim ən qəddar düşmənlərimizdir? Sənin bu işlərin bərəsində atana desəm, neylərsən? O, bunun üçün sənə nə deyər?

- Boşla, Proxorç! Özgönin çərəyinə heyifimmi gəlir? Onsuz da iki adamın payını yeyə bilməyəcəksən! Götür, verərik!

- Birdən Anisim Petroviç xəbər tutsa necə? Malalama, sənə nə var, tək başındır, amma mənim ailəm var. Belə işlər üçün adamı cəbhəyə göndörər, hələ bir yaxşı əzisdirlər də.

- Yaxşı, yaxşı, sızıldama görək!.. Ay oğlan, hara əkilərsən? Gətir yeməyi, verim.

Mitka bağlamayı cavan kazaka verdi. Kazak əyilərək onun qulağına pıçıldadı.

- Çərşənbə və cümə günləri mən növbə çəkirəm... Gətir.

Hər çərşənbə və cümə günü Mitka axşamlar meydana gəlir, tikanlı məftilə ilişməməyə çalışaraq, hasardan aşır, bağlamayı gözətçiyə verir və hasarın dibi ilə əyilə-əyilə ətrafına baxmadan evə qayıdır.

Hər gün, gecə öz qızılı çadırını stanitsanın üzərinə sorəndə, anbardan bir dəstə osir qızıl qvardiyaçıını çıxarır və mühafizə dostəsi ilə çölə - ağımtıl dumana bürünmüş yağranlara tərəf aparırdılar. Şaaqlıdayan yaylım atəşinin və arabir açılan güllələrin əks-sədasını külek stanitsaya gətirirdi. İyirmidən artıq əsiri çıxarıb aparanda onların dalınca təkəri cırıldaya-cırıldaya pulemyot taçankası gedirdi. Pulemyotçular enli qozlada mürgüləyir, siqarının odu işildayan sürücü cilovları tənbel-tənbel tərpedir, atlar həvəssiz və qeyri-müntəzəm addımlayır, örtüksüz, açıq qoyulmuş pulemyotun isə ağız cəlo pərıldayırdı ki, cəlo bil yuxulu-yuxulu əsnəyirdi. Yarım saat sonra yağranın harasındasa pulemyot quru, qırıq-qırıq şaaqlıdayırdı, sürücü, köpüklənmiş, xırıldayan atları qırmanclayır, pulemyotçular qozlada atıla-atıla yırğalanır və üçatlı araba şən bir halda, işıq gələn üç pəncərəsi ilə yuxulu küçəni seyr edən komendant idarəsinin yanında dayanırdı.

Çərşənbə günü axşam atası Mitkaya dedi:

- Yenə avara-avara gəzirsən? Bu gün köhəri gecə otarmağa çıxart, amma gözle, taxılın içinə buraxmayasan! Birisinin taxılını ata yedirtmə, gönünün soyaram!..

Mitka köhərin başına noxta keçirdi, atasına birçə bunu pıçıldamağa macal tapdı:

- Anacan, yeməyi özün apar... Gözətçiyə verərsən.

Sonra atı otarmaq üçün stanitsa uşaqları ilə atan torpağından o tərəfə getdi. Ertesi gün səhər gün çıxmamış qayıtdı. Qapını açdı, noxtanı köhərin başından çıxartdı, əli ilə atın göy otdan şışmış qar-

nini şappıldatdı və daxmaya girdi. Mətbəxə keçdi, döşəmə və divarlar qana bulaşmışdı. Peçin küncü qanlı, ağ bir şeyə batmışdı. Otaqdan bərk xırıltı, zarlı eşidilirdi...

Mitka astanadan içəri keçdi: anası döşəmənin üstündə uzanıb, başdan-ayağadək qana bulaşmışdı, üzü qıpqırmızı idi və şişmişdi, qandan pırtlaşıq düşmüş saçları buz lüləsi kimi gözünün üstünə tökülmüşdü. Mitkanı görcək zaradı, dartındı, amma ona bir söz deyə bilmədi. Göyərmiş dili şişmiş ağızda tərənir, gözləri vəhşicəsinə gültür, oyulmuş ağızdan açıq-çəhrayı rəngli qabarcıqlı tüpürçək tökülürdü...

– Mi... mi... tya... tya... tya...
Sonra iniltili, səssiz gülüş...

Mitka diz üstə çökdü, anasının əllərindən, qara qanla dolmuş gözlərindən öpdü. Başını qucaqladı, barmaqları qan və selikli ağ yuşaşaq şeyə bulaşdı... Yanında, döşəmənin üstündə atasının tapançasını gördü. Tapançanın dəstəyi qana batmışdı.

Necə qaçdığı Mitkanın yadında deyil. Hasarın yanında yıxıldı, qonşu qadın da həyətlərindən çısqırdı:

– Vay, vay, özizim, hara gəldi qaç! Ananın əsirlərə yemək apardığını atan bilib, onu ölüncə döyüb, səni də hədələyirdi!

VI

Mitkanın bostanda işə durduğu vaxtdan bir ay keçdi. O, dağın təpəsində, komada yaşayırdı. Buradan Donun süd rəngli zolağı, dağın altında donub qalmış stantsia, boz ləkələri anduran qəbirilərle dolu qəbiristan görünürdü. İşə duranda kazaklar hay-küy salmışdılar:

– Bu, Anisinin oğludur! Bizə belələri gerek deyil! Qardaşı Qızıl qvardiyada qulluq edir, qancıq anası da əsirlərə yemək aparır. Ona iş verməyin, boğazdan asın.

– Cənab qocalar, o, muzd istəmir. Deyir İsa xatirinə bostanlara göz olaram. Yazığınız gələr, bir parça çörək verərsiniz, verməsəniz yenə sağ olun, onsuz da gəbərəcək...

– Verməyəcəyik, qoy gəbərsin!..

Amma yenə də atamanın sözüne baxdılar. İşə götürdülər. Bir də ki, belə fağır muzduru işə niyə götürməsinlər, muzd istəmir və sta-

nitsanın bostanlarına bütün yayı, İsa xatirinə göz olacaq, çox sərfəlidir...

Sarı qovunlar, xal-xal, zolaqlı qarqızlar günəşin altında dəyir, şişirdi. Mitka bostanları qaşqabaqlı gəzir, dolaşaları çığırmaqla və gur səslə şaqıldlaqla qorxudurdu. Səhərlər komadan çıxır, divarın dibində, solmuş qanqalın üstündə uzanır. Donun o tayında topların gurultusuna qulaq asır və fikirli baxışlarını uzun zaman oradan çək-mirdi.

Bostanların yanından, sıldırım tabaşir yarğanların yanından dağa doğru kəsəklı yol gürzə quyruğu kimi burula-burula uzanıb gedir. Yaxda stantsia kazakları bu yolla ot daşıyırlar, əsir qızıl qvardiyaçıları güllələmək üçün yarğanlara bu yolla aparırlar. Çox zaman gecələr Mitka aşağıdan, çayır-çəmənini o tayından, bədmüşk ağaclarının sıx çərgəsi dalından xırıltılı çısqırtı və güllə səsləri eşidir, güllə səsləri kəsildəndən sonra itlər uluşır, ot yolundan addım səsi gəlir, bəzən taçanka cırlıdayır, yanan papirosun işartısı görünür, ehtiyatlı danışiq səsləri eşidilir. Bir dəfə Mitka oraya getdi, öyri-öyri yarğanların kəsişdiyi yerə baxdı, yamacın altında qurumuş qan gördü, lap aşağıda, daşın üstündə, suyun dayaz qəbiri yuyub aparmış olduğu yerdə kiminsə yalın ayağı görünürdü, onun dabanı quru, qırış-qırış idi. Yarğanları dolaşan çöl küləyi meyt qoxusunu ətrafa yayırdı. O vaxtdan Mitka daha oraya getməirdi...

Bu gün stantsiadan ot yolu ilə həmişəkəndən tez getməyə başladılar, adam çox idi: yanlarında mühafizə kazakları, aralarında isə onlar – şinelləri çiyinlərinə salınmış Qızıl qvardiyaçıları. Günəş yavaş-yavaş Donun bərq vuran ağ dalğalarına baş vurdu – sanki gündüz işığında görünməyən işlərə baxmaq istəyirdi. Çayır-çəmənədə dolaşalar bədmüşk ağaclarının üstünə qara bulud kimi qonurdular. Bostanların üstünü sükut hürümçək toru kimi bürümüşdü. Mitka ot yolu ilə gedənləri komadan darvazayadək gözləri ilə müşayiət etdi və qəflətn çığırtı, güllə səsi, yenə və yenə güllə səsi eşitdi...

Mitka komadan çıxıb təpəyə qaçdı və gördü ki, ot yolu ilə yarığa tərəf Qızıl qvardiyaçıları qaçır, kazaklar diz üstə çökərək, tələş çərisində atəş açırırlar, iki nəfər də qılınclarını oynada-oynada onların dalınca qaçır.

Güllə səsləri donub qalmış sükutu yerindən oynatdı. Tax-tarax-tax... Ta-ta-tarax!

Budur, birisi büdrəyib, əlləri üstə yıxıldı, sıçrayıb qalxdı, yenə qaçır... Kazak yaxınlaşır, yaxınlaşır...

Odur, odur... qılınc yarımdairə vurub parıldadı, yıxılanın başına endi... onu doğradı...

Mitkanın gözləri qaraldı, dil-dodağı qurudu.

VII

Gecə yarısı komaya üç atlı çaparaq yaxınlaşdı.

– Ey, bostançı! Bir dəqiqəliyə çıx!

Mitka çıxdı.

– Axsamçağı əyinlərində soldat şineli olan üç nəfərin hara qaçdığını gördün?

– Görmədim.

– Bax, yalan danışma ha. Yoxsa cəzanə möhkəm olar!

– Görmədim... bilmirəm...

– Daha burada işimiz yoxdur. Filin mcşəsinədək yarıqlarla getməliyik. Mcşəni mühasirəyə alıb, orada o əclafın axırına çıxarıq...

– Atı tərət, Boqaçov...

Lap işqlananadək Mitka yatmadı. Şərqdə göy guruldu, səma qara buludlarla örtüldü, ildırım gözləri qamaşdırdı. Yağış yağdı.

İşqlaşana yaxın Mitka komanın yaxınlığında xışılı və inilti eşitdi.

Qurdalanmamağa çalışaraq, diqqətlə qulaq asdı. Dəhşət bədəninə bürüdü. Yenidən xışılı və inilti eşidildi.

– Kimsən?

– Xeyirxah adam, Allah xatirinə bir bayıra çıx!

Mitka titrəyən ayaqlarını yerə ehməlcə basa-basa çıxdı və komanın dal divarı yanında üzqoylu yıxılmış bir adam gördü.

– Kimsən?

– Ələ vermə... Məhv olmağa qoyma... Dünən güllə altından qaçmışam... kazaklar axtarırlar... Mənim ayağıma güllə dəyib...

Mitka bir söz demək istəyir, ancaq boğulurdu. O, diz üstə çökdü və iməkləyə-iməkləyə sürünüb soldat dolağı sarınmış ayaqları qaçaqladı.

– Fedyə, qardaşım! Əzizim...

Bir qucaq qurumuş günəbaxan qıçası doğrayıb komaya daşdı. Fyodoru küncdə uzatdı, üstünə qanqal və qarğıdalı qıçası tökdü, özü isə bostanlara getdi.

Günortayadək yaşılıqlardan sital dolaşaları qovdu, özünü isə nə isə komaya, qardaşının doğma gözlərinə baxmağa, keçirdiyi iztirab və sevinc haqqında onun danışıqlarını, döngə-döngə çəitməyə çağırırdı. Öz aralarında möhkəm qərara almışdılar ki, qaş qaralan kimi Fyodorun yaralı ayağını bərk sarısınlər və tanış meşə yolları ilə Donadək gedib, üzə-üzə o taya, haqqı qoruyanların, torpaq üçün kasıb-kusub üçün kazaklarla vuruşanların yanına çıxsınlar. Səhərdən günortayadək stanitsadan ot yolu ilə kazaklar çapırdılar. İki dəfə su içmək üçün Mitkanın yanına komaya gəlmişdilər. Artıq axşama yaxın Mitka gördü ki, ağ zirvəsi parıldayan qum təpəsinə səkkiz atlı enərək, yorğun, büdrəyon atları dağın altı ilə löhrəm yerləşə sürməyə başladı. Mitka komanın yanında oturub belləri bükülmüş atlıları nəzəri ilə müşayiət etdi, sonra başını çevirmədən pıçıldadı:

– Uzan, qımıldanma, Fedyə! Atlılardan biri bostanlardan keçib buraya gəlir.

Qanqalın altından Fyodorun boğuc səsi eşidildi:

– Qalanları necə, onu gözləyirlər, yoxsa, stanitsaya çapdılar?

– Onlar atlarını löhrəm yerləşə sürüb dağın altında gizlənilirlər!..

Yaxşı, uzan...

Kazak üzəngidə qalxaraq, yırgalanır, tər basmış atı qırmancla hədələyir.

Mitka ağappaq ağararaq pıçıldayır:

– Fedyə... gələn atadır!..

Atasının küren saqqalı tərən islanmışdır, günəşdən yanmış sifəti qıpqırmızıdır. O, komanın lap yanında atı saxladı, düşdü. Mitkaya lap yaxınlaşdı.

– De görüm, Fyodor haradadır?

Kazak qanla dolu gözlərini Mitkanın ağarmış sifətinə zillədi. Göy rəngli kazak mundirindən tər və naftalin qoxusu gəlirdi.

– Gecə o sənin yanına gəlmişdi?

– Yox.

– Bəs çadırın yanındakı bu qan nədir?

Atası yerə öyildi, qıpqırmızı boynunun qat-qat qırışları yaxalığın altından çıxdı.

– Məni komaya apar, görüm!
Atası qabaqda, qaralmış Mitka isə dalca komaya girdilər.
– Mənə yaxşı bax ha, ilan balası... Fedkanı gizlətməmiş olsan, sən də, onu da dara çəkərəm!...

– Yoxdur... bilmirəm...
– Bu küncdəki qanqal nədir?
– Üstündə yatıram.
– Baxaq görək... – Atası küncə addımladı, çöməldi, xışıldayan quru qanqalı və qarğıdalı qıçalarını yavaş-yavaş qurdaladı.

Mitka dalda durmuşdu. Atasının küreyinə yapışmış göy mundir gözələrinin qabağında yellənirdi.

Bir dəqiqə sonra atasının xırıltılı səsi eşidildi:

– Aha-a-a-a-a... Bu nədir?

Fyodorun yalın ayağı qəhvəyi qıçaların arasından görünürdü. Atası sağ əli ilə böyründəki tapançanın qoburunu açdı. Mitka sən-dələyə-sən-dələyə sıçradı, divarın dibindəki baltadan bərk-bərk yapışdı və qəfil ürək bulanmasından boğula-boğula balta ilə atasının peysərindən vurdu....

***

Soyumuş bədənin üstünü qanqalla örtüb getdilər. Yarğanlarla, tufan yıxmış ağacların, sıx göyəm ağaclarının arası ilə sürünə-sürünə, kolların arasına soxula-soxula getdilər. Stanitsanın səkkiz kilometrliyində Don çayı birdən dönərək, boz dağa dirəndiyi yerdə suya girdilər. Dar meşə zolağına tərəf üzürdülər. Gecə soyumuş su onları tez axıdırdı. Fyodor zarıyaraq Mitkanın çiyindən yapışmışdı.

Çatdılar. Nəm, dənəvər qumun üstündə xeyli uzandılar.

– Hə, vaxtdır, Fedya! Çayın bu yarısı gərək ki, enli deyil.

Suya girdilər. Don onların üzlerini və boyunlarını yenidən yalayı, dincəlmiş qolları suyu inamla yarırdı.

Ayaqları torpağa dəydi. Qaranlıqda donub qalmış sıx meşəyə girdilər. Tələsik addımladılar...

İşıqlaşdı, haradasa, lap yaxınlıqda top guruldadı. Şərqdə qırmızı şəfaq çəkməyə başladı, sübh açıldı.

QAN DÜŞMƏNİ

Narıncı, isti olmayan günəş üfünün arxasına hələ çəkilməmiş qürub səmasının tünd-göy rəngi içərisində qızıla çalan ay şərqdən inamla qalxdı və təze qarı mavi rəngə boyadı.

Borulardan tüstü qıvrım, əriyən sütunlar şəklində yüksəlir, xutordan yandırılmış qanqal, kül qoxusu gəlirdi. Qarğaların darıxdırıcı qarılısı aydın eşidilirdi. Çöldən gecə yaxınlaşmaqda, boyaları qatılaşdırmaqda idi; gün yenicə batmışdı ki, qızgördü zamanı qız utandığı kimi, utancaq ulduz da göz vura-vura quyu çarxının üzərindən asla qaldı.

Şam etdikdən sonra Yefim həyəətə çıxdı, köhnəlmiş şinelinə bərk-bərk büründü, yaxalığını həydirdi və soyuqdan büzüşərək küçəni tez-tez addımladı. Köhnə məktəbə çatmamış döngəyə buruldu və axırıncı həyəətə girdi. Dəhlizin qapısını açdı, qulaq asdı: daxmadan danışıq səsi gəlirdi. O, qapını açan kimi danışıq kəsildi. Peçin yanında papiros tüstüsü dalğalanırdı; daxmanın ortasında düyə torpaq döşəməyə nazik şırnaq süzdü, qapının cırıltısına palaz-qulaqlı başını həvəssiz geri çevirdi və qırıq-qırıq böyürdü.

– Kefiniz yaxşıdırımı?!

İki səs nizamsız cavab verdi:

– Allaha şükür.

Yefim düyünün altından yayılan gölməçəni ehtiyatla aşdı və skamyanın üstündə oturaraq, üzünü papiros çəkənlərin oturduğu peçə çevirdi və dedi:

– Yığıncaq tezmi olacaq?

– Camaat yığışan kimi, adam azdır, – deyərək daxma sahibi cavab verdi və ayaqlarını aralı qoymuş düyünün belindən şappıltı ilə vurdu; yaş döşəməyə qum səpələdi.

Peçin yanında İqnat Borşov papirosunu söndürdü və dişlərinin arasından yaşılımtıl tüpürəyi tüpürərək, Yefimin yanına gəldi və onunla yanaşı oturdu.

– Hə, Yefim, sən sədr olmalısən! Biz burada bu barədə danışıq, – deyərək o, saqqalını sıgallayaraq, istehza ilə güldü.

- Bir az gözləyəcəyəm.
- Nə üçün?
- Qorxuram yola getməyək.
- Birtəhər dil taparıq. Sən yaxşı oğlansan. Qızıl Orduda olmusan, kasıblar sinfindəsən.
- Sizə öz adamlarınızdan lazımdır...
- Öz adamlarımız kimdir?
- Elələrdən ki, sizin olinizdən tutsun. Sənin kimi varlıların dediyi ilə durub-otursun, siz çalan havanı oynasin.
- Sən deyəndir... Sənin kimilər bizə müftə də lazımdır deyill... Kim elin əleyhinədir? Yefim! Kim xalqın boğazında sümük kimi ilişib qalır? Yefim! Kim kasıblara qulluq göstərir? Yəndə də Yefim!..
- Qolçomaqlara qulluq göstərməyəcəyəm ki!
- Göstərmə, yalvarmayacağıq.
- Peçin yanında oturan Vlas Timofeyeviç papiros tüstüsünü göyə buraxaraq təmkinlə dedi:
- Bizim xutorda qolçomaq yoxdur, amma səfil var... Səni isə, Yefim, seçki yolu ilə təyin edilən vəzifəyə qoyarıq. Yazdan ya mal-qaranı qoruyarsan, ya da bostanda işləsən.
- İqnat əlcəyini yelləderək, gülməkdən qəşş elədi, peçin yanında hamılıqla və xeyli qaçqıldıqdılar. Gültüş kəsiləndə İqnat tüpürçəyə bulaşmış saqqalını silib, əlini ağappaq ağarmış Yefimin çiyinə vuraraq dedi:
- Belədir də, Yefim, biz qolçomağlıq, filan-filan şüdəyik, amma elə ki, yaz düşdü, sənin bütün fığərayı-kasibin, bütün proletariətin papağını başından çıxardıb, yəndə də mənim yanına, filan-filanşü-dənin yanına təzimə gələcəkdir: "İqnat Mixalç, bir desyatin yeri şumla! İqnat Mixalç, İsa xatirinə, təzə ilədək bir qəddər dan borc ver..." Bəs nə üçün gəlırsiniz? Belədir də! Sən o əclafə hörmət edirsən, o isə təşəkkür əvəzinə səndən ərizə yazır ki, əkini vergidən gizlətməşdir. Axı, sənin dövlətinə mən nə üçün vergi verməliyəm? Pul kəsisi boşdursa, qoy əl açıb qapı-qapı gəzsin, bəlkə birisi qabağına bir şey tulladı!..
- Sən keçən yaz Dunka Vorobyovaya bir qəddər danı vermişən?
- deyə Yefim əsəbiliklə soruşdu.
- Vermişəm!

- Bəs bunun əvəzində o sənin üçün nə qəddər işlədi?
- Sənə nə borc! - deyə İqnat kobudluqla onun sözünü kəsdi.
- Bütün yayı sənin üçün ot biçib, beli ikiqat olub. Qızları bostanın alağını təmizləyiblər, - deyə Yefim qışqırdı.
- Bəs əkinin gizlədildiyini yazıb bütün cəmiyyət qabağında biabır edən kim idi? - deyə Vlas peçin yanından qışqırdı.
- Gizlətsəniz, yəndə yazacağam!
- Ağzını bağlarıq! Çox hürə bilməzsən!
- Yadında saxla, Yefim, elin sözünə baxmayan, Allahın da düşmənidir.
- Siz yoxsullar kürkün qolusunuz, biz kürkün özü!
- Yefim titrək əlləri ilə papiros bükdü, onlara gözəlti baxıb kinayə ilə gülməşdi.
- Yox, cənab qocalar, sizin zəmanəniz keçdi. Keçdi!.. Sovet hakimiyyətini biz qurmuşuq, biz qoyarıq ki, yoxsulları boğsunlar! Keçən kimi olmayacaq, onda siz qaratorpağı ələ keçirə bildiniz, bizə isə qumsallığı verdirdiniz, indi də sizin kələklər baş tutmur. Məgər Sovet hakimiyyətinin ögey oğullarıyıq!
- Hirsdən alnı və sifəti eybəcərələmiş, qıpqırmızı qızarmış, dəhşətli İqnat əlini qaldırdı.
- Yaxşı, Yefim. çalış bürəməyəsən!.. Yolumuzun üstündə durma!.. Qoy necə yaşayıyıq, elə də yaşayaq, sən kənara çökil!
- Çəkilmərəm!
- Çəkilməzsən, öldürərik!.. Sən bizim nə dostumuz, nə kənəli-mizsən, sən bizim qan düşmənimizsən, sən quduz it sən!
- Qapı açıldı və daxmaya on iki adam girdi. Arvadlar ikonaya xaç vurub kənara çökilib, kazaklar boğazlarını arıtlayıb bığlarındakı donmuş buz parçalarını qopara-qopara papaqlarını çıxardırdılar. Yarım saatdan sonra, məktəb və otaq ağzınadək adamlar dolanda seçki komissiyasının sədri stol başına keçdi, adətərdə şəkildə dedi:
- Podqornoye xutoru vətəndaşlarının ümumi yığıncağını açıq elan edirəm. Xahiş edirəm, yığıncağı aparmaq üçün rəyasət heyəti seçəsiniz.

***

Gecəyarısı, papiros tüstüsündən nəfəs almaq mümkün olmayan, çıraq göz vura-vura sönəndə, qadınlar tüstüden boğulanda yığıncağın katibi yarımyumulu gözləri ilə kağıza baxıb qışqırdı:

– Sovet üzvlüyünə seçilənlərin siyahısı elan edilir! Səs çoxluğu ilə aşağıdakılar seçilmişlər: birinci – Proxor Rvaçov və ikinci – Yefim Ozerov.

***

Yefim tövləyə girdi, madyana ot tökdü; şaxtadan cırıldayan aturmaya təzəcə qədəm qoymuşdu ki, anbarda xoruz banladı. Göyün qara örtüyündə ulduzların sarı çillələri rəqs edirdi. Bürclər adamın lap başı üzərində közərirdi. “Gecə yaradır”, deyərək Yefim sürgüsünü tərpədə-tərpədə düşündü. Dəhlizdə kim isə keçərək çəkmələrini şappıldada-şappıldada qapıya yaxınlaşdı.

– Kimdir?

– Mənəm, Maşa. Tez aç!

Yefim dalınca qapını kip ördü və kibrit yandırdı. Nəlbəkide qoyun yağı içində üzən piltə tüstüləyə-tüstüləyə çartılırdı. Yefim şineli çiyindən çıxararaq çarpayının yanından asılmış beşiyin üzərinə əyildi, çatılmış qaşları düzəldi, ağzının yanında incə qırıq əmələ gəlmiş, soyuqdan göyərmiş dodaqları adət etdiyi xoş sözləri pıçıldadı. Yefimin ilki – altı aylıq uşaq cır-cındır içərisində, totuq əllərini geniş açaraq, belində lüt uzanmışdı. Onunla yanaşı yastığın üstündə ağzınadək çeynənmiş çörəklə dolu əmzik şüşəsi qoyulmuşdu.

Yefim əlini ehtiyatla uşağın isti kürəyi altına verərək, pıçılı ilə arvadını çağırırdı:

– Əsgini dəyiş, altı yaşdır!..

Arvadı peçdən qurumuş əsgini götürənədək Yefim yavaşca dan dedi:

– Maşa, bilirsen, mənə katibliyə seçdilər.

– Bəs İqnat və başqaları nə etdilər?

– Şahə qalxmışdılar! Kasıblar bir nəfər kimi mənə tərəfdar çıxdılar.

– Ehtiyatlı ol, Yefimuşka, başına bəla açarsan.

– Belanı mən onların başına açacağam. İndi başlayacaqlar mənə sıxışdırmağa.

Sədrliyə İqnatın kürəkəni keçdi.

***

Seçki günündən sonra sanki kim isə xutoru iki böldü və adamları bir-birinə düşmən olan iki cəbhəyə ayırdı. Bir tərəfdə Yefim və yoxsullar, o biri tərəfdə isə İqnatla onun kürəkəni – sədr, su dəyirmanının sahibi Vlas, beş varlı və ortababların bir hissəsi.

– Onlar bizə böhtan atırlar! – deyərək İqnat döngədə qəzəblə qışqırdı. – Mən bilərəm Yefimin fikri nədir. O hamını bərabərləşdirmək istəyir. Eşidibsinizmi çəkməçi Fedkanın yanında nə deyib? Torpağı elliklə şumlayıb, birlikdə becərəcəyik, bəlkə traktor da aldığımız... Buna bax, sən əvvəlcə zəhmət çəkiş dörd cüt öküz al, sonra mənə ayaq uzat. Lütün birisən, cibində şıcların oynayırsan. Tüpürüm onların traktoruna. Babalarımız traktorsuz da dolanıblar!

Bir dəfə, bazar günü axşam İqnatın həyətinin yanında toplaşmışdılar. Yazda torpağın yenidən bölünəcəyindən danışırdılar. Bayram münasibəti ilə bir az içmiş İqnat başını silkələyərək, cecə araqından gəyirə-gəyirə İvan Donskovun yanında vurmuxurdu.

– Yox, Vanya, sən bir qonşu kimi de... Məsələn, Perenosnı gölünün yanındakı torpaq nəyinizə lazımdır? Vallah, düz sözümdür. Orda torpaq yağlıdır, onu yaxşıca şumlayıb lazımcına becərməlisiniz. Axı sən bir cüt öküzlə oranı şumlaya bilməzsən? Sovetlərə görə sən ortababsan, yeni Yefimlə mənim aramızda, özün ayırd elə kimlə yaxınlıq etmək sənə üçün əlverişlidir? Bax, sən yaxınlıqla, bir qonşu kimi de. Axı Perenosnı yanındakı torpaq sizin nəyinizə lazımdır?

İvan barmağını rəngi solmuş qurşağı altına salıb, açıq və ciddi soruşdu:

– Nə demək istəyirsen?

– Torpağı deyirəm... Özün bir yaxşı-yaxşı fikirləş, orada torpaq yağlıdır...

– Səncə, deməli biz ağ gildə də əkə bilərik?..

– Odur ha!.. Yenə də gil deyib dururlar... Gil niyə? Nəzərə almaq olar...

– Perenosnının yaxınlığındakı torpaq yağlıdır... Gözlə ha, İqnat əmi, birdən yağlı tikə boğazında qalar ha!.. – deyə İvan qətiyyətlə döndüb getdi.

Qalanlar arasına xoşagəlməz, uzun bir sükut çökdü.

Həmin axşam tərləmiş və pörtmüş Yefim xutorun qırağında, çəkməçi Fedotun yanında saçlarını dala verərək əllərini qəzəblə yellədirirdi:

– Belədə qələmlə yox, işlə kömək etməliyik! Hara baxırsan kənd müxbiridir. Qəzetə ağıllı-başlı məqalədə yalan-palan da yazırlar. Adam oxuyanda ürəyi bulanır. Amma onlardan bir soruşan yoxdur ki, çoxmu görmüşsən? Sızıldamaq, uşaq anasının etəyi altında gizlənən kimi hökumətin etəyi altına soxulmaq əvəzinə qolçomağa yumruq göstər! Nə? Cəhənnəmə ki! Kasıblar ömürləri boyu Sovet hökumətinin döşünü əmməməlidirlər, özləri də gərək bir iş görsünlər... Bəli məhz kömək olmadan! Mən sovet üzvlüyünə keçdim, indi görürük kim kimi yıxar.

* * *

Gecə döngə, bağ və çöllərdə qaranlıq qatılışdırmışdı. Külək quldursayağı fit çala-çala küçələrdə cövlan edir, şaxtanın buxovladığı çılpaq ağacları oynadır, tikintilərin talvarı altına həyasızcasına baş çəkir, tüklərini qabardıb yatan sərçələrin lələklərini pırtıldırır və yuxuda onlara iyun ayının istisini, dəymiş, şəhli albalını, peyin sürfələrini və qış gecələri biz insanların da yuxusuna girməyən başqa dadlı şeyləri arzulamağı vadar edir.

Məktəb hasarı yanında qaranlıqda papiros közərirdi. Bəzən külək küllü qığılcımla birlikdə qapır, ehtiyatla göyə qaldırır, qığılcım sönəndə tünd-bənövşəyi qarın üzərinə yenidən qaranlıq və sükut, sükut və qaranlıq çökdürdü.

Əynində yaxası açıq yarım kürk olan birisi hasara söykənib, dinməzco papiros çəkirdi. O birisi onunla yanaşı dayanıb, başını çiy-ninə çəkmişdi.

Uzun zaman sükutu heç kəs pozmadı. Bir qədər keçmiş söhbət qızışdı. Boğuq pıçılı ilə danışdılar.

– Hə, necə oldu?

– Mane olur. Qayınatamın yanında bir qız qulluqçuluq eləyir; indi o qızın məsələsinə də qarışır. Soruşur: “O qızla müqavilə bağ-

lamışlarmı?” Deyirəm: “Bilmirəm”. O isə mənə: “Sədr bilməlidir. bunun üçün adamın başını sığallamazlar...” – deyir.

– Aradan götürək?

– Lazımdır.

– Birdən xəbər tutsalar necə?

– İzi itirməliyik.

– Onda bəs nə vaxt?

– Gəl məsləhətləşək.

– Kim bilir... Qorxuludur... Adam öldürmək asan iş deyil.

– Qərīb adamsan, başqa cür olmaz! Başa düşürsənmi, o, bütün xutoru var-yoxdan çıxara bilər. Əkini düzgün göstərsən, vergi alıb səni lüt qoyarlar, bir də ki, torpaq məsələsi... Kasıbları üstümlü-zə qaldıran təkcə odur. O olmasa, biz lütlərin ağzını yumarıq!..

Qaranlıqda yumruq kimi düyünlənmiş barmaqların saçqılıtsı eşidildi.

Külək ana söyüşünü yaydı.

– Hə, de, görüm, gəlirsənmi?

– Bilmirəm... bəlkə gəldim... Gələrim!

* * *

Yefim səhər yeməyini yedi, təzəcə hazırlaşdı ki, icraiyyə komitəsinə getsin, pəncərəyə baxıb İqnatı gördü.

– İqnat bizə gəlir, xeyir ola?

– Tək deyil, dəyirmançı Vlas yanındadı, – deyə arvadı əlavə etdi. Hər ikisi daxmaya girib və papaqlarını çıxardıb ciddi-cəhdlə xaç vurdular.

– Sabahımız xeyir!

– Salam, – deyə Yefim cavab verdi.

– Hava xoşdur, Yefim Mikolaïç! Yaxşı gündür, təzə qar yağmışdır, indi dovşan dalınca qaçmaq pis olmazdı.

– Bəs nəyin məəttəlsiniz? – deyə Yefim bu qeyri-adi qonaqların nə üçün gəldiklərinin səbəbini başa düşməyərək soruşdu.

– Mənə heç yaraşarmı, – deyib, İqnat oturdu. – Bu sənin üçün mümkündür; cavanlara yaraşan işdir, mənəm yanıma gəl, itləri götür və haydı çölə. Keçən dəfə itlərin özləri bostanların yanında tülkü tutdular.

Vlas kürkün yaxasını açıb, çarpayıda oturdu və beşiyi tərpedə-tərpedə öskürdü.

– Biz sənin yanına gəlmişik, Yefim, bir balaca işimiz var...
– Deyin!
– Eşitmişik sən bizim xutordan getmək və stanitsada yaşamaq istəyirsən. Doğrudurmu?
Yefim təəccüblə soruşdu:
– Mən heç yerə getmək fikrində deyiləm. Bunu sizə kim deyib?
– Adamlar, – deyə Vlas ikimənəli cavab verdi. – Biz də elə bu barədə danışmağa gəlmişik. Stanitsaya köçməyin sənə nə xeyri var? Bir halda ki, böyründəcə lap ucuz qiymətə həyətlı bir ev ala bilirsən.

– Harada?
– Kalinovkada. Ucuz satılır. Köçmək istəsən, pulla da kömək edə bilirik, möhlətlə verərsən. Köçməyinə də kömək edirik.

Yefim gülümsədi:
– Siz məni başınızdan eləmək istərdiniz, eləmi?
İqnat əllərini yellətdi:

– Uydurursan!
– Bilirsinizmi siz nə deyəcəyəm, – deyə Yefim İqnatə yaxın gəldi. – Xutordan heç yerə gedəsi deyiləm, siz də buradan rədd olun! Bilirəm, məsələ nə yerdədir! Məni siz nə pulla, nə də vədlə ələ ala bilərsiniz! – Əsəbiliklə nəfəs ala-ala qıpqırmızı qızardı. İqnatın hiyləgər, saqqallı üzünə sözləri elə bil tüpürdü, – çıx mənim daxmamdan, qoca köpek! Sən də, dəyirmançı... Gedin, əclaf! Nə qədər ki, bağırsaqlarınızı yerə tökməmişəm, tez olun!

Dəhlizdə İqnat kürkünün yaxasını qaldırmaq üçün xeyli dayanmışdı və dalını Yefimə çevirib dedi:

– Yefim, bunun əvəzini səndən çıxarıq! Xoşluqla getmək istəmirsən? Getmə. Sənin bu daxmadan cəsədini çıxararlar!

Yefim özünü saxlaya bilmədi, hər iki əli ilə İqnatın yaxasından yapışib qəzəblə silkələdi və itələyib artırmadan aşağı saldı. İqnat kürkünün ətkəllərinə dolaşaraq, yerə sərildi, lakin cavansayağı cəld ayağa qalxdı və yıxılarkən parçalanmış dodağının qanını silib, Yefimin üstünə atıldı. Vlas əllərini geniş açaraq, onu saxladı:

– Boşla. İqnat, indi yox... vaxtı gələr...

İqnat irəli öyilərək, donuq, tutqun nəzərlə Yefimə xeyli baxdı, dodaqlarını tərpətdi, sonra dönüb, bir kəlmə danışmadan getdi. Vlas onun kürkünə yapışmış qarı təmizləyə-təmizləyə dalda gedir və hərdənbir dönüb, artırmada dayanmış Yefimə baxırdı.

***

Milad bayramı ərəfəsində İqnatgilin qulluqçusu Dunka ağlaya-ağlaya özünü Yefimin həyətinə saldı.

– Sənə nə olub, Dunka? Kim səni incidib? – deyə Yefim soruşdu və yabam küləşin içinə qoyaraq, xırmandan tələsik çıxdı. – Kim səni incidib? – deyə o, Dunkaya yaxınlaşıb, yenidən soruşdu.

Ağlamaqdan gözləri şişmiş və üzü islanmış qız yaylığının ucu ilə gözlərini qurudaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Yefim, mənə yazığın gəlsin!.. Öhə-hə-hö!.. İndi mən yetim nə edəcə-yəm!..

Yefim qışqırdı:

– Di yaxşı, ulama! Aydın de görüm nə olub...

– Ağam məni həyətimdən qovdu. Get, dedi, sən mənə daha lazım deyilsən!.. İndi hara gedim. Milad pəhrizində üçüncü ildir ki, onun yanında yaşayıram... Yalvardım ki, dolanmaq üçün heç olmazsa, bir manat versin... Yox, dedi, sənə bir qəpik vermərəm, pul yola tökülməyib.

Yefim qısaca:

– Gedək daxmaya! – dedi.

Yefim tələsmədən şinelini çıxarıb mıxdan asdı, stolun başında oturdu. Hiçqıran qızın qarşısında oturdu.

– Sən onun yanında necə yaşayırdın, müqavilə iləmi?

– Bilmirəm... Aclıq ilindən yaşayırdım.

– Bəs müqavilə. Bir sözlə. Heç bir kağız imzalamamısan?

– Yox, mən savadsızam, familiyamı zorla yazıram.

Yefim susaraq, rəfdən kağız götürdü və əyri-üyrü xətlə yazdı:

8-ci दौरə məhkəməsinə
Ərizə...

***

Keçən ilin yazından, Yefim əkini vergidən gizlədən qolçomaqlardan stanitsa icraiyyə komitəsinə ərizə yazandan bəri, bütün xutorun keçmiş başçısı İqnat ürəyində Yefimə kin bəsləyirdi. Bunu o, heç bir şeylə açıq ifadə etmirdi, ancaq dalda, xəlvtədə ona quyu qazırdı. Biçin zamanı Yefimə az ot verdi. Gecə Yefim xutora ge-

dəndə İqnat iki araba götürüb, Yefimin biçdiyi bütün otun az qala yarısını apardı. Yefim susdu, ancaq gördü ki, onun biçənəyindən təkər izi birbaşa İqnatın xırmanına aparıb çıxarır.

İki həftə keçəndən sonra İqnatın tazıları Krutoy dərəsində canavar yuvasına hücum etdilər. Dişi canavar qaçdı, iki tükülü canavar balasını isə İqnat yuvadan çıxarıb torbaya saldı. Torbanı yəhər qaşısına bağlayıb, atı mindi və tələsmədən evə yollandı.

At xırıldayır, qorxudan qulaqlarını şəkleyir, gedə-gedə sıçrayışa hazırlanmış kimi belini bükür, tazılar atın lap ayaqları altında vurmuxur, havanı iyliyir, donqər burunlarını yuxarı qaldır və yavaşca zingildəyirdilər. İqnat yəhərin üstündə yırğalana-yırğalana atın boynunu sıgallayır, altıdan-altıdan gülümsəyirdi.

İqnat dağdan xutora enənəcən qısa yay axşamı düşüb gecəyə keçdi. Atın dırnağı altında parıldayan daş parçaları ətrafa sıçrayır, yəhər qaşısındakı torbada canavar balaları dinməzəcə əlləşirdilər.

Yefimin həyətinə çatmamış İqnat atın yüyənini dartdı və yəhəri cırıldada-cırıldada yerə sıçradı. Torbanı açıb əlinə ilk keçən canavar balasını götürdü, isti tükün altında barmağı ilə yoxlayıb nazik boğazını tapdı, üzü-gözünü turşudaraq, onu baş və şəhadət barmaqları ilə bərk sıxdı. Xırçıltı eşidildi. Boynunu sunmuş canavar balasını hasarın üstündən aşıb, səssizcə Yefimin həyətinə, tikanların üstünə düşdü. Bir daqiqə keçmiş o biri də şappıltı ilə əvvəlincidən iki addım o tərəfə düşdü.

İqnat iyərə-nə iyərə-nə əlini sildi, yəhərin üstünə sıçradı və qamçını saqqıldatdı. At fırxıraraq döngə ilə səyirdi, arxada qıvrıq tazılar tələsə-tələsə qaçırdılar.

Gecə dişi canavar dağı aşıb xutora gəldi və yeldəyirmanının yanında qara, hərəkətsiz kölgə kimi xeyli dayandı. Külək cənubdan əsir, yeldəyirmanına düşmənin qoxusu, yad səslər gətirirdi... Dişi canavar başını əyərək otun üstünə sərİLə-sərİLə döngəyə süründü. Yefimin həyətinin yanında dayanaraq, izləri iyledi. Yüyürmədən sıçrayıb, iki arşın ucalığında hasarı aşdı, tikanların üstü ilə qıvrırla süründü.

Mal-qaranın nərləsinə yuxudan oyanan Yefim fənəri yandırdı, həyəte qaçdı. Mal-qara saxlanan yerə gəlib baxdı: qapı açıq idi. Sarı, titrəyən işığı oraya yönəltdi, gördü ki, qoyun axura sığınmışdır, onun aralanmış ayaqları arasından yerə tökülən bağırsaqları bağlanır. O birisi ortada uzanmışdır, parçalanmış boğazından daha qan axmır.

Səhər Yefim təsadüfən, tikanların üstünə atılmış ölü canavar balalarına rast gəldi, başa düşdü ki, bu kimin işidir. Canavar balalarını bel ilə götürüb çölə apardı və yoldan uzağa atdı. Lakin dişi canavar Yefimin həyətinə bir də baş çəkdi. Anbarın qamış damını dağdaraq, inəyi səssizcə parçaladı və qaçıb getdi.

Yefim doğranmış inəyi aparıb cəmədklər atılan yerə tulladı və ordan birbaşa İqnatın yanına getdi. Anbar talvarının altında İqnat təzə araba üçün taxta yonurdu. Yefimi gördükdə baltanı kənara qoydu, gülümsədi və talvar altındakı arabanın dişləsi üstündə oturub, onun gəlməsini gözlədi.

– Kölgəyə keç, Yefim!

Yefim halını pozmadan yaxınlaşıb, onun yanında oturdu.

– Yaxşıca itlərin var, İqnat əmi!..

– Bəli, qardaş, mənim itlərim bahalı itlərdir... Ey, Qaplan, hüyt!

Bura gəl!..

İridöşlü, uzunqulaq erkək it özünü artırmadan atdı və qarmağa oxşayan quyruğunu bulaya-bulaya sahibinin yanına gəldi.

– Bu Qaplan üçün mən İlyin kazaklarına yanı balalı inək vermışəm, – deyərək İqnat dodaqcı gülümsədi və sözüne davam etdi: – Yaxşı itdir... Canavarı basır.

Yefim əlini baltaya uzatdı və itin qulaqlarını qaşıya-qaşıya bir də soruşdu:

– Deyirsən ki, inək veribsən?

– Balası ilə. Məgər bahadır? O bundan da qiymətlidir.

Yefim yüngülcə qolaylanaraq, baltanı itin başından vurdu və beyin qapağını iki böldü. İqnatın üstünə qan və bir parça isti beyin sıçradı.

Gömgöy göyərmiş Yefim arabanın üstündən ağır-ağır qalxdı və baltanı atıb piçilti ilə dedi:

– Gördün?!

İqnat bərəlmış gözləri ilə, hirsindən boğula-boğula itin cəng olmuş ayaqlarına baxdı.

– Dəli olmusan, nədir? – deyib fıslıdadı.

– Dəli olmuşam, – deyərək Yefim əsə-əsə piçıldadı. – İtin yox, sən əclafın başını üzmək lazım idi!.. Canavar balalarını mənim həyətimə kim atıb? Bu, sənin işidir!.. Səkkiz inəyin var, birini itirsən, heç nə olmaz. Mənim isə axırncı inəyimi dişi canavar parçalayıb, uşaq südsüz qalıb!..

Yefim iri addımlarla darvazaya yeridi. Lap qapının ağzında İqnat özünü ona çatdırdı.

– İtin pulunu verəcəksən, köpök oğlu!.. – deyə o, Yefimin yolunu kəsərək qışqırdı.

Yefim lap yaxın gəlib, nəfəsini İqnatın pırtlaşq saqqalına verərək dedi:

– Sən, İqnat, mənə toxunma! Sizlərdən deyiləm, təhqirə dözmərəm. Pisləyi pisləklə cavab verərəm! Sənin qabağında, adamların belini bükdükləri vaxtlar keçdi!.. Yoldan çəkil!..

İqnat kənara çəkilib, yol verdi. Həyəət qapısını çırpdı, xeyli ana söyüşü söydü və uzaqlaşan Yefimi yumruğu ilə hədələdi.

***

İtlə olan hadisədən sonra İqnat Yefimi daha təqib etmədi. Onunla qarşılaşanda baş əyir və üzünü o tərəfə çevirirdi. Məhkəmə İqnatın qulluqçusu Dunkaya altmış manat verməsi haqqında hökm çıxaranadək bu münasibət dəyişilmədi. Bu vaxtdan etibarən Yefim hiss etdi ki, İqnatın həyəətindən onu təhlükə izləyir. Nə isə hazırlanırdı. İqnatın tülkü gözləri Yefimə baxarkən sirlə tərzdə gülümseyirdi.

Bir dəfə icraiyyə komitəsində sədr mülayimliklə soruşdu:

– Eşitmisənmi, Yefim, qayınatama altmış manat kəsiblər?

– Eşitmışəm.

– Bu fahişə Dunkanı kim öyrətmiş ola?

Yefim gülümsədi və sədrin düz gözlərinin içinə baxdı:

– Ehtiyac. Sənin qayınatan onu həyəətindən qovdu, yoluna bir parça çörək də vermədi, Dunka isə onun yanında iki il işləmişdi.

– Axı, biz onu yedirdirdik!..

– Səhərdən gecə yarıyadək işləməyə məcbur edirdiniz, hə?

– Özün bilirsən ki, təsərrüfatda iş saatla deyil.

– Görürəm məhkəməyə ərizəni kimin yazmış olduğunu bilmək istəyirsən, hə?

– Hə, hə, kim yaza bilərdi?

– Mən, – deyə Yefim cavab verdi və sədrin üzündən başa düşdü ki, onun üçün bu gözlənilməz bir şey deyildir.

Axşamçağı Yefim icraiyyə komitəsindən kağızları və stanitsa icraiyyə komitəsinin icbari qərarını özü ilə götürdü.

Yefim evə doğru gedərkən “şamdan sonra üzünü köçürərəm” – deyə fikirləşdi. Şam elədi, həyəət tərəfdən pəncərənin qapılığını ördü və yazmaq üçün stolun başında oturdu. Gözü təsadüfən pəncərənin çılpaq çərçivəsinə sataşdı.

– Maşa, pərdəlik çit almadın?

İp əyirən arvadı təqsirkar halda gülümsədi:

– İki metr almışdım... bilirsən ki, əsgə yoxdur... uşaq cır-cındır içindədir... iki əsgə tikdim.

– Nə olsun, bunun zərəri yoxdur... Ancaq hər halda sabah al. Yaxşı deyil: küçədən kim pəncərə taxtasını açsa hər şey görünər.

Şaxtadan naxış bağlanmış pəncərələrin arasında külək alçaqdan əsirdi... Göyün üzünü biçimsiz və ağır buludlar örtmüşdür. Xutorun ucqarında, iri çıxıntılı dağın həyəətlərə doğru uzanan qanqal basmış yamacında itlər hürüşürdülər. Çayın üstündə bədmüşk ağacları giley edirdi, soyuqdan, havanın pisliliyindən küləyə şikayətlənirdi və onların yırğalanan budaqlarının cırlıtısı ilə küləyin səsi gurlutuya çevrilirdi.

Yefim qələmi öldəqayıma mürəkkəbqabındakı palıd qozasından hazırlanmış mürəkkəbə batarkən, hərdən səssiz-səmirsiz mübhəm bir təhlükə gizlədən qara pəncərəyə baxırdı. Onun halı özündə deyildi. İki saat keçmiş küçədən pəncərə taxtası cırlıdı və azacıq açıldı. Yefim cırlıtını eşitmədi, lakin qeyri-ixtiyari pəncərəyə baxarkən bədəninə dəhşət bürüdü: şaxəli buz naxışının arasındakı dar deşikdən kimin isə tanış qonur gözləri qıyılmış halda ağır-ağır ona baxırdı. Bir saniyə sonra onun başı səviyyəsinə pəncərənin dalından, nəyi isə yoxlayırmış kim, tüfəng lüləsinin qara deyişi zahir oldu. Yefim divara söykənib hərəkətsiz oturmuş, ağappaq ağarmışdı. Çərçivə bir çat idi və o, tətiyin şaqqılıntısını aydın eşitdi. Qonur gözlər üzərində qaşlar çatıldı... Güllə açılmadı. Şüşənin dalında qara dairə bir anlığa yox oldu, çaxmaq aydıncı şaqqıldadı, lakin Yefim özünə gələrək, cırağı söndürdü və başını təzəcə əymişdi ki, pəncərənin dalından atəş açıldı, şüşə çilik-çilik oldu və güllə divarla şirin-şirin öpüşdü; Yefimin başına suvaq parçaları töküldü.

Sınımış pəncərədən içəri külək doldu və skamyanı qar tozu bürüdü. Bəşikdə uşaq qulaqbatırncı səsle çığırdı, pəncərə taxtası taqqıldadı...

Yefim səssizcə döşəmənin üstə düşdü və iməkləyə-iməkləyə pəncərəyə çatdı.

– Yefimuşka Əzizim!.. Aman Allah!.. Yefimuşka!..

Yefimin arvadı çarpayıda ağlayır, Yefim isə dişlərini bərk sıxaraq cavab vermirdi; onu əsmə tutmuşdu. O, dizi üstə qalxaraq, sınımsız pəncərədən baxdı; küçədə qar tozuna bürünmüş birisinin löhrəm yerləşlə necə qaçdığını gördü. Yefim skamyaya söykənərək, ayağa qalxdı və yenidən cəld döşəmənin üstə yığıldı; yarıaçıq pəncərə taxtası arasından tüfəngin lüləsi içəri girdi, güllə şaqıldadı... Daxmanı acı barıt qoxusu doldurdu.

***

Səhəri arıqlamış, saralmış Yefim artırmaya çıxdı. Günəş işıq saçırdı, bacalardan tüstü qalxırdı, svata gətirilmiş mal-qara çayın yanında böyürürdü. Küçədə xizəklərin təzəcə izi qalmışdı, təzə, ləkələnməmiş qar göz qamaşırdı. Hər şey öz adı qaydasında, hərgünkü kimi doğma idi və keçən gecə Yefimə yuxu kimi gəldi. Torpaq qalağı yaxınlığında, sınımsız pəncərənin altında, qarın içində o, iki boş giliz və pistonunda qara oyuq olan tüfəng patronu tapdı. Paslanmış patronu əlində çox oynatdı, fikirləşdi ki: “Bu, od alsaydı, daraq nəm olmasaydı, axırın çatmışdı, Yefim!”

Sədr icraiyyə komitəsində aylaşmışdı. Qapı cırıldayanda o, ötrə Yefimə baxdı və yenə başını qəzetin üstə oydi.

– Rvaçov! – deyə Yefim onun səslədi.

– Nə var? – deyə o, başını qaldırmadan hay verdi.

– Rvaçov! Bura bax!..

Sədr başını istər-istəməz qaldırdı və geniş açılmış qonur gözlər düz Yefimə baxdı.

– Gecə mənə sən atəş açdın, alçaq? – deyə Yefim xırıltılı səslə soruşdu.

Sədr qırpırmızı qızararaq, zorla güldü:

– Sənə nə olub? Ağlımı itirmisən?

Ötən gecə Yefimin gözləri qarşısına gəldi: şüşənin dalındakı ağır, qırpılmayan baxış, tüfəngin qara ağzı, arvadının çığırtısı... Yefim yorğun bir halda əlini yelləyərkən, skamyanın üstündə oturdu və gülümsədi:

– Baş tutmadı. Patronlar yaş idi... Onları harada saxlayırdın? Yeğin torpağın altında, eləmi?

Sədr özünü tamam ələ alıb, soyuqqanlıqla cavab verdi:

– Bilmirəm, sən nə barədə danışsən: yeğin çox içmişən.

Gecə Yefimə güllə atıldığı xəbəri günortayadək bütün xutora yayıldı. Hər şeyi bilmək istəyənlər onun daxması ətrafına toplaşdılar. İvan Donskov Yefimi icraiyyə komitəsindən çağırıb soruşdu:

– Milis idarəsinə xəbər vermisən?

– Vaxt tapırıq.

– Bax, qardaş, qorxma, biz səni incitməyə qoymarıq. İqnatın indi beş tərəfdarı qalmışdır, onların necəliyini gördük. Qolçomaqların ardınca daha heç kəs getməz, hamı onlardan uzaqlaşmışdır!

Axşam gənclər çəkməçi Fedyanın yanına toplaşib onun çəkinin taqıltısı altında, həmişə olduğu kimi, qızğın söhbətə başlayanda Yefimin yaşadı Vaska Obnizov onun yanında oturaraq, çiyindən basıb məhəbbətlə piçilədi:

– Yadında saxla, Yefim, səni öldürsələr, iyirmi yeni Yefim meydana çıxacaqdır. Başa düşdün? Sənə söz deyirəm! Nağıllarda bahadirlər haqqında deyilənlər yadımadır? Birini öldürürlər, onların yerinə ikisi çıxır... Amma bizdən ikisi yox, iyirmisi çıxar!

Stanitsaya Yefim səhər tezdən getdi. İcraiyyə komitəsində, kredit cəmiyyətində oldu, milis idarəsində ləngidi: baş milisnəri gözlədi. İşlərini qurtarınca şər qarışdı.

O, stanitsadan çıxdı və çayın buz bağlamış hamar, sürüşkən üstü ilə evinə yollandı. Axşam oldu. Yanaqlarını şaxta yüngülcə sancırdı. Qərbdə gecə qaşqabağını tökmüşdü. Döngənin dalında xutor tikintilərinin tutqun cərgələri göründü. Yefim sürətlə addımlayırdı və geri baxanda gördü ki, arxadan – iki yüz addımlıqda üç nəfər gəlir.

Yefim xutora qədərki məsafəni gözləri ilə ölçərək, daha bərk yeriməyə başladı, lakin bir dəqiqədən sonra dönüb baxanda gördü ki, daldan gələnələr nöinki geri qalmamışlar, hətta, deyəsən, yaxınlaşırlar. Həyəcana düşmüş Yefim löhrəm yerləş keçdi. Təlimdə olduğu kimi dirsəklərini böyürlərinə sıxaraq, şaxtalı havanı burnu ilə ala-ala qaçdı. Sahilə çıxmaq istədi, ancaq yadına düşdü ki, oranı qalın qar basıb, təzədən çay boyuncu qaçdı.

Yefim müvazinətini saxlaya bilməyib yığıldı. Qalxarkən geri baxdı: ona çatırdılar... Qabaqdakı cəld və yüngül qaçır, qaça-qaça əlindəki payanı yellədir.

Dəhşət Yefimi az qala köməyə çağırmağa məcbur edəcəkdi; amma xutorla oranın arası bir verstdən çox olardı: onun çığırtısını heç kəm eşitməzdi. Bir an içərisində Yefim bunu dərk edərək dodaqlarını sıxıb, dinməzəcə irəli dartındı, yıxılarkən itirdiyi vaxtın əvəzini çıxmağa çalışdı. Onunla üç nəfərdən qabaqda gələnin arasındakı məsafə bir neçə dəqiqə elə bil azalmadı; Yefim dönüb baxanda sonra gördü ki, daldan qaçan ona çatır. Var qüvvəsini toplayıb daha sürətlə qaçdı və bu yerdə qulağına yeni səs deydi: buzun üzəri ilə paya taqqıldaya-taqqıldaya sürətlə sürüşürdü. Zərbə Yefimi yıxdı. O, ayağa qalxıb təzadən qaçdı. Bir anlığa fikrindən keçdi: Tsaritsın ətrafında ağları qovanda o bu cür qaçırdı, elə bu cür hərəzlə təngnəfəslik o zaman sinəsini qovurdu...

Güclü zərbə ilə endirilmiş paya Yefimi yenə yerə yıxdı. O qalxmadı... Daldan kim isə dəhşətli zərbə ilə başından vurub onu kənara atdı. Yefim bütün iradəsini toplayıb, səndələyə-səndələyə iki əli və iki ayağı üstə dayandı, ancaq onu dalı üstə yıxdılar.

Bir anda fikrindən keçdi: "Buz nədənsə istidir". Yefim böyrünə baxanda, sahilə sınımış qamış gördü. "Məni də sındırdılar..." Dərhal sönməkdə olan şüurunda bu alovlu sözlər canlandı: "Yadında saxla, Yefim, səni öldürsələr, iyirmi yeni Yefim çıxacaq!.. Nağıllarda bahadirlər haqqında deyildiyi kimi..."

Haradasa qamışlıqda ardı-arası kəsilmədən gələn uzun-uzadı uğultu eşidildi... Yefim hiss etmədi ki, dişlərini qıra-qıra dişlərinin ətinə çevirə-çevirə pazu ağzına necə soxdular, yabanın sinəsinə necə sancılıb fəqərə sütununa batıb əyildiyini hiss etmədi.

***

Üç nəfər papiros çəkə-çəkə tez-tez xutora sarı gedirdi, onlardan birinin dalınca tazılar qaçırdılar. Qasırga başladı, qar Yefimin üzünə tökülür və soyuq yanaqlarında daha ərimirdi. Dözülməz ağrı və dəhşəti əks etdirən iki damcı göz yaşını da yanaqlarında donub qalmışdı.

ÖZGƏ QANI

Pəhriz bayramından sonra Filipovkaya ilk qar yağdı. Gecə Donun o tayında külək əsdi, çöldə qırov basmış ağacları xışıldatdı, koppuş qar topasına hörük hördü, yolların kəsəkli dərə-təpəsini yalayıb lülələyirdi.

Gecə stanitsanı qaranlıq və süket bürüdü. Həyətlərdən o tərəfə şumlanmamış, qanqal basmış çöl mürğuləyirdi.

Gecə yarısı uçurumlarda canavar uladı, stanitsada itlər ona səs verdi və Qavrıla baba yuxudan oyandı. Ayaqlarını peçdən aşağı salayaraq, kötükdən yapışdı, xeyli öskürdü, sonra tüpürdü və tütün kisəsini əli ilə yoxladı.

Hər gecə ilk xoruzlar banlayanandan sonra baba oyanır, oturur, papiros çəkir, öskürərək ciyərlərindəki bəlgəmi xırıltı ilə təmizləməyə çalışır. Təngnəfəslik ara verdiyi dəqiqələrdə isə başında yenə adi fikirlər dolaşır. Baba bir şey haqqında, müharibədə itkin düşmüş oğlu barədə düşünür.

Gözünün ağı-qarası birçə balası idi. Onun üçün çalışıb-vurmuşurdu. Vaxt gəlib çatdı, onu cəbhəyə, qırmızılarla döyüşə yola salmalı oldu; iki cüt öküzü bazara apardı, onların puluna kalmıqdan təlim görmüş bir at aldı, at deyildi, yel qanadlı quş idi. Sandıqdan yəhəri və babasından qalma gümüş qoşqu taqımı ilə yüyəni çıxartdı. Yola salarkən dedi:

– Bax, Petro, mən sənin hər şeyini elə düzəltmişəm ki, heç zabit də bunu özünə əskiklik bilməz... Atan kimi qulluq elə, kazak qoşununu və sakit Donu rüsvay etmə! Babaların və ulu babaların çarlara qulluq etmişlər, sən də eləməlisən!..

Baba yaşılımtıl ay işığından parıldayan pəncərəyə, həyətdə dolaşdı, cövlan edən, nə isə axtaran küləyə baxdı, qulaq verir, geri gəlməli və qayıtmalı olmayan günləri xatırlayır...

Hərbi qulluğa gedəni yola salarkən kazaklar Qavrılanın evinin qamış damı altında qədim kazak mahnısını ucadan oxuyurdular:

Biz isə vururuq, döyüş qaydasını pozmururuq.
Təkcə əmrə qulaq asırıq.

Atamız komandirlər bizə nə əmr etsələr.
Biz ora gedir, doğrayırıq, süngülüyürük, vururuq!..

Petro stol başında sərxoş oturmuş, rəngi göyərmişdi; o. son bədəni içdi, gözlərini yorğun halda qıydı, amma at üstündə möhkəm oturdu. Qılıncını düzəldti, yəhərdən əylərək doğma həyətdən bir ovuc torpaq götürdü. İndi, görəsən, o, harada düşüb qalib, yad yerde hansı ölkənin torpağı sinəsini qızdırır?

Baba uzun-uzadı, quru-quru öskürür, döşü xırıldayır, cürbəcür səslər çıxarır, öskükə ara verdikdə isə donqar belini dirəyə söykəyir, başında yenə fikirlər dolşır.

***

Oğlunu yola saldı, bir aydan sonra isə qırmızılar gəldilər. Kazakların qədim məişətini, dedə-babadan qalma həyatını alt-üst etdilər, onu boş cib kimi tərsinə çevirdilər. Petro cəbhənin o biri tərəfində, Donetsin yaxınlığında idi, Döyüşlərdə səy göstərərək uryadnik rütbəsi qazanmışdı, stanitsada isə Qavrila baba bir zamanlar sarışın oğlu Pyotru əzizləyib sevdiyi, nazlandırıldığı kimi, qırmızı moskallara¹ qarşı qəlbində qocayana gizli nifrət bəsləyirdi.

Onların acığına hələ də yanları zolaqlı, qara sapla uzununa qırmızı parça tikilmiş kazak şalvarı, qvardiyaçılara məxsus narıncı bafталı, çiyinlərində bir zamanlar gözdiridiyi vaxmistr poqonlarının izi qalan çuxa geyirdi. Padşaha etimadla və ürəkden qulluq etdiyi üçün almış olduğu medalları və xaçları döşünə taxırdı; bazar günləri kilsəyə gedirdi, yarımkürkünün ətəklərini açırdı ki, hamı görsün.

Stanitsa sovetinin sədri bir dəfə ona rast gələndə dedi:

– Sallamaları çıxart, baba! İndi buna yol verilmir.

Baba barıt kimi açıldı:

– Onları sən asmamısan ki, çıxartmağı da əmr edirsən?

– Onları asan yəqin çoxdan torpaqda qurd-quşa yem olub.

– Qoy olsun!.. Çıxartmayacağam! Bəlkə, öləndə çıxarasan?!

¹ İnkilabdan qabaq ukraynalıların və belorusların ruslara – Moskva dövləti nümayəndələrinə verdikləri ad

– Dedi də... Sənə yazığım gəldiyindən məsləhət görürəm. Mənə nə, istəyirsən onlarla yat, axı itlər... itlər sənənin şalvarını qaparlar! O faşlar belə geyimi yaddan çıxarıblar, səni yadlarla qarışdır salarlar!..

Bu, çiçək açan yovşan kimi acı təhqir idi. Ordenləri çıxartdı, ancaq ürəyindəki inciklik artdı, kinə çevrilməyə başladı.

Oğlu itkin düşdü, daha kimin üçün işləyib çalışaydı? Anbarlar sökülür, mal-qara həyəti dağılır, pəyənin fırtınadan sınıb dağılmış çətiləri çürüyürdü. Tövlədə, boş axurların içində sıçanlar ağalığa edirdilər, talvarın altında otbiçən maşın paslanırdı.

Atları kazaklar getməmişdən qabaq aparmışdılar, qalanlarını da qırmızılar aldılar, Qızıl əsgərlərin apardıqları şeylər əvəzinə verdikləri axırncı, ayağı tükü və palazqulaq atı payızda maxnoçular bir baxmaqla aldılar. Əvəzinə babaya bir cüt ingilis patavası verdilər.

– Qoy zərər bizə dəysin! – deyər Maxir pulemyotçusu göz vurdu. – Bizim malla varlan, baba!..

On illər ərzində qazanılmış şeylərin hamısı kül kimi göyə sovurldu, onun əlləri iş tutmurdu, lakin yazda çıpaqlaşan çöl itaətlə və yorğun halda ayaq altına sərildəndə, babanı torpaq calb etdi, gecələr hökmü, eşidilməz çağırışla onu çağırırdı. Müqavimət göstərə bilmədi, öküzləri kotana qoşdu, getdi, çölü padla zolaq-zolaq etdi, doymaq bilməyən qaratorpağın bətinə iri, ağır buğda dənələri səpdi.

Dənizdən və dənizin o tayından kazaklar gəlirdilər, ancaq Petronu gördüm deyər olmurdu. Onlar cürbəcür polklarda qulluq etmişdilər, cürbəcür ölkələrdə olmuşdular – Rusiya böyükdür! Pyotrun həmyerlilərindən onunla bir polkda qulluq edənlər isə Jlobinin dəstəsi ilə vuruşda Kubanın harasında isə hamılıqla məhv olmuşdular.

Qavrila oğlu barəsində qarısı ilə, demək olar ki, heç danışmırdı.

Gecələr qarının balışa göz yaş axıtmağını, burnunu çəkməyini eşidirdi.

– Nə olub, qarı? – deyər boğazını arıtlaya-arıtlaya soruşardı.

Qarı bir qədər susar, sonra cavab verərdi:

– Yəqin evimizdə tin var... Nədənsə başım ağrıyır.

Qavrila işin nə yerdə olduğunu başa düşmürmüş kimi, məsləhət görürdi:

– Gəlsənə, xiyar şorabasından bir az içsən? Bu saat düşüb anbardan götürüm.

– Yat, lazım deyil. Öz-özünə keçər!..

Yenidən daxmanı gözəgörünməz, naxışlı hörümçək toru kimi sükut bürüyərdi. Ay pəncərədən özgənin dərdinə, ani kədərinə maraqla tamaşa edərdi.

Yenə də gözleyir və ümid edirdilər ki, oğulları qayıdacaqdır. Qavrilə qoyun dərisini aşılamağa verdi və qarıya dedi:

– Biz səninlə belə də yola gedərik, bəs Petro gəlsə, nə geyinər? Qış gəlir, ona yarım kürk hazırlamaq lazımdır.

Pyotrun boyuna görə yarım kürk tikdirdilər və sandığa qoydular. Ona, mal-qaranın altını təmizləmək üçün, geyilmiş çəkmə hazırladılar. Baba öz göy mahud mundirini geymədi, güvə yeməsin deyə ona tütün səpib saxladı, quzunu kəsəndə isə dərisindən oğluna papaq tikdirdi və mıxdan asdı, heyətdən içəri girəndə baxır, ona elə gəlirdi ki, bu saat Petro otaqdan çıxacaq və gülümsəyərək soruşacaq: “Hə, ata, mal-qara heyəti soyuqdurmu?”

Bundan iki gün sonra, axşamüstü mal-qaranın altını təmizləməyə getmişdi. Axura ot tökdü, quyudan su çəkmək istəyirdi ki, əlcəklərinin yadından çıxıb daxmada qaldığını xatırladı. Qayıtdı, qapını açdı və gördü ki, qarı skamyanın yanında diz üstə oturub, Pyotrun geyilməmiş təzə papağını sinəsinə basıb, uşağa layla çalan kimi onu yırğalayır...

Babanın gözləri qaraldı, yırtıcı heyvan kimi qarının üstünə atıldı, onu döşəmənin üstünə yıxdı, ağzı köpüklənə-köpüklənə xırıldadı:

– Boşla, əclaf!.. Boşla!.. Nə edirsən?!

Papağı onun əlindən dartıb aldı, sandığa atıb, ağzından qıfıl asdı. Ancaq fikir verib gördü ki, o vaxtdan bəri qarının sol gözü titrəyir, ağzı da əyilmişdir.

Günlər, həftələr keçdi, payız zamanı duru, yaşıl, həmişə tələsən Don suları axıb getdi.

Həmin gün Donun qıraqları dondu. Stanitsanın üzərindən gecikmiş vəhşi qazların qatırı uçub getdi. Axşam qonşunun oğlu Qavrilənin yanına qaçıb gəldi, ikonaya tələsik xaç vurdu:

– Salamatsınızmi?

– Allaha şükür.

– Eşidirsən, babacan? Proxor Lixovidov Türkiyədən gəlmişdir. O axı sizin Pyotrla bir polkda qulluq edirdi!..

Öskürəkdən və iti yerləşən tənqəfəs olan Qavrilə döngə ilə tez-tez gedirdi. Proxoru evdə tapmadı; o, xutora qardaşının yanına getmiş, səhər qayıdacağını vəd etmişdi.

Qavrilə gecəni yatmadı. Peçin üstündə yuxusuz uzanıb qaldı. İşıqlanana yaxın piy şamdanı yandırdı, oturub keçə çəkmələrini yamağa başladı.

Səhərdi. Şərq tərəfdən üfşükdə zəif qızırtı görünürdü. Ay səmanın ortasında ilişib qalmışdı, bir günlüyə daldalanmaq üçün özünü buludlara yetirməyə sanki taqəti yox idi.

* * *

Səhər naharından qabaq Qavrilə pəncərəyə baxdı və nədənsə pıçılı ilə dedi:

– Proxor gəlir!

Proxor içəri girdi; kazaka oxşamırdı, yad qıyafədə idi. Ayaqlarında nallı ingilis ayaqqabısı cırıldayırdı, qərribə biçimli, görünür, özgə əynindən çıxarılmış palto isə əynindən kisə kimi sallanırdı.

– Salamatsanmı, Qavrilə Vasiliç!..

– Allaha şükür, soldat!.. Keç otur!..

Proxor papağını çıxartdı, qarı ilə salamladı və skamyanın üstündə qabaq kündə oturdu.

– Amma əcəb havadır ha, qar yağıb, heç keçmək mümkün deyil!

– Hə, bu il qar tez yağıb... Qədimdə bu zamanlar mal-qara yamaclarda otlayırdı.

Bir dəqiqəlik ağır sükut çökdü. Zahirən laqeyd və sarsılmaz Qavrilə dedi:

– Yad ölkələrdə qocalmışan, oğlan!

– Cavanlaşmaq üçün bir şey yox idi, Qavrilə Vasiliç! – deyə Proxor gülümsədi.

Qarı ağzını açıb:

– Bizim Pyotr... – demək istəyirdi ki, Qavrilə acıqlı-acıqlı qışqırdı:

– Sus arvad, sus!.. Qoy kişi şaxtadan özünə gəlsin... soruşmağa macal taparsan!..

Sonra üzünü qonağa tutub soruşdu:

– Hə, Proxor İqnatıç, güzəranınız necə keçirdi?

– Tərifləməli bir şey yoxdur. Özümü əldən düşmüş yabı kimi evə çatdırdım, bunun üçün də Allaha şükür edirəm.

– Be-e-lə... Deməli, türklərin yanında pis yaşayırdınız, hə?

– Zorla, birtəhər dolanırdıq, – deyə Proxor barmaqları ilə stolu tıqqılatdı. – Ancaq sən də Qavrila Vasiliç, çox qocalmısan, bir gür ağ tük başında nə qədərdir... Siz burada Sovet hakimiyyəti ilə necə dolanırsınız?

– Oğlumu gözləyirəm ki, gəlib... biz qocalara çörək versin... – deyə Qavrila acı-acı gülümsündü.

Proxor gözlərini tez başqa səmtə çevirdi. Qavrila bunu sezdi və açıqcasına soruşdu:

– De görüm, Petro haradadır?

– Məgər eşitməmisiniz?

– Cürbəcür şeyiələr eşitməmişik, – deyə Qavrila onun sözünü kəsd.

Proxor süfrənin çirkli saçağını barmağına doladı və bir qədər keçdikdən sonra dedi:

– Gərək ki, yanvarda idi... hə, də, yanvarda, biz polkla Novorossiysk şəhərinin yaxınlığında dayanmışdıq... Dəniz kənarında belə bir şəhər vardır... hə, adi qaydada düşərgə salmışdıq.

– Yoxsa?.. – deyə Qavrila ona sarı əylirək, pıçılı ilə soruşdu.

Proxor gözlərini qaldırmadan susdu, sanki sualı heç eşitmədi.

– Dayanmışdıq, qırmızılar isə dağlara çıxmağa, yaşillarla birləşməyə can atırdılar. Polk komandiri onu, sizin Pyotru, süvari kəşfiyyat dəstəsinə təyin etdi. Bizim komandir podyaşovul Senin idi... Elə bu zaman hadisə baş verdi... başa düşürsünüzmü...

Peçin yanında yerə düşən sapılca bərk cingildədi; qarı əllərini uzudaraq, çarpayıya tərəf gedir, çıxırmaq istəyirdi.

– Ulama!! – deyə Qavrila qorxunc səslə bağırırdı və stola dirsəklənərək, Proxorun düz gözlərinin içinə baxa-baxa yorğun halda dedi: – Di qurtar!

– Doğradılar!.. – deyə Proxor qışqırdı və ayağa qalxaraq, əli ilə skamyanın üstündə papağını axtardı. – Pyotru doğradılar... öldürdülər... Onlar meşənin yaxınlığında dayanmışdılar, atlara dinclik verirdilər, Pyotr yəhərin tapqını buraxmışdı, qırmızılar isə meşədən... – Proxor nəfəsi tutula-tutula papağını əzişdirirdi. – Petro yəhərin qaşından yapışdı, yəhər isə atın qarını altına sürüşdü... At coşqun idi... Pyotr onu saxlaya bilmədi, qaldı... Vəssalam!..

Qavrila kəlmə-kəlmə dedi:

– İnanmasam necə...

Proxor ətrafa baxmadan, tələsik qarıya sarı getdi.

– Necə istəyirsiniz, Qavrila Vasiliç, mən düzün deyirəm... Doğru deyirəm... Lap doğru... Öz gözlərimlə gördüm...

– Mən buna inanmaq istəmirəm?! – deyə Qavrila qıpqırmızı qızaraq çığırdı. Onun gözləri qan-yaşla doldu. Köynəyinin yaxasını cırraraq, lüt, tüklü sinəsini qabağa verib, özünü itirmiş Proxorun üstünə yeridi, tərli başını geri ataraq, zarıdı: – Tək bir oğlumu öldürmək?! Çörək verənim?! Mənim Petkamı?! Yalan deyirsən, köpək oğlu!.. Eşidirsənmi?! Yalan deyirsən! İnanmıram!..

Gecə isə yarımkürkü çiyinə salıb həyəətə çıxdı, qarın üstündə keçə çəkmələrini cırıldada-cırıldada xırmana getdi və tayanın yanında dayandı.

Çöldən külək əsir, qarı sovrurdu; zülmət çılpaq albalı ağaclarını çulğalamışdı.

– Oğlum! – deyə Qavrila alçaqdan səslədi, bir qədər gözləyib, tərpnəmədən və başını geri çevirmədən, yenə səslədi: – Pyotr!.. Oğlum!..

Sonra tayanın yanında tapdalanmış qarın üstünə üzüqoylu düşdü və gözlərini ağır-ağır yumdu.

***

Stanitsada ərzaq sapalağı bərəsində, Donun aşağı tərəflərindən gələn bandalar haqqında söhbət gedirdi. İcraiyyə komitəsində, stanitsa yığıncaqlarında yeni xəbərləri pıçılı ilə danışdırlar, lakin Qavrila baba bir dəfə də olsun icraiyyə komitəsinin laxlayar artırmasına qədəm qoymamışdı – ehtiyac olmamışdı – ona görə də bir çox xəbərləri eşitməmiş, bir çox şeydən xəbər tutmamışdı. Bazar günü ibadətdən sonra sədrin və onunla birlikdə əyinlərində sarı, aşılanmış gödək kürk, əllərində tüfəng olan üç nəfərin həyəət gəlməsi ona qəribə göründü.

Sədr Qavrila ilə əl verdi və birdən elə bil baltanın küpü ilə onun peysərindən vurdu:

– Hə, düzünü de, baba, taxılın var?

– Yoxsa, elə bilirdin ki, hava ilə qidalanırdıq?

– Sənəmə, aydın de, taxıl hardadır?

– Harda olacaq, anbarda!

– Bizi ora apar.

– İcazə verin bilək, mənim taxılımin sizə nə dextli?

Ucaboy, sarışın, görkəmindən rəisə oxşayan bir oğlan şaxtada dabanlarını yerə döyə-döyə dedi:

– Artıq taxılı dövlətin xeyri üçün götürürük. Ərzaq sapalağı. Əşitmisen, ata?

Qavrıla qəzəbdən coşaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Birdən mən verməməm?

– Verməsen özümüz götürürük!..

Sədrle pıçıldaşdılar, daqqalara soxuldular, təmizlənmiş, esmərəz qızılı buğdanın üstünə çəkmələrindən qar parçaları tökdülər. Sarışın oğlan papiros çəke-çəke qəti dedi:

– Toxumluq və yemək üçün saxlansın, qalanı zəbt edilsin.

– Sonra təsərrüfatçı gözü ilə taxılın miqdarını hesabladı və Qavrılaya tərəf döndü: – Neçə desyatin əkəcəksən?

– Şeytanın daz başı qədər!.. – deyə əsəbiləşmiş Qavrıla öskürə-öskürə və ədəbazlıqla fısıldadı: – Götürün, mələnlər!.. Talayın!.. Hamısı sizin olsun!..

Sədr barmaqsız əlcəyini Qavrılaya tərəf yelləyə-yelləyə onu dilə tutdu:

– Qudurmusan, nədir, özünə gəl, Qavrıla baba!

– Özgə malı boğazında qalsın!.. Tıx!..

Sarışın oğlan əriyən buzu bığından qopardı, ağıllı gözləri ilə Qavrılayı süzüb, sakitcə, istehzal təbəssümlə dedi:

– Sən, ata, atılıb-düşmə! Çığır-bağır kömək eləməz. Quyruğunu tapdalamamış niyə zingildəyirsən? – Sonra qaşlarını çataraq, səsinə dəyişdi: – Boşboğazlıq eləmə!.. Dilin uzunsa, dişlərinə bağla!.. Təşviqat üçün... – Sözüünü qurtarmayıb, əlini kəmərinə əymiş sarı qobura vurdu və mülayim səsle dedi: – Günü bu gün təhvil məntəqəsinə apar!

Qoca heç qorxmadı, ancaq inamı və aydın səsdən süstləşdi, başa düşdü ki, çığır-bağır iş aşmaz. Əlini yellətdi və artırmaya tərəf getdi. Həyətin yarısına çatmamış vəhşi, xırıltılı səsdən sarsıldı:

– Ərzaq dəstəsinin üzvləri hanı?!

Qavrıla geri döndü: çəpərin o tərəfində bir süvari oynaq atı şaha qaldıraraq, bir yerdə hərənlirdi. Nə isə qeyri-adi bir hadisə baş verdiyini hiss edən Qavrılanın dizləri əsdi. Ağzını açmağa macal tapmamış süvari anbarın yanında duranları görüb, atını sərt hərəkətlə geri oturtdu və əlini qaldıraraq, tufəngi çiyindən götürdü.

Güllə bərk şaqıldadı və sakit həyəti bir anlığa bürümüş atəş səsinə sonra qoşa çaxmaq səsi aydın eşidildi, patron gilizi vızılı ilə sıçradı.

Adamlar özlərinə gəldilər, sarışın oğlan üst tirə yapışaraq, xeyli əlləşib, titrəyən əli ilə tapançanı qoburdan çıxartmağa çalışdı, sədr dovşansayağı çömələrkək, xırmana sarı qaçdı, ərzaq dəstəsinin üzvlərindən biri dizi üstə yıxıldı, karabindəki darağı çəpərin o tərəfində yırgalanan qarapapağa boşaltdı. Həyəti güllələrin şaqqiltısı bürüdü. Qavrıla sanki yerə yapışmış ayaqlarını çətinliklə qardan qopardı və ağır addımlarla yorta-yorta artırmaya tərəf getdi. Geri baxdıqda gördü ki, əyinlərində əşlənmiş dəridən yarımkürək olan üç nəfər, hərəsi bir yana səpələnərək, qar yığına bata-bata xırmana tərəf qaçır, taybatay açılmış darvazadan içəriyə isə atlılar doluşurlar.

Kürən ayğırın üstündə oturmuş, başında kubanka olan qabaqdakı süvari belini bükərək yəhərin başına yatdı və qılncı başının üstündə hərəlməyə başladı. Onun başlığının ağ ucları Qavrılanın qarşısında qu qanadları kimi yelləndi, at dirnaqlarının altından qopan qar üzünə sıçradı.

Qavrıla gücdən düşmüş halda naxışlı artırmaya söykərib kürən ayğırın özünü düzəldərək çəpərdən sıçrayıb aşmağını və arpa küləşi tayasının yaxınlığında şaha qalxmağını, kubanlının isə yəhərdən sallanaraq, qıvrıla-qıvrıla sürünən ərzaq dəstəsi üzvünü çarpaz doğramağını gördü. Xırmanda qırıq-qırıq, aydın olmayan səs-küy, vuruxma, kiminsə uzun-uzadı ağılar qışqırtısı eşidilirdi. Bir dəqiqə keçmiş tək güllə bərkədən şaqıldadı. Atışmadan hürküdülmüş və yenidən anbarın damına qonmuş göyərçinləri qırmanın bənövşəyi qığılcımı göyə qalxmağa məcbur etdi. Xırmandakı süvarilər atdan düşdülər.

Stanitsada xoş zəng səsinin arası kəsilmirdi. Stanitsada yaşayan sarsaq Paşa zəng qülləsinə qalxaraq, ağılsızlığı üzündən bütün zənglərdən yapışdı, həyəcan siqnalı əvəzinə Pasxa bayramının rəqs havasını çalmağa başladı.

Ağ başlığını çiyinə salmış kubanlı Qavrılaya yaxınlaşdı. Onun hərəretili və tərlı üzü dartılır, tüpürcəkli dodaqlarının ucu aşağı salanırdı.

– Yulaf var?

Gördüklərindən müttəəssir olmuş Qavrıla artırmadan çətinliklə aralandı. Onun dili tutulmuşdu, nə qədər çalışırdısa, danışa bilmirdi.

— Kar olmusan nədir, şeytanın biri şeytan? Soruşuram: yulaf var, ya yox? Bir kiso götür!

Atları içində yem olan təknəyə yaxın götürməyə macal tapmadılar; bir nəfər də darvazadan içəri atıldı.

— Atlanın!.. Dağdan piyada qoşun cnir...

Kubanlı ağzi köpüklü, tər basmış aygırı lənət yağdıra-yağdıra cilovladı, nə isə tünd-qırmızı bir şeyə bulanmış sağ qolunun kəbəsini qarlı xeyli sürtdü.

Həyətdən onların beşi çıxdı, Qavrila axırıncı atın belindəkinin sarı, qanlı zolaqlı yarımürkünü tanıdı.

***

Təpənin dalında, göyemlikdə axşamədək güllələr saçılırdı. Stanitsa sükut içində idi. Qavrila xırmana getməyi qət edəndə qaş qaralırdı. O, taybatay açılmış qapıdan içəri girdi, gördü ki, güllə dəymiş sədr başı aşağı sallanmış halda xırmanın dirəkərasından asılı qalmışdır. Əlləri sanki dirəkərasının o biri tərəfinə düşmüş papağına uzanırdı.

Ot tayasının yaxınlığında, muşqurtlu və samanlı qarın üstündə ərzaq dəstəsi üzvlərinin üçü də alt paltarda uzanıb qalmışdı. Onları görəndə Qavrila dəhşətlə titrəyən qolbində səhərdən yuva salmış kindən əsər-ələmət qalmadığını hiss etdi. Həmişə qonşuların keçilərinin küləşi yolduqları xırmanda indi doğranmış adamların uzanması ona əfsanə, yuxu kimi görünürdü; onların donmuş qabarcıqlı qanlarından meyit qoxusu gəlirdi.

Sarışın oğlan başını qeyri-təbii halda çevirmişdi; o, ayağını ayağının üstünə elə laqeyd qoymuşdu ki, başı qara elə bərk sıxılmasaydı, elə bilmək olardı ki, dincəlir.

İkincisi, çopur və qarabıq kişi bükülmüş, başını çiyinlərinə çəkmiş, dişlərini kin və qəzəblə ağartmışdı. Üçüncü başını küləşin içinə soxaraq, qarın üzərində sanki hərəkətsiz üzürdü. Cansız qollarının geniş aralanmasında böyük qüvvət və gərginlik hiss olunurdu.

Qavrila sarışın oğlana tərəf əyildi, onun qaralmış üzünə baxdı və ürəyi ona yandığından bədəni əsdi: kişinin qarşısında hirsli, gözləri adamı tikan kimi sancan ərzaq komissarı deyil, on doqquz yaşında bir oğlan uşağı uzanmışdı. Dodaqlarının yanında, sarımtıl,

zərif tüklü bığının altında qırov və kədərli qırış donub qalmışdı, yalnız alnında köndələnin dərin və ciddi qırışıq qaralırdı.

Qavrila elə-bələ, məqsədsiz halda əlini oğlanın çılpaq döşünə vurdu və gözləmədiyi bir şeydən səndələdi: dondurucu soyuq içərisində əli ilıq bədəne dəydi...

Qavrila taxtaya dönmüş, qandan qaralmış bədəni niqqıldayanıqqıldaydı, imildəyə-imildəyə dalında evə gətirəndə qarı qorxdı və xaç vuraraq özünü peçə tərəf verdi.

Qavrila oğlanı skamyanın üstünə qoydu, soyuq su ilə yorulana-dək yudu, təri axanadək yun corabla ayaqlarını, döşünü sürtdü, qulağını soyuq sinəsinə qoydu və ürəyin boğuc, fasilə ilə döyündüyünü zorla eşitdi.

***

Dördüncü gün idi ki, cavan oğlan bənizi zəfəran kimi saralmış halda otaqda uzanıb qalmışdı: meyitə oxşayırdı. Alnındakı və yanağındakı çapıqın üstündə laxtalanmış qan qıpıqırmızı qızarırdı, bərk sarınmış sinəsi yorğanı yırtalayaaraq, havanı xırıltı və xışıltı ilə udurdu.

Hər gün Qavrila çatlamış, sərt barmağını onun ağzına salır, sıxılmış dişlərini bıçağın ucu ilə ayırır, qarı isə ağzına qamış parçası ilə, qızdırılmış süd və qoyun sümüklərinin işgənəsini tükürdü.

Dördüncü gün səhərdən sarışın oğlanın yanaqlarına qırmızılıq çökdü, günortaçağı onun üzü şaxtanın dondurduğu yemişan kolu kimi yanırı, üşütmə bütün vücudunu titrədirdi. Sonra bədəninə soyuq, yapışqan kimi tər gəlirdi.

Bu andan o, sayıqlamağa başladı; çarpayından durmağa can atırdı. Qavrila öz qarısı ilə gecə-gündüz onun yanında növbə çəkirdi.

Uzun qış gecələrində, şərç küləyi Obdonyedən əsərək, qaralmış səmanı daha da tutunlaşdırıb və stanitsanın üzərinə aşağıdan soyuq buludlar sərəndə Qavrila başını qollarının üstünə qoyaraq, sarışın oğlanın sayıqlamağına, ona tanış olmayan "əhcə ilə, lo" hərfini yazdığı kimi tələffüz edənlərin ləhcəsi ilə nə isə rabitəsiz sözlər nəql etməsinə qulaq asardı. Qavrila onun gündən qaralmış döşünə və altı göyermiş qapalı gözlərinin mavi qapaqlarına uzun-uzadı baxırdı; solğun dodaqlardan ağır inilti, xırıltılı komanda, pis söyüş çıxanda, üzü qəzəb və ağrıdan eybəcərləşəndə, Qavrılanın

üröyü qana döndürdü. Bu dəqiqələrdə özündən asılı olmayaraq oğlana yazığı gəlirdi.

Qavrila çarpayının yanından çökilməyən qarısının gündəngünə, hər yuxusuz gecədən sonra solmağını, qupquru qurumağını, qırışlarla örtülmüş yanaqlarında göz yaşlarının iz salmağını görür, başa düşürdü, daha doğrusu, qəlbi ilə hiss edirdi ki, ananın Pyotra, mərhum oğluna olan məhəbbəti bax, bu hərəkətsiz, ölümlə pəncələşən yad oğluna keçmişdir...

Bir dəfə stanisadan keçən polkun komandiri onlara gəldi. Atı çaparın yanında qoydu, özü isə qılıncını və məhmuzlarını saqqıldadaşaqıldada artırmaya qalxdı. Otaqda papağını çıxartdı və çarpayının baş tərəfində xeyli dayandı. Yaralının üzündə solğun kölgələr oynayırdı, hərərətdən çatlamış dodaqlarından qan axırdı. Komandir vaxtından qabaq ağarmış başını yırğalayaraq, Qavrilanın baş üstündən hara isə baxa-baxa dedi:

– Bu yoldaşı qoru, qoca!

– Qoruyarıq! – deyə Qavrila qətiyyətlə cavab verdi.

Günlər, həftələr ötdü. Milad bayramı günləri keçdi. On altıncı gün sarşın oğlan ilk dəfə gözlərini açdı və Qavrila onun ciyiltli səsinə eşitdi:

– Bu sənmisən, qoca?

– Mənəm.

– Məni yaman hala salıblar?

– İsa göstərməsin!

Qavrilaya elə gəldi ki, onun aydın baxışında zorla duyulan səmimi təbəssüm vardır.

– Bəs uşaqları?

– Onları... onları meydana basdırdılar.

Barmaqları ilə yorğanı dinnməzce tərpətdi və nəzərini səqfin rənglənməmiş taxtalarına çevirdi.

– Adın nədir? – deyə Qavrila soruşdu.

Mavi, damarlı göz qapaqları yorğun halda qapandı.

– Nikolay!

– Biz isə səni Pyotr çağıracağıq... Oğlumuz var idi... Petro... – deyə Qavrila izah etdi.

Bir qədər fikirləşib, yenə nə isə soruşmaq istədi, lakin onun burnu ilə sakit nəfəs aldığına eşidib, barmaqları ucunda çarpayının yanından çəkildi.

***

O, həyata yavaş-yavaş, sanki həvəssiz qayıdırdı. İkinci ay başını balışdan çətinliklə qaldırdı: küreyində uzanmaqdan yara emələ gəlmişdi.

Qavrila dəhşət içərisində hiss edirdi ki, yeni Pyotra gündəndən daha artıq bağlanır, birinci, doğma oğlunun surəti isə, batan günəşin parlıtısı daxmanın mika pəncərəsində sönən kimi sönür, tutqunlaşır. Əvvəlki kəddər və ağrını qaytarmağa çalışdı, lakin keçmiş getdikcə uzqlaşır, Qavrila da bundan utanır və sıxılırdı... O, mal-qara həyətinə gedir, saatlarla orada elləşir, lakin Pyotrun çarpayısı başında qarının ayrılmadan oturduğunu xatırlayaraq, qısqanclıq hissi duyurdu. Daxmaya gəlir, dinnməzce çarpayının başında dayanıb gözləyir, bükülməyən barmaqları ilə balışın üzünü düzəldir, qarının hirsli baxışını duyanda, dinnməz-söyləməz skamyanın üstündə oturur və susurdu.

Qarı Pyotra baybək piyi, yazda dorılmış otların, may çiçəyinin cövhərini içirdirdi. Bundan idimi, yoxsa, cavanlıqını zəifliyə güc gəlirdi, hər halda, yaralar sağaldı, yanaqlarına qan sağıldı, yalnız çiyindən sümüyü özilmiş sağ qolu sağalmırdı: görünür, o, işdən qalmış, sıradan çıxmışdı.

Yenə də pəhrizin ikinci həftəsi Pyotr ilk dəfə özgenin köməyi olmadan özü çarpayıda oturdu, gücünə təəccüb edərək, xeyli, inamsız halda gülümsədi.

Gecə mətbəxdə peçin üstündə uzanmış Qavrila pıçılıtlı ilə dedi:

– Yatbsan, qarı?

– Nə istəyirsən?

– Bizim oğlan ayağa qalxır... Sən sabah sandıqdan Pyotrun şalvarını çıxart... Bütün amunisiyanı¹ hazırla... Axı onun geyməyə heç bir şeyi yoxdur.

– Özüm bilərəm! Bir az bundan əvvəl hamısını çıxartmışam.

– Vay sənin, gör bir nə zirəkdir!.. Yarımürkü necə, çıxartmışam mı?

– Bəs necə, yoxsa, oğlan üryan gözəcəkdir?!

Qavrila peçin üstündə qurcalandı, az qala mürğüləyəcək idi, ancaq bir şey yadına düşdü və sevinərək başını qaldırdı:

¹ Əsgərin silah və geyimindən başqa bütün lazım olan şeyləri

– Bəs papaq? Papağı yəqin unutmusan, lənbə arvad?
– Əl çək! Yanından qırx dəfə keçibsən, bürüməmişən, odur,
ikinci gündür ki, mıxdan asılıb!

Qavrıla pərt halda öskürdü və susdu.

Yaz artıq Donun buzunu silkələyirdi. Buz qaralmış və qurd
yemiş kimi deşik-deşik olub köpmüşdü. Dağ dazlaşmışdı. Qar çöldən
uçurluqlara və dərələrə çökəlmişdi. Obdonye günəş şüalarına
qərç olub, mat qalmışdı. Çöldən külək dirçələn yovşanın ətrini
səxavətlə ətrafa yayırdı.

Mart ayı qurtarmaqda idi.

* * *

– Bu gün duracağam, ata!

Qavrilanın evinin kəndarından içəri qədəm qoyan bütün qızıl
əsgərlər onun başdan-ayağa ağaran saçlarına baxıb onu “ata”
çağırsalar da, bu dəfə Qavrıla Petronun səsinə bir hərəkət hiss etdi.
Onamı elə gəldi, yoxsa həqiqətənmi Petro bu sözü oğul nəvazişi ilə
dedi; ancaq Qavrıla qızardı, öskürdü və sevincini həyəcanla gizlə-
dərək donquldadı:

– Üçüncü aydır yatırsan... Daha vaxtdır, Petya.

Petro ayaqlarını ağac kimi yerə qoya-qoya artırmaya çıxdı və
küləyin ciyərlərinə doldurduğu havanın çoxluğundan az qaldı
boğulsun. Qavrıla onu daldan tuturdu, qarı işə artırmanın yanında
dayanıb, aramsız axan göz yaşlarını qolu ilə silirdi.

Anbarın yanından keçərək oğulluğu Petro soruşdu.

– Onda taxılı apardın?

– Apardım... – deyərək Qavrıla həvəssiz mızıldandı.

– Yaxşı eləmişən, ata!

Yenə də “ata” sözündən Qavrıla sinəsində bir hərəkət duydu.
Petro hər gün qoltuqağacına söykənərək, əxsaya-əxsaya həyətə
sürünürdü. Hər yerdə də – xırmanda, anbarın talvarı altında, harada
olur-olsun, Qavrıla təzə oğlunu narahat, axtarıcı nəzərlərlə müşa-
yiət edirdi. Gözləyirdi ki, birdən sürüşüb yıxılmasın!

Öz aralarında az danışırıldı, ancaq səmimi və mehriban dola-
nırdılar.

Bir dəfə, Petro həyətə çıxandan iki gün sonra, yatmamışdan
qabaq, peçin üstündə özünə yer salarkən Qavrıla soruşdu:

– Haralısan, oğlum?

– Urallı.

– Kəndlisən?

– Yox, fəhlə.

– Bu necə olur? Bir peşənmi var idi, çəkməçi, ya çəlləkçi idin?

– Yox, ata, zavodda işləyirdim. Çuquntökmə zavodunda. Uşaq-
lıqdan oradayam.

– Bəs taxılı yığmaq işinə necə qoşulmusan?

– Ordudan göndəriblər.

– Sən onların komandiri idin?

– Bəli, komandiri idim.

Soruşmaq çətin idi, ancaq söz sözü çəkib gətirirdi:

– Deməli, partiyalısan?

Petro gülümseyərək:

– Kommunistəm, – deyərək cavab verdi.

Bu hiyləsiz təbəssüm sayəsində yad söz də Qavrilaya dəhşətli
görünmədi.

Qarı fürsət tapıb cəld soruşdu:

– Ailən necə, vardırımı, Petyuşka?

– Göydəki ay tək təkəm!

– Yəqin ki, ata-anan ölüb, hə?

– Hələ balaca ikən... Yeddi yaşım var idi... Atamı sərxoşluq
zamanı öldürdülər, anam da haralardasa veyllənir...

– Ah, qancıq! Sən yazığı, deməli, atıb gedib, hə?

– Bir podratçıya qoşulub getdi, mən işə zavodda böyüdüm.

Peçin üstündə oturmaş Qavrıla ayaqlarını aşağı salladı, xeyli
susdu, sonra yavaş və aydın danışdı:

– Neynək, oğlum, madam ki, ata-anan yoxdur, bizdə qal...

Bizim oğlumuz var idi, sənin də onun adı ilə Petro çağırıraq... Var
idi, yaddan da çıxdı, indi qarı ilə ikimiz mürgü döyürük... Sən sağa-
lıncı min əzaba qatlaşdıq, səni yəqin ona görə sevdik. Qanın özge
qanı olsa da, adamın sənə öz doğma balası kimi ürəyi yanır... Qal!
Səninlə əkib-biçib dolanırıq. Donun torpağı münbit, səxavətlidir...
Səni sağaldırıq, evləndiririk... Mən daha dövrənimi sürmüşəm,
təərrüfatı sən idarə et, ancaq bizim qocalığımıza hörmət etsən,
bir də öləndək bir parça çörəyi əsirgəməsən, bəsimizdir... Biz
qocaları atma, Petro...

Peçin dalında ocaq çəyirtkəsi yazıq-yazıq cırlıdayırdı.

Pencərə qapıları küləkdən titrəyirdi.

– Qarı ilə biz sənə nişanlı tapmışıq! – deyə Qavrilə saxta sevinclə göz vurdu, lakin titrəyən dodaqları miskin təbəssümdən əyildi.

Petro sol əli ilə skamyanı taqıldadaraq, gözünü ayağının altına, oyuq-oyuq olmuş döşəməyə zilləmişdi. Əlinin seyrək taqılıtsı adamı həyəcanlandırır: tuk-tıq-taq! Tuk-tıq-taq!..

Görünür, o nə cavab verəcəyini fikirləşirdi, qət etdikdən sonra taqılıtnı dayandırır, başını yırgaladı:

– Mən, ata, qalmağınə sevinərdim, ancaq özün görürsən ki, məndən yaxşı işçi çıxmaz... Əlim sağalmır, murdar! Amma nə qədər gücüm çatsa, işləyəcəyəm. Yay yaşayaram, sonrasına baxarıq.

– Sonra bəlkə də həmişəlik qaldın, – deyə Qavrilə onun sözünü qurtardı.

Qarının ayağı altında cəhrə həvəslə cırıldayaraq, lifli yunu vər-dənəyə sarıyırdı.

Yeknəsəq, yuxu getirən taqılıtsı ilə laylamı çalır, yoxsa yaşayışını vəd edirdi, – bilmirəm.

***

Yazın ardınca qızmar, tozlu-bürkülü günlər başladı. Yaxşı havalər xeyli davam etdi. Əvvəlki kimi coşqun Don cıqqalı dalğalardan köpüb daşırdı. Daşqın suyu stanitsanın ucqar həyətlərini suvarırdı. Külək yaşılı rəngə çalan Obdonyeni çiçəklənən qovaqların xoş ətri ilə doldurmuşdu, tökülən yabanı alma çiçəkləri ilə örtülmüş çəməndəki göl şəfəq rənginə çalır. Gecələr ulduzlar bir-birinə qız kimi göz vururdu. Gecələr şəfəqin parlıtsı tək gödək idi. Öküzlər uzun iş günündən sonra dincəlməyə macal tapmırdı. Tükü dəyişmiş və qabırğaları çıxmış mal-qara otlaqda otlayırdı.

Qavrilə ilə Pyotr bir həftə çöldə yaşadılar. Arabanın altında yatdılar, amma Qavrilə yeni oğlunun onu özünə möhkəm, gözəgö-rünməz tellərlə bağladığını heç kəsə demədi. Şən, çalışqan sarışın oğlan məhrum Pyotrın surətini unutturdu. Onu Qavrilə getdikcə daha az xatırlayırdı.

Günlər nəzərə çarpmayan oğru yerışı ilə gəlib keçirdi. Biçin vaxtı çatdı.

Bir dəfə səhər Petro otbiçən maşını sahmana salırdı. O öz işi ilə Qavrilanı təəccübləndirdi: dəmirçixanada bıçaqları itilədi, sınımış perlərin əvəzinə təzəsini qayırdı. Səhər otbiçən maşınla əlləşdi, qaş qaralanda işə icraiyyə komitesinə getdi; hansı müşavirəyə işə çağırılmışdılar. Bu zaman suya getmiş qarı poçtdan məktub gətirdi. Zərf çirkli və köhnə idi, Qavrilanın ünvanına gəlmişdi, o da Kosıx Nikolay yoldaşa verməli idi.

Anlaşılmaz həyəcədən üzülmüş Qavrilə mürəkkəb karandaşı ilə yayılmış hərfələrlə səliqəsiz yazılan zərfi əlində xeyli hərlətdi.

Yuxarı qaldır, işıqda baxdı, zərf kiminsə sırımı gizli saxlayırdı və adi rahatlığı pozan bu məktuba qeyri-ixtiyari olaraq Qavrilanın kini getdikcə artırdı.

Bir anlığa belə fikirləşdi: onu cır; lakin xeyli götür-qoydan sonra onu yiyəsinə verməyi qət etdi. Pyotru darvaza ağzında yeni xəbərlə qarşıladı:

– Sənə, oğlum, haradansa məktub gəlib.

– Mənə? – deyə oğlan təəccüb etdi.

– Sənə. Gəl oxu!

Qavrilə daxmada işıq yandırır, məktubu oxuyan Pyotrın təbəssümdən nurlanmış üzünə iti, yoxlayıcı nəzərlə diqqət yetirdi. Dözməyib soruşdu:

– Hardan gəlib?

– Uraldan.

– Kimdən gəlib? – deyə qarı maraqlandı.

– Zavoddakı yoldaşlarımdan.

Qavrilə diqqətini topladı.

– Nə barədə yazırlar?

Pyotrın gözlərinə qarənliq kökdü; o, həvəssiz cavab verdi:

– Zavoda çağırırlar... Zavodu işə salmağa hazırlaşirlar. On yed-dinci ildən dayanmışdı.

– Bəs necə olacaq?.. Deməli, gedəcəksən? – deyə Qavrilə pıçılı-tı ilə soruşdu.

– Bilmirəm...

***

Petro axır vaxtlar çox arıqlamışdı, saralmışdı, gecələr onun ah çəkdiyini, çarpayıda qurcalandığını Qavrila eşidirdi. Çox fikirdən sonra başa düşdü ki, Pyotr stanitsada yaşaya bilməyəcək, çölün xam qaratorpağını kotanla şırımlamayacaqdır. Pyotru böyüdüb bəsləmiş zavod gec-tez onu çəkib aparacaq və yenidən fərəhsiz qara günlər başlanacaqdır... Qavrila o zavodu kərpic-kərpic sökərdi; yerlə yeksan edərdi ki, orada gicitkən və qanqal bitsin!..

Üçüncü gün biçin zamanı düşərgəyə su içməyə gələn Petro sözə başladı:

– Qala bilmirəm, ata! Zavoda gedəcəyəm. Məni çəkir, cəlb edir...

– Yoxsa, pis yaşayırsan?

– Yox, o deyil... zavod özümüzküdür. Kolçak gələndə biz bir həfte yarım zavodu qoruduq, Kolçakin adamları qəsəbəni tutan kimi doqquz nəfəri asdılar, indi isə fəhlələr ordudan gələn kimi yenidən zavodu ayağa qaldırırlar... Özləri və ailələri bərk açlıq çəkirlər, amma işləyirlər... Belə bir vəziyyətdə mən burada necə yaşaya bilərəm? Bəs vicdan?

– Sən necə kömək edə bilərsən? Əlin ki, sağalmayıb?

– Qərribə danışırsan, ata! Orada hər bir əli qiymətləndirirlər!

– Saxlamıram. Get!.. – deyərək Qavrila ürəklənərək cavab verdi.

– Qarını aldat... de ki, qayıdacaqsan... De ki, bir az yaşayıb gələcəksən... Yoxsa, fikirdən ölər... axı, sən bizim tək balamızısan...

Sonra son ümiddən yapışaraq, pıçıltı ilə qırıq-qırıq nəfəs alaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Bəlkə, həqiqətən qayıtdın? Hə? Doğrudanmı bizim qocalığı-mıza yazığın gəlməyəcək, hə?..

***

Araba cınıldayır, öküzlərin hərəsi bir tərəfə çəkir, təkərlərin altında yumşaq tabaşır xışıltı ilə parçalanırdı. Don boyunca döngələrlə uzanan yol kiçik kilsənin yanında sola buruldu. Döngədən mahal stanitsasının kilsələri və bağların yaşıl, qərribə naxışlı haşiyələri görünürdü.

Qavrila bütün yolu susmaq bilmir, danışdı. Gülümsəməyə çalışdı.

– Bu yerdə üç il əvvəl qızlar Donda batdılar. Ona görə də burada kiçik kilsə tikilib, – o, qırmancla kilsənin tutqun zirvəsini göstərdi. – Bax, burada biz səninlə vidalaşacaq. O yana yol yoxdur, dağ uçubdur. Buradan stanitsayadək bir verst olar, yavaş-yavaş özün gedib çatarsan.

Petro qayışından asılmış yemək çantasını düzəltdi və arabadan düşdü. Qavrila hönkürtüsünü zorla saxlayaraq qırmançı yerə atdı və titrəyən əllərini qabağa uzatdı.

– Əlvida, əzizim!.. Sənsiz aydın günəşimiz sönər... – Ağrıdan eybəcərleşmiş, göz yaşından islanmış üzünü öyərək, uca səsle dedi: – Yol çörəyini unutmadın ki, oğlum?.. Qarı sən üçün bişirmişdi... Yadından çıxmayıb?.. Di salamat qal!.. Salamat qal, oğlum!..

Petro yolun dar haşiyəsi ilə axsaya-axsaya getdi, demək olar ki, qaçdı.

– Qayıt!.. – deyərək Qavrila arabadan yapışaraq qışqırdı.

“Qayıtmaz!..” – deyərək ürəyində qalmış söz sanki hönkürüb ağladı.

Doğma sarışın baş son dəfə döngədə göründü, Petro son dəfə günlüksüz papağını yellətdi və onun qədəmi dəyən yerdə dəli külək tüstünü andıran ağımtıl tozu göyə sovurdu.

XAL

I

Stolon üstündə yanq barıt qoxusu verən patron gilizləri, qoyun sümüyü, çöl xəritəsi, məlumat vərəqəsi, at təri qoxusu verən bəzəklı yüyən, iri çörək parçası vardır. Bütün bunlar stolon üstündədir, yonulmuş, nəm divardan kif atmış skamyanın üstündə isə eskadron komandiri Nikolka Koşevoy küreyini pəncərəyə söykəyib oturmuşdur. Onun donmuş, hərəkətsiz barmaqları arasında karan-daş görünür. Stol üstünə döşənmiş çoxdankı plakatlarla yanaşı, yanqa qədar doldurulmuş anket vardır. Kələ-kötür vərəqədə ancaq bu sözlər yazılmışdır: Koşevoy Nikolay. Eskadron komandiri. Rəncbər. RKGİ üzvü.

“Yaşı” qrafasının qarşısında karan-daş yavaş-yavaş bu rəqəmləri yazır: 18.

Nikolka kürəklidir, yaşından böyük görünür. Gözlərinin yanlarındakı qırıxıqlar və qocalarsayağı çiyinlərinin çıxması onu yaşından böyük göstərir.

Eskadronda zarafatla deyirlər:

– Axı, lap uşaqdır, zobalağın biridir, ancaq bir başqasını tap ki, iki quldur dəstəsini, demək olar, itki vermədən ləğv etməyi bacarsın, yarım il ərzində eskadronu köhnə, yaşlı komandirdən heç də pis olmayaraq döyüşlərə və vuruşlara apara bilsin!

Nikolka öz on səkkiz yaşından utanır. Mənhus “Yaşı” qrafası qarşısında karan-daş həmişə yavaş-yavaş, Nikolkanın yanaqları isə qır-qırmızı qızarır. Nikolkanın atası kazaktır, atası kazak olduğu üçün o, özü də kazaktır. Yuxu kimi yadına gəlir ki, beş-altı yaşında ikən atası onu öz qulluq atına mindirərdi.

– Atın yalından yapış, oğlum! – deyər o qışqırırdı, anası isə mətbəxin qapısından boylanar, Nikolkaya baxıb gülümsər, rəngi ağarmış halda geniş açılmış gözləri ilə onun atın böyürlərini sıxan kiçik ayaqlarına və yüyəni tutmuş atasına baxardı.

Bu çoxdan olmuşdu. Nikolkanın atası alman müharibəsində itkin düşdü, elə bil suya batdı. Ondan xəbər-ətər olmadı. Anası da

öldü. Nikolkaya atasından atlara məhəbbət, hədsiz igidlik və sol ayağında, topuğundan yuxarıda, atasının ayağındakı kimi, göyərçün yumurtası boyda xal miras qaldı. On beş yaşınadək Nikolka müzdurluq elədi, sonra yalvarıb-yaxarmaqla uzun bir şinel əldə etdi və stanitsadan keçən qızıl əsgərlər polkuna qoşulub, Vrangelin üstünə hücumla keçdi. Bu yay Nikolka Don çayında hərbi komissarla bir yerdə çimirdi. Komissar kəkələyə-kəkələyə, kontuziyalı başını əyərək, əlini Nikolkanın donqar və günəşdən yanıb qaralmış küreyinə şappıldadaraq dedi:

– Sən o söz... o söz... Sən xoşbəxt... xoşbəxtsən! Hə də, xoşbəxtsən! Deyirlər ki, xal xoşbəxtlik əlamətidir.

Nikolka dişlərini ağardaraq suya baş vurdu və finxıra-finxıra qışqırdı:

– Yalan deyirsən, sərsəm! Mən uşaqlıqdan yetiməm, o isə mənə xoşbəxtsən deyir!..

Bunu deyib, Donu ağışuna alan saralmış dar meşə zolağına tərəf üzdü.

II

Nikolkanın yaşadığı daxma Donun sıldırım sahilində yerləşir. Pəncərədən ləpələnen mavi Donun zağlı poladı andıran suyu görünür. Gecələr fırtına zamanı dalğalar sıldırım sahili döyəcəyir, pəncərələrin qapıları bərk cırıldayır və Nikolkaya elə gəlir ki, su oğrunca döşəmənin deşiklərinə tərəf sürünür, getdikcə artaraq daxmanı silkələyir.

O, başqa mənzilə köçmək istəyirdi, ancaq köçmədi, payızadək qaldı. Şaxtalı bir səherçağı Nikolka artırmaya çıxdı; nallı çəkmələrinin səsi sükutu pozdu. O, albalı bağına düşdü və şəhdən ağlamış, çallaşmış otun üzərində uzandı. Pəyədə inəyin sakit dayanması üçün arvadın ona necə dil töküb yalvarması, buzovun tələbkarlıqla və gur səslə böyülməsi, badyanın divarlarına dəyən südün şappıltısı eşidilirdi.

Həyətdə hasarın qapısı xırıldadı, it hüdü.

– Komandir evdədir?

Nikolka dirsəkləndi.

– Komandir mənəm! De görək nə olub?

– Stanitsadan çapar gəlib. Deyir Salsk mahalından əks-inqilab-çılar dəstəsi keçib, Qruşinski sovxozunu tutmuşdur...

– Onu bura gətir.

Çapar isti tər basmış atı tövləyə çəkdi. Həyətin ortasında at iki qabaq ayaqları üstə, sonra isə böyrü üstə yıxıldı, kəsik-kəsik xırlıdadı, donuqlaşan gözlərini boğula-boğula, qəzəblə hürən zəncir itinə zilləmiş halda öldü. Ona görə öldü ki, çaparı gətirdiyi zərfin üzərində üç xaç var idi və çapar dincəlmədən bu zərflə qırx verst yol çapmışdı.

Nikolka sədrin ondan eskadronla köməyə gəlməyi xahiş etdi-yini oxudu və otağa girdi, qılıncı belinə taxa-taxa yorğun halda fikirləşdi: “Bir yerə oxumağa getmək yaxşı olardı, burada isə yenə əksinqilabçılar dəstəsi... Hərbi komissar utandırıb deyir: sözləri düz yazı bilmir, özü də hələ eskadron komandiridir. Mən günahkarımı ki, prixod məktəbini qurtarmağa macal tapmadım? Qərüb adamdır... Bu tərəfdən də əks-inqilabçılar dəstəsi... Yenə qan, mən isə belə yaşamaqdan yorulmuşam... Hər şeydən bezmişəm”.

Gədə-gədə karabini dolduraraq artırmaya çıxdı, fikri isə tapdalanmış yolla çapan atlar kimi cövlan edirdi: “Bircə şəhərə gedə bilmişdim... Oxuyaydım...”

Ölmüş atın yanından ötüb, tövləyə getdi, atın tozlu burun deşiklərindən lent kimi axan qara qana baxdı və üzünü o tərəfə çevirdi.

III

Kəsəkli yay yolunda, küləklərin yaladıdığı təkər izlərində boz bağayarpağı qırıqlı, sirkən və iydələr saçaqlarını yırğalayır. Yay yolu ilə bir zamanlar çöldə kəhrəba damcılarını kimi donub qalmış xırmanlara ot daşıyırdılar, tapdalanmış yol isə teleqraf dirəklərinin yanında təpə kimi ucalırdı. Dirəklər bulanıq, ağımtul payız dumanına doğru qaçır, dərələrdən, yağanlardan asır, dirəklərin yanından isə ataman öz dəstəsini – Sovet hökumətindən narazı olan əlli nəfər Don və Kuban kazakını parıldayan yolla aparır. Üç gündür ki, onlar qoyun sürüsünə çox ziyan vurmuş canavar kimi, yollarla və yolsuz xam torpaqlarla gedirlər. Nikolka Koşevoyun dəstəsi də onlardan gözünü çəkməyərək, onların izi ilə gəlir.

Əks-inqilabçılar dəstəsindəki adamlar qəddar, görüb-götürmüş hərbi qulluqçulardır. Bununla belə ataman çox ciddi düşünür: üzən-

gide qalxır, çölü nəzərdən keçirir, Donun o biri tərəfində uzanan mavi meşənin kənarına neçə verst qaldığını hesablayır.

Onlar bu cür canavarsayağı gedirlər. Nikolka Koşevoyun eskadronu isə onların ardınca izləri tapdalayır.

Xoş yay günlərində Don çöllərində sünbüllər xışıldayı, səslənə-səslənə dalğalanır. İndi, biçinqabağı sünbülün içində iri buğdanın qılçıqları on yeddi yaşlı oğlanın ığıları kimi qaralır, taxıl isə yuxarı boylanaraq, adaman da uca durmağa can atır.

Saqqallı kazak kəndililəri giltorpaqda, qumsal təpələrdə, çayır-çəmənlerin yaxınlığında zolaqlarla taxıl ekirlər. Bu taxıl əsla bəhrə verməz, qədim zamandan bəri bir desyatın yer otuz merdön artıq bəhrə vermir, ona görə ekirlər ki, taxıldan qızların göz yaşları tək duruaraq çəkirlər; ona görə ki, içmək qədimdən dəbdır, babalar, ulu babalar içmişlər, Don Qoşunları Vilayəti kazaklarının gerbində isə şərəb boçkasının üstündə çılpaq oturmuş sərxoş kazakın təsviri, görünür, əbəz yerə deyildir. Payızda xutorları və stanitsaları qatı, tünd arağ qoxusu bürüyür, qızıl söyüddən çəkilmiş barıların üzərində sarmaşıqlar sanki sərxoş halda valay vurur.

Elə buna görə, ataman da bir gün ayıq olmur, buna görə də bütün arabaçılar və pulemyotçular ressorlu taçankalarda sərxoş halda yana əyilirlər.

Yeddi ildir ki, ataman doğma daxmalarını görməmişdir. Almanlara əsirlik, sonra Vrangel, günəşdən ərmiş İstanbul, tikanlı məftil arxasında əsir düşgəsi, qatranlı, duzlu pəri olan türk yelkən gəmi-si. Kuban, Sultan qamışlıqları və əks-inqilabçılar dəstəsi.

Gəriyə dönüb nəzər salınsa, atamanın həyat yolu belədir. Yayın istisində çöl əvinin yaxınlığında haçalanmış öküz dirnaqlarının izləri necə bərkirsə, atamanın da ürəyi elə bərkilib daşa dönmüşdür. İçəridən qərüb, anlaşılmaz bir ağrı onu incidir, ürəyi bulanır və ataman hiss edir ki, bu ağrını unutmaq, cecə arağı ilə qabağını almaq mümkün deyildir. Amma içir, bir gün belə ayıq olmur, çünki Don çöllərində günəşin altında, qaratorpağın bətin-dən qalxan taxıl ətir saça-saçə gömgöy gəyörir və qarabəniz qızlar xutorlarda, stanitsalarda elə cecə arağı çəkirlər ki, onu axan bulaq suyundan seçmək olmur.

Səhər tezdən ilk şaxtalar başladı. Ağ suzanbağının rişəli yarpaqları çallaşdı, dəyirmanın təkərində isə Lukiç səhər-səhər rəngbərəng, naxışlı kiçik buz parçaları gördü.

Sübhədən Lukiç azarlamışdı: beli sancırdı, küt ağrıdan ayaqları zindana dönmüşdü, yerə yapışırdı. O elə bil sümüklərdən aralanan yöndəmsiz bədənini zorla tərpedərək, dəyirməndə vurnuxurdu. Anasından ayrılmış siçan balaları darı dingindən çıxıb, ora-bura qaçırdılar; Lukiç yaşarmış gözləri ilə yuxarı baxdı: seqfin altındakı tirdən göyərçin işgüzarcasına, tez-tez nə isə quruldayırdı. Baba sanki giltorpaqdan yapışdırılmış burun deşikləri ilə su kifinin tünd qoxusunu və döyülmüş taxılın ətrini iylədi, suyun payaları boğula-boğula necə sorduğuna və yaladığına qulaq asdı. Sonra lifəbənzer saqqalını fikirli-fikirli əzizdirməyə başladı.

Lukiç dincəlmək üçün uzandı. Kürkün altında büzüşüb ağziyaçıq yatdı; dodaqlarının ucunda yapışqanlı və isti tüpürçək saqqalını seliyə bulamışdı. Toran babanın daxmasını qapqara örtüyə bürümüşdü, dəyirman süd rəngli dumanın içərisində donub qalmışdı...

Yuxudan ayıldıqda meşədən iki atlı çıxdığını gördü. Onlardan biri pətəklikdə addımlayan babanı səslədi:

– Bura gəl, baba!

Lukiç sübhə ilə baxıb dayandı. İğtişaz illərində o heç kəsədən soruşmamış yem və unu götürüb gedən bu cür silahlı adamları çox görmüşdü və fərqi nə varmadan, hamısına bərk nifrət edirdi.

– Tez gəl, qoca kaftar!

Lukiç oyma pətəklərin arası ilə irəlilədi, rəngi qaçmış dodaqlarını yavaş-yavaş tərpedərək, fısıldaya-fısıldaya qonaqlardan uzaqda dayandı və onlara baxmağa başladı.

– Biz qırmızılardanıq, babacan... Sən bizdən qorxma, – deyərək ataman xoşluqla sözə başladı. – Biz əks-inqilabçılar dəstəsini təqib edirik, özümüzü künlərdən ayrı düşmüşük... Bəlkə, görmüş olasan, dünən dəstəmiş buradan keçib getdimiz?

– Gələnlər var idi, mən onları tanıyıram.

– Onlar hara getdilər, babacan?

– Mən nə bilim?

– Sənin dəyirmanında onlardan qalan yoxdur ki?

– Yoxdur, – deyərək Lukiç qısaca cavab verdi və dalını onlara çevirdi.

– Dayan, qoca, – deyərək ataman sıçrayıb atdan düşdü, öyri ayaqları üstündə sərxoşcasına yırgalandı və ağzından bərk cecə arığı qoxusu gələ-gələ dedi:

– Biz, baba, kommunistləri loğv edirik... Bax, belə! Bizim kim olduğumuzu göldikdə, bu, sən qanan iş deyil! – O, yüyəni öləndən buraxaraq büdrədi. – Sənin işin yetmiş ata yem hazırlamaq və susmaqdır... Həm də bunu dərhal etməlisən!... Başa düşdün? Taxıl haradadır?

– Yoxdur, – deyərək Lukiç kənara baxdı.

– Bəs bu anbardakı nədir?

– Zir-zibil... Taxıl yoxdur!

– Gəl gedək, görüm!

Qocanın yaxasından tutub, yerə yapışmış, yana əyilmiş anbara doğru sürüdü. Qapıları taybatay açdı. Daqqalarda darı və iri arpa var idi

– Bəs bu nədir, taxıl deyil, qoca köpək?

– Taxıldır, pənahımız... Üyütmək üçündür, bu... Bir il mən onu dən-dən yığmışam, amma sən atlara yedizdirmək istəyirsən...

– Səncə, bizim atlarımız acından ölməlidirlər? Yoxsa, sən qırmızılara tərəfdarsan, ölüm axtarırsan?

– Mən yazığa rəhm elə! Mənə nə üçün qıyırsan? – deyərək Lukiç papağını çıxarıb diz çökdü, atamanın tüklü əllərindən yapışaraq öpməyə başladı...

– De görüm, qırmızılar sənə üçün çoxmu əzizdirlər?

– Əfv et, mərhəmətli adam!.. Axmaq sözlərim üçün bağışla. Aman, təşgirmədən keç, məni öldürmə, – deyərək qoca, atamanın ayaqlarını qucaqlayıb hönkür-hönkür ağladı.

– Allaha and iç ki, sən qırmızılara tərəfdar deyilsən. Xaç çevirmə, torpağı ye!..

Baba dişsiz ağzi ilə ovcundakı torpağı çeynəyir, gözlərinin yaşları ilə onu isladır.

– Hə, indi inanıram. Ayağa qalx, qoca!

Ataman qocanın keyləşmiş ayaqları üstə qalxa bilmədiyini görüb gültür. Gəlib çatmış atılar isə daqqalardan arpa və buğdanı daşıyıb atların ayaqları altına tökir, həyəti qızıl buğda ilə döşəyirlər.

Dan yeri söküləndə ətrafi duman, çən bürümüşdü.

Lukiç gözətçinin yanından qötüb, yol ilə deyil, təkəcə ona məlum olan meşə çıxışı ilə qorxa-qorxa xəndəklərdən aşılıb, ala-toranda ehtiyatla mürgü döyən meşədən keçərək, xutora tərəf getdi.

Yəldəyirmanına bir təhər çatdı, naxır yolu ilə dar küçəyə dönmək istədi, lakin dərhal gözünün qabağında atıların tutqun kölgələri peyda oldu.

Sakitlikdə:

– Gələn kimdir? – deyə həyəcanlı səs eşidildi.

– Bu mənəm... – deyə Lukiç dodaqaltı pıçıldadı, özü isə lap büzüşdü, titrədi.

– Kimsən? İcazənamən varmı? Niyə veyllənsən?

– Mən dəyirmançıyam... Buradakı su dəyirmanındanam. Bir vacib iş üçün xutora gedirəm.

– Hansı vacib iş üçün? Gəl bir gedək komandirin yanına. Düş qabağıma... – deyə bir nəfər atlı onun üstünü aldı.

Lukiç at dodaqlarının istisini boynunda hiss edərək, axsayaxsay xırda addımlarla xutora tərəf getdi.

Meydanda üstü kirəmlə örtülmüş kiçik bir daxmanın yanında dayanırlar. Müşayiətçi niqqıldaya-niqqıldaya yəhərdən düşdü, atı çəpərə bağladı və qılıncını taqqıldada-taqqıldada artırmaya qalxdı.

– Dalmca gəl!

Pəncərədən işıq düşürdü. İçəri girdilər.

Lukiç tütün tüstüsündən asqırdı, papağını çıxartdı və qabaq küncə tələsik xaç vurdu.

– Bu qocanı tutmuşuq. Xutora gedirdi.

Nikolka pırtlaşıq saçlı başını stoldan azca qaldırdı, yuxulu-yuxulu, ancaq çox ciddi soruşdu:

– Hara gedirdin?

Lukiç irəli addımladı və sevincək çəçələdi:

– Əzizim, bunlar ki, özümüzünküdür, amma mən elə fikirləşdim ki, yenə o yağılardır... Yaman qorxdum, soruşmağa da ürək etmədim... Mən dəyirmançıyam. Mitroxin meşəsindən keçəndə siz mənə yanına gəlmişdiniz, hələ sənə süd də verdim, özizim... Yoxsa yadından çıxıb?..

– Hə, nə deyirsən?

– Onu deyirəm ki, öziz dostum, dünən qaranlıqkən həmin quldur dəstələri mənə yanına gəlmişdilər, taxılın da hamısını atlara yedirdilər!.. Mənə sataşdılar... Onların böyüyü mənə dedi: sən Allaha and iç. Sonra torpağı yeməyə məcbur elədi.

– Bəs indi onlar haradadırlar?

– Elə oradadırlar. Özləri ilə arağ götürmüşdilər, kafirlər mənə otağında içirlər, mən isə buraya qaçıb cənabınıza xəbər verməyə gəldim, bəlkə siz onlara bir divan tutasınız.

– De atları yəhərləsinlər!..

Nikolka babaya baxıb gülümsəyərək skamyadan qalxdı və yorğun-yorğun şinelinin qolunu çəkdi.

VI

İşıqlaşdı.

Yuxusuzluqdan gömgöy göyərmiş Nikolka, içində pulemyot olan ikətəkərli arabanın yanına gəldi.

– Hücuma keçən kimi sağ cinaha döşə. Biz onların qanadını qırma!..

Bunu deyib, döyüş vəziyyəti almış eskadrona doğru çapdı. Qurumuş palıd ağaclarının dalından yolda atlılar göründü; onlar dörd-dörd dəstəyə düzülmüşdülər, ortada taçanka gedirdi.

– Çaparaq! – deyə Nikolka qışqırdı və dalda nal gurultusunun artdığını hiss edib, öz ayğırını qamçılıdı.

Meşənin kənarında pulemyot şaqıldadı, onlar, yoldakılar isə, təlimdə olduğu kimi, cəld səpələndilər.

***

Şiddətli küləyin dağıtdığı meşədən təpəyə üstü ayıpəncəsi ilə dolu sanavar sıçradı. Başını qabağa uzadıb qulaq asdı. Yaxınlıqda güllə səsi eşidildi və cürbəcür vıyıltı uzun-uzadı dalğa ilə ətrafi bürüdü.

Qızılağac kolluğuna güllə düşüb “tuk” eləyir və haradasa, təpənin dalında əks-səda kimi səslənirdi: “tak!”

Yenə tez-tez: tuk, tuk, tuk!.. Təpənin dalından isə cavab gəlirdi: tak, tak, tak!..

Canavar bir az dayandı və tələsmədən, yırğalana-yırğalana geniş dəreyə, saralmış, biçilməmiş cil kolluğuna tərəf getdi...

Ataman üzəngidə qalxaraq:

– Möhkəm dayanın!.. Taçankaları tullamayın!.. Cavan meşəyə doğru... Cavan meşəyə, köpək uşağı! – deyər qışqırdı.

Taçankaların yanında sürücülər və pulemyotçular vurnuxaraq, yan qayıqlarını doğrayırdılar. Pulemyotların fasiləsiz atəşindən pozulmuş cərgəyə qarşısızlanmaz qaçaqçı düşdü.

Ataman atın başını çevirdi, onun üstünə isə birisi qanad açmış kimi çapır və qılıncını yellədi. Onun döşündəki atılıb-düşən durbindən və yapıncısından ataman başa düşdü ki, çapan sadə qızıl əsgər deyildir. Odur ki, atın cilovunu çəkdi. Uzaqdan onun cavan, bigisiz, qəzəbdən əyilmiş üzünü və küləkdən qıyılmış gözlərini gördü. Atamanın altında at oynayaraq, şaha qalxdı, ataman isə qurşağa ilişmiş mauzerini belindən dartaraq qışqırdı:

– Küçük!.. Yellə, yellə, mən sənə göstərəm necə yellə-dərlər!..

Ataman küləkdən şişmiş qara yapıncını nişan aldı. At səkkiz sajin qədər qaçıb yıxıldı, Nikolka isə yapıncını kənara atdı, atəş aç-aça atamana yaxınlaşdı...

Cavan meşənin dalında kim isə vəhşi heyvan kimi uladı və tez susdu. Günəşin qabağını bulud örtüdü və çölə, yola, küləklərin, payızın soldurduğu meşəyə süzən kölgələr düşdü.

“Xam, südəmər, qızmışdır, buna görə də onu buradaca ölməyə xalalayacaqdır” – deyər ataman qırıq-qırıq düşündü və Nikolkanın patron darağı qurtaranadək gözlədi, sonra atın cilovunu buraxıb, çalağan kimi şığıdı.

Yəhərdən sallanaraq qılıncı vurdu, zərbənin altında bədənin necə yumşaldığını və itaətlə yerə sürüşdiyünü dərhal hiss etdi. Ataman yerə sıçradı, durbini ölünün döşündən qopartdı, yavaş-yavaş titrəyən ayaqlarına baxdı, ətrafa nəzər saldı və oturdu ki, ölünün ayaqlarından xrom çəkmələri çıxartsın. Öz ayağını ölünün xırçıldayan dizinə dayayaraq, çəkmənin bir tayını cəld və məhəretlə çıxartdı. O biri tayı, görünür, coraba ilişmişdi, çıxırmırdı. Ataman hirsli-hirsli söyərək dartdı, çəkməni corabla birlikdə çıxartdı və ölünün ayağında, topuqdan yuxarıda göyərçin yumurtası boyda xalı gördü. Soyumaqda olan başı, oyatmaqdan qorxmuş kimi yavaşca üzü üstə çevirdi, əllərini oğlanın ağzından gur axan qana buladı,

diqqətlə baxdı və yalnız bu zaman onun yöndəmsiz çiyinlərini kobud bir tərzdə qucaqladı və alçaqdan dedi:

– Oğlum!.. Nikoluşka!.. Əzizim!.. Mənim can-ciyərim.

Rəngi qarala-qarala qışqırdı:

– Bari bir kəlmə danış! Axı, bu necə oldu? Hə?

Sönməkdə olan gözlərə baxaraq yıxıldı; qan sağılmış göz qapaqlarını qaldırıb, gücsüz, taqətsiz bədəni silkələdi... Amma Nikolka dilinin göyərmiş ucunu bərk dişləmişdi, sanki nə isə son dərəcə böyük və mühüm bir şeyi ağzından qaçırmağa qorxurdu.

Ataman oğlunun soyuyan əllərini sinəsinə basaraq öpdü və dişlərini mauzerin tərlənmiş poladına bərk-bərk basıb, gülləni öz ağzına sıxdı.

Axşamçağı, cavan meşənin dalında atlılar görüldüyü zaman isə, külek adam səslərini, at finxırtısını və üzəngilərin cingiltisini ətrafa yaydı, cəmdəkyeyən çalağan atamanın pırtlaşq saçlı başından könülsüzcə ayrıldı. Ayrıldı və boz, solğun payız səmasında gözəndi.

İKİƏRLİ

Təpədə, seyrək teleqraf dirəkləri arxasında Kaçalovka, Ataman, Roqojin meşələri bütöv bir silsilə təşkil edir. Mamırlı göyem ağac-ları ilə dolu bir dərə Kaçalovka qəsəbəsinə dirənir, qəsəbənin alçaq evləri isə az qala Kaçalovka kollektivinin tikintilərinə yapışıq.

Kaçalovka kollektivinin sədri Arseni Klükvin Surçına dağının yanında ayaqlarını aralı qoyaraq, döşünü bir qəder irəli verib dayanmışdır. Külək onun kəmərsiz köynəyini oynadır və muncuq təri alından burnunun üstünə salır. Onunla yanaşı Artyom baba dayanıb, cədar-cədar olmuş ovcunun altından baybək yuvalarının ətirli təpə-ləri arxasında traktorun qaratorpağı parıldayan dilimlərlə necə doğra-dığına tamaşa edir. Səhərdən dörd desyatin şumlamışdır. Bu, birinci təcrübədir. Sevindiyyindən Arseninin boğazı qurumuşdur; o, traktorun donqar belini şumlanan yerin axırınadək nəzəri ilə müşayiət etdi, istidən qurumuş dodaqlarını yalayaraq dedi:

– Bax, Artyom baba, buna maşın deyərlər!..

Baba isə niqıldayaraq, inildəyərək yeridi; ayağı sırımı toxun-du, bir xışma yağlı torpağı gedə-gedə darçını rəngli, düyün-düyün olmuş öлиндə sıxdı, ovcuna sürtdü və Arseniyə tərəf dönərək, papa-ğın kavahınlarla çeynənmiş yerə vurdu, ağlar səslə qışqırdı:

– Yanıram, ürəkədən yanıram! Əlli il mən öküz üçün, öküz də mənim üçün işləmişik... Gündüz şumlayırsan, gecə öküzü yemlə-yirsən, yuxu nə olduğunu bilmirsən... Yenə də qışda qalırsan acya-lavac... İndi mən buna necə dözə bilərəm?

Baba qamçı ilə traktoru göstərdi, kəndlərlə əlini yellətdi və papa-ğın gözünün üstünə basaraq, dala baxmadan getdi.

Günəş gecələmək üçün təpənin dalına çəkildi. Yaz toranı çöldü tələsik bürüdü. Maşinist traktordan düşdü, ağımtıl tozu qolu ilə yanaqlarına sürtdü.

– Şam etmək vaxtıdır. Evə get, Arseni Andreyeviç. İndi arvad-lar inokləri sağtılar, təzə sağılmış süd götürsən.

Aлчаqboylu payızlıq taxılın içi ilə Arseni evinə yollandı. Dərədən təpəyə qalxmağa başlayırdı ki, araba cırıltısı, ağlar arvad səsi eşitdi:

– Huş, lənətə gəlmişlər! Sizin kimi murdarlara mən neyləyim?.. Hi-iş!

Yolun qırağında, axşam şəhindən islanmış torpaq üstə arabaya qoşulmuş öküzlər dayanmışlar. Öküzlərin tərlı kürəyindən buğ qalxır. Arvadçıqaz arabının ətrafında atılıb-düşür, aciz halda qır-mancı yellədir.

Arseni ona yaxınlaşdı.

– Salamatsanmı, nazənin?

– Allaha şükür, Arseni Andreyeviç.

Arsenini böyük sevinc hissi bürüdü, dizləri əsdi.

– Olmaya sənsən, Anna?

– Özüdür ki, var. Bu öküzlər mənı əldən saldılar, çəkmək istə-mirlər... Lap başa bələdirlər...

– Haradan gəlırsən?

– Dəyirmanıdan. Çovdar yükləmişik, öküzlər yerindən tərət-mirlər.

Kaftanı çiyindən atmaq Arseni üçün boş bir şey idi. Onu qadı-nın əlləri üstünə salıb güldü.

– Kömək edərəm, dəsxəş verərsən? – deyə onun gözlərinin içinə baxmağa çalışdı.

Qadın gözələrini yana çevirdi, ləçəyi aşağı saldı.

– Allah xatirinə, kömək elə! Hesablaşarıq...

Arseni iyirmi yeddi yaşına keçir, gücü də vardır. Altı kişəni təpəyə daşdı. Tərləmiş halda dəryəyə endi. Arabada oturub, nəfə-sini dərđi.

– Hə, ərindən nə xəbər var?

– Dənizdən, Vrangelin yanından qaayıdan kazaklar deyirlər ki, Türkiyədə ölmüşdür.

– Necə yaşamaq fikrindəsən?

– Elə həmişəki kimi... Di yaxşı, getmək lazımdır, onsuz da gecikmişəm. Kömək üçün sağ olun, Arseni Andreyeviç!

– Sağ oldan kürk tikilməz...

Arseninin dodaqlarında təbəssüm donub qaldı; bir dəqiqə susdu, sonra əyilərək, sol əli ilə ağ ləçəkli başı bərk qucaqladı, do-daqlarını titrəyən, soyuq dodaqlara sıxdı, lakin tikanlı döyənək bağlamış əl yanığını bərk yandırdı; Anna dartımb çıxdı, yana əyil-miş ləçəyini düzəldti, ağlar səslə boğula-boğula dedi:

– Səndə ar-namus yoxdur, rəzil!

Arseni səsini alqaldaraq soruşdu:

– Di yaxşı, niyə bağırırsan?

– Ona görə ki, mən erli arvadam! Ayıbdır! Belə iş üçün başqa-sını axtar tap!..

Anna öküzlərin qayışını dartdı, yoldan ağlar səslə qışqırdı:

– Siz köpəklər hamınız bir bezin qırağısınız!.. Di yeriyin, hiş, sizi lənətə gələsiniz!..

***

Bağlar gəlin donunu geydi, açıq-cəhrayı rəngli ətirli çiçək açdı. Kaçalovka gölməçəsində, suya batıb qol-budaq atmış keçənlik və sürüşkən ağacın yaxınlığında məstedic gecələrdə qurbağaların xoru, qazların aşiqanə pıçılısı eşidilir, sudan duman qalxır... Günlər də xoş keçir, Kaçalovka kollektivinin sədri Arseninin də sevinci aşib-daşır, çünki torpaq boş qalmır (traktor vardır); ancaq bir iztirab onun qəlbini parçalamışdır, yaşaya bilmir... Srağagün Arseni xoruzlardan tez qalxdı, yeldəyirmanının yanına, yan küçəyə çıxdı və körpünün yaxınlığında oturdu. Qoy sabah arvadlar qeybət eləsinlər, qoy kollektivin uşaqları göz vurub üzünə və daldə acı-acı gülsünlər, təkə onu görsün, təkə ona deyə bilsin ki, payızda, döyüm vaxtı onunla birlikdə qarətelli arpanı yaba ilə taya vurduqları zamandan bəri nə iş, nə də dünya onun gözüne görünür...

Uzaqdan gözüne ağ ləçək sataşdı.

– Salam, Anna Sergeyevna!

– Salam, Arseni Andreyeviç!

– Sənə bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm.

Anna Sergeyevna üzünü kənara çevirərək, döşlüyünü hirsələndə büzüşdürməyə başladı:

– Heç olmasa adamlardan utanaydın!.. Yan küçədə danışılan bu cürbəcür sözlər nədir? Arvadlardan eyibdir!..

– Qoy bir sözü mü deyim!

– Vaxtım yoxdur, inək qarğıdalının arasına girə bilər.

– Dayan!.. Xahiş edirəm, qaş qaralana kimi qızılağacın altına gəl, işim var...

Anna Sergeyevna başını çiyinlərinə çəkib, dala baxmadan getdi.

...Qucaqlaşib duran qızılağacın yanında sıx böyütkən kolluğu qıvrılır, gecələr çoxlu bildirçin toplaşır və duman hürük kimi otun üzərinə yatır. Arseni qaş qaralanaq gözlədi və dağdan gil kiminsə oğrun addımları altında dağılaraq xışıldadığı zaman barmaqlarının necə soyduğunu, almanın tərden necə islandığını hiss etdi.

– O gün mən sənəin xətrinə dəydim? Zərər yoxdur, hirsələnmə, Anna!

– Ərsiz qaldığım vaxtdan buna adət etmişəm...

– İndi isə iş haqqında danışmaq istəyirəm... Sən dul yaşayırsan, qayınatana lazım deyilsən... Bəlkə mənə ərə gələsən? Rəhm elərəm... Sən mənə ərə gələrsən? Rəhm elərəm... Di yaxşı, nə qərībə adamsan, niyə ağlayırsan? Siz arvadlar beləsiniz! Hərgah qorxursan ki, birdən ərən gələr, onda zorla saxlamaram... İstəsən, onun yanına gədersən...

Anna şəh düşmüş rütubətli torpağın üstündə onunla yanaşı əylədi. Başını aşağı saldı. Qurumuş qanqal gövdəsi ilə torpağın üzərində gözə görünməyən naxışlar çəkdi.

Arseni onu ürəksiz qucaqladı, qorxdı ki, o dəfə çöldəki kimi, çırpınıb qaçar, qışqırar, ağır söz deyər; amma gözlərinə baxdıqda, ləçəyin qara kölgəsi altında qurumamış göz yaşlarının izini və təbəssüm gördü.

– Eh, Anna, tüpür hər şeyə!.. Gedək kəbinimizi kəsdirək, sən də bizim kollektivdə işlə!.. Nə vaxtadək dərd çəkəcəksən?

***

Quraqlıq. Çayır-çəmənədə oraqlar qu quşlarını qorxuda-qorxuda cingildəyir. Xeyirxah adamlar otu biçirlər, kökündən çıxarırlar. Avduşkin dərəsinin dalında kollektivin traktoru iki otbiçən maşını dərdir. Tozanaqdır. Ot dalğa-dalğa yerə sərilmişdir. Günorta, yemək vaxtıdır. Arseni yabanı atdı, köynəyindən tozu çırpdı, əl-üzünü yumaq üçün düşərgəyə getdi; arvadı Annuşka qarşısına çıxdı. Hələ bir verstlikdən onu yırğalana-yırğalana cəld yeriməsindən tanı-mışdı. Anna biçinçilərə yemək gətirirdi. Yaxınlaşdı. Günəşin öpdüyü yanaqları qızarmışdı.

– Yoruldun, Nyura?.. Axı buradan evədək on üç verst olar.

– Yox, çətin deyil. İsti olmasaydı, getmək asan olardı.

Dərin kölgəsində yanaşı oturdular. Arseni yaba tutmaqdan sirtləmiş əli ilə onun əlini sıgallayır, gözlərinin təbəssümü ilə onu ruhlandırır.

Axsam isə onu artırmada gördü, o, məhəccərdən bərk-bərk yapışmışdı, sanki yıxılmaqdan qorxurdu. Solmuş dodaqlarından bu sözlər zorla qopdu:

– Arsyuşa!.. Ərim... Aleksandr Türkiyədən məktub göndərmişdir... Evə gələcəyini vəd edir.

Hərənin bəxti bir cür getirir...

Kaçalovkalıların taxılı başdan-başa yandı; günəşdən yanıb pəhvəyi rəngə boyanmış çöldə sünbül sünbüldən o qədər aralıdır ki, bu başdan o başa qışqıran qızın səsi eşidilməz. Amma o da sünbül deyil, elə belə, qupquru, iri, möhkəm köklü və içi bəmboş olan bir bitkidir, küləkdən boş-boş xışıldayır. Amma Kaçalovka meşəsi ilə Ataman meşəsi arasındakı kollektivin yol boyunca olan əkin sahəsində, şam ağacından qayrılmış və üzərində: "Nümunəvi becərmə" sözləri yazılmış lövhəciyə küləyin payızdək rixşənd etdiyi yerdə, Kubanka buğdası uca atın qarnı hündürlüyündə qalmışdı. Kimin bəxtinə nə düşər... Kaçalovkalı varlı Yaşurov (onun on iki cüt öküzü, at iltısı, buxarla işləyən taxıldöyəni və iti xırda gözləri vardır) əvvəlcədən, yazda, Kaçalovka çöllərinə yağış yağıb, kollektiv taxılına isə azacıq toxunduqda, təbəssümlə, sünbüləoxşar saqqalının ucunu iri sarı dişli ilə çeynəyər-çeynəyər demişdi:

– Allah həqiqəti görür... Ona inananlara və İsa dininə etiqad edənlərə yağış da göndərir!.. Amma, bax, kollektiv kommunistlərinin əkininə heç yağış düşməmişdir!.. Yaman diribaşdırlar!.. Atalar deyiblər ki, allahsız bir addım da atmaq olmaz!..

Cürbəcür başqa sözlər də deyirdi, Kaçalovka meşələrindən yuxarıdakı yolla gedəndə isə öz kök, xalxal axta atını saxlayar və küləkdən dirək üstündə rəqs edən lövhəni qamçı ilə göstərərək, sarı qaban dişlərini ağardıb güler, qamını əsdirirdi:

– Nü-mu-u-nə-vi!.. Yavaş bir, payızda o, sizə göstərer!..

Traktor yeri dizədək şumlayırdı, kaçalovkalılar isə dədə-baba qaydasınca torpağı bir təhər qurdalayırıdılar. Kaçalovkalılar hər desyatindən səkkiz ölçü, kollektivçilər isə qırx ölçü götürdülər. Kaçalovkalılar paxılıq etdiklərini gizlədərək güldürdülər:

– Yetiminki yerdə qalmaz...

Ancaq belə oldu ki, sentyabrda, bayram günü kaçalovkalılar xutor yayıncağından kollektivin həyətinə gəldilər. Taxıldan şişmiş anbarların yanında ucadan danışdılar, traktoru gözləri ilə və qaba barmaqları ilə xeyli yoxladılar, nıqqıldadılar və gedərkən əsil təsərrüfatçılardan olan Artyom baba Arsenini kənara çəkdi, papirostan qaralmış saqqalını onun qulağına dürterək, donquldandı:

– Sizdən xahişimiz var, Arseni Andreyevic. Allah naminə mərhəmət edib, bizi hamılıqla öz kiliktivinə qəbul elə. Biz kasıblar iyirmi ailəyik...

Arseni sevincək qocalara baş əydi.

– Xoş gəlmisiniz!..

Kollektivdə iş başdan aşır. Quraqlıq ildir. Mahal xutorlarında və stanitsalarında taxıl çatışmır. Kaçalovkanın yanından yolla dəstə-dəstə dilənçi gedir. Kaçalovkaya dönmənlər də olur. Naxışlı pəncərə qapıları yanında yazıq-yazıq zariyirlər:

– Allah xatirinə...

Milçəklər oturmuş pəncərə açılır, saqqallı bir adam günəşdən yannmış küçəyə baxıb donquldandır:

– Xoşluqla gedin, yoldan keçənlər, yoxsa itləri qışqırdaram! Odur bax, – kiliktiv, onlardan istəyin!.. Onlar bu hakimiyyəti qurmuşlar, onlar da sizi yerdirtməlidirlər!

Hər gün adamlar tək-tək və dəstə ilə kollektivin qatranlı, rəndələnmiş darvazası ağzına axışıb gəlirlər.

Arıqlamış və günəşdən yannmış Arseni ümidsizcəsinə əllərini yellədir:

– Sizi hara yerləşdirim? Hər yer doludur! Axı, biz ki, hamını yedirdə bilmərik!

Lakin kollektiv arvadları Arseninin ətrafında narahat edilmiş arı pətəyi kimi vızıldayırlar, iş də adətən onunla qurtarır ki, Arseni və kendillilər əllərini yelləyərkən xırmana, taxıldöyən maşının yanına gedirlər, arvadlar isə qonaqları yaşayış üçün uyğunlaşdırılmış uzun anbara aparır və aşımadək geniş mətbəxin pəncərələrindən həyəte çuqun qabların gurultusu, qab-qacaq cingiltisi yayılır.

Bəzən anbardar Artyom baba nəfəsi tutula-tutula qaçaraq xırmana gəlir və kədərle tüpürərək, xırıldayır:

– Bu arvadlarla bacarmaq olmur!.. Sən, Arseni, onlara qarşı bir tədbir gör. Bir dəstə qocanı gətiriblər və anbarın açarını mənim

əlimdən alıblar!.. Xörək bişirirlər. Darını isə səkkiz qab artıq götürüblər!..

Arсени:

– Qoy nə istəyirlər eləsinlər, – deyib gülümsəyirdi.

Kollektivçilərin sayı ikiqat artdı. Uşaqların da sayı çoxaldı. İşçilərin bir hissəsi taxıl döyümünü qurtarıb, dondurma şumu edirdi, bir hissəsi də məktəb tikirdi.

Kollektivin həyəti səhərdən axşamədək qarışqa yuvası kimi qaynayırdı. İşə başı qarışan Annanın dərdi yaddan çıxdı. Birinci ərinin necə qayıdacağı və bundan sonra nələr olacağı haqqında daha fikirləşmədi... Yay çox tez gəlib keçdi... Payız kollektivin qapısını aldı.

Hər səhər uşaqlar tövlədən buraxılmış dayça ilxısı kimi tullana-tullana məktəbə qaçırdılar.

Şaxtalı, dumanlı bir payız günü səhər tezdən Aleksandr, Annanın əri, əlindəki çubuqla itləri qova-qova artırmaya qalxdı. Dabanlarını yerə bərk döyə-döyə artırmadan keçdi, qapını açdı və salamlamadan qapının ağzında dayandı. Sadəcə və qısaca dedi:

– Mən sənin dalınca gəlmişəm, Anna, yığış gedək!

Anna sandığı yanından çarpayının yanına qaçır, öyilməyən barmaqları ilə gah bir şeydən, gah da başqa şeydən yapıyırdı; paltar-asandan qış şalını götürdü, ağır-ağır oturdu, gözünü Arseninin üzündən çəkib, ərinin üzünə zillədi, dodaqlarını çətinliklə tərpedərək dedi:

– Getmərim!

– Getməzsən?.. Baxarıq! – deyərək Aleksandr ağzını büzüb gülümsədi və çiyinlərini çəkərək otaqdan çıxdı. Dalınca qapını çətiyatlə kip ördü.

Uzun sürən və qəm gətirən payızda Anna tez-tez xəstələnirdi. Xəstəlikdənmi, fikirdənmi sapsarı saralmışdı. Şənbə günü axşam Anna arvadlarla birlikdə inəkləri sağdı, buzovları ağıla qovdu; bir buzov əskik gəldi. Anna çəmənlərdən keçib çölə, duman içində mürgüləyən yeldəyirmanının yanına, buzovu axtarmağa getdi. Köhnə, tərkd edilmiş qəbiristanda, mamur basmış qəbirlərin arasında kollektivin ala-bəzək buzovu otlayırdı. Anna kəşiflənən qaranlığa baxaraq, buzovu evə qovaladı. Qanova çatıb oturdu, əllərini döşünə sıxdı. Bərk vuran ürəyinə yaxın yerdə tappılı və vurnuxma hiss etdi... Ağır-ağır ayağa qalxdı və yorğun bir halda, intizər içində

dodaqucu gülümsəyə-gülümsəyə getdi...

Bağ çıllaqlaşdı. Qovaq ağaclarının төpəsində külək vırıldayır, tək-tük qumaş yarpaqları ayaq altına səirdi. Anna talvara çatdı, göyömlükdən birisinin çıxıb, yolu necə kəsdiyini gördü.

– Anna, sənənsən?

Anna Aleksandri səsindən tanıdı. Aleksandr yaxınlaşdı, belini bükərək, əllərini araladı.

– Deməli, altı il bir yerdə necə yaşadığımızı unutdun, hə?.. Soldat arvadı ikən bütün vicdanımı itirmisən? Eh, sırtıq!

Anna elə bildi ki, indi onu yerə yıxıb, bir yerdə yaşadıkları vaxtlarda olduğu kimi, nallı soldat çəkmələri ilə döyəcəkdir, lakin Aleksandr gözlənilmədən nəm, üfunətli palçıqın içində diz çökdü, əllərini qabağa uzadaraq, alçaq səslə dedi:

– Annuşka, yazığın gəlsin!.. Mənmi səni sevməmişəm? Mənmi sənin, balaca uşaq kimi, dayəliyini eləməmişəm?.. Yadındamı, bezən anam səni söyləyəndə, doğma anama pis-pis sözlər deyərdim. Yoxsa, eşqimiz unudulmuşdur? Mənim isə xarici ölkədən qayıdan da bircə arzum var idi: səni görmək... Amma sən... Eh!..

Ağır-ağır qalxdı, qəddini düzəltədi və geri baxmadan göyömlükdən keçib getdi. Döngədə geri dönüb, xırıltılı səslə qışqırdı:

– An-ncaq mənim sözlərimi yadında saxla... Yanıma qayıtmasan, öz aşnanı atmasan, yamanlıq edəməm!..

Anna dayandı. Ürəyində ona, altı il bir damın altında yanaşı ömür sürdüüyü bu adama yazığı gəldi... Elə həmin dəqiqədən iş dəyişdi. Anna keçmiş xatırlayaraq tez-tez fikirləşməyə başladı, ovqəttəlxlik günlərini, əri onu az qala ölüncəyədək döydüyü vaxtları yadına salmaq istəmədi, yalnız parlaq, şad və xoş keçən dəmləri xatırladı və bundan qəlbində keçmişə, Aleksandra məhəbbət oydurdu. Arseninin surəti isə duman kimi çökülür, hara isə gəriyə gədirdi...

Arсени görürdü ki, o, əvvəlki Anna deyil, onunla ünsiyyətdən qaçır, kürəyini geri, qarnının irəli verərək, dinməzəcə otaqları gəzir, arvadlardan qaçır. Arseni onun nifrət dolu, tənəli baxışlarını tez-tez üzündə hiss edirdi.

***

Gece yarısı Avduşkin dərəsinin yaxınlığındakı çöl xırmanında kollektivin üç taya otu yandı. İlk xoruz bəmında çoban Mitroxa bir tuman-köynəkdə əlavə tikilidən Arseninin yanına qaçdı, şaxtadan cızıq-cızıq olmuş pəncərəyə qışqırdı:

– Qalx! Ot yanır... Onu yandırılar!

Arseni geyinmədən artırmaya qaçdı, kəkili albalı ağaclarının arasından çölə baxdı və dişlərini aralamadan bərk söydü. Təpənin dalında, mavi qarın üzəri ilə, küləyin altında əyilə-əyilə lap ayadək qıpqırmızı alov sütunu uzanırdı. Artyom baba madyanı tövlədən çıxartdı, noxtaladı, qarnı üstə onun ariq belinə yatdı, niqqıldaya-niqqıldaya ayaqlarını aşırıdı və yanğın yerinə çapdı. Artırmanın yanından ötürkən Arseniyə tərəf qışqırdı:

– Bunu acıqdan ediblər!.. Mənim çal madyanı... İndi acıqdan lələk!.. Daha quyruğunu bağla, ötür öz başına...

***

Gün çıxanda Arseni yanğın yerinə getdi. Bir yığın tüstülü kül arasındakı lüt torpaq buxarlanırdı, yaşıl ot gövdələri dimdik qalxmışdı.

Arseni çöməlib oturdu, diqqətlə baxdı: tərləmiş yerdə, əriyən qarın üzərində nallı ingilis çəkmələrinin izi qalırdı, nal mıxlarının əmələ gətirdiyi batıqlar xal kimi qaralırdı. Arseni papiroş çəkdi, çöldə dolaşq düşünlərlə burulan yola baxdı və Kaçalovkaya tərəf addımladı. İzlər ilgək kimi burulur, itir, sürüşərək çuxurun üzərində nazik buzu parçalayırdı; Arseni vəhşi heyvan izi ilə gedirmiş kimi insan izi ilə dinməzcə addımlayırdı. Axırncı xırmanın yanında, Aleksandrın hasarı altında iz itdi... Arseni niqqıldadı, atasından qalma qoşalüləni bir çiyindənə o biri çiyinə aşırıdı və yol ilə kollektivə tərəf getdi.

***

Aralıq mamaçası əli ilə kiçik sürüşkən bədəni şappılatdı, ləyəndə əllərini yuya-yuya arakəsmənin o tərəfindən qışqırdı:

– Eşidirsənmi, Arseni, arvadın oğlan doğdu!.. Yəqin xaç suyuna çəkdirməyəcəksən!..

Arseni çif pərdəni çəkdi: qana batmış adyalın altında göyərmiş Anna ona nifrətedici nəzərlə baxdı, göz yaşlarını udaraq fişıldamağa başladı:

– Get, sevilməyən!.. Gözüm səni görməsin!..

Üzünü divara çevirib ağladı.

Həyat hamar torpaq yol kimi rəvan keçirdi, indi isə boğazında elə bil duzlu tikə qalmışdı; dörd Arseninin qəlbini canavar kimi didirdi.

İki gün sonra Arseni qalan darını üyütməyə getdi. Hava qaralanaq mühərriklə əlləşib, onu işə saldılar. Toran çökdü, qovaqların tutqun yığını arxasında gecə qaralırdı.

– Arseni Andreyeviç, bir saatlığa bayıra çıx!..

Arseni çıxdı. Taxta divarın yaxınlığında şala bürünmüş Annanı gördü.

– Nə istəyirsən, Anna?

Yad, xırıltılı səs arvadının səsi olduğuna inanmadı:

– Allaha and verirəm, xahiş edirəm... Burax məni ərimin yanına!..

O məni çağırır... Deyir uşaqla birlikdə qəbul edirəm... Sən isə, Arseni Andreyeviç, məni halal elə və saxlama!.. Onsuz da gedəcəyəm, mən səni daha sevmirəm!

– Övvəlcə uşağı bəslə, böyüt, sonra get, zorla saxlamaram... Oğlumu isə sənə vermərəm! Mən Sovet hakimiyyəti uğrunda dörd il vuruşmuşam, bədənəm dəşik-dəşikdir, sənin ərin isə kadetdir... Vrangelin yanından gəlmişdir... Mənim oğlum böyüyüb ona mzdurluq edəcək. İstəmirəm!..

Anna lap yaxın gəldi, onun isti nəfəsi Arseninin üzünə döydi:

– Uşağı verməzsən?

– Yox!..

– Verməzsən?!

Arsenin qəlbi kinlə doldu, Anna ilə yaşadığı müddətdə ilk dəfə yumruğunu sıxdı, ona qarşı nifrətlə yanan gözlərin arasından vurmaq istədi, lakin özünü saxlayıb, alçaqdan dedi:

– Gözlə ha, Anna!..

***

Axşamçağı şamdan sonra Anna uşağı əmizdirdi və şalı çiyninə salıb, həyəətə çıxdı. Geri qayıtması çox çəkdi. Arseni skamyanın üstündə başını aşağı sallayıb, xamutu təmir edirdi. Qapının cırıltı-sını eşitdi. Başını geri döndürmədən, Annanı addımlarından tanıdı. Anna beşiyə tərəf getdi, uşağın əskilərini dəyişdi və dinməzəcə uzanıb yatdı. Arseni də uzandı. Anna yatmadı, o yan-bu yana çevrildi, arvadının qırıq-qırıq nəfəs aldığını, üroyinin qeyri-müntəzəm döyündüyün eşitdi. Gecə yarısı yuxuladı. Bərk yatdı... Birinci xoruz banında Annanın pişik tək çarpayıdan necə düşdüyünü, çırağı yandırmadan geyindiğini, uşağı yorğana bükdüyünü və qapını cırıltmadan çıxdığını duymadı.

***

İkinci aydır ki, Anna Aleksandrın yanında yaşayır. Əvvəllər o, qorxu qarışıq sevinc hissi duyurdu, bəzən yalnız gizli göz yaşları ilə kollektivdəki azad həyata heyifsilənirdi, sonralar qayınatasının kinli donqultusu başladı:

– Fahişəni evə gətirdi... Daxmamızdan kommunist üfunəti gəlmirdi... müftəxorı sırtqıcığaz uşaqla qəbul etdi! Boyunlarının arından vurub qovsana!..

Aleksandr yalnız ilk günlər məhriban idi, nəvazişlə dolu günlər keçdikcə, güc çatmayan qara iş günləri başladı. Əri Annanı təsərrüfata qoşdu, özü isə tez-tez qəşəbənin qırağına, araq çəkən Lukaşkanın yanına gedir, oradan sərxoş gəlir, divarları, döşəməni qusub bulayırdı. İşqlananadək, papağı peysərində, skamyanın üstündə uzana qalır, burnunda danışıq, gecə arasını gəyirir və özündən razı halda biğlarnı buraraq deyirdi:

– Sən özünü nə yerinə qoyursan, Anna? Savadsız, avamın birisən. Biz isə dünya görmüşük, xarici ölkələrdə olmuşuq və nəcib rəftarın nə demək olduğunu bilirik!.. Əslinə qalsa, məgər mənə sənin kimi arvad lazımdır?.. Pardon-s... mənə istədiyim general qızı gələrdi!.. Bəzən görürdün, zabit... eh, nə deyim... Fərqi yoxdur, sən başa düşməzsən!.. Qırmızı oclafılar xarici ölkələrdə olsaydılar, bax, oradakılar hoqıqədən adamlırlar!..

Beləcə danışıq-danışıq skamyanın üstündə yuxulayırdı. Səhər ayılında xırlıtlı səslə bağırırdı:

– Ar-va-ad!.. Çökmələrimi çıxart!.. Sən, oclaf, mənə hörmət etməlisən ki, sən və sənin küçüyünü yedizdirirəm! Nə üçün sızıldayırsan?.. Üroyin qamçı istəyir?.. Gözlə ha, əzişdirərəm!..

***

Tutqun fevral günlərindən birində məhəlləyə nəzarət edən milis nəfəri Aleksandrın daxmasının pəncərəsini döydü.

– Ev sahibləri evdədirlər?

– Gəl, evdədirlər.

Milis nəfəri içəri girdi. İtlərin gəmirirdi qoltuq ağacını sandığını üstünə qoydu, qoltuğundan yağlanmış bir vərəq çıxartdı və onu stolun üstündə səliqə ilə hamarladı:

– Dərhal yığıncığa getməlisiniz!.. Sizin kimilərlə başqa cür rəftar etmək olmaz, bax, ona görə qol çəkdirirəm... Familianla qol çək!..

Anna stola yaxınlaşdı, milis nəfərinin verdiyi vərəqə qol çəkdi. Əri təəccüblə qaşlarını çatdı:

– Sən nə zaman savad öyrənibsən?

– Kollektivdə.

Aleksandr susdu, milis nəfərinin dalınca qapını bağladı, ciddi dedi:

– Mən gedib sovet yalan-palanına qulaq asım, sən də mal-qaranı yığ, Anna. Amma darı küləşini dağıtma, görsəm, ağzını özər-rəm!.. Nə götürsən, ölç-biç, sonra götür... Qabaqda hələ iki ay qış var, sən isə ehtiyatın yarısını mal-qaraya yedirtməsin!

Yarımkürkünü düzəldərək düyməledi, qalın qara qaşlarının altından xəsis sahibkar nəzəri ilə bəxdi... Anna peçin yanında əzilib-büzüldü, yanakı erinə yaxınlaşdı:

– Sanya, bəlkə mən də yığıncığa... gedəydim?

– Ha-a-ra?

– Yığıncığa.

– Bu nə üçün?!

– Qulaq asmağa.

Aleksandrın yanaqları yavaş-yavaş tünd-qırmızı rəng aldı, dodaqlarının ucu titrədi, sağ əli divara sarı uzandı, çarpayının üstündən asılmış qamçıdan yapışdı.

– Sən nə fikirdəsen, hasar altında yatan qancıq, bütün qəsəbə
içində əri ni biabir etmək istəyirsən?.. Kommunist ədalətindən nə
zaman el çəkəcəksən? – Dişlərini qıcadı və yumruğunu sıxaraq,
Annaya tərəf addımladı. – Gözünü aç, mənə yaxşı bax! Anan belə-
belə olsun, bilirsen sənə neyləmə? Cıncırın çıxmasın!

– Sanyuşka, axı arvadlar da yığıncağa gedirlər!..

– Sus... naciñ! Sən öz dəbini mənim evimə gətirmə! Yığıncağa
ərləri olmayanlar, quyruqlarını yelə verənlər gedirlər! Gör bir nə
fikrə düşüb: yığıncağal..

Bu haqsızlıq Annanın ürəyinə iynə kimi batdı. O, ağappaq
ağardı, titrək səslə dedi:

– Sən məni adam yerinə də qoymursan?

– Madyan at deyil, arvad da adam!

– Kollektivdə isə...

– Sən öz düdəmənlə kollektivin çörəyini yox, mənim çörəyimi
tıxsırsan! Mənim boynumda oturmusan, mənim də sözümə qulaq as!
– deyə Aleksandr çığırdı.

Lakin Anna saraldığını, qanın beyninə vuraraq, damarlarında
qaynadığını hiss edib, sıxılmış dişləri arasında dedi:

– Sən özün məni dilə tutdun, rəhm edəcəyini vəd elədin! Bəs
sənin vədlərin hanı?

– Bax budur! – deyə Aleksandr xırlıladı və qolaylanaraq, yum-
ruqla onun döşündən vurdu.

Anna səndələdi, qışqırdı, ərinin əlini tutmaq istədi, lakin əri
xırlılı səsle ana söyüşü söylərək, onun saçlarından yapışdı, qarnına
bək bir tək vurdu. Anna döşəməyə yıxıldı, ağzını açıb boğula-
boğula nəfəs almağa başladı. Zərbələrin küt ağrısını o artıq laqeyd-
liklə hiss edirdi və sanki dumanın nazik pərdəsi arasında onun
üstünə öyilmiş ərinin qıpqırması, əyri üzünü görürdü.

– Al, al payını!.. İstəmirsen?.. Aha, fahişə... Sən indi başqa hava
çalacaqsan!.. Al!.. Al!..

Arvadının hərəkətsiz, döşəmədə qırılmış bədəninə hər zərbə
dəydikcə Aleksandrın kini daha da artırdı; o, zərbələri müntəzəm
endirir, ayağı ilə qarnına, döşünə, əlləri ilə ördüyü üzünə vur-
mağa çalışırdı. Köynəyi tərdən islananadək, ayaqları yorulanadək
vurdu, sonra papağı başına qoydu, tüpürdü və qapını bək çırparaq,
həyəte çıxdı.

Küçədə, darvazanın yaxınlığında dayandı, fikirləşdi və qonşu-
nun bostanının uçmuş hasarından aşıb, araçqəkn Luşkanın yanına
getdi.

Anna axşamədək döşəmənin üstündə uzanıb qaldı. Qaş qara-
landa qayınatası otəğa girdi, çəkməsinin ucu ilə onu vurub, deyim-
məyə başladı:

– Di qalx!.. Onsuz da bilir ki, özünü tülkülüyə qoymağı bacarı-
rısan... Xata oldu, əri barmağı ilə bir az toxundu, gör bir nə səri-
libdir! Qaş sovetə, şikayət elə... Qalx da! Mal-qaranı sənin yerinə
kim yığacaq? Yoxsa, buyursan nəkər tutaq? – deyə ayaqlarını
torpaq döşəmədə şappıldada-şappıldada mətbəxə getdi. – Tixanda
dörd adamın xörəyini tıxır, işləməyə gələndə... Eh, adamların vic-
danı!.. Gözünün içinə tüpürürsən – deyir, Allahın şhidir!..

Qayınatası geyinib mal-qaranı yığmağa getdi. Uşaq beşikdə
qurdaldı, ağladı. Anna gözünü açdı, dizi üstə oturdu, əzilmiş
ağzından tüpürçəyi və qanla islanmış qumu tüpürdü, dodaqlarını
zorla tərpedərək dedi:

– Vay mənim bəlalı başım...

Kaçalovkanın qurtaracağında, əriyə qarın daz dairələr əmələ
gətirdiyi tərpedə axşam gecəni qarşılayırdı. Yumşaq, göz-göz qar
yığınının üstü ilə dovşanlar gecələmək üçün qəsəbəyə gədirdilər.
Kaçalovkada tək-tük sarı işıqlar görünürdü. Külək üfunətli təzək
iyini küçələrə yayırdı.

Aleksandr şamdan qabaq evə gəldi. Çarpayya yıxılıb, xırlıladı:

– Anna!.. Çək-mə-lərimi... – o dəqiqədə xoruлдаya-xoruлдаya,
yastığı yapışqan tüpürçəkəle isladaraq yuxuladı.

Anna qayınatası peçin üstündə sakitləşənədək gözələdi, uşağı
götürüb həyəte qaçdı. Dayanıb ürəyinin tələsik döyünməsinə qulaq
asdı. Kaçalovkanın üzərində gecə addımlayırdı. Damlardan su
damcılayır, bir yerə yığılmış peyin buxarlanırdı. Ayaq altındakı qar
sulu və sıyıq idi. Anna uşağı sinəsinə basaraq, büdrəyə-büdrəyə
döngə ilə göy rəngə çalan donmuş Kaçalovka gölünə tərəf addım-
layırdı. Gölün yaxınlığında biçilməmiş qamış küləyin təzyiği altun-
da xışıldayırdı və tükü başı ilə təkəbbürlə Annaya baş əyirdi.

Anna buzda açılmış yanığa çatdı. Qara suyun üzünü təzə buz
qatı örtmüşdü. Yanığın yanında bir yerə yığılmış buz qırıqları və
donmuş öküz peyini vardı.

Anna uşağı döşünə bərk-bərk sıxaraq, suyun qara, açıq ağzına baxdı, dizi üstə oturdu, amma birdən gözlənilmədən əskilərin və yorğanın altında uşaq ağladı. Həyadan Annanın üzü qızardı. O yerindən qalxdı və ətrafına baxmadan kollektivə qaçdı. Budur, rəndlənmiş, qış ərzində saralmış darvaza, anbarda fısıldayan dinamonun tanışı, doğma uğultusu...

Anna səndələyə-səndələyə artırmaya qaçdı; dəhlizin qapıları cırıldadı, ürəyinin döyüntüsü ilə addımlarının tappılması bir səsləndi. Soldan üçüncü qapı. Döydü. Səs-səmir yoxdur. Daha bərk döydü. Kim isə qapıya gəlir. Açdı. Anna dumanlanan gözləri ilə baxdı, saralmış, arıqlamış Arsenini gördü və gücsüz halda qapının yan taxmasına söykəndi.

Arseni onu əlləri üstündə çarpayıyadək apardı, uşağı bələkdən açdı və iki aydan bəri yetim qalmış çarpayıya qoydu, qaynanmış süd üçün mətbəxə qaçdı və oğlunun totuq ayaqlarından, Annanın göz yaşları ilə islanmış üzündən öpərək dedi:

- Elə buna görə mən sənin dalınca gəlmirdim... Bilirdim ki, sən kollektivə qayıdacaqsan, özü də tezliklə qayıdacaqsan!..

MAVİ ÇÖL

Biz, Zaxar baba və mən, Don üstündəki günəşin istisindən yanıb dazlaşmış təpədə, yabani göyəm ağacının altında uzanmışıq. Göydə buludların xallı cərgələri ilə yanaşı darçını rəngdə çalağan doladır. Göyəm ağacının quş peyinindən ala-bəzək olmuş yarpaqları üstümüzə kölgə salmır. Bürküdən qulaqlarımız yanır, cingildəyir. Aşağı, Donun qıvrım ləpələrinə, ya da ayaq altındakı büzüşmüş qarpiş qabıqlarına baxanda, adamın ağzı sulanır, onu tüpürməyə də adam təbəllik edir.

Dərədə, qurumaqda olan bataqlığın yanında qoyunlar bir yerə sıx topalışırlar. Dallarını yorğun-yorğun ataraq, iri quyruqlarını bulayır, tozdan bərk asqırırlar. Bəndin yanında iri bir quzu dal ayaqlarını yerə dirəyib, tünd-sarı yunlu qoyunu ömir. Hər də bir başı ilə anasının yelininə vurur; qoyun zarıyır, belini bükərək, süd buraxır və mənə elə gəlir ki, onun baxışındakı ifadə özab ifadəsidir.

Zaxar baba böyrü mənə tərəf oturmuşdur. O, toxunma yun köynəyi əynindən çıxarıb, zəif görünən gözlərini qıyır, qatlarda və tikişlərdə əli ilə nə isə axtarır. Bir ildən sonra babanın yetmiş yaş olacaqdır. Onun çılpaq kürəyi qırıxışlarla örtülmüşdür, dərinin altından kürəkləri biz-biz qalxır, lakin gözləri mavi və nurludur, çal qaşlarının altındakı baxışı ciddi və tikanlıdır.

Tutduğu biti o, titrəyən və bərkimiş barmaqları ilə zorla saxlayır, onu ehtiyatla və nəzakətlə tutur, sonra özündən uzaqda yerə qoyub, havaya xaç vurur və alçaqdan donquldandır:

- Get, ədna! Yəqin yaşamaq istəyirsən? Hə? Elədir ki, var.. Bir gör sormaqdan necə şişib... mülkədar arvadı...

Baba nıqqıldaya-nıqqıldaya köynəyini zorla geyir və başını geri ataraq, taxta su qabından ilq suyu içir. Hər udumda xirtdəyi yuxarı qalxır, çənəsinin altından boğazına iki yumşaq qırıx sallanır, saqqalından su damcılar, aşağı salınmış zəfəran rəngli göz qapaqlarında günəş əks olunur.

Su qabının ağzını bağlayarkən o mənə çəpəki baxdı və ona baxdığını gördükdə dodaqlarını quru-quru çəynədi, çölə baxdı. Dərənin o tərəfində duman isti tüstü kimi qalxır, yanmış torpaq

üzərində külək xoş beçə balı qoxusunu yayır. Bir az susduqdan sonra baba çomağını kənara itələyərək çubuq çəkməkdən saralmış barmaqı ilə yan tərəfi göstərdi.

– Bu dərənin o tərəfinə qovaqların təpələrini görürsənmi? Pan Tomilinlərin malikanəsi Topolevkadır. Oradaca, yaxınlıqda kəndli qəsəbəsi – Topolevka yerləşir. Əvvəllər orada təhkimli kəndlilər yaşayırdılar. Mənim atam öləndək pana faytonçuluq eləyibdir. Mən lütə o nağıl edirdi ki, pan Yevqraf Tomilin onu qonşu mülkədarla əl durnasına dəyişmişdir. Atam öləndən sonra mən onun yerinə faytonçuluq elədim. Panın özünün o zaman altmış yaşları vardı. Qıpqırmızı, cüsellə bir kişi idi. Cavanlıqda, çar zamanı qvardiyada qulluq edirmiş, sonra qulluğunu qurtarmış və ömrünü başa vurmaq üçün Dona getmişdir. Donda onların torpağını kazaklar zəbt etmişdilər, pana isə xəzinə Saratov quberniyasında üç min desyatin torpaq ayırdı. Bu torpağı o, Saratov mujiklərinə icarəyə verər, özü isə Topolevkada yaşayırdı.

Qərribə adam idi. Həmişə zərif mahuddan arxalıq geyər, xəncər taxardı. Bəzən görərdin qonaq gedir; Topolevkadan çıxardıq, əmr elərdi:

– Qov, qanmaz!

Mən atları qırmanclayardım. Çapardıq, külək göz yaşımıza qurutmağa macal tapmazdı. Yolum ortasında balaca xəndək rast gələndə – bunları yolda bahar suları əmələ gətirirdi – qabaq təkərlərin səsi eşidilməzdi, bax təkərlər isə ancaq “qax!..” elərdi. Bir yarım verst gedərdik, pan bağırdı. “Geri döndər!” Geri döndərərdim və yel kimi həmin xəndəyə cumardım... Üç dəfə o mənfur yerdə olardıq; ya rəssor qırardıq, ya da faytondan təkərləri bütünlüklə çıxardardıq. Bu zaman mənim panım niqıldayır, ayağa qalxıb piyada gedərdi, mən də onun dalınca atları çəko-çəko aparardım. Onun belə bir xasiyyəti də vardı: malikanədən çıxardıq, o mənimlə bərabər qozlada oturar, qırmançı əlimdən alardı. “Ara atını tərəp!..” Mən ara atını var gücümlə tərpedirəm, heç əymə tərənəm, o isə qırmancla yan atına düşəyir. Faytona üç at qoşulardı. Yanlarda cins Don atları olardı: ilan kimi başlarını yana əyər, torpağı gəmirərdilər.

Bax, o, yan atlarından birini döyəcləyərdi. Ara atının ağzı köpkülənərdi... Sonra xəncərini çıxardı, əyilər və yan qayıqların – jıq, – ülgüclə tükü kəsən kimi kəsərdi... At iki sajnı mayallaq vurub yerə döyərdi; burun dəşiklərindən qan sel kimi axar, oradaca canı çıxardı...

Bu üsulla o birini də... Ara atı zərbə düşənədək qaçardı, panın isə heç vecinə də gəlməzdi, bir az şadlanardı, yanaqları qızardı.

Ömründə gedəcəyi yerə faytonla gəlib çatmazdı: ya faytonu sındırdı, ya da atları məhv edərdi, sonra piyada yortardı... Şən, şux pan idi... Keçmiş əhvalatdır, qoy Allah bizim hakimimiz olsun... O, mənim arvadımın dalınca gəzib sülənirdi; arvadım onun evində qulluqçu idi... Bir də görürdün arvad nökər otağına qaçıb gəlirdi: köynəyi parça-parça, ağbalıq kimi böyürdü. Baxıb görürdüm döşləri dişdək-dişdək edilib, dərisi də parça-parça sallanırdı... Bir dəfə pan gecə məni fərşal dalınca göndərdi. Bildim ki, ehtiyacı yoxdur, məsələni başa düşdüm, gecəni çöldə bir az gözləyib, qaçıtdım. Malikanəyə xırmandan keçib gəldim, atları başa baxdım, qırmançı götürüb nökər otağına, öz balaca otağına gəldim. Qarıyı cırıldatdım, qəsdən kibrit yandırmadım, duydum ki, çarpayının üstündə əlləşirlər... Mənim panım ayağa qalxan kimi, ona qırmançı çəkdim, qırmançı ucunda da qurğuşun... Eşidirdim ki, pəncərəyə tərəf əkilir, qaranlıqda ona alınandan bir də çəkdim. O, pəncərədən atılıb qaçdı; mən arvadı bir az qamçıldım və yıxılıb yatdım. Beş gündən sonra stansiyaya getdik; mən faytonda ayaq üstünə salınan örtüyü açdırdım, pan qırmançı götürdü və ucuna baxmağa başladı. Əlində fırlatdı, fırlatdı, qurğuşunu yoxladı və soruşdu:

– Ay itin belindən gələn qırmanca qurğuşun niyə tikmişən?

– Siz özünüz buyurub əmr etmişdiniz, – deyər cavab verdim.

Susdu və bütün yolu, birinci xəndəyin yanmadək dişlərinin arasından fit qaldı, mən isə dönüb öləri baxdım: saçlarını alına salıb, papağını lap aşağı çəkibdir...

İki il sonra onu iflic vurdu. Ust-Medveditsaya gətirildilər, həkimləri çağırdılar, o isə döşəmənin üstündə uzanıb, qarpqara qaralıb. Cibindən katerinovkaları¹ dəstə-dəstə çıxardı döşəmənin üstünə tökür, xırıldaya-xırıldaya: “Sağaldın, əclaf! Hamısını verərəm!..” deyirdi.

Allah ona rəhmət eləsin, pullu öldü. Zabıt oğlu vərəse qaldı. Balaca idi. Bəzən küçükləri tutaraq, diri-diri dərilərini soyub buraxardı. Lap atasına çəkmişdi. Böyüdükdən sonra isə axmaqlıqdan əl çəkdi. Uca, nazik bir oğlan idi. Gözlərinin altında uşaqlıqdan, arvadlarda olduğu kimi, qara dairələr vardı... qızıl əynək taxardı;

¹ İnkilabdan qabaq, üstündə II Yekaterinin şəkli olan yüzmanatlıq kağız pul

cyneyin nazik qaytını var idi. Almaniya müharibəsində Sibirdə əsirlərin üstündə rəis idi, çevrilişdən sonra isə bizim yerlərdə zahir oldu. O zaman mənim mərhum oğlumdan olan nəvələrim yaşa dolmuşdular; böyüyünü, Semyonu evləndirdim, Anikuşka isə hələ subay gözirdi. Mən onların yanında yaşayıb, ömrümü başa vururdum... Yazda təzədən çevriliş oldu. Bizim müjliklər cavan panı malikanədən qovdular, elə həmin gün yığıncaqda Syomka müjlikləri dilə tutdu ki, panın əkin yerlərini bölüşdürsünlər, əmlakını da evlərinə daşınsınlar. Elə də etdilər: şeyləri apardılar, torpağı isə hissə-hissə bölüşdürüb, şumlamağa başladılar. Bir həftədən sonra, bəlkə ondan da az keçmiş sayıe yayıldı ki, pan kazaklarla bərabər gəlir bizim qəsəbəni doğramağa. Yığıncaqda biz silah götürmək üçün stansiyaya iki araba göndərdik. Pasxa bayramı həftəsində Qızıl qvardiyadan silah gətirdilər, Topolevkanın qurtaracağında səngərlər qazdılar. Onları pan gölünədək uzatdılar.

Görürsənmi, bax, orada, kəklikotunun dairəvi şəkildə bitdiyi yerdə, bu dərənin o tərəfində topolevkalılar yerə yatdılar. Mənimkilər – Syomka ilə Anikey də orada idilər. Səhərdən arvadlar onlara yemək apardılar, günəş palıd ağacının üstünə düşəndə təpədə süvarilər zahir oldular. Axınlı səpələndilər, qılınclar göydə oynadı. Xırmandan mən gördüm ki, qabaqda, ağ atın üstündəki qılınıcı necə yellətdi və atlılar təpədən noxud kimi səpələndilər. Panın löhrəm atını yerindən tanıdım və atdan başa düşdüm ki, üstündəki kimdir... Bizimkilər onları iki dəfə geri oturdular, üçüncü dəfə isə kazaklar hiylə işlədərek arxadan keçdilər və qırğın başladılar... Qaş qaraldı, döyüş qurtardı. Mən daxmadan küçəyə çıxdım. Gördüm atlılar bir yığın adamı malikanəyə qovub gətirirlər. Mən çomağımı əlimə alıb oraya getdim.

Həyətdə bizim Topolevka müjlikləri lap bu qoyunlar kimi bir yerə sıxılmışdılar. Ətraf kazaklarla dolu idi... Yaxın gəlib soruşdum:

– Bir deyin görüm, qardaşlar, mənim nəvələrim haradadır?

Ortalıqdan hər ikisinin səsləndiyini eşitdim. Biz öz aramızda bir az götür-qoy elədik; gördüm pan artırmaya çıxdı, məni gördü və hay-küy saldı:

– Bu sənənmə, baba?

– Elədir ki, var, zati-aliləri!

– Nə üçün gəlibsən?

Artırmaya yaxınlaşıb diz çökdüm.

– Gəlmişəm nəvələrimi bələdan qurtaram. Rəhmin gəlsin, pan! Atana Allah rəhmət eləsin, bütün ömrüm boyu ona qulluq cəmişəm, mənim necə ürəkədən qulluq elədiyimi xatırla, qocaya yazıqın gəlsin!..

O isə dedi:

– Bilirsənmi nə var, Zaxar baba, mən atam qarşısında sənə xidmətlərinə çox hörmət edərdim, ancaq sənənin nəvələrinə azad edə bilmərdim. Onlar qatı iğtişaçdırlar. Döz, baba!

Mən onun ayaqlarını qucaqladım, artırmada süründüm.

– Rəhm elə, pan! Mənim özüm, yada sal ki, Zaxar baba sənə necə qulluq elədi, məhv cəmə, mənim Syomkamın sümüm balası var!

Pan ətirli papirosu çəkib, tüstüsünü göyə buraxdı və dedi:

– Get o əclafırla da ki, mənim otağıma gəlsinlər; üz istəsələr, qoy sən deyən olsun, atamın xatirəsi üçün onları qırmanclayıb, öz dostuma yazaram. Bəlkə onlar can-başla çalışıb, öz biabırçı günahlarını yudular.

Mən yorta-yorta həyətdə qaçdım, əhvalatı nəvələrimə danışdım, onların qollarından tutub dardım.

– Gəlin, axmaqlar, bağışlamayınca yerdən qalxmayın!

Semyon başını da qaldırmadı. Cəmələ oturub, ot gövdəsi ilə torpağı qurdalayır. Anikuşka mənə baxdı, birdən elə qışqırdı ki:

– Get, – dedi, – öz panının yanına və ona de: Zaxar baba bütün ömrünü dizləri üstündə sürünmüşdür, onun oğlu da sürünmüşdür, amma nəvələri sürünmək istəmirlər. Elə beləcə də de!

– Getməyəcəksən, köpək oğlu?

– Getməyəcəyəm!

– Sən mürdərə yaşamaq, ya ölmək bir şeydir, bəs Syomkanı hara dartsın? Arvadla uşağı kimin üstünə atar?

Gördüm Semyonun olları əsdi; torpağı ot gövdəsi ilə eşələyir, oradan olmayan şey axtarır, özü isə susur, öküz kimi susurdu.

– Get, baba bizi incitmə, – deyər Anikey xahiş etdi.

– Getməyəm, səni görüm üzünə olasan! Bir şey olsa, Syomkanı Anisyası özünü öldürür!..

Semyonun əlində ot gövdəsi xırçıldadı və sındı.

Gözlədim. Yəne susdular.

– Syomuşka, ağılı başına yığ, mənim pənahım! Get panın yanına.

– Ağlınızı başımıza yığmışıq! Getmörük! Sən get sürün! – deyər Anikuşka səsləndi.

Mən yenə dedim:

– Pan qabağında diz çökdüyümə görə danlırsan? Nə olsun, mən qoca adamam, anamın məmələri əvəzinə panın qırmancını sormuşam... Doğma nəvələrimin qabağında da diz çökməkdən utanmaram.

Diz çökdüm, yerə dək baş əydim, xahiş etdim. Mujiklər üzlərinə o tərəfə çevirdilər, sanki görmürdülər.

– Get, baba... get, öldürürəm! – deyər Anikuşka bağırır, özünün isə ağzı köpükləndi, gözləri də, kəməndə düşmüş canavar gözü kimi vəhşiləşdi.

Mən geri dönüb, yenə panın yanına getdim. Onun ayaqlarını sinəmə basdım – itələmədi, əllərim daşa döndü, dilim söz tutmadı. O soruşdu:

– Bəs nəvələrin hanı?

– Qorxurlar, pan...

– Aha, qorxurlar... – daha heç bir söz demədi. Çəkməsi ilə düz ağzından vurdu və artırmaya getdi.

Zaxar baba qırıq-qırıq və tez-tez nəfəs aldı; bir dəqiqəliyə onun üzü qırışdı və ağardı; hönkürtüsünü zorla saxlayıb, quru dodaqlarını əli ilə sildi, üzünü yana çevirdi. Bataqlığın o tərəfində çalağan qanadlarını açıb özünü otun üstünə vurdu və ağdöş bəzgeyi yerdən qaldırdı. Quşun tükləri qar dənələri kimi yerə səpələndi; otun üstündəki parıltı tikan kimi gözə batırdı. Zaxar baba burnunu sildi, barmaqlarını toxunma köynəyinə sürtdü və yenə danışmağa başladı:

– Onun ardınca mən də artırmaya çıxdım, gördüm Semyonun Aniskası uşağı ilə qaçır. O da həmin bu çalağan kimi özünü örinin üstünə saldı və onun qolları üstündə hərəkətsiz qaldı...

Pan vaxmistri çağırıb Semyonla Anikuşkanı göstərdi. Vaxmistr və onunla bərabər altı kazak onları tutub panın yanına apardılar. Mən də onların ardınca getdim. Aniska isə uşağı həyətin ortasına atıb, panın dalınca süründü. Semyon hamıdan qabaqda tez-tez gedirdi, tövləyə çatıb oturdu.

– Niyə oturdun? – deyər pan soruşdu.

– Çəkmə sıxır, ayağımı ata bilmirəm, – deyib gülümsədi. Çəkmələrini çıxardıb mənə verdi.

– Al, baba, sağlqla gey. Onların altlığı iqiqatdır, yaxşıdır.

Mən çəkmələri götürdüm, yenə getdik. Hasara çatdıq, onları çəpərə dayadılar, kazaklar tüfəngləri doldurdular, pan yaxınlıqda dayanıb, kiçik qayçı ilə dırmaqlarını kəsirdi. Əlləri ağappaq idi. Mən ona dedim:

– İcazə verin, pan, onlar paltarlarını soyunsunlar. Əyinlərindəki paltarlar yaxşıdır, biz kasıblara lazım olar, geyinərək.

– Qoy soyunsunlar.

Anikuşka şalvarını soyunub, tərşinə çevirdi və çəpərin dirəyindən asdı. Cibindən tütün kisəsini çıxartdı, papiros eşib çəkdi. O, ayaqlarını aralı qoyub dayanmışdı, ağzından tütünün halqa-halqa buraxır və çəpərin o tərəfinə tüpürürdü... Semyon lap lüt soyundu, kətan tumanı nədir, onu da çıxartdı, papağını götürməyi isə deyəsən unutdu... Məni gah üşütmə tutur, gah da isti tər basırdı. Əlimi başıma qoyuram, tər, nədənsə, bulaq suyu tək soyuqdur... Bir də gördüm yanaşı dayanıblar... Semyonun döşünü qalın tük basmışdı. O, lüt idi, amma başında papaq vardı... Anisya arvadların qaydasınca baxıb gördü də ki, əri bu cür lüt, başında papaq dayanmışdır, özünü onun üstünə atdı, sarmaşığı palıd ağacına sarıyan kimi, onun boynuna sarıldı. Semyon onu özündən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

– Çəkil, nacins! Özünə gəl, adamların içində ayıbdır!..

Anisyanın saçları pırtlaşmışdı, o, birməfəşə elə qışqırdı ki:

– İkimizi də güllələyin!..

Pan öz qayçısını cibinə qoydu və soruşdu:

– Güllələyək?

– Güllələ, lənətə gəlmiş!..

Pana heç belə şey demək olar!

– Onu ərinə bağlayın, – deyər o əmr etdi.

Anisya özünə gəldi və geri çəkildi, amma iş-ışdən keçmişdi. Kazaklar gülə-gülə onu noxta ilə Semyona bağladılar... Axmaq yerə yıxıldı, Semyonu da yıxdı. Pan yaxın gəlib dodaqcucu soruşdu:

– Bəlkə o qalan uşağın xatirəsi üçün bağışlanmağı xahiş edəsən?

– Xahiş edirəm, – deyər Semyon inildədi.

– Di xahiş elə, ancaq Allahdan... məndən xahiş etməyə gecikdin!..

Elə yerdə uzanmış halda onları öldürdülər... Anikuşka güllə açıldıqdan sonra ayaq üstə sönələdi, amma birdən-birə yıxılmadı. Əvvəlcə dizi üstə oturdu, sonra birdən döndü və dalı üstə yıxıldı. Pan yaxın gəlib çox nəvazişlə soruşdu:

– Yaşamaq istəyirsənmi? İstəyirsənsə, bağışlanmağı xahiş elə. Qoy elə olsun, əlli şallaq yeyərsən, sonra da cəbhəyə.

Aniukşa ağzını tüpürçəklə doldurdu, amma tüpürməyə gücü çatmadı, tüpürçək saqqalına axdı... hirsindən ağappaq ağardı, ancaq nə olsun... üç güllə onu dəşik-dəşik eləmişdi...

– Onu yolun üstünə çəkin, – deyə pən ömr etdi.

Kazaklar onu sürüyüb, çəpərdən köndələninə yolun üstünə tulladılar. Həmin saatda Topolevkadan stanitsaya yüz kazak gəlirdi. Onların yanında iki dənə top var idi. Pan xoruz kimi çəpərin üstünə atılıb, gur səslə qışqırdı:

– Sürücü, löh-rəm yerişlə, yandan keçməyin!..

Mənim tüklerim biz-biz oldu. Əlimdə Semyonun paltarı ilə ayaqqabısını tutmuşdum, ayaqlarım isə dayanmır, bükülürdü... Atlarda ilahi bir duyğu var: biri də Aniukşkanı tapdalamadı, onun üstündən keçmədi... Mən çəpərin üstünə sorildim, gözlərimi yuma bilmədim, dil-dodağım qurumuşdu... Topun təkərləri Anikeyin qıçları üstünə düşdü... onun qıçları, dişlərin altında qalan çovdar suxarı kimi xırçıldadı, əzilib nazik çəməyə döndü... Elə bildim bu şiddətli ağrıdan Anikey ölər, o isə heç çıxmırdı, heç cıncırını da çıxartmadı... Başını yerə bərk sıxıb uzanmışdı, yoldan torpağı ovcu ilə götürərək, ağzına doldururdu... Torpağı çeynəyir, gözlərini qırpmadan panın üzünə baxırdı... gözləri isə səma tək saf, aydın idi...

O gün pan Tomilin otuz iki adam güllələdi. Təkcə Anikey öz məğrurluğu üzündən sağ qaldı...

Zaxar baba su qabından uzun zaman və acgözlüklə su içdi. Solğun dodaqlarını silib, söhbətini həvəssiz halda belə qurtardı.

– Bu hadisə dastana çevrildi. Təkcə səngərlər qaldı. Onlarda mujiklərimiz özlərinə torpaq qazanmaq üçün vuruşmuşdular. Orada göy ot, bir də çölyovşanı bitir... Anikeyin ayaqlarını kəsdilər. İndi o, əlləri üstündə gəzir, qarnını torpağın üstü ilə sürüyür. Zahirən şəndir, Semyonun oğlu ilə hər gün tirin yanında güclərini sınayırlar. Uşaq boyda onu ötür... Qışda bəzən döngəyə çıxır, adamlar mal-qaranı suvata aparanda o, əllərini yuxarı qaldırıb, yolda oturur... Öküzlər qorxudan buzun üstünə qaçır, sürüşür, az qala paçaları cırılır, o isə gülür... Təkcə bir dəfə mən gördüm... Yazda bizim kommunanın traktoru kazakların hüdundan o tərəfdə yer şumlayırdı, o da əl çəkməyib oraya getdi. Mən yaxınlıqda qoyun otarırdım. Gördüm mənim Anikeyim şumlanmış torpağın üzəri ilə

sürünür. Fikirləşdim ki, görəsən o nə edəcək? Gördüm Anikey ətrafa nəzər saldı, yaxınlıqda adam olmadığını görüb, üzü üstə torpağa səildi, gəvahının qaldırdığı kəseyi qucaqlayıb bağına basaraq, əlləri ilə sıgalladı, öpdü... O iyirmi beş yaşına keçir, ancaq ömründə torpaq şumlamalı olmayacaqdır... Bax, ona görə də xiffət edir...

Axşamın ala-toranında mavi çöl mürgüləyir, solmaqda olan kəklkotunun özəyindən arılar gün ərzində axırcı rüşvəti alırdılar. Sarışın, təmtəraqlı çeyranotu təkəbbürlə kəkilli süpürgələrini yırğalayır. Qoyun sürüsü dağın altına, Topolevkaya tərəf hərəkət edirdi. Zaxar baba camağına söykənərək dinməzçə gedirdi. Yolda, naxışlı toz üstündə izlər görünürdü: biri üst-üstə düşən seyrek, iri-pəncəli canavar ayağının izi, biri də əyri zolaqlarla yolu korlayan Topolevka traktorunun izi idi.

Yay yolunun bağayarpağı basmış və unudulmuş Getman yolu ilə qovuşduğu yerdə izlər ayrıldı. Canavar izi kənara, uçuruma, keçilməz yaşıl cəngəllik və göyəmliyi tərəf getdi, yolda isə bir iz, ağ neft yanığı iyini verən, düz və ağır iz qaldı.

KOLÇAK, GİCİTKƏN VƏ SAİR HAQQINDA

Bax, siz, vətəndaş hakim... yəni ki, xalq hakimi... yumruqla vurub şikəst etmək və təhqiramiz hərəkətlər üçün hansı qanuni maddələrin tətbiq edildiyini yığıncaqda izah etdiniz. Mən də gicikən və sair haqqında bilmək istəyirəm. Mənim fikrimcə, Sovet hakimiyyəti zamanı belə rəftar, yəni vətəndaşların mənimlə etdikləri kimi rəftar olmamalıdır. Həm də kişilər olsaydı, dərd yarı idi. Yoxsa arvadlar! Bundan sonra hətta yaşamaqdan da zəhləm gedir, sözümə inanın!

Yazda öz xutorlumuz Nastya xutorda zahir oldu. O, şaxtalarda yaşayırdı, birdən gəlib çıxdı, elə bil şeytan onu yoldan çıxartmışdı! Bizim sədr Steşka mənim yanıma gəldi. Əl verdik, o dedi:

– Bilirsenmi, Fedot, Nastya şaxtalardan gəlmişdir. Saçlarını qəşəng vurdurub, başında da qırmızı ləçək var!

Nə olsun, ləçək, ləçəkdir, mənə nə dəxli var! Əlbəttə, adama ağır gəlir, arvaddır, bəs saçları niyə vurulmuşdur? Ancaq susdum, soruşdum:

– Vətəni görməyə gəlib, yoxsa başqa iş üçün?

– Vətəni görmək nədir!.. – dedi. – Arvadlarımızı naxır kimi bir yerə yığıb onların arasında təşkilat düzəldəcəkdir. İndi gözlerini yaxşı aç, diqqətli ol! Öz arvadına azacıq əl vurdunmu, sən köpək oğlunun quyruğundan tutub, it yeşiyinə atacaq!

Oradan–buradan danışdıq, o mənə belə bir təklif etdi:

– Fedot, apar onu volosta. Onun sənədi vardır, gedir orada qadın icraiyyə komitəsi kimi bir qadın vəzifəsi tutsun, mənə hörmət elə, apar!

Mən ona yerində dedim:

– Sizə, Steşa, hörmət, mənə isə ziyan. İşin qızğın vaxtında atı işdən ayırmaq əlverişli deyildir.

– Nəcə istəyirsen elə, – dedi, – ancaq apar!

Həmin Nastya mənim yanıma gəldi. Mən onun vurulmuş saçlarına baxmaqdan ürəyim bulanmasın deyə gözəndən itdim, madyanın dalınca çölə getdim. Madyanı isə, sizə deyim ki, əsil qaraçı atı idi: qaçanda yer titrəyirdi, yıxılanda üç gün durmurdu, bir sözlə, ver

yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın. Neçə dəfə balta il onu öldürmək istəmişəm, amma yazığım gəlib – ikicanlı idi!..

Mən onu dilə tutub, “təpik atma, axmaq, adi adam aparmırsan, qadın hakimiyyəti aparırsan” deyənədek Nastya ilə mənim zövçəm xısnlaşdıblar.

– Ərin səni döyür?.. – deyə o soruşur.

Mənimki isə gicliyindən deyir:

– Döyür!

Madyanı götürüb, daxmaya təzəcə girmişdim ki, Nastya mənə:

– Sən arvadını nə üçün döyürsən?..

– Qayda üçün. Döyməzsən, xarab olar. Arvad at kimi bir şeydir: döyməzsən, aparmaz.

– Nəinki arvadı, heç atı da döymək olmaz! – deyə o, mənə nəsihət verir.

Bir az danışıb yola düşdük. Ancaq mən biclikdən qırmanc götürmədim. Ağır–ağır gedirdik, elə yavaş gedirdik ki, elə bil küpə aparırıdık!..

Nastya dedi:

– Bir az bərk sür!

– Madam ki, atı döymək olmaz, onda necə bərk gedə bilərəm?

O danışmadı, dodaqlarını bərk sıxıb oturdu. Tərpənmirdi, mənə də elə bu lazım idi, arabanın dalında uzanıb mürgülədim. Madyanı isə axmaqlıq etməyib dayandı. Bunu gördükdə Nastya, inanırsanmı, cənab vətəndaş... bir sözlə, sənin adın nədir?.. Hə, Nastya bir xışma otu götürüb, madyanın qabağına düşdü, ata göstərə–göstərə yeridi. Volostadak on səkkiz versti beləcə getdi. Səhərçağı çatdıq. Nastya ağlayırdı. Məni əclaf adlandırdı, mən isə ona dedim:

– İstəyirsen güvəc adlandır, amma peçə qoyma!

Geri qayıdanda hirs məni götürdü. Teleqraf dirəyindən bir az nazik ağacı sındırım, öz madyanıma cızdağını çıxartdım, quyruğundan toz qapartdım.

– Hüquq bərabərliyi istəyirdin? A!l! A!l!

Höyətə girdim, arvadıma qışqırdım:

– Atı aç, filan–filan olmuş!

– Özün ağa deyilsən! – deyib, artırmadan əlini də belə yellətdi.

Mən onun yanına gəlib, saçlarından yapışdım. Ancaq bir ədəb–sizliyə bax!.. Əvvəllər o, vahimə içində yaşayanda, gözünü qırpmığa qorxardı, indi isə nə sənə, nə mənə, birdən saqqalımdan

yapışdı və cürbəcür əcnəbi sözlər yağdırdı... Özü də uşaqların yanında. Axı, ərə gedəsi qızım var. Arvad güclü idi, məni cırmaq-laya bilərdi, həm də necə! Dərimi təmiz soydu, ilan qabıqdan çıxan kimi dəridən çıxdım. Hamısının səbəbi saçları vurulmuş zalım Nastya idi!..

Həmin gündən bizim aramızda vətəndaş müharibəsi başladı. Hər gün, günbatanadək axmaq arvadımla döyüşürdük, iş də qalırdı. Lap amansızcasına, çığırtı qopanadək vuruşurduq, bazar günü isə o, şey-süyünü yığışdırdı, uşaqları, təsərrüfatdan da bəzi şeyləri götürüb, panın tövlösində yaşamağa getdi.

Bir zamanlar, çox qədimdə bizim xutorda bir mülkədar yaşayırmış. Qırmızılar onu qorxutmuş, o da isti ölkələrə uçub getmişdi. Savadlı adamlar deyirlər ki, dənizin o tayında siğirçinlarla mülkədarlar yaxşı yaşayırlar... Onun evini biz yandırdıq, tövlələri isə qaldı. Kərpicdən tikilmiş, döşəmli tövlələr idi. Bax, mənim lağ-lağı arvadım həmin tövlələrdən birində məskən saldı. Mən lap görünən yerdə çıxan çiban kimi tək qaldım. Səhər hazırlaşsım inəyi sağmağa, o lənətə gəlmiş isə mənə heç baxmaq da istəmir. Mən ona hey dil töküərəm, yox, məni tanımaq istəmir. Bir təhər buxovladım, çəpərə bağladım.

– Dur, – dedim, – palazqulaq şeytan, yoxsa əsəblərim qalxar, səni öldürə də bilərəm! Badyanı qamının altına soxdum, barmağım-la yelinindən təzəcə, nəcabətlə tutmuşdum ki, quyruğunu oynatdı, onun ucu, öz murdar süpürgəsi ilə gözümə vurdu. Rəhim Allah, istədim dua oxuyam, o isə mənə elə çəkdi ki, atam yandı, mən də onun anası qalmadı, atası qalmadı, ağzıma gələni söydüm!

Gözlərimi qıydım, papağımı gözümün üstünə basdım və inəyin yelinindən tutub ora-bura dardım. Süd badyanın yanına tökülür, o, yəni inək, quyruğu ilə hər iki yanağıma çəkirdi... dünya gözüm-də qaraldı, təzəcə badyanı çəkmək və dördəyək oradan qaçmaq istəyirdim ki, o murdar təpiyi ilə vurub yetimlərin son damcı südünü yerə caladı. Mən o inəyə lənətlər yağdımb, boş badyanı buynuzlarına keçirdim və xörək bişirməyə getdim.

İnanırsanmı, o gündən bizim xutorda həyat alt-üst oldu. Beş gün sonra mənim qonşum Anisim öyləncə yerində cavan oğlanlara baxmağı arvadına tərgitmək fikrinə düşdü.

– Dayan, – dedi, – Dünya, mən püştəbəndi arabadan çıxardım, bir az soninlə mazaqlaşaq!

Arvad bunu eşidən kimi quyruğunu dik tutub, birbaşa tövləyə, mənim axmaqçıgızımın yanına getdi. Bu vaxtdan bir neçə gün keçdi, sədr Steşkadan eşitdim ki, arvadı ilə baldızı da həmin tövləyə köçüblər, sonra daha iki arvad onlara qoşuldu. Sokkiz dənəsi oraya toplandı: qaraçılar kimi yaşayırdılar, biz isə öz təsərrüfatlarımızda məhv olurduq; istəyirsən xörək yeməmiş şum elə, istəyirsən xörək ye, şum elə, istəyirsən boynuna kəndir sal.

Bir axşamçağı bir torpaq qalağının üstündə toplaşib, dərdləş-məyə başladıq. Mən dedim:

– Qardaşlar, nə vaxtadək bu cür təhqirə dözəcəyik? Gedək onları tövlələrdən çıxardaq və bütün şeyləri ilə evə götürək!

Yığışib getdik. İstədik bu iş üçün Steşkanı komandir seçək, ancaq o qriyalı idi və daim qriyasını içəri salmalı olurdu, ona görə də üzr istədi.

– Mən, – dedi, – cavan oğlanam və çox qriyalıyam, ona görə də münasib deyiləm, sən isə, Fedot, üçüncü dərəcəli hərbi yük karva-nında Sovet hakimiyyəti uğrunda qan tökmüsən, özün də sifətdən Kolçaka oxşayırsan, sənə uyğundur.

Tövlələrə yaxınlaşdıq. Mən dedim:

– Gəlim əzəl başdan biabırçı dava salmayaq. Mən onların yanına nümayəndə kimi gedim və deyim ki, qoy evə qayıtsınlar. Sizin üçün, deyim, amnistiya elan edilmişdir.

Mən çəpərdən aşib getdim. Dostəm qanovun yanında chtiyyatda uzanıb, papiros çəkirdi.

Qapını təzəcə açmışdım ki, Steşkanın arvadı əlində qarmaq mənim üstümə şığırdı:

– Sən nə üçün gəlmisən, qanıçən?!

Ağzını açmağa macal tapmadım, arvadlar məni qarmalayıb dar-tışdırdılar və tövlədə amansızcasına sürüməyə başladılar. Yığışib dövrə vurdular, ulaşdılar, mənim ifritəm isə hamıdan bərk çığırdı:

– Nə üçün gəlmisən, köpək oğlu?

Mən onlara xoşluqla:

– Arvadlar, axmaqlıqdan əl çəkin! Amnistiya...

Elə bu sözü demişdim, Anisimin arvadı yumruqları ilə üstümə düşdü, nə düşdü:

– Ömrümüz boyu bizimlə heyvan kimi rəftar etmisiniz, döymü-sünüz, söymüsünüz, indi də odəbsiz danışırsan?.. Al, dişlə!.. Sən özünənsən amnistiya, biz isə namuslu qadınlarıq! – Ayaqlarının altın-

dan mənə şiş göstərdi, sonra cəld arvadlara tərəf döndü: – Arvadlar, koxalığ elədiyi üçün biz buna nə edək?

Ürəyim yerindən oynadı, elə bil dalağım qopub düşdü. Fikirləşdim ki, vay, bu murdarlar mənə biabırçı edəcəklər!

İndiyədək də yadıma düşəndə bədənəm əsir... Adam inciməzmi?.. Qətiyyənlə utanmadan döşəməmin üstünə uzandırdılar, Anisimin Dunkası başımda oturdu və dedi:

– Sən qorxma, Fedot, biz sənə aralıq vasitələri ilə divan tutacağıq ki, bizim küçə amnistiyası deyil, orli arvadlar olduğumuzu yadından çıxartmayasan!

Ancaq o vasitə gicikdən idisə, ona aralıq vasitələri deməkməli olar? Həm də yabani, bir arşın uzunluğunda gicikdən... O gündən sonra bir həftə adam kimi çörək də yeyə bilmədim, qarnı üstə oturmalı olurdum... Onların aralıq vasitələrindən bədənəm suluq-suluq olmuşdu.

Ertəsi gün yığıncıq oldu və protokol bağladılar ki, bir də arvadlar əbədi döyülməsinlər və onların qadın icraiyyə komitəsi üçün bir desyatin günəbaxan əkilsin. Arvadlar evlərinə qayıtdılar, mənə kimi də qayıtdı, amma mənə üçün indi də güzəran yoxdur. Məsələni, görürəm buzovlar bostanda kələmi yeyirlər, mən öz oğlum Qrişkaya deyirəm: “Get qovala!” O murdar isə cavabında:

– Atacan, nə üçün sənə Kolçak deyib cinlədirirlər?!

Küçə ilə gedirəm – uşaqlar yolunu kəsirlər:

– Kolçak! Kolçak! Sən arvadlarla necə vuruşdun?

Bəs bu mənə incitməz? Ömrüm boyu taxılçılıqla məşğul olmuşam, indi isə birdən Kolçaka çevrilmişəm. Steşkanın itinə belə ad qoyublar, deməli, mən də it vəziyyətindəyəm? Yo-ox, razı deyiləm!.. Bax, ona görə də mən soruşuram: arvadları məhkəməyə versən, siz, vətəndaş hakim, it adı – “Kolçak” ləqəbi və o cür giciklənlə təhqir üçün onlara uyğun maddə yazışdırma bilərsinizmi?

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Şoloxov haqqında söz (Elçin) 4

POVEST

Yol (tərcümə edən: Əyyub Abbasov) 7

HEKAYƏLƏR

İnsanın taleyi (tərcümə edən: Beydulla Musayev)	51
Burulğan (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	84
Respublika İnqilabi-Hərbi Sovetinin sədri (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	100
Ailəli adam (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	105
Əyri yol (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	112
Sırtıqçıqaz (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	122
Muzdurlar (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	148
Zədə (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	188
Dayça (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	201
Bir dil (tərcümə edən: Hüseyin Şərif)	208
Nifrət dərsi (tərcümə edən: Hüseyin Şərif)	214
Naxırçı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	232
Əzraq komissarı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	244
Şibalkonun toxumu (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	250
Alyoşkanın qəlbi (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	255
Bostan qoruqçusu (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	270
Qan düşməni (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	283
Özge qanı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	299
Xal (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	318
İkiərli (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	328
Mavi çöl (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	343
Kolçak, gicikdən və sair haqqında (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)	352

MIXAIL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV

POVEST VƏ HEKAYƏLƏR

**“AVRASİYA PRESS”
BAKI-2007**

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*
Texniki redaktor: *Zahid Sarıtorpaq*
Yığıcı: *Asifə Əfəndi*
Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*
Korrektor: *Elman Bəşirli*

Yığılmağa verilmişdir 09.08.2006. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 22,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 259.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

416(2)
S 78

